

ХХ АСР ЎЗБЕК РОМАНИ

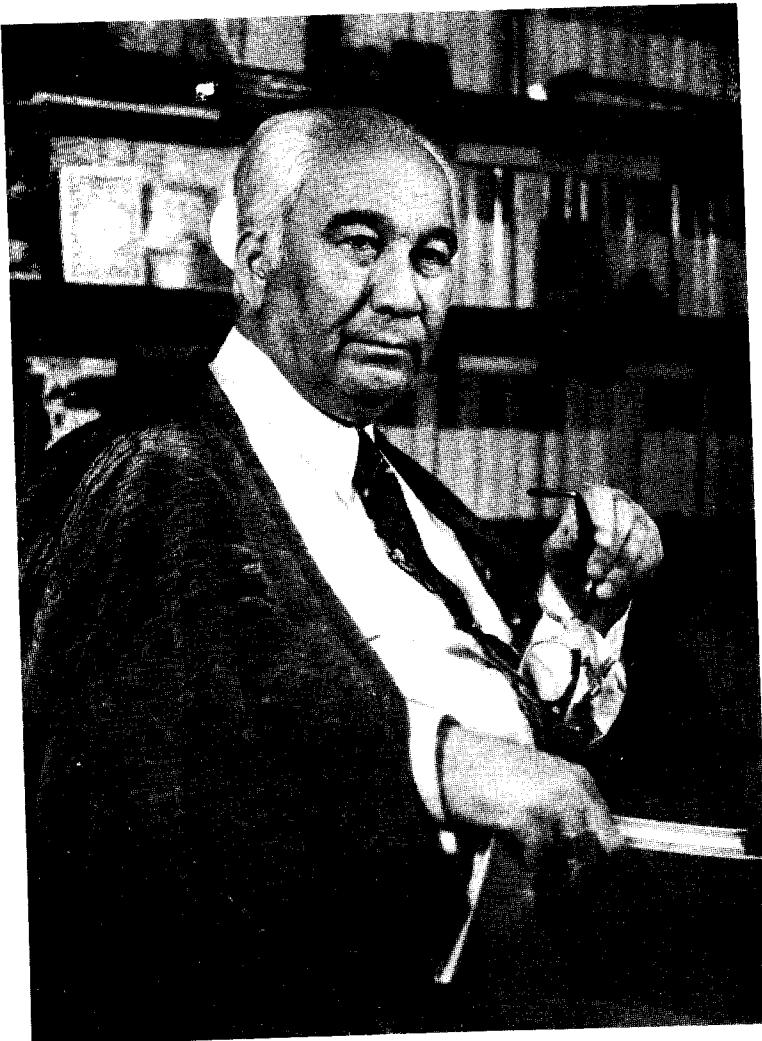
ШУҲРАТ

ОЛТИН
ЗАНГЛАМАС



РОМАН

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ-1995



ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

Ислом ШОҒУЛОМОВ (ҳайъат раиси), Бобур АЛИМОВ (ҳайъат раиси ўринбосари), Музаффар АЪЛАМОВ, Сайд АҲМАД, Аҳрор АҲМЕДОВ, Машраб БОБОЕВ, Наим КАРИМОВ, Тоҳир МАЛИҚ, Омон МУХТОР, Умарали НОРМАТОВ, Анвар ОБИДЖОНОВ, Шуҳрат РИЗАЕВ, Носир ФОЗИЛОВ, Шукур ХОЛМИРЗАЕВ, Барнобек ЭШПУЛАТОВ (ҳайъат котиби), Бегали ҚОСИМОВ, Ўткир ҲОШИМОВ.

БИРИНЧИ ҚИСМ

© «ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ 1995

Меҳрибон онам,
севикли муаллимим,
қадрдон дўстим,
азиз фарзандларимга
багишлайман.

МУАЛЛИФ.

1. АТЛАС КҮЙЛАКЛИ ҚИЗ

Қодир умри бино бўлиб бунаقا келишган қизни кўрмаган эди!

У боғда, майса устида, кўйлагини чиқариб, ботинкасини ечиб, майкада дарс тайёрлаб ўтиради. Ҳаво дим. Қилт этган шамол йўқ. Дараҳтларнинг барглари қўргошиндан қўйилгандек вазмин солланиб туради. Фақат анҳор четидағи ўсиқ гиёҳларни сув эпкини ўз ҳолига қўймай тортқилиайди, «юр биз билан!» дегандек букиб кетади.

Қодир на ҳавонинг димини, на вақтнинг ўтганини биларди. У билан ўчакишгандек бир жуфт мусича парр этиб қаёқдандир олдинма-кейин учиб келди-да, унинг ёнига тушди. Олдин учиб келгани кейингисига тутқич бермас, у «ку-ку»лаб қаршиjisiga борса қочади. Йўргалаб ёнига ўтса, учиб сал нарига тушади. Яна кейингиси хушомад қиласди... Бирдан чўқилашиб кетишиди. Икки юввош парранданинг бу ножӯя иши Қодирнинг гашига тегиб, энди ҳайдамоқчи бўлиб турган эди, биттаси дараҳтга учиб ўтди, кейингиси кетидан қараб қолди. Қодир «қани, энди нима қилар экан!» деб турган эди, қаршисида бир қиз кўринди. У, кенг атлас кўйлагига шамол тўлдириб, қаршисидағи соясини қувгандек елиб келарди. Қиз Қодирга яқинлашгач, қадамини секинлатди. Қодир унга тузуккина қарагунча бўлмай, қиз сўради.

— Шу ердан иккита қиз ўтмадими? Биттаси чамандагул дўпили.

— Пайқамадим, — деди Қодир. У илон авраган қурбақадек бақрайиб қолган эди.

— Олдидан ўтган қизни пайқамайдиган қанақа йигит экансиз!

Қиз шу сўзни кулиб айтди-ю, йўлида давом этди. Кулганда икки қатор садаф тишлари бир ҳуснига ўн ҳусн қўшиб юборди. Қиз нарироқ бориб «гапимни уқдингизми, яхши йигит» дегандек яна бир орқасига

қараб қўйди. Мана шу қараш умрида бирон қиздан, айниқса, «бугун тушдан кейин дум бераман» деб турган қовундек етилган қиздан икки оғиз ширин сўз эшилтмаган Қодирни адойи тамом қилди. Қўлида дафтари билан кетидан бақрайиб қолганини анчадан кейин пайқади. Пайқади-ю, фикрида шу кунгача бўлмаган ажиб галаён бошланганини, бу галаён унга ҳам ширин, ҳам ваҳимали алланарсалар ваъда қилаётганини ҳис этди. Унинг фикри-ўйи шамол шопирган ўша атлас қўйлак қатига ұралиб кетган эди. «Ойиси баҳорда, қизил гул сайдида туққанми, бунча кулиши чиройли бўлмаса», деб қўйди ўзича.

Қиз ўша бедана йўргалашида сўқмоқ йўлдан бориб дараҳтлар орасида қўздан гойиб бўлди. Бир оздан кейин ўша томондан қизларнинг кулгиси эшилтилди! Бу кулги ичидан Қодир қизнинг овозини таниди ва юраги турсилаб уриб, ларзага келди...

Қодир ўзини зўрлаб дарс тайёрламоқчи бўлган эди, кўзи китобда яхмалак отиб, ҳеч нарса бошига кирмади. Лекин, нима учундир, бирдан хаёлига ўша атлас қўйлак, чилвир соч, кулиши ёқимли қиз эмас, бояги мусичалар келди. Атрофига қараб уларни кўрмади. Шунда яна хаёлига келди: қизиқ, улар ўша қиз келгунча учиб кетидими, ёки кейинми? Нега мен пайқамай қолдим? Улар ярашганмикин, ёки ҳали ҳам қувлашиб юришибдими? Ярашгандирлар! Ярашишлари керак. Гуноҳи бўлса ҳам кечириши керак, ялиниб-ялпогланиб ўляпти, бечора! Багри тошлиқ яхши эмас. Аҳиллик, меҳру муҳаббатта нима етсин!

Қодирнинг хаёли мусичаларда бўлса ҳам, кўзи қиз кетган томонга йўл чизиб қолди.

Уни яна бир кўргиси, жонон пиёла жарангидай товушини эшигиси кедди. Юраги қиз кетган томонга ундаса ҳам, оёги тортмади. Лекин кечаси шундай аҳволга тушдики, орада тубсиз жар бўлса ҳатлаб ўтишга, чўққида бўлса тирмасиб чиқишига тайёр эди. У қизни кўриш орзудан кўра эҳтиёжга айланган эди.

Эрталаб туриб, «йўқ, боқقا чиқмайман, шу ерда дарсмени тайёрлайман», деб аҳд қилди у. Йўгон қайрагочга суюб қўйилган тумбочкага мук тушди. Бир оз тайёрлаган бўлди. Сал ўтмай сояси қалин, япасқи қайрагоч тагида кулги кўтарилиди. Кимдир хуштак чалди. Атрофига қараб қулай жой тополмади: институт ҳовлиси каравотларга тўла. Уларнинг усти қурама. Бирининг устига беқасам тўн кўндаланг ташланган бўлса, бирда

шинель, бирининг ёстиги остида каттакон тугун, бирда кимдир ҳалигача ухлаб ётиби...

Ҳаммаси кўзига эриш кўриниб, ҳар куни шу ерда бепарво дарс тайёрлаганига, тинимсиз, шовқин-суронни пайқамаганига ажабланди. Фақат кечагина боқقا чиққан эди.

Боғ эсига тушди-ю, қалби ўша томонга ундаdi. Назариди, кечаги атлас кўйлакли, кулиши ёқимли қиз кутиб тургандек, ёки у бориб ўтириши билан яна олдидан ўтадигандек бўлиб кўринди. Лекин қиз у ерда йўқ эди, Қодир тушгача дарс тайёрласа ҳам ўтмади. Олдинроқ ўтиб кетдими, деб кеча кулги келган томонга қулоқ солди: жимжит. Фақат тўғондан ошиб тушган сувнинг шарқирапшигина эшитиларди. Кимдир унинг қулогига «энди кулишмасдан тўғри гаплашиб ўтирибди» дегандек бўлди. Қодир бу меҳрибон гойиб ҳамроҳининг сўзига жон деб ишонди. Ўридан туриб кеча қиз кетган томонга йўл олди. Юраги гуп-гуп урар, кўз олди баъзан жимирлашиб кетар эди. Ҳар дараҳт, ҳар чечак, ҳар гиёҳ жонли, кўзи тўрт бўлиб уни кузатиб тургандек. Оlam нақадар чиройли! Ҳар нарсанинг ўз ҳаёти, ўз ҳусни, ўз камолоти бор. Ўз кўрки, ўз фазилати билан бир-бирини тўлдиради, бир-бирининг ҳуснини очади, бир-биридан ажралмас бир бутунлик ташкил этади.

Қодир илгари ҳеч қаҷон пайқамаган ажойиботлар орасидан ўтиб бораётгандек завқланиб, ҳар япроққа, ҳар гиёҳга, ҳатто маржондек тизилишиб сўқмоқни кесиб ўтаётган чумолиларга тап қотгиси келар, улар дунёсини қалбига яқин сезар эди. Лекин бу билан бир вақтда унинг юрагида номаълум бир ташвиш, ҳис-ҳаяжон ётарди. Нимадандир чўчир, нимадандир ҳадиксираётгандек бўлиб, аланглаб қўярди. «Тўхта, — деди ички бир нидо, — хўш, у қизни тоғдинг. Кейин нима? Унга айтадиган бирон гапинг борми? Йўқ!! Шундай бўлгач, қидириб нима қиласан. Бор, жойингга ўтир, дарсингни қил, у қиз баҳор шамолидай ўтди-кетди!»

Қодир чиндан ҳам бундоқ ўйлаб қараса, у қизда ҳеч қандай иши ҳам йўқ, айтадиган сўзи ҳам! Шундай бўлсада, кечаки кулги эшитилган томонни айланиб келди. Учратиб қолса, нима дейишини билмаса ҳам, уни қидирди. Ҳеч қаерда йўқ: на ерда, на кўқда.

Қайтиб кечаки ўтирган жойига келса, мусичалар донлашиб юрибди. Жуда аҳил, бир-бирига меҳрибон, сахий. Ё кечагилар эмасми? Йўқ, ўшалар. Ўшаларнинг ўзи! Аҳиллик, меҳрибонлик қандай яхши!!

Атлас кўйлакли, кулгиси ёқимли ўша очиқ қиз Қодир учун олтин узукнинг сувга тушиб кетган зумрад кўзи бўлди.

Эртасига, индинига, бир ҳафтагача уни шу bogдан излади — топмади, кўча-кўйни кузатиб борди — учратмади. Унга қизнинг ўзидан ҳам хаёли ширин бўлиб қолган эди.

Охири, «тушимда кўрдиммикан», деди ўзига-ўзи.

Атлас кўйлакнинг оловидан багрига тушган учқунни кул босгандек бўлди.

Қодир институтта қабул қилиниб, уч-тўрт кун она шаҳрининг ҳавоси билан нафас олғани қайтганида имтиҳонлардан яхши ўтганидан хурсанд бўлса ҳам, юрагининг аллақаери нимадандир ачишиб турарди. Ўсиб-улгайган ҳар битта тошигача унга таниш бўлган она шаҳрини тарқ этганида юраги қанча энтиккан бўлса, институтга кириб, ўз шаҳрига қайтаётганида ҳам кўнгли шунчалик галати бўлиб кетди. Бегона шаҳарда нимасидир эсидан чиқиб қолгандек, нимасидир кўнглига гашлик солаётгандек туюлди. Ҳеч ким уни кузатгани чиқмаган бўлса ҳам, кўзлари жавдираб кимнидир қидирди, кимгандир айтадиган гапи бордек ўзича пичирлаб қўйди. Поезд жилганд-ку, купеда туролмай, ўзини деразага урди, кимнидир кўрмоқчи эди... Бу ҳолатнинг боиси ўша атлас кўйлакли, кулгиси ёқимли қиз, олгин узукнинг сувга тушиб кетган зумрад кўзи эканини Қодир яхши биларди.

Қодирдаги бу ўзгаришни ҳаммадан олдин унинг онаси Адолат хола оналик қалби билан сезди шекилли, катта ўғли Содиққа:

— Йўқ, болам, укангга бир нарса бўлган. Бунаقا эмас эди, — деди.— Ўқишга киргани ростми? Ё номусдан ёлғон гапириб, ич-этини еб юрибдими?

— Қоғозини кўрсатди, ўз кўзим билан кўрдим,— деди Содиқ ишонч билан.

— Бўлмаса уканг қасал, биздан яширяпти.

— Чарчаган бўлса керак, менинг кўзимга ҳам шунаقا қўринади. Яна суриштиарман.

— Шундай қил, жон болам, ёш, билмайди.

— Хўп, хўп!

Фарзанд додини кўравериб, юраги безиллаб қолган Адолат хола, Қодирнинг дардини билолмай армонда эди. Бир чеккаси, ёлғиз ўзини ўқишга юборишга ҳам раъий

йўқ. Шунинг учун, Содиқ укаси ўқишига кирган шаҳарга кўчиш, у ердаги катта докторларга Жаннатни кўрсатиши, ўзи ҳам аспирантурага кириш ниятида эканини айтганда, аввалгилик, «мени ота-онам ёнига қўйгин, кейин ўз билганингни қил» демади, тезгина кўна қолди. Икки йил Армияда «мусофири» бўлган Қодирни яна бегона шаҳарда ёлғиз ўзини мусофири қилгиси келмадими, ёки яна соғиниб кўз ёши тўкишига бардоши етмаслигини билдими, Содиқни қувватлади:

— Майли, жон болам, ҳаммамизнинг бир жойда бўлганимиз маъқул. Қодир ҳам иссиқ-совуқсиз қолмайди, ёнимда бўлди.

Содиқ бу қарорни Қодирга билдирганда, унинг ортиқча қувонмаганидан ҳайратда қолди.

Бу лоқайдлик Содиққа оғир ботди. Укасига бир нарса бўлганига шубҳа қилмай қўйди. «Ойим бекорга ташвишланмаган экан», деди-ю, сабабини билишга жиддий киришди. Уни бошлаб сойта кетди. Йўл-йўлакай укасининг қўйнига қўл солди. Бир-икки шўнгигиб чиқиб, офтобда ўтиришар экан, пайти-пайти билан унинг харакатини кузатиб, гап ташлади:

— Марказда анчадан бери бўлганим йўқ, жуда обод бўлиб кеттандир.

— Ҳа.

— Богларида ҳалиям дам олиш кунлари одам кўп бўладими?

«Боғ» сўзи Қодирни уйқудан уйғоттандек бўлди, ғалати бўлиб кетди.

Содиқнинг бугунги сайдан фаҳмлагани шу бўлдики, Қодир аввалгидан кам гап, кишилар билан учрашишга майли йўқ, ёлгизликни хуш кўради. Тани-жони соғу, фақат қаттиқ чарчаган. Вақти билан ёзилиб кетади. Икки йил Армия хизматини ўтаб, бугунги кунда институтта имтиҳон бериб киришнинг ўзи бўладими!

Лекин Қодир имтиҳон азобларини аллақачон унугтган, очигини айтганда, унчалик ҳис қилмаган, фақат ёшликнинг бошка бир имтиҳони олдида минг бир ҳаёл билан турарди.

Бу имтиҳон аввалгисидан осон эмас эди.

2. ТИРНОҚҚА ЗОР ОИЛА

Дунёда бефарзандликдан ёмон нарса борми!
Ёшлиқда билинмайди, умр ўйин-кулги билан ўтавера-

ди. Бола муҳаббатини эр-хотинликнинг қайноқ бўсаси ва ҳеч тамом бўлмайдигандек ширин сұхбати босиб туради. Шундай найт келадики, бу муҳаббат ва бўсани фарзандга кўчириш керак, фарзанд эр-хотинликка файз киритади, оилани безайди. Лекин фарзанд йўқ. Ана шунда зил кетади, ҳалигача ширин деб шимид келган оғзингдаги обакидандоннинг тахири чиққандек бўлади. Айниқса сен билан олдинма-кейин турмуш қурғанлар бир-икки фарзанд кўриб, каттасини етаклаб гузарга чиқадиган бўлганда, қўтиричоқдек ясатиб, бошлаб юрганда ёмон! Ардоқлаб оқقا кўчираётган хатингга сиёҳ тўкилгандек юргинг ачишади.

Содиқ билан Жаннатнинг ҳаёти худди шундай бўлган эди. Улар севишиб турмуш қуришган, юлдузлари жуда ўнг келган, бир-бирларини кўпдан синашган кишилардек фазилатларини ошириб, нуқсонларини яшириб, бошқалар ҳавас қилгудек тинч-тотув яшащи.

Ҳамма ўзбек келинларида бўлганидек болага ҳавас бошлаб Жаннатда уйгонди, ахир қизлар бекорга муштумдаклигидан «оббо, болам!» деб қўтиричоқ қучоқламайди-да! Йиллар ўтган сари бу ҳавас заруратга, энг зўр заруратга айланди. Аввалига эрига билдирамай ичида куиди, бировга айтгани уяди, ёшлиқ қилди, хилватга ўтиб аччиқ-аччиқ йиглади. Таниш-билишининг кўзи ёриганини эшитса, аъзойи бадани зирқираб, изтиробдан титраб кетарди, кимдир «нега сен тугмайсан?!» деб таъна тоши отаётгандек бўларди. Унинг кўнгли бузилганини кўрган Адолат хола дарров бошини силарди:

— Сабр қилинг, жон болам, худо севган қулини бефарзанд қўймайди. Сабр сўнги — сариқ олтин.

— Сабр қилмай, нима қиляпман, ойижон! — дерди Жаннат ва яна баттар ёнарди, сирти қулиб, ичи йигларди.

Адолат хола табиатан ҳалимдек юмшоқ, ширин сўз аёл эди. «Сиз» ҳам, «сен» ҳам бир оғиздан чиқади. «Сиз»ни «сен» қилиш яхшимас! дерди, ўзи шу ақидасига амал қилас, икки сўзининг бирида «жон болам» деб турар эди. Шунинг учун бутун маҳалла унинг исмини айтмай «жонболам хола» дейишар, бу сўз холанинг қулогига кириб қолса қулиб қўя қоларди.

«Жонболам хола» бундоқ қараса, Жаннат кундан-кун чўпдек бўлиб кетяпти, кечагина бармоғига зўрга сиғган узуги бугун бармоғидан тушса тушиб қолгудек. Рантини айтмайсизми?! Йил — ўн икки ой кўрпа-ёстиқ қилиб ётган касалнинг ўзи! Нима қилсин она бечора! Қўлидан

келган ирим-сиirimни қилди — бўлмади, аллақачон иргитиб ташлаган паранжисини аллақайси бурчақдан топиб фолбинга қатнади, отинга ўқитди — бўлмади, доя хотин айтган «дори-дармон»ни қилди — бўлмади. Ҳеч нарсадағ қайтмади. Тирик илонни ют, шу сенга шифо деса, уни ҳам ютишга тайёр эди, Жаннат бечора!

Жаннатнинг назарида тинч турмушининг қасри боласизлик туфайли йилдан-йил нураб бораётгандек кўринади. Кимдир «орқангда бир түёқ қолмаган умр умрми!» деб кесагаётгандек бўларди. Тўй-ҳашамга борицдан юраги безиллади, хотинлар «тугмас Жаннат ана шу» деб бирбирига кўрсатаётганга ўхшайди, фарзанддан гап очилган тўйдан ҳамма хурсанд қайтса, у йиглаб қайтади.

Жаннат «эрим ичида куйса керак», деб ўйларди. Чунки эри билдирамас эди. Минг қилса ҳам эркак! Бунинг устига иши бошидан ошиб ётиди. Яқинда мактабга директор қилиб қўйишиди. Қишлоқ жой эмасми, айниқса, қиз болаларни ўқишига тортиш қийин. Сал бўйи чўзилди дегунча кетиб қолади, ота-онаси қўймайди. «Бу ишингиз яхшимас!» деб излаб борса, «хотин кишидан пайгамбар чиқибдими» дейишади. Ўща кезларда Содиқ хотинини ўқишига киритиб қўйди. Богча мураббиялари тайёrlаш мактабини битиргач, bogчада ишлатди. Бу билан, бир томондан, уни бошқаларга ибрат қилиб кўрсатмоқчи бўлса, иккинчи томондан хотинини овутмоқчи, «болага бўлган меҳрингни шу ерга тўк!» демоқчи эди.

Жаннат буни пайқади. Демак, эри уни хафа қилмоқчи эмас. Ичида ёнади-ю, ташқарига тутунини ҳам чиқармайди. Шундан биладики, Содиқ унинг ярасини тирнамоқчи эмас, демак, у қалбида, Жаннат эса кўзида кўрсатиб йиглади!

Нима учундир, Жаннат ҳамма айбни ўзида кўрарди. Шунинг учун Содиқ марказга кўчиш қарорини унга айтганда йўқотган нарсасини бирдан топган кишидек қувониб кетди. Лекин, шу билан бир вақтда юрганинг аллақаерি «жиз» этиб ачишди, нимадир кўнглини хира қилди.

— Хўш, нима дейсан, сенга маъқулми? У ерда катта докторлар бор, ўзингни ҳам қаратасан, — деди Содиқ.

«Ўзингни ҳам қаратасан» сўзи Жаннатнинг қулогига алланечук бўлиб эшитилди. У, шу вақтгача ўзини тугмаслиги бир касал эканини билмас, касални бунақа хили ҳам борлигини тасаввур қилмас эди. Демак, эри уни касал ҳисоблайди, касал ҳисоблаганда ҳам катта докторлар муолижка қиласидиган касал экан. Мана шу «катта доктор-

лар» сўзи ҳам унинг багрига учли найза бўлиб қадалди. Яхши, булар у шаҳарга кўчиб боради, Жаннат эри айтган ўша «кatta докторлар»га ўзини кўрсатади, дардига даво топса-ю, нур устига аъло нур, борди-ю топмаса», «доридармоннинг фойдаси йўқ!» деса нима бўлади? ЙўҚ, катта доктор бўлганидан кейин ҳар қандай касалга даво топиши керак.

Жаннат шундай қарорга келган бўлса ҳам, ҳалиги «нимадир» ҳамон кўнглининг бир чеккасини хира қилиб турарди. Бўлмаса унинг бу ерда қоладиган ҳеч кими йўқ. Энг яқин кишиси — эри, энг меҳрибони — қайнанаси.

Ўша «нимадир» унга кечаю кундуз тинчлик бермади. Ҳамон кўнглининг бир чеккасини хира қилиб ётарди. Марказга кўчиш эсига тушди дегунча энтиқади, қалбини муздай бир нарса кесиб ўтади... Эрталаб кўчишга оёги тортмаёттанини аниқ ҳис қилди. Сабабини тушунтириб беролмайдиган бўлгани учун эрига айтмади. Фақат дея олди:

— Кўчмасак нима қиласди? Доктор бўлса, Қодиржоннинг олдига бориб туриб...

— Нима? У ер сенга ёқмаяптими? Жуда яхши шаҳар, кенг, ёруг, гавжум...

— Яхшиликка яхши-ю, шундай бўлса ҳам... кўчмайлик... оёғим тортмаяпти...

— Жинни! — деди кулиб Содик, — юрагинг увишяптими? Ўрганиб кетасан.

Содик хотинининг руҳий ҳолатини тушунмади, тўғриси, хотинларда бўладиган «нуқсон»лардан деб кулиб кўяқолди. Лекин бу «нуқсон» Жаннатнинг қалби тубига чуқур ботиб борар, кўнгил гашлиқдан диққатга айланмоқда эди.

— Бормайлик! — деди охири қатъий.

— Чарчабсан, хотин, дамингни ол!

«Нега Жаннатнинг феъли бунаقا айниган? Нега яна кўчишга раъий бўлмай қолди? Сабабини тузук суриштиrmай, гапини қайтарганим яхши бўлмади».

Содик ўзича муҳокама қилди: Жаннатнинг катта бир далили бўлиши мумкин эмас. Тугилиб ўстан шаҳридан кетгиси, сирдош ўртоқларидан ажралгиси келмаётгандир. Ё ишини қизғаняптими? Эҳ, аттанг, у ерда ҳам ишлашини айтсам бўлар экан. Тўгри, шу иши учун қиляпти. Хафа бўлма, Жаннат, у ерда ҳам севган боғчангда ишлайсан. Ўзингнинг болаларинг ҳам бир боғча бўлиб кетса ажабмас. Ажойиб бир доктор Ленинграддан

келибди деб, эшигдим. Ўшанга боқтирасан. Ўксима! Оёгинг тортаверсин, жоним!

* * *

Кўчиб кетишлари аниқ бўлгандан кейин, Содик маориф бўлимининг илтимосига кўра, ўз ўрнига одам танлади. У билан бир неча кун ишлашди. Севган мактабининг келажакда ҳам мавқеи тушиб кетмасин учун қўлидан келган бутун маслаҳатларни берди. Ўқитувчиларга қисқа-қисқа характеристика ҳам бериб чиқди, «баъзи сир»ларгача ўртоқлашди. Бир кекса ўқитувчи:

— Кўнглимиzinи чироги олиб чиқиб кетилган уйдай қилиб кетяпсиз, Содикжон, — деган эди.

— Ёритиб турган мен эмас, сизларсиз, сизларнинг ўзингиз, —деб қулди Содик. Қоровулдан тортиб, янги директоргача ҳамма билан қўл олиб хайрлашди. Хайрлашув орасида ҳар кимнинг ўзига яраша ҳазил қилди, гап қотди. У суюб юрган, ишцидан чиққан ёш ўқитувчи багрига ташланиб «энди менинг аҳволим нима кечади?» деганга ўхшаган бир гап қилган эди, Содик:

— Кўпчиликка суюнинг, кўпчилик кўтаради. Лекин мутолаани сусайтирманг. Мен сизнинг ҳаракатингизга ишонаман, — деди ва багрига босиб ўпди, қўлини қаттиқ сиқди. Лекин мактабдан чиқиб кетиши енгил бўлмади, юрагининг аллақаери узилиб қолаётгандек ачишиб кетди. Нимадир эсидан чиқиб қолгандек орқасига бир-икки қараб қўйди, аммо рангининг сал оқаринқираганидан бехабар эди. Эшик олдида мактабга кириб келаётган болани тўхтатиб, иши бўлмаса ҳам исмини сўради, синфини суриштирди, унинг жавоб беришидан завқ олаётгандек кулиб турди; кейин багрига босиб, лўппи юзларидан чўп-чўп ўпди:

— Яхши ўқи, хўпми? — бола ҳайрон эди. Содик нарироқ бориб болага хайрлашиб, қўл силкиди.

Содик ҳамма билан хурсанд хайрлашган бўлса ҳам, ўйига кўнгли галати бўлиб қайтди. Ана шунда мактабини қанчалик севганини бутун қалби билан ҳис этганди. У ўйинчоги сувга оқиб кетган боладек анча вақт хомуш юрди. Фақат кечқурун, оила аъзолари жамулжам бўлиб, овқатга ўтирганда кўнгли аста-секин ёришди. Чунки сұхбат энди бутунлай эртаги кунга, кўчиб борадиган шаҳардаги ҳаётга, ишга багишланган эди.

Маслаҳат шунга келиб тўхтадики, Содик Қодиржон

билин бирга олдинроқ кетиб, уй-жой тараддудини кўра-
диган бўлишиди.

Кўчишга ҳаммадан олдин рози бўлган Адолат хола,
иккала ўғлини кузатиш вақтида ўпкаси тўлиб йиглади.
Ёшлигини, бу уйга келин бўлиб тушган чоғларини,
кетма-кет нобуд бўлган болаларини эслади. Эрталаб
туриб, ҳали-ҳозир жўнаб кетаётгандек, ота-онасининг
қабри тепасига бориб келди. «Аллақаерларда ўлиги
қолиб кетган»— мардикордан қайтиб келмаган раҳмат-
ли эрини ёдлади. Нобуд бўлган болалари тирик бўлгани-
да неча ёшга киришини хаёлидан ўтказди. Охири Со-
диқнинг қилич-қалқон тақиб «Оқ подшонинг думи —
босмачиларни бира тўла йўқотмасак, яна бева-бечора
кўпайиб кетадиганга ўхшайди», деб чиқиб кетгани, у
йиглаганда: «Йигламанг ойи, сиз йигласангиз, босмачи
қаҳ-қаҳ уради», дегани эсига тушди. Ўшанда коптоқдек
ерга урса кўкка сакрайдиган азамат йигитча эди. Мана,
кеча кўрса унинг ҳам чаккасига иккита оқ тола из
солибди. Лекин манглайи шўр келди, фарзанд кўрмади.
Битта сиқиладигани шу, бўлмаса кам-кўсти йўқ. Эл орзу
қилса қилгудек, маслаҳат солса ақл олгудек эс-ҳушли.
Келини Жаннатдан ҳам айбситадиган жойи йўқ. Очса
кафтида, юмса муштумида. Йўқ, йиглаши бекор. Яхши
умидлар билан бошланган сафарнинг оқибати хайрли
бўлади. Майли, Содиқ олдин борсин, жой топсин, кўчиб
кетади. Болаларининг ўз қаноти остида бўлганига нима
етсин! Қодиржон икки йил аскарда юрганида соғингани
ҳам бўлади. Энди кўтаролмайди. Мусофири бўлса ҳам
болаларининг олдида бўлади, айниқса, Қодиржонга кўз-
қулоқ бўлиб туриши шарт. Яхши қиз топса, ўзи бош
бўлиб уйлантиради, ёши ҳам анчага бориб қолди. Асли-
да, шу ердан уйлантириб кетганда яхши бўларди. Боласи
тушкур, кўнмади, «олдин ўқийман» деб туриб олди.
Онага қолса-ю, йиглаб-сиқтаб кўндиарди, ўртага Содиқ
тушди, «шахтини қайтарманг!» деди. Жаннат бўлса,
«шаҳар кўрган йигит қишлоқдан уйланадими, кўз остига
олганлари борми ҳали», деб ҳазилга олди. Шунда ҳам
она қарши турмади, «вой айланай, розиман. Ҳар ким
кўнгли тортган ошни ичади», деди. Лекин Қодирдан
ҳадеганде садо чиқмади, фақат анчадан кейин: «Мен
оладиган қизнинг қулогини кеча тешибдилар, бугун
исирға буюртириб келаман!» деб китобини қўлтиқлагага-
нича чиқиб кетди. Ана шу «олдин ўқиши» деган ўғли
муродига етапти. Ўқишига кирди, беш йил ҳам «ҳа-ҳу»
дегунча ўтиб кетади. Аскарга жўнаганда «икки йил

қачон ўтади!» деб бекор қуйган эканман, кўз очиб-
юмгунча ўтиб кетди. Буниси ҳам ўтади. Майли, ўқиши
битгунча уйланмаса, кейин уйланади, эс-ҳушини таниб
уйланган яхши бўлади. Ишқилиб, танисоглик, хотир-
жамлик бўлиб турса бас.

Адолат хола хаёлида ҳамма ишни тарозига солиб,
ўзини тутиб олгандан кейин, йўл тараддудини кўраётган
ўғиллари олдига кирди. Дераза остида, бир тирсагини
рапига қўйиб ўтири.

— Ҳой, болам, қулогингда бўлсин: жой олсанг қўни-
қўшнисини суриштир. Қўшнинг тинч — сен тинч. Ке-
йин, мен гаплашадиган қари-қартанги ҳам бўлса яна
яхши, — деди у. Чамадоннинг қорнидан камар boglaёт-
ган Содиқ онасига қараб, тузатди:

— Квартир олсанг денг.

— Кавартири бўлса, кавартири. У ёқларда турадиган
жойни кавартири дейишадими-а, жон болам? — Адолат
хола келини Жаннатта мурожаат этди. У «ҳа, шундай»
дегандек бош сиљиб қўяқолди. Унинг юраги ҳамон гаш.
Кўчишни эшиттан куни юрагида пайдо бўлган, сабабини
ҳалигача билолмаган «алланима» ҳозир ҳам тинчлик
бермас эди. Бу яхшилиқдан кўра, кўнгилсизликни ваъда
этадигандек бўларди. Кечаси жиндай йиглаб, юрагини
бўшатиб ҳам олди.

Содиқ вазминлик билан тасалли берди:

— Киши унар-унмасга диққат бўлиб, ҳар нарсани
ўзига ола бермайди. Багрингни кенг тут.

Содиқ хотинини ҳам, ўзини ҳам чалгитмоқчи бўлди:

— Сен ишдан бўшашингни кўп чўзма.

Хотинининг кўнглига қил сигмас эди, жавобни қисқа
қилди: — Хўп.

— Узоқ ҳаямлаб кетсанг, хат ёз, жон болам! — деди
она.

Эшик тагида, хайрлашиш вақтида она ўзини тетик
тутди.

Ирим қилиб, битта кулчани ушатиб, бир бурдадан
иккала ўғлига берди, қолганини олиб қолди:

— Ризқимиз бир-биримиздан узилмасин!

Содиқ кулиб оғзига солар экан, ҳамон кўнгли гаш
Жаннатга назар ташлади: «Бунча хафа бу! Орамизда бир
нарса ўтгану, мен билмайманми! Ё ойим билан... Йўғ-э...
Баъзан киши ўзи шунаقا сабабсиз диққат бўлади», деди
ичида ва Жаннатнинг қўлини олиб, қаттиқ сиқди. Бу
билан «хафа бўлишнинг сира ўрни йўқ, жоним!» демоқ-
чи бўлди.

Бир ҳафтадан кейин Содиқдан «йўлга чиқинглар» деган телеграмма кеди.

Содиқнинг иккита ўртоги уларни поездга кузатиб қўйди, Адолат хола бир оз хомуш, Жаннатнинг кўзида ёш митилларди.

— Сафар олдидан ниятингизни яхши қилинг, жон болам! — деди Адолат хола келинига.

Жаннат ноилож кўзини артди.

Аслида унинг оёғи тортмаганича бор эди, истиқболда уни баҳтсизлик кутарди.

3. ЯНГИ ЖОЙ, ЯНГИ ТАНИШЛАР

Шаҳар маорифи бўлимидан йўлланма олиб, район маорифига келганда Содиқнинг биринчи учратган кишиси Мирсалим бўлди. Гўлабирдан келган, сурма ранг дўппили, сертакаллуф бу одам маориф эшигида унга рўпара келди-ю, саломлашганга ўхшашиб ҳаракат қилиб, унинг диққатини ўзига тортди. Одатда, нотаниш ерга кириб келаётганингда илк учраган одамдан, айниқса, у очиқ юз билан сенга боқса, кўнглинг сув ичгандек бўлади, ўзингда унга яқинлик сезасан. Содиқ ҳам худди шундай бўлди, ундан маориф мудирининг кабинетини сўради. Кейинчалик ўқитувчи Мирсалим эканлиги маълум бўлган бу одам кўриниб турган эшикни «ху, ана!» деб қўяқолмасдан аввал юмшоқ кулди, кейин Содиқнинг олдига тушиб бошлаб кетди. Уч эшик ўтгандан сўнг қора дермантин қопланган қўш қанот эшикни сал қия очиб:

— Марҳамат! Мудирининг ўзлари ҳам шу ердалар! — деди. Бунга ҳам қаноат қилмай, унинг кетидан мушукдек силлиқ кириб, шафтоли қоқидек камгўшт секретарь хотинга тушунириди:

— Бу кишига ўртоқ мудиримиз керак экан.

Секретарь хотин «ўзининг тили йўқми» дегандек, унга кўзойнаги остидан қараб қўйди, кейин бу «корчалон»га зарда қилгандек, бир ҳаракат билан машинкасига қоғоз қўйди. Унинг бутун ҳаракатидан кўриниб турардики, бу одамни у яхши билади, унинг нимасидир хотиннинг гапини келтиради, энсасини қотиради. Лекин секретарь хотин машинкасида иш бошлашидан олдин кўзидан кўзойнагини олиб, ёқимли бир табассум билан Содиқга мудирининг олдида одам борлигини айтди ва ўтиришга таклиф қилди.

Содиқ кўрсатилган ерга ўтираётib овора бўлгани учун

Мирсалимга миннатдорчилик билдирган эди, у яна ўта тақаллуф билан нималардир деди, лекин машинканинг шақ-шуқида эшитилмади. Мирсалим Содиқ билан қуюқ хайрлашиб, ҳатто ўз ишига банд секретарга ҳам хайрлашув ишорасини қилиб эшиқдан чиқди.

Маориф мудири кабинетидаги кишини кузатиб чиқиб, Содиқни кўриб қолди.

— Сиз Содиқ Қўчқоровмисиз? Жуда яхши. Эрталаб менга телефон қилишган эди. Қани, марҳамат!

Мудир Содиқни кабинетига эмас, коридорга бошлиди. Йўл-йўлакай аҳволини, соглигини сўради, келиб тушган жойини суриштириди. Меҳмонхонадалигини эшитиб:

— Ўша ерда турмоқчимисиз? — деди.

Содиқ «меҳмонхонада туриб ўқитувчилик қилиш жуда бойваччалик бўлади-ку» дегандек маъноли кулиб, жавоб қайтарди:

— Йўқ. Ишлайдиган мактабим аниқ бўлгандан кейин, ўша атрофдан жой қарасам деган ниятдаман. Маорифнинг жойи бўлмаса керак?

— Бору, банд. Яхшиси, ҳозирча ижарага ўтириб турингу, бир бошпана қуришга ҳаракат қилинг. Биз ёрдам берамиз.

Мудир кадрлар бўлими билан келишиб қўйган экан, кира солиб:

— Мана, ўртоқ Қўчқоров келдилар. Йўлланмаларини беринг, эртаданоқ иш бошласинлар. Сизга эса, ўртоқ Қўчқоров, муваффақият тилайман. Сизнинг тўгрингиздан яхши гаплар эшигтанман, аминманки, ўшандай гайрат билан бизни ҳам хурсанд қиласиз.

Бундай ширин-чучмал гапларга Содиқнинг тоқати ўйқ, хижолат тортса ҳам жавоб қайтаришга мажбур бўлди:

— Ишончингиз учун раҳмат! Лекин ким мени бунчалик улууглаб сизга айта қолди, ажаб!

— Ёру биродарлар, иннайкейин, жумҳурият муаллимлар кенгашида сўзлаган нутқингиз ҳам эсимда. Тарих фанини ўтиш ҳақида жуда мантиқли гапирган эдингиз.

Содиқ қулогигача қизариб, ўнгайсиз аҳволга тушди. Индамади.

— Ҳа, айтгандек, — деди мудир, кадрлар бўлимига қараб, — директорига икки энлик хат қилиб беринг, ўртоқ Қўчқоров бу томонларда янги, яхши билмайди, квартира топишга кўмак беришсин. Оилангиз каттами? Қачон кўчириб келасиз!

Содиқ иккинчи саволга жавоб бериб қўя қолди:

— Жой топдим дегунча хабар қиласман. Шундай келишганимиз.

— Жуда яхши. Демак, тезлатсин, шундай деб ёзинг директорга.

Кадрлар бўлими ходими муҳим бир нарса бирдан эсига тушгандек иргиб ўрнидан турди, кўзини эшикка тикиди:

— Мирсалим ака ҳали шу ерда юрган эди, кетиб қолмадимикин?

Кадрлар бўлими мудири эшикка елиб чиқиб кетди.

— Мирсалим бунаقا ишларнинг жонини киритади.— Мудир ён чўнтағидан папирос олиб Содиққа тутди, у чекмаслигини айтгач, бир донасини ўзи лабига қўндириди, гуттурт чақиб тутаттунча йўқ эди, кадрлар бўлимининг мудири боя Содиққа дуч келган гўлабир, сурма ранг дўпшили, сертакаллуф кишини бошлаб кирди.

— Мирсалим ака, бу киши билан танишиб қўйинг, бундан кейин бирга ишлайсизлар. Бу кишининг сизга жиндай илтимоси бўлади,— деди мудир, «шу қуш боласи уясидан тушиб кетиби, жойига олиб қўймасангиз увол бўлади» дегандек бир оҳангда.

Мирсалим, район маорифи мудирининг унга иши тушганиданми, ёки табиати шунақами бирдан ешилиб кетди, юзида табассум қалқди, қаддини сал эгиб, қўлини кўксига қўйди:

— Бош устига! Биз танишмиз. Приёмингизга ўзим бошлаб кирган эдим.

Мудир, бемеҳр отанинг совуқ ўглини эркалашидек бир табассум қилиб қўйди.

Мудир айтганидек, Мирсалим «ишнинг жонини киритди». Шу куннинг ўзидаёт Содиқни мактабга бошлаб бориб, ҳамма билан таништириди. Кейин:

— Дарс жадвалингиз билан танишиб туринг, мен бир соатларда келаман. Илтимос: кетиб қолманг, — деди.

Мирсалим майда қадам билан шошганича чиқиб кетди. Содиқ орқасидан «бунаقا одамлар юриб чарчамайди», деб қўйди. Мактаб илмий мудиридан уни суриштириди: биринчи босқичда илмий мудир ва она тилидан дарс берар экан.

— Дарсидан ҳам кишиларнинг ҳожатини чиқаришни яхши кўради. Оёғидаги куч-қувват бошида бўлганда... билмадим, ким бўларди, — деди илмий мудир, — бирор нарса илтимос қилганмидингиз?

— Бирор жой бўлса девдим.

— Ҳа, бунаقا ишларга суюги йўқ. Дўндириб ташлайди. Томи қанақа бўлсин, туникалими, тупроқлими, демадими? Полини-чи?

Илмий мудир Мирсалимнинг ипидан-игнасигача биладигандек, унга кўп иши тушган, ҳаммасини ўзи айтгандек «дўндириб ташлаган» кўринади, лекин унинг лабидан Мирсалимнинг нимасинидир менсимаслиги, паст кўришлиги, таҳқирлашга яқин бир назарда эканлиги сезилиб турарди. Илмий мудир Содиқ буни пайқаганлигини сезди шекилли, изоҳ берди:

— Ўзи тузук одам. Сал бачканалиги бор, холос. Табиати шунақаки, тўрвасини тешган сичқонга ҳам индамайди. Оиласи кичкина: хотини-ю, бир қизи. Бутун шаҳарни танийди, ярми қариндош-уруги ёки дўсти. Яхши қизи бор. Бу йил ўнинчини битириб кетди. Қарқиноқдан булбул чиққан. Ўглингиз борми?

— Ўглим йўгу, укам бор, — ҳазилга ҳазил билан жавоб қилди Содиқ. — Баҳорда армиядан келган.

— Ниятингиз бўлса, отингизни қамчиланг, тўғриси, отини укангиз қамчиласин.

— Нега укам?

— Совчи билан эр қиласиган қиз эмас.

Содиқ бундай қизни кўз олдига келтиролмади . У шунча йил директор бўлган мактабдан бунақасини учраттани йўқ. Минг қилса ҳам бу ер пойтахт, маданияти Баланд.

Мирсалим одатдаги шошинқираши билан айтган вақтдан анча оддин келди. Тез юргани шундоқ кўриниб турарди. Оққа мойил юзлари қизил тортган, манглайида майда тер резалари бор. Лекин қўлидаги қофоз папкасиши қаергадир ташлаб келган. «Уйига ҳам кириб чиқсанга ўхшайди, шу атрофда экан-да!» деган фикр Содиқ хаёлиланг ўтди. Лекин унинг уйига «меҳмон келади!» деб тайинлаб чиққанидан хабари йўқ эди.

Мирсалимнинг ўз ҳисоби бор. Ўзи билан танишмоқчи бўлган одамдан ҳайиқса ҳам, лекин бирор билан танишувни яхши кўради. Бегона одам билан қўл олишиб танишайтганидаёт ҳаёлидан ўтади: «бир куни асқатиб қолиши мумкин». Шу ҳаёл билан сертакаллуф муомала қила бошлайди. Бу танишнинг ўнг қўлтиғидан кириб, чапидан чиқади, юзидан табассумини аритмайди. Чойхона олдида бўлса, чойга, ошхона яқин бўлса овқатга таклиф қиласди. Эпини қилса, ҳақини тўлаб «ўтқизиб қўяди», ўзининг тили билан айтганда, «қўлтиғига сув нуркайди», мабодо ўша одамга иши тушиб қолса, салом-

алиқдан сўнг бир амаллаб шу ўтиришни шама қилади.

Худди шундай, Содиқ билан ҳам тезда иноқлашди. Ахир, қўлидан бир иш келмаса, бир нарсасига ишонмаса қишлоқдан шундай шаҳри азимга келадими! Албатта, бир нарсаси бор. Ҳаракати бардам, боқишилари тетик. Маориф мудирининг оддида туришини қара, «истасанг иш бер, бўлмаса ўзим топиб оламан!» дегандек виқор билан турибди. Хурмат юзасидан тишининг оқини кўрсатмади-я! Бунинг, албатта, бир балоси бор. Ҳали кўтарилиши ҳам мумкин. Бугун ўқитувчи, эртага директор бўлмайди деб ким айтади! Ҳозир унинг ҳеч кими йўқ, ёрдамга муҳтоҷ. Айни пайти.

Бу режасининг дебочаси сифатида йўл ости уйига кириб, қазилик ош буюриб қўйди. Ундан чиқиб асосий ишга киришди: квартира масаласида маҳалла комиссиясига йўлиқди. Яқинини келиб кўрди, биладиганини кўз одига келтириб, иккитасини танлади. Ишнинг бунчалик тез биттанидан хурсанд Мирсалим: «Кўр, сенинг учун қанчалик куйиб-пишяпман» дегандек, Содиқлар одига кириши билан катта дастрўмолини олиб, юзи ва бўйин терларини артди.

— Сизни кетиб қоласизми деб... Ҳа, айтгандек, сўраб олмабман: томи қанақа бўлсин, туникалими, ёки ўзимизнинг жайдари — тупроқлиги ҳам бўлаверадими? Биттаси шунақа, лекин поли ер.

Илмий мудир ўзининг боя айтгани тўгри чиққани учун ялт этиб Содиққа қараб кулиб юборди. Содиқ ўзини аранг тутди. Мирсалим кулгининг маъносига тушунмай, сўзини изоҳлади.

— Тўгри-да, сўраган яхши. Ҳар кимнинг ўз диidi бор. Масалан, мен, қишида тахта полли уйни, ёзда ўзимизнинг жайдаримизни яхши кўраман, салқин бўлади.

— Гапингиз тўгри, — унинг ёнини одди Содиқ.— Квартира кўргани кеттанингизни билмадим, бўлмаса сизни икки-икки овора қилмасдан, бирга бора қолардим.

— Ҳечқиси йўқ. Киши кишига яхшилик қидиш учун дунёга келади. Бугун мендан, эртага сиздан...

Шу гапдан кейин Мирсалим Содиқни бошлаб кетди. Мўлжалидаги квартиralарни кўрсатди. Содиққа биттаси ёқди. Бу бир одамнинг алоҳида эшикли ташқариси эди. Икки уй, бир айвон. Сал эскироқ демаса, ўзи бежирим, кичиккина ҳовли саҳни ҳам бор.

— Шу дуруст, — деди Содиқ хоналарни айланиб чиқиб, — бу ёгини ўзингиз гаплашасиз-да!

У ижара ҳақи тўгрисида ишора қилган эди, Мирсалим пайқади:

— Хотиржам. Сизга ёққан бўлса бас.

Содиқ ишнинг бунчалик енгил кўчганидан мамнун бўлиб, Мирсалимга миннатдорчилик билдириди. Кўча муюшида яна бир марта ташаккур айтиб, хайрлашувга қўл узатар экан, Мирсалим қўлини одди-ю, қўйиб юбор-мади:

— Каминанинг кулбалари ҳам шу яқинда. Бугун бизда бўласиз. Барibir борадиган жойингиз йўқ. Мусо-ғирхона (у меҳмонхонани шундай дерди) бир зарурат кунидан тушиладиган жой. Хўп денг. Бу ёгини ҳам айтай: келинингиз ҳам сал огоҳлантирилган. Тиқ этса, кўзи ёшиқда бўлиб, пойлаб ўтиргандир. Хўп денг.

Содиқ шунча яхшилик қилган одамнинг сўзини ерда қолдиргани ботинмади. Унинг розилигидан Мирсалимнинг боши осмонга етди:

— Сизни маорифда кўрдиму, «шу одам мен бол» дедим. Юлдузингизга юлдузим тўгри келди-кўйди. Бўлмаса, ҳар ким билан иноқлашавермайман. Ҳозир яхшидан ёмон кўп. Дил тортиб гаплашадиган одаминг ишдан бўшамайди. Ҳали сизнинг ҳам ишингиз кўпайиб кетса...

— Истаган киши вақт топади.

— Албатта, албатта! Дилининг яқинлигига боғлиқ.

Содиқнинг тахмини тўгри чиқди. Мирсалимнинг ҳовлиси мактабга яқин экан. Эшикка яқинлашувлари билан Мирсалим одинга ўтиб, шошинқираганича ичкарига кириб кетди. Бу билан Содиққа «сиз бир оз сабр қилинг», деган маънони англатди. Содиқ буни тушуниб, эшик одида тўхтади. Эшикка назар солди: ўз вақтида анча кўркам бўлган ўймакор эшик. Албатта, аввал бўёқсиз бўлган. Кейинги вақтда замоналаштириб кўкка бўялгани кўриниб турибди. Ҳатто газета-журнал ва хат учун қорнидан кўндалангига ингичка туйнук ҳам очилган. Қадди наст, яшалоқ эшикка бу туйнук бўз кўйлакка садаф тутмача қадагандек ярашимас эди. Содиқ кулиб қўйди.

— Нега тўхтаб қолдингиз, марҳамат! — деди Мирсалим ичкаридан чиқиб. Ваҳоланки, у атайнав аввал кириб хотинига хабар берган, хотинининг «бефаросат» лигидан баъзан ҳовли юзида қоладиган жомашов, супургига ўхшаш нарсаларни четта олдириган эди. Эшикка қайта туриб, ҳатто ўрикнинг паст шохидағи қийиқни ҳам юлиб олиб, думалоқлаб хотинига отди.

Содиқ Мирсалимнинг орқасидан кириб борганда хотини қўл қовуштириб ариқнинг тепасида турар эди,

салом бериб сўрашди. Ўйнинг ижозати хотинда бўлгандек, Мирсалим меҳмонни бошлаб ўтар экан, деди:

— Каравотта ўтақоламиз-да, а, хотин? Ё уйга жой қилганимисан?

Мирсалимнинг совунига кир ювиб ўрганиб қолган хотини дарров жавоб қилди:

— Вой, уй дим, ҳовли яхши!

Мирсалим бу билан меҳмонга бўлган эҳтиромини яна бир марта сездирмоқчи эди, ниятига етди. Хотинининг зийраклигидан хурсанд бўлгандек, Содиқнинг елкаси оша кулиб қўйди. Лекин хотинининг «Сохта меҳмондўст бўлмай ўлинг!» дегандек энсаси қотди.

Содиқ квартира қидириб, бир неча ерда бўлганидан беихтиёр унинг назарини Мирсалимнинг ўз ҳовлиси тортиди. Ҳовли у кўрган ҳовлилардан ортиқча фарқ қilmайди. Фақат «замоналаштириб» тартибга солинган, саронжом. Ҳатто тарновнинг остига сув тушиши учун мусулмон гиштдан жой қилиб, нишобини ҳам олиб қўйилган. Девор остига ётқизилган йўлка бир текис ва кенг; гиштлари ўтмас тешада қириб тозаланган бўлса керак, теша излари сап-сариқ йилтиллайди. Ундан пастда ҳафсала билан ўтқазилган гуллар тизими. Садарайҳон баҳор булутидек ҳурпайиб, ҳожираҳон бақатерақдек кеккайиб, бинафша ранг баргларини очиқ кафтдек тутиб турди. Улар орасида хинанинг қизил оёги ва чақмоқ тули дарров кўзга ташланади. Гулибеор бўлса, осмонга чиқиб пақ этиб сочилган ранго-ранг мушақдек ёнади.

Рўпарада икки уй. Ўнг томондагисининг бир деразаси ердан бир газ баланд, ганчланган сиркор айвонга очилади. Айвоннинг пешида ўймакор устун. Ўнга қараб Содиқ: «Хунар! Эринмаган устанинг иши», деб қўйди. Айвон токчаларининг ҳаммаси кейинчалик кесак қалаб урилгани ингичка чизик бўлиб қолган зиҳидан кўриниб турибди. Фақат ўртадаги тахмон қолган. Ўнга мажнунтолга ўхшаган қандайдир гул сурати солиниб, бир шохиға хум чойнақдек қуш қўндириб қўйилган. Оғзини очиб, сайраб туришидан булбулга, думининг ерга тегиб туришидан товусга ўхшайди. Худди шунга ўхшаган суратни Содиқ болалигида дадаси хизматкор бўлиб ишлайдиган Омил қори юзбошининг меҳмонхонасида кўрган эди. Ҳа, ўша меҳмонхона кейинчалик колхоз идораси бўлди.

Мирсалим меҳмонини ёғоч каравотта тўшалган атлас кўрпачага ўтқазиб, «одатимиз қурсин» деб қисқагина фотиҳа тортиди-да, ўзи ошхонага ўтиб кетди. Хотинига нималарнидир шивирлаб, орасида бир хўмрайиб, кейин

очиқ юз билан каравотга келар экан, меҳмонининг гулларга маҳлиё бўлиб турганини пайқаб, садарайҳонни кафти билан чайқаб атрини таратди.

— Асл нарса, жонивор. Ҳиди ҳам антиқа! — деди ва шохидан биттасини синдириб, Содиққа узатди, кейин қизил гулларни мақтади, улардан ҳам бир нечтасини қайчилаб, ясатуглик хонтахтанинг меҳмон ўтирган томонига қўйди.

— Сизнинг ҳам дидингиз яхши экан, — деди Мирсалим каравотга чиқиб ўтиргач, нон ушататуриб, — аввал кўрган ҳовлиминизни ёқтиармикансиз деб ўйловдим, ийқ, кейингисини, ҳовлисидан сув ўтадиганини танладингиз. Тўтри қилдингиз. Авваламбор, суви яхши, қолаверса, ҳовлисига гул-пул дегандек, кўнгил очар нарсалар экса бўлади. Бай-бай, бунинг ҳидини қаранг. Шунинг сувини сиқса атир бўлади-да, а! Табиатда мўъжиза кўп. Мана шундан сизга иккита қаламча олиб бераман. Анавинисидан ҳам. Униси тўқ қизил, ҳозир сал вақти ўтди. Райхонни шунинг учун экаманки, кузда баргини янчиди олса ҳам бўлади. Суюқ ошга жуда кетади-да! Ҳўп десангиз, келинингизга айтаман, тўгрилаб беради.

Мирсалимнинг меҳмон кўнглини олишга астойдил киришгани чой қуишидан тортиб, Содиқнинг олдига гоҳ сариёғ, гоҳ мураббо, гоҳ хандон писта суришигача, райхоннинг фазилатидан тортиб, эртага у иш бошлидиган мактаб қўнгирогининг овозини мақташигача ҳамма нарсада сезилиб турарди.

Содиқ ҳали яқинда нонушта қилгани учун унча иштаҳаси бўлмади. Мирсалимнинг тез-тез дастурхонга таклиф қилиб туришига қарамай, ундан-бундан бир-икки чўқилади, асосан чой ичди. Мирсалимнинг нима биландир ивирсиб, ҳовлида юрганини кўриб, чўнтағидаги газетани қўлига олди. Бунинг остига келиб қолган Мирсалимга меҳмонининг шундай нозу иеъматли дастурхонга бепарво қараб, газета ўқиб ўтириши энсасини қотирган бўлса ҳам, ётиғи билан савол ташлади:

— Оламда нима гап, тинчликми?

— Тинчлик. Мана шу Леваневскийнинг топилмаётгани яхши бўлмаяпти-да.

— Яна шу ҳақда ёзишибдими? — Мирсалим бирор «ўзинг газета кўрасанми?» деяётгандек қўшиб қўйди: — Ҳали буғунги газетани кўрганим ийқ.

— Ёзганда қандайди! Москва-Шимолий Америкага учишларни уюштирувчи ҳукumat комиссиясининг маълумоти бор. «Красин» пароходимиз Алясқадан Шимолга йўл

олибди. Америка учувчилари Руббинс, Стуарт излашга қатнашибди.

— Дарагини топишолмалтими?

— Йўқ. Об-ҳаво ёмонлигидан йўлдан қайтишибди. Ўзимиздан ҳам тўққизта кучли аэроплан сафарбар қилишибди. Булар ичиди Шимолий қутбга учиб бориб келган Совет Иттилоғи қаҳрамонлари Мазурук билан Козловнинг АНТ—6 аэроплани ҳам бор. Топса ана шулар топади. Об-ҳавонинг сал жўнашиб кетишини кутиб Рудольф оролида турганмиш.

Мирсалим янги олиб келган чойини қайтариб, тинитиб қўйди. Кейин «шамаси тушиб кетмасин» дегандек эҳтиёткорлик билан жилдиратиб пиёлага қуяр экан, сўради:

— Кечаги газетада эди шекилли, шу иш учун Америкадан қандайдир аэроплан сотиб олибмизми?

— Аэроплан эмас, ҳидроплан. Сувда ҳам сузадиган.

— Америкада шунақаси ҳам бор денг! — Мирсалимнинг завқлангани кўриниб турарди. Буни фаҳмлаб, Содиқ изоҳ берди:

— Вақти билан бизда ҳам бўлади!

— Албатта-албатта! — шошиб қолди Мирсалим. Лекин тилини бермади: — Бир машҳур учувчиси ҳам учади дейилган эди.

— Жемс Маттернми? Йўқ, учмабди. Катта пул сўрабди. Ҳозир ана шуни ўқиб, ҳайрон бўлиб турган эдим. Минг қилса ҳам буржуа кишиси-да, пул сўрабди, ҳамма нарсани пул билан ўлчайди. Уялмагани! Ахир биз уни қутқарганда пул сўрамагандик.

— У ҳам шунақа бўлганми?

— 1933 йилда Арктикада қолиб кетганда ана шу Леваневскийнинг ўзи уни ҳалокатдан қутқарган эди.

— Унда пул сўраши жуда ноинсофлик.

— Ноинсофлик эмас, виждонсизлик бу. Совет ҳукуматидек буюк бир мамлакат бутун имкониятини сафарбар қилиб, олий инсонпарварлик билан иш тутиб турган бир пайтда ўртага пулни аралаштириш — ўта пастлик. Сиз билан биз талабаларимизни ана шу балодан ҳазар этадиган қилиб тарбиялашимиз керак. Бу бизнинг муқаддас бурч.

Бу сўз Мирсалимга ёқинқирамадими, гап чалғитди:

— Олинг, биродар, дастурхонга қаранг, чойингиз ҳам совиб қолди.

Мирсалим Содиқнинг олдидағи пиёлани энгашиб олиб, совиган чойини бир четга тўқди, иссигидан қуйиб узатди.

Чой охирига етиб қолганда хотини ошхонадан чиқиб кўриниш берди, эри тушунадиган бир тида узоқдан лабини қимирлатди. Мирсалим сиполик билан қўзини оғир юмиб қўйди, «яхши» имосини қилди. Кейин каравотдан аста тушиб, ошхонадан дид билан тайёрланган помидор закускани олди, йўл ости ариққа ташлаб қўйилган шишага қўл узатди. Кетидан хотини гулдор хитой лаганда ихчам бўйинтуруқдай қазини норин пичоқ билан олиб келди. Сувда қоғози кўчиб кўндаланг ёпишиб қолган арақни одобсизлик бўлмасин дегандек, хонтахтанинг тагига олиб қўйиб, қазини олдига тортди. Қўлига пуфлаб-пуфлаб, паррак қилиб тўграй бошлади, ора-сира таърифини қилди.

— Жонивор яхши нарса, кишининг йигитлигини эсига солади. Қишида-ку қаҳратонга қалқон. Қани энди яхшилаб қартаси билан еб, почапўстинга ўралиб, ойдин кечаси қалин қорда гарч-турч юрсанг.

— Ченада кезсанг-чи, — қўшиб қўйди Содиқ, — ёки овга чиқсанг.

— Бу ҳам маъқул. Сиз овни яхши кўрасизми? Афсус, менинг ўқ товушидан қулогим битиб қолади.

Содиқ унинг бу гапини ҳазил тушундик:

— Ишқилиб, каклик кабобига тишингиз қамашмайдими?

— Оҳ, оҳ, қани энди кетма-кет келиб турса!

Мирсалим оғзининг суви келиб бир паррак қазини оғзига солди, кейингисини Содиқка тутди:

— Бай-бай-бай, айни вақти экан, олинг!

Мирсалим қазини бутун қоидаси билан тўграб бўлгач, жайдари сиркада ўлдирилган пиёз билан ўртага сурди. Хонтахта остидаги арақни олиб, чети гулдор бол пиёлаларга бир текисда қўйди.

— Олинг, биродар! Ёмон кунимиз шунга ўхшасин!

Содиқнинг ичкиликка майли йўқ эди. Улфатга кириб қолгандағина битта-яримта оғзига олмаса, бошқа вақтларда эсига ҳам келмас эди. Шу ёшга келиб, бирор шишининг оғзини очганини билмайди, ўзиникида ичилиб қолса ҳам, кимдир, бошқа одам очади. Одоб юзасидан очишга уринса, ўртоқдари «шунга қолганда талантингиз йўқ, азизим», деб қўлидан олишарди. Узоқ қийналаб ичишини кўриб, «игнанинг қўзидан қўйяпсизми, Содиқжон, симирсангиз-чи», деб мазах қилишарди. Шунинг учун у Мирсалим узатган пиёлани олишга олди-ю, ташвишга тушди: билмаган одам «жўрттага таранг қиляпти» деб ўйлаши мумкин.

Мирсалим «мехмон бошлагани уяляпти» деган андистага борди-да, «мен кетдим» деб битта ташлади. Содиқ «бўш пиёлани ҳазил қилди» деган хаёлга борди. Йўқ, ичиби. Закуска қилаёттанды билиб қолди. «Бунаقا ичадиганлари бўлар экану», деганича кўзини чирт юмиб, биринчи қадаҳни ярмигача аранг ютди. Иккинчисини ҳўплаб қўя қолди. Мирсалим шунча қистаса ҳам «қўлидан келмаслигини» айтиб, узр сўради, ўзининг тортинмасдан ичаверишини таъкидлади.

Одатда ичкиликнинг бир пиёласи кишиларни бирбирига таништиради, иккитаси тилини ешиб, қулфи-дилини очади, учинчиси ҳасрат бошлатади, ундан кейингилари эса, ё мақтанчоқлини уччига чиқаради, ё алам булогининг кўзини очиб, йиглатади, ниманидир қасам ичриб, дўстлигини пеш қўлдиради. Ичкиликнинг не-не гадой топмас кўчаларига кириб чиққан Мирсалим кейинги йилларда ҳадди сиғадиган кишилар билан ўтиrsa, учинчи-тўртингчини бемалол ичаверар, кимдандир тап тортиб, ичидаги гидри юзага чиқишидан ҳайиқса, иккинчисидан нари ўтмас, ўтса ҳам ҳўплаш билан чегараланаr эди. Ҳали синашта бўлмаган Содиқ олдида ҳам худди шундай қилди. Иккитадан ортиқ ичмади. Улфатининг ортиқча майли йўқлигини билиб, ҳатто ичишни ёмонлаб ҳам кўйди:

— Кўп ичган билан кишининг шохи чиқади дейсизми! Эрмак қиласмиз, девдим, сизнинг ҳам менга ўхшаган ҳафсалангиз ийќ экан. Расмга кириб қолди бу савил, бўлмаса, ичмаган маъқул.

Аслида Мирсалимнинг ичини бояги тушган икки пиёла ёстиқ жилтига ўралиб қолган мушук боласидек тимдаларди, учинчисини чақиравди. Унинг қўли беихтиёр гоҳ шишага, гоҳ тагида жиндай қолган пиёласига кетиб қолар, кўзи закускага қадаларди. Содиқнинг яна бир «сиз ичаверинг!» деган таклифига муҳтож эди-ю, лекин Содиқ «бефаросатлик» қилиб индамас, тўғриси, унинг ҳолатини фаҳмламас эди.

Мирсалим чидолмади, ош келиши билан иккала пиёлага боягидан кўра жонлироқ қуийб, Содиқни қистади. Уни бир ҳўплатиб, ўзи эса:

— Ошдан олдингиси яхши бўлади, иштаҳа очади, — деда оқурди. Меъёридан ошган бу учинчиси Мирсалимни қора терга пишиди.

Бу шаҳарда иссиқ ёзинг ҳам кечқуруни баҳаво бўлади. Кун ботишга яқин сал дим бўлиб туради-да, кейин гир-гир шамол эсиб қолади, кундузининг бутун ҳордигини чиқариб юборади.

Мирсалим меҳмонини «ётиб қолсангиз ҳам бўларди, ўз уйингиз», деб кузатиб чиқиб келаёттанды кеч шамоли садарайҳонларнинг ичини човуриб, атрини анқитарди. Гулибеор эса, аллақачон кўзларини юмиб олган эди.

Мирсалим ариқ бўйига келишганда Содиқни тўхтатиб, гулзорга шўнгиганды эшиқдан атлас кўйлакли бир қиз кириб кела берди. Баъзи қизларга ўхшаб четлаб ўтмасдан, тўғри Содиқнинг қаршисига юрди, одоб билан салом бериб, бошини қалқиди. Худди шундай Мирсалим билан ҳам саломлашиди. Шунда:

— Келдингми, қизим, қайчини узатиб юбор, бўлмаяпти, — деди Мирсалим.

Қиз қайчини олиб чиқиб, дадасига узатмади:

— Сиз чиқа қолинг, дада, мен ўзим узаман, — деди ва гулни оралаб кетди. Бир зумда бир даста гул узиб чиқди.

— Амакинг билан сўрашдингми? Янги ўқитувчимиз, қўшни маҳаллага кўчиб келяптилар. Борди-кељди қиласизлар, — деди Мирсалим Содиққа гулларни текислаб тутар экан, — сувга солиб қўйсангиз бир ҳафта туради.

Содиқнинг ҳаёли мактаб илмий мудири билан бўлган сўхбатда, кўзи эса қизда эди: айтганича бор! Ақли ҳам ҳуснидай етукмикан?

Содиқ Мирсалимнидан тўғри почтага бориб, тўйга хабар қилаёттандек қувонч билан «йўлга чиқинглар» деб уйига телеграмма берди.

1. ИККИСИННИГ ҲАМ ҚАЛБИ ГУРС-ГУРС УРАРДИ...

— Салом, азизим! Кеча қандай дам олдилар. Эшитдим, эшитдим! Ҳафтада бир келадиган дам олиш кунини ҳам илм ўйлига сарф қилибдилар.

Мирсалим ўқитувчилар хонасига шундай сўзлар билан кириб келди ва диванда ўтирган Содиққа қўлини узатди. У ҳар вақтдагидек шоду хандон ва юзи тўла ёбассум эди. Содиқнинг қўлини узоқ қўйиб юбормай юрди, бу билан ўзининг ҳурматини алоҳида чертиб кўрсатмоқчи бўлди.

— Шундай қилмасак бўлмайди. Дарслик билан киёланиш жўжаларни катақда боқишидек гап. Баъзан гашқарига ҳам чиқариб туриш керак, кўзи очилади, ўзи гопиб ейдиган бўлади.

— Офарин! Жуда тўғри ўхшатдингиз. Қалай, экспонатларга бойми... бойитишибдими? — Мирсалим бу гарих музейини кўрмаганини яшириш учун шошиб

қолди, — мен ўтган йили кўрганимда анча камбагал эди.

— Йўқ, яхши. Лекин ўтмиш кўп ўринни олиб қўйган экан.

Мирсалим ўзининг ҳам шундай нарсаларни яхши кўрганини ва талабаларнинг илми учун қайгурувчи қилиб кўрсатмоқчи бўлди:

— Афсус, бизнинг фандан музей йўқ. Бўлмаса мен ҳам...

— Шу музейлар сизга ҳам бўлаверади.

Мирсалим бу музейларнинг нимаси унинг «она тили»си учун бўлаверишини фаҳмлаб етмаган бўлса ҳам, унинг фикрига қўшилди, бирор синфни олиб боришни кўнглига тугиб қўйди. Бунинг сабаби бор эди. Содиқнинг мактабга келганига ҳали ҳеч нарса вақт бўлганий йўқ, лекин текисликдаги тепадек кўзга ташланиб қолди. Мана, кече дам олиш кунининг баҳридан кечиб саккизинчи синфни тарих музейига ўзи олиб борди. Бўлмаса пионер вожатийгэ ҳам топширса бўларди. Ўндан олдин бир синф билан «Гамлет»ни бориб кўрди. Нимасидир дарсига керак эмиш Нимаси керак. Мирсалим ҳалигача тушунибетмайди. Тўғри, «Бой или хизматчи»га олиб борганда дарров фаҳмлагаётди: камбағалларнинг ўтмишда қандай яшаганини кўрсатмоқчи! Яна бир синфга Тупроқ қўргон билан нурағ қолган мадрасани томоша қўлдирибди. Қўшнининг товуғи гоз кўринади дегандек, Содиқнинг бу оддий ишлари Мирсалимнинг кўзига уни бир погона қўтариб қўйди, ш. билан бир вақтда гашини келтириб, раşкини уйғотди. Бир ҳафта мактабда бўлмаса ҳам ўрни йўқланмайдига бир-икки ўқитувчининг чет-четдан «мусофири доно» дея кесатганини ҳисобга олмаса, кўпчилик Содиқнинг атрас фида. У дарров каттага ука, кичикка ака бўлиб қолди. Мактабга тааллуқди нима масала бўлса аралашади. Лекин ҳеч ким «нега сен ҳамма нарсага човлингни соловерасан? демайди. Шундай бўлиши керақдай унга қўшилишади. Демак, унинг йўли тўғри: унинг изидан бориш керақ унинг бағрига кириш керак. Курмак бўлиб сув ичи туриш мумкин.

— Ҳа, айтгандай, Содиқжон, — деди Мирсалим унин ёнига ўтираётib, — менда бир-икки китоб бор. Тарихг доир. Шуни сизга кўрсатаман, деб неча ўйлайман, ҳе мавридини тополмайман. Кеча олиб бориб бирпас ҳоидик чиқариб келай десам, маърифат сайрига кетга экансиз.

Мирсалим кутганидек, Содиқ китобларга қизиқи қолди. Лекин «диidi айвонининг тахмонига солдирга

сурати бўлса, китоби нима бўларди», деб ўйлади. Шундай бўлса ҳам, сўради:

— Қандай китоблар экан? Олиб кела қолмабсиз-да.

— Битта-яримтаси бу алмисоқдан қолган китобларни нима қилиб қўтариб юрибди демасин, дедим. Бири «Бобирнома», Қозон босмаси, яна бири Герман Вамберинг «Саёҳатнома»си.

Содиқ бу китобларнинг таърифини эшитгану, кўрмаган эди, жуда қувониб кетди:

— О, жуда бадавлат экансиз-ку. Қачон қўлга тушира қолган эдингиз.

Мирсалим «биз ҳам чакана эмасмиз» дегандек сал кибрланиб қўйди:

— Ишқибозлик...

Содиқ «бу ҳам ичидан пишган экан-ку», деган фикрни кўнглидан ўтказди. Ҳар кимда ҳам «Бобирнома» бўлавермайди. Содиқ «эски мактаб кўрган» бу ўртоги билан ичидан фаҳрланиб қўйди.

Аслида Мирсалим ростини айтмади, айтиши ҳам мумкин эмас эди. Бу иккала китоб ҳам унинг қўлига тасодиф билан кириб қолган эди. У растида қўш дўкон очиб, теридан бит семириб юрган кезлари бир зиёли ўртоги, «қўриб қўйинг, бизнинг боболар қанақа кишилар бўлган», деб мақтаниб «Бобирнома»ни берган эди. То Мирсалим «магзини чақиб» ўқигунча «савдо-сотиқ ҳуррияти» тугаб, ўша ўртоги ҳам йўқ бўлиб кетди, кейинчалик афғонда деб эшитди. Герман Вамберини шундан сал нағарироқ бир рус таниши меҳмонга қўлтиқлаб келди-ю, «идан чиқариб қолдириди. У ҳам сўрамади, бу ҳам элтиб бермади, қанақа китоб эканини билганидан сўнг бергиси келмади.

Содиқ бундай антиқа китобларни кўришга жуда қизиқиб, эрталабгача сабри чидамай, кечқурун Қодирни ўборди. Кейинги вақтдаги хафақонлиги ҳалигача ёзилмаган Қодир ўтирган еридан вазмин қўзғалиб, салмоқлаб инқиб кетди. Лекин қайтишда бутун бошқа бир одам бўлиб келди. Кўзлари остига яширинган қувонч чақнаб кетай-кетай деб турибди. Содиқ яхши биладики, бундай қояжон ёшлиқда, фақат ёшлиқда бўлади ва ёшлиқка ишларди. Қодир ариқ бўйига ўтиб яхшилаб ювинди, нима учундир, артиниш эсига келмай ҳовлига сув сепди, кўм-кўк бўлиб униб чиққан қашнич билан ўсмага сув қўйди, орасидаги бегона ўтларни юлиб ташлади. Ҳозир иззатли меҳмон келадигандек эшик олдиларига юпقا қилиб сув сочиб, кетидан супурди. Кейин уйга кириб

ойнага қаради, кийим-бошини тузатди, оладиган куни эртага бўлса ҳам соқолини қиди. Унинг севинчи ичига сигмас эди, бу шундай севинч эдик, бировга айтиб бўлмайди, айтганда ҳам тушуниши қийин.

У олтин узугининг сувга тушиб кетган зумрад кўзини топган эди!

Қодир Мирсалимнинг ҳовлисини кўрмаган эди. Шунинг учун суриштиришга мажбур бўлди. Суриштирганда ҳам шундоққина олдига бориб сўрабди. Устига тўртўқилган латта коптоқ ўйнаётган иккита қизчанинг биттаси читтак чақонлиги билан югуриб келиб, бидирлади:

— Азиза опамникими? Ҳу, анави кўк эшик.

— Қодир кўк эшикни аста қоқди. Қиз яна бидирлади:

— Ичкарилик, қаттиқ қоқаверинг!

Қодир қаттиқроқ қоқди. Ичкаридан аёл кишинин «лаббай» деган товуши келди. Кейин эшикда... ўша... ўш атлас кўйлакли қиз пайдо бўлди. Ўша... Қодирнинг ада шуви мумкин эмас. Ўша қомат, ўша қош, ўша кўз. Бу кўзларнинг тенги йўқ. Бу кўзлар бутун мавжудотнинг барча гўзаллиги ва латофатини, камолоти ва саховатини ўзида жамулжам қилиб турарди. Унда ҳаёт бор, виқој бор, унда қуёш бор, сурур бор. Бу кўзларга боқиши учун эса, бир олам журъат керак. Бу тасодифдан Қодирнин ҳуши бошидан учди, тили сўзга буралмай қолди. Бармсгининг учигача жимиirlab кетди. Нимага келгани эсида чиқиб:

— Сиз шу ерда турасизми? — деб юборганини ўз ҳам билмай қолди.

Қиз ана шунда Қодирни таниб, ўша кундагида ёқимли табассум билан деди:

— Ўша куни ўртоқдаримни топиб олдим, сиздан са нарида дарс тайёрлашаётган экан.

Қизнинг товуши Қодирнинг қулогига гоҳ кирав, го кирмас эди. У бутун хаёли билан ўша богда, ўша майс устида турар эди, шу қиз, шу қаршисида ёқимли кули турган қиз «олдидан ўтган қизни пайқамайдиган қанақ йигит экансиз» деб тавни қиласади.

Қодирнинг юраги ўша кундагидек бир энтикиб туди. Ҳамон юзидан табассум аримаган қизнинг юзига ти қаради. Энди у қизга яхшилаб қараб олмоқчи, шунчаради. Энди у қизга тўйиб олмоқчи эди. Лекин бундэ интизорлиги эвазига тўйиб олмоқчи эди. Лекин бундэ бўлиб чиқмади: қурби етмади! Эниб турган қорачи кенг паттон кўзлар унинг дамини қандайдир. У чор-ноч кўзини олиб қочди, аммо ичини қандайдир илиқ ну тўлдирган, руҳида даррдан аритан кишидек енгиллик бў

ди. Ана шу енгиллик билан яна бошини кўтариб, сўради:

— Дадангиз уйдамилар?

— Йўқ, меҳмонга кетувдилар. Нима ишингиз борди?

— Мен Содиқ аканинг укалари бўламан.

— Ҳа... — деди қиз бир нарса эсига тушгандек шаққонлик билан, — китобга келдингизми?

«Бу қиз қаёқдан билади? Ёки дадаси билан акам келишиб, атайин мени юборищдими?!» деган фикр Қодирнинг хаёлига келди.

— Ҳа, топдингиз! Дадангиз айтиб кетувдиларми?

— Айтмасалар ҳам ўзим биламан! — деди Азиза ўша богда «олдидан ўтган қизни пайқамайдиган қанақ йигит экансиз» дегандек қилиб. Бу сўздан Қодир яна тилдан қолди, яна қалби ларзага келди. Яна Азиза ўт ташлади:

— Ўзингиз кириб оласизми, ёки олиб чиқиб берайми? Ойимлардан бошқа ҳеч ким йўқ.

Аскарлиқда не-не тўсиқлардан ўтиши машқини олган, тобланган йигит, қаршисида турган кўк эшикнинг осто-насидан ҳатлаб ўтишга журъат қилолмади:

— Мумкин бўлса...

— Олиб чиқиб берайми? Ҳўп бўлади!

Азиза атлас кўйлагининг этакларини чиройли ҳил-пиллатиб бурилиб кетди. Қодир қанча вақт ўтганини билмайди, ҳазинага йўлиққан гадойдек шошиб қолган ёди. Бир маҳал қиз газетага ўралган китоб билан яна ўша ўзи турган ерда пайдо бўлди.

— Кирмадингиз! Ойимлар неча ичкарига таклиф қилмадинг, деб мени койидилар, — дея эркалангансимон онр ҳаракат қилди Азиза.

Қодир қиз билан хайрлашаётуб, унда ҳам тил билан айттиб бериш қийин бир ўзгариш сезди. Унинг қорачиги ширик кўзлари ажаб маъюс нурланиб, кафти ёнар, кафтида қандайдир майин титроқ ҳам бор эди. У Қодирнинг орқасидан йўл чизиб қараб қолди. Кейин ҳар вақтдагидек тетик шўхлик билан эмас, вазминлик билан орқасига маъюс ўтирилиб, тиззаларидан мадор кетган кишидек аста қадам ташлади. Уч-тўрт одим юргач, қандайдир ички куч уни яна орқасига қарашга мажбур этди. Ана шунда тез юриб узоқлашиб кетолмаётган Қодирнинг кўзига кўзи дуч келди. Иккисининг ҳам қинидан чиқиб кетай деб турган қалби бир-бирига эшитилгудек турс-гурс уради.

* * *

Қодирнинг хурсандлиги кеннойиси Жаннатнинг қон қақшаган кунига тўгри келди.

Жаннатнинг шаҳарга келишидан энг катта умиди номи кетган докторда эди. Кимга маслаҳат солса, шу докторнинг номини эшитган сари Жаннатнинг ишончи ортди. Не-не умидлар билан унинг кабинетини қоқди. Уни ўрта ёшлилардаги чийратма ипдек бир хотин қарши оди. Нима учундир, Жаннат бу машҳур докторни кекса, сочининг қорасидан оқи кўпроқ, кўзойнакли деб фараз қилган экан, ихлоси қайтган-дек бўлди. Аммо доктор ўзининг самимийлиги ва зийраклиги билан унинг аввалги ишончини ўзига қайтарди. Жаннат кўринган ва боқтирган баъзи докторларга ўшшаб шошмади, наридан-бери у ер-бу ерига қулоқ солиб ўлчаб, дори-дармонга кўчмади. «Сен излаган докторман Умидсизланма, ҳали боладан қолганинг йўқ. Ҳали кўша лоқ ўғиллар кўрасан» дегандек, юмшоқ гапириб қарши сидаги стулга ўтқазди. Қўлидати, илгари боқтирган докторларнинг қозозларини олиб, шошмасдан кўздан кечирди. Кейин гапни эридан бошлади. «Эрингиз аввал уйланганми? Уйланган бўлса бола кўрганми? Уругида бефарзанд ўтган борми? Сизнинг-чи? Турмуш қурганингларга неча йил бўлди? Қандай касаллар билан оғригансиз? Эрингиз яхши кўрадими? Болага меҳри қандай?»

Шундай қатор савол-жавоблардан кейин унинг ўзини кўрди. Турли кабинетларга, лабораторияларга ёзиб берди:

— Вақтида қатнанг! — деб алоҳида таъкидлади. Бат зан у кирган чоқда ўша қабинет ёки лабораторияяд докторнинг ўзи ўтирган бўларди. Буларнинг ҳаммаси Жаннатта ширин орзуларни етаклаб келарди. У баъза туғилажак боласига исм танлаб қолар, қандай кийимла кийизишни ўйлар, у билан гойибона гаплашар, ун осмонга отиб эркалар, кулмаганига кўймай қитиқлағ қиқиллаб кулишидан завқланар, унга қўшилиб ўзи ҳақулар, хурсанд бўларди. Бола бирпасда ёшига тўлади туғилган куни катта зиёфат қилиб беради. Бир маҳалла таъна қилганларни албатта чақиради. Уларга «мана кўз дингларми, орқаворотдан вайсаганинглар қолди» дейді ю, ҳаммасини кечиради, гийбатнинг бети қурсин дейді ю, апоқ-чапоқ бўлиб кетади. Боласини етаклаб уларнига боради, боғларга ўйнатиб олиб чиқади, айтган ўйинчи гини олиб беради, синдиrsa ҳам, бузса ҳам хафа бўмайди: қўғирчоқ нима деган нарса!

Жаннатнинг тушига нуқул бола кираради. Тўргайга ўхшаб узоқдан товуши келарди-ю, ўзи кўринмас эди. «Дононинг йўталида ҳам ҳикмат бор» дегандек, доктор шамалаб ўтган нарсага ҳам астойдил ихлос қўярди.

Лекин бир неча ой ўтса ҳам тушига кирган ингани ўнгида эшитмас, бутун нияти орзудан нарига ўтмас эди.

Қодир олтин узугининг йўқотган зумрад кўзини ногиҳон топиб, унинг завқида масти бўлиб, айтишга сўз тополмай гангиб турганда Жаннат машҳур докторнинг насиҳатини кўзида ёш билан тинглар эди. Доктор, унга «овора бўлма, сендан бола бўлмайди» демаган бўлса ҳам, шунга яқин бир нарса айтди. Бу мўрт стаканга қайноқ сув қўйишибек гап эди. Жаннат қирсиллаб кетди, унинг кўнглини қанча кўтаришмасин — бўлмади. Қодир висол дижқаларининг завқи-шавқида эшик олдида сув сепиб, онди супираётганда Жаннат кўнгил уйи вайрон кириб келди. Остонадан ҳатлаб ўтди-ю, ҳўнграб ыиглаб юборди. Унинг йигисини ҳаммадан аввал эшитган Адолат хола ошхонадан ютуриб чиқди.

— Ҳа, болам, тинчликми?

Жаннат индамади, айвонга ўзини ташлади:

— Кошкийди, тугилмаган бўлсам...

Адолат хола фаҳмлади. Деразадан бориб, уйда китобга мук тушиб ўтирган Содиқа ишора қилди:

— Чиқ. Хотинингга доктор бир нарса дедими, кўнгли бузилиб келди.

Ўзи ҳамир юқи қўли билан ошхонага ўтиб кетар экан, узун «уҳ» тортиб, «эй, худойим!» деб қўйди.

Содиқ елкасига ташлаб ўтирган беқасам тўнининг сингини кия-кия чиқиб келди. У уйқудан янги турган киницек хомуш эди. Бутун фикри-зикри ҳали ҳам ўқиётган китобида ва онасининг сўзи дикқатини тортмаган бўлса керак, бепарвогина чиқиб, Жаннатнинг айвон ютида юзини чанглаб ётганини кўриши билан ҳушёр тортиди, кўзи чарақлаб, қадамини тезлатди:

— Нима гап? Бирор хафа қилдими?

— Айб сиздамас, менда! Мен ўлгурда, мен баҳти қарода! — деди ўкириб Жаннат ва юзини кўрпачага сурди. Содиқ гап нима тўғрисида бораётганига тушунди, хотинининг титраган елкасидан тутди, далда берди... Уларнинг бу ҳаракатини дунё ташвишларидан ҳали бехаётар Қодир узоқдан ҳайрон кузатиб турарди. Унинг шодиклари қандай тўсатдан бошланган бўлса, худди шундай бир тарзда тамом бўлди. Азизанинг эшик тубида туришини кўз олдига келтирган эди, кўнглини шодик

эмас, ташвишнамо қайгу босди. Қайгу умидсизликка етаклади...

— Ҳай, жон болам, сен китобга мунақа муккага тушаверсанг ётиб қоласан. Ухла, вақт алламаҳал бўлди, — деди бир ухлаб турса, ҳалигача ўтирган ўғлига Адолат хола. Ўгли Қодир:

— Хўп, ойижон, ҳозир, — дедио, жойидан қўзгалмади. Лекин бу жавобдан қаноат ҳосил қилган бечора она, нариги ёнбошига ағдарилиб, кўзини юмди. Салдан кейин унинг «киффа-пиши» деган майнин хурраги эшитилди.

Аслида Қодир дарс тайёрлаётгани йўқ, минг бир азоб билан Азизага хат ёзаётган эди. Қиз болага хат ёзишининг бунчалик қийин эканини у умрида биринчи марта тасаввур этарди. Нима деса ҳам кўнглидаги қозогза тушмай қолаётганга ўхшайди, нимасидир етмайди, нимасидир чатоқ. Бошлишининг ўзига қанча вақт кетди: «Севгилим» десинми, ёки «ҳурматли Азизахон!» деб мурожаат қilsинми? Ўқиган китобларини эслади: бирортасида андаза олгудек намуна йўқ. Деярли ҳаммасида муҳаббат бор, лекин ҳеч биттаси хат ёзмабди. Демак, хат ёзмаслик керак экан-да! Мен ёзсан кулги бўлмасмикин? Эҳтимол, улар мендан кўра журъатли ва уддабуро бўлишгандир. Йўқ, мен ёзаман. Ёзмасам бу гапларни тилим билан айтломайман, айтиб ҳам бўлмайди.

Адолат хола бир уйқуни олиб, ўғлини ётишга даъват этганда Қодирнинг хати ҳали ярмiga ҳам бормаган эди.

5. ЎГРИ МУШУК

Мирсалим қуюқ хайрлашиб чиқиб кетгач, Жаннат эшикни зарда қилгандек тарсиллатиб ёпди. Эрига деди:

— Бир очилиб ёққан ҳаводан, бир кулиб боққан одамдан қўрқ деган. Мана шу ошнангиз яхши одаммас.

— Нега менинг ошнам бўларкан? — ҳазилга олди Содик. У хотинининг хафа бўлишига асос кўрмас эди.

— Ахир сизнинг олдингизга келади-да.

— Сенинг ҳам...

Жаннат энсаси қотгандек индамай қўя қолди. Жаннатлар кўчиб келган куни Мирсалим Содик билан станцияга машина олиб чиқкан, куйиб-пишиб кўмаклашган эди. Ана шу биринчи кўришдаёқ жибилажибонга ўхшаган бу тиниб-тинчимас одам Жаннатнинг кўзига эски таниш, ҳар кўрганда гашини келтирадиган танишдек кўринди. Шу-шу уни иқи севмайди. Эшикда кўринди

легунча таъби хира бўлади, сўзлаб турган бўлса сўзи оғизда қолади, юзидан кулгиси қочади. Содик шунда:

— Ҳа, бунчади? Сенга бир нарса деяётгани йўқ-ку? — деб тегишади. Жаннат ростига кўчади:

— Ўзим ҳам билмайман, нега бунаقا бўламан. Ўгри мунџукка ўхшайди.

— Сенинг нимангни ўғирлайди, тентак! — кулди Содик.

— Билмасам... — ўз фикрини исбот қилолмай бўшашади Жаннат. Лекин, барибир, кўнглида қори эриса ҳам музи қолади!

Содик ҳам Мирсалимнинг талай нуқсонларини кўради, «нуқсонсиз одам борми?» деган ақида билан парво қўлмайди. Ундан кейин, кишининг узатган қўлини сабабсиз қандай қилиб қайтаради. Мирсалим ана шу қўл, оу улкан шаҳарга «мусоғир бўлиб» келганда илк марта дўстона узатилган қўл. Бунинг устига, Мирсалимдан ихнилиқдан бошқа нарса кўргани йўқ. Ҳатто «Домовая книжка»дан ўтишдек серқатнов ишга ҳам Содикнинг қўлини урдирмади, «сизнинг ишингиз эмас бу», деди, иккى кунда тўғрилатиб келди. Шундай одамни «меникига келма, хотиним ёқтирамайди сени» деб бўладими? Бунинг устига, у билан ўтирса ҳар бир жонда бўладиган турмуш ташвишидан қутулганга ўхшайди, енгил тортади. Мирсалим, мактаб илмий мудири айтгандек, «бутун шаҳарни билади, ярми ё дўсти, ё қариндоши» эди. Содик етти ухлаб тушига кирмайдиган қизиқ гапларни ундан ёнитади.

Мирсалим бўлса Содикнинг мавқеи қанча описа, шунчак яқинроқ суйкаларди. Дарси бирор соат один тутагб қолса, бир нарсани баҳона қилиб айланиб юрар, кейин Содик билан бирга узун-қисқа бўлиб чиқиб кетаради. Унинг феълини биладиган ҳазилкашларидан бири Мирсалим ака сирғанса оёқ тираб қолишига жой тайёрланти! деса, бошқаси «йўқ, соябон дегин, ёзда кундан, ғиндида ёгиндан асрайди», деб кулгига оларди. Тажрибали бошика бирори нечукдир, кулгига қўшилмайди «охири ўхайр бўлсин, ишқилиб», деб салмоқларди.

Бугун ҳам Мирсалим ўралишиб, кетолмай қолди. Содик дарсдан чиқиб, бўр юққан қўлини ювар экан, конига борди:

— Калхатни боплабсиз-ку! — деди. Содик бошида гунунмади, кейин мамнун илжайди:

— Бекорчиликка эрмак.

— Эрмагингиз шунаقا бўлса, астойдил ҳаракат қил-

сангиз арслоннинг ҳам терисига сомон тиқар экансиз-да.
Жуда боллабсиз. Худди тиригининг ўзи-я!

— Сомон тиқишиш кўлимиздан келади, — кулаги билан жавоб қилди Содик. Иккиси қотиб кулишиди. Айниқса Мирсалимни баланд чиқди — деразада ўтирган муси-ча хуркиб учди.

Гап Содикнинг зоология кабинетига ясаб began калхат чучелоси ҳақида борарди. Содик бундан бир неча кун аввал овга чиққан эди. Ҳеч нарса йўлиқмади. Қуруқ кетмай, деб калхатта ўқ узди. Калхат ҳам «мен сенга керакми?» дегандек шалоплаб шундоқ оёғи остига тушди. Ўқ қаерига текканига қизиқиб қўлига олди. У ёқ-бу ёгини қаради, дарров тополмади, лекин қўлига қон юқди Ўқ шундай теккан эдики, тажрибали овчи Содикни ҳайрон қолдирди. Гарчанд шундан кейин бир неча тусто вуқ отган бўлса ҳам калхатни ташламади. Хотини Жаннатга кўрсатиб мақтанди. Чивиндай ўқ заррасидан ҳалоғ бўлган, териси бутун калхат Содикни яна бир фикрга олиб келди: чучело қилиб мактаб зоология кабинетига қўйса нима қиласди? Ахир қўлидан келади-ку!

Худди шундай қилди.

Мирсалим Содик билан бошлашиб кўчага чиққач мақсадига кўчди:

— Хўп десангиз, бир жойга борардик. Сизни менг тайинлаган.

— Қанақа жой?

— Борганд биласиз! — Мирсалим чап кўзини қочириқли қисиб қўйди. — Кўнглингизга яна бошқа га келмасин, ҳаммаси ҳамкасабалар.

— Кимники, айтинг-чи аввал?

Мирсалим Содикнинг иккиланганини пайқаб, отин қамчилаб қолди. Қаерда ва кимники эканини буту тафсилоти билан тушунтириди, ўз одатича, бир озгин қўшиб-чатди:

— Ёмон бўлмайди, мамнун қайтасиз. Мен сизн ножӯя ерга бошлармидим. — Ўз дўстлигини писанда ҳал қилиб қўйган Мирсалим то Содик розилигини бергунич отини суриб борди.

— Хотинлар ҳам борадими? — аниқдамоқчи бўлд Содик. Мирсалим бу томонини ўйламаганидан шоши қираб қолди. У хотини билан бошлашиб юришни яхш кўрмаса ҳам эл-юртдан кетда қолмай деб, «хўжакўсин»га баъзан етаклаб қоларди. Бугун-ку, хаёлига ҳал келтирмаган эди. Шундай бўлса ҳам тадбирин қилди:

— Олиб борсак бўлади, ўзи ҳам «оиланглар билан» деган. Аммо «лекин»и бор...

Содик тушунмади.

— Ўглиниг беш ёшга киришақиқаси... Жаннатхонга қандай бўлар экан... Майли, олиб бора қолинг..

— Йўқ, нотаниш жой. Жаннат ҳам кўнмайди.

Содик «тош тушган ерига оғир» деб ўйлади-да, қаттиқ туриб олди, кўнмади. Лекин уйига келиб, кундалик газеталарни кўздан кечиргунча бўлмай, эшик тақиллаб қолди. Чиқса, ёшгина бир йигит. Унга хат узатди. Хат район маорифининг мудиридан бўлиб, мудир уни Мирсалим таклиф қилган хонадондан ёзган, унинг шу йигитча билан бирга келишини илтимос этган. Мудирнинг имзоси ёнига уй хўжаси ҳам «рад этмаслигингизга ишонамиз» деб имзо чеккан эди. Содик ҳайрон бўлиб қолди. Буни Мирсалим уюштирганини тушунди. Энди нима деб боради? Бормаса менсимаган бўлади. Борай деса, Жаннатта: «Овқатингни барвақтроқ қил, паркка чиқамиз!» — доб қўйтган. Бир оз ўйлаб тургач, жавоб кутиб турган ингитчага «ҳозир!» деди-ю, ичкарига кириб кетди. Жаннатта хатни кўрсатди.

— Боринг. Бормасангиз уят бўлар, — деди Жаннат.

— Парк-чи? — Содик «сен ҳам борасанми?» дейишга, Мирсалимнинг бояги сўзини эслаб, ботинмади.

— Парк бўлса, бошқа вақтда чиқармиз.

Хотинидан истиҳола қилиб турган Содик енгил тортиди, тезгина кийиниб чиқди. Эрининг кишиликка киядидан шимини чўткалаётган Жаннат оғзига тахир нарса чиқиб қолгандек юзини буриштириб деди:

— Ҳойнаҳой Мирсалим ака ҳам бўлар... Кўп ичманг!

Содик келганда жамоат жам эди. Қаршисига илк ғанот ёзib пешвоз чиққан киши яна Мирсалим бўлди. Ўндан кўришмаган кишидек қўлини олиб, кейин бошқулар билан таништириди. Ёнидан жой берди. Бир оздан кейин ўрга ёшлардаги ва ҳаётда ўзини тутиб олган уйини ошхонадан очиқ юз билан чиқиб келиб, миннатдорчиллик билдириди:

— Раҳмат! Сўзимизни ерда қолдирмабсиз. Келин ғони? Эй, аттанд! Шу баҳона билан танишиб олардик. Ҳнаги галга қолибди-да, ҳа, майли! Майли! Мушарраф! Мөхмонга қара!

Содик бир ёнида ўтирган аёлга энди разм солди. Ўз номини эшитган қўшиси сиполик билан унинг олдига турли таомларни яқин сурган бўлди, таклиф этди.

— Олинг, Содиқ ақа, сиз кеч келдингиз, — деди.
Мирсалим арақ қүйіб узатди:

— Штрафи билан.

Содиқ Мирсалимнинг сўзини эшитмади. Унинг хаёлини ёнидаги қиз — Мушаррафнинг «Содиқ ақа!» дегани тортган эди. «Бу қиз менинг отимни қаёқдан билади?» деган ўйга бориб, ўзидан сўради.

— Шунаقا дейишияпти-ку! Ё исмингиз бошқами? — деди Мушарраф ва исмини янгилиш айтиб қўйган кишидек қип-қизарип кетди, қўзини олиб қочди.

— Йўқ, тўғри! — деди Содиқ уни хижолатдан чиқармоқчи бўлиб, лекин шу аснода Мирсалим тутган ароқ тўла рюмкани қанақа қилиб қўлига олиб қўйганини билмади.

— Оқ урасиз! — деди Мирсалим нимадандир жуда мамнун бўлиб.

Содиқ чумоли уясига тушиб қолган пашибага ўхшарди: улкан балх тут остида безатилган дастурхон атрофида ўн беш чоғлик эркак-хотин аралаш ўтиришибди, ҳамманинг кўзи унда. Содиқ узр айтар, бошқалар эса қистар эди. Унинг кам ичишини билган Мирсалим ҳам ёнига тушмас, аксинча, «кўзингизни юмиб, битта симирсангиз, вассалом!» деб қорашақшақдек шақиллаб турарди, бир қўлида закуска. Чорасиз қолган Содиқ бир симирди-ю, ҳаммага тенг бўлди-олди, янги келганини, кишиларнинг унга тикилаёттанини унуди. Кейин кўп қатори яна бир-икки ҳўплади. Ҳеч ким ортиқча маст бўлмаса ҳам, говур-гувур авжида эди. Бу маҳалларда энди расм бўлган патефон Тамараҳонимнинг «Рўмолим» ашуласини янгратганда ҳамма жим бўлиб қолди. Фақат уй эгасинини эри сал кайфи ошиб, бу пластинкани Москвадан олиб келиш тарихини эзмалик билан қўшнисига тушунтиради.

Содиқ сұхбатнинг боришидан билдики, бу бежирим ҳовли елиб-югуриб хизмат қилиб турган ўрта ёшли уддабуро ўқитувчи Собирахонники. Беш ёшга киргаң ҳам унинг ўғли. Эри уч йил аввал ичкӯёв бўлиб кирган Иккинчи эр. Қаердадир гаражда ишлайди.

Содиқ тоҳ қаршисидаги, тоҳ ёнидагилар билан таплашиб ўтириди. Ёнида ўтирган Мушаррафнинг ўта сиполиги унинг диққатини тортди: шунча зўрлашса ҳам оғзиги олмади. Лимонадга қўшиб вино узатишган эди, билиб қолди. Қандай билганига Содиқ ҳайрон бўлди. У жуда зийрак эди. Баъзан ўрнидан чаққон туриб уй бекасиги қарашди, «опа! опа!» деб ундан нималарнидир сўради

«Опа» тўладан келган, юз-кўзи ҳали кўркини йўқотмаган думалоқ юзли жувон. Мушарраф бўлса, акси — юзи ориқ ва узунчоқ. Фақат лаби устидаги ҳоли ҳуснини очиб туради. Лекин Содиқ Мушаррафни ориқ деб, хато фикр юриттанини ўйин бошланганда билиб, лабини тишлади. Биринчи бўлиб ўйин бошлаб берган Собирахон ҳовлини онрайланиб келиб Мушаррафни ушлади. То уни кўндиригунча, патефон пластинкани қайта қўйиб келди-да, яна Мушаррафни тортқилади:

— Тур, оповси, бу ерда бегона йўқ, ҳаммаси ўзимизники.

Содиқ Мушаррафнинг нималигини ана шунда кўрди. Кўрди-ю, кишининг юзи қанчалик адамчи эканига тан берди.

Шундай қизлар бўладики, юзларига қарасангиз, чуваккина кўринади, оёқлари чиллак оёқ бўлса керак, деб гумон қиласиз, ортиқча қизиқмайсиз. Кейин бир маҳал кутмагандан қадди-қоматига кўзингиз тушиб қолади. Қомати шундай чиройли, келишган бўладики, ўз кўзингизга ишонмайсиз. Шундай келиштан қадди-қомат ориқ юзли қизниги эканига шубҳа қиласиз, пайт пойлаб юзига қарайсиз. Йўқ, ўшанинг ўзи! Ана шунда у янгича ҳусн кашф этади, латофат пайдо қиласи.

Мушарраф худдий шундай қизлардан эди. Буни ўзи яхши билар, керак жойда келишган қадди-қоматини намойиш қила оларди. Мушарраф ёлғиз қадди-қомати оиласи эмас, чап лаби устидаги кичик — мосдек тимсиёҳ ҳоли билан ҳам фахрланарди. Унинг унча чиройли бўлмаган юзини очиб турган ҳусн қалити шу хол эканини оиласиди. Уни яна ҳам қорароқ қилиб кўрсатиш учун баъзан икки қатор инжудек оппоқ тишларини кўрсатиб, табассум қиласи.

Мушаррафнинг ёшини аниқдаш қийин эди: йигирмадо деса ҳам бўлади, ўттизда ҳам. Йигирма десанг, — ихчам юз бичими, бу юзга ярашиб тушган қора хол кафиллик беради, ўттизда десангиз — бўйнига тушган сезилар-сезилмас майдо ажин ва кўзининг остидаги сўлғинлик гувоҳликка ўтади.

Уялиб, тортиниб ўртага тушган Мушарраф, гарчанд астойдил ўйнамаётган бўлса ҳам, тоҳ-тоҳ мақомга тушиб қолаёттан қўл ташлаши ёки бош қимирлатиши унинг ихши ўйинчилигидан далолат бериб турарди. Буни Собира опа луқма ташлаб тасдиқлади:

— Ёзилиб ўйнай бер, синглим!

Барибир Мушарраф ёзилиб ўйнамади. Музика охирiga етиб қолганда тўрда, маориф мудирининг ёнида ўтирган чиройли жувонни тутди. «Вой ўлмасам!» деб ўзини олиб қочган бу кўркам жувон қий-чувдан кейин ўртага тушишга мажбур бўлди. Ўйинни қийиб ташлади. Лекин унинг ўйини Содикнинг кўзига Мушаррафнинг муғамбirona қўл ташлашидек чиройли кўринмади. Бу чиройли жувоннинг мақомида ҳаммаси ошкор, ҳаммаси эл кўзида. Мушаррафникида эса, нимадир яшириқ, нимадир сирли, нимасидир ўзига тортиб, юракни жизиллатиб турарди.

Содик ўйинчи жувондан кўзини олиб, Мушаррафга разм солди. У хомуш ва сипо ўтиради. «Унинг ўтириши ҳам ўзгача», деб қўйди кўнглида. Бир маҳал иккаласининг кўзи учрашиб қолди. Мушарраф яна ўшандай сиполик билан олиб қочди, уялгандек қимтиниб қўйди. «Буниси ҳам ўзига ярашади», деди ичида Содик.

Унинг бутун ҳаракатларини Мирсалим зимдан кузатиб турарди. Содикнинг Мушаррафга маҳлиёлиги пайтида:

— Ҳа, Содикжон, чапакни олинг! — деб унинг тиззасига шапатилаб туширди. Бу билан «қўймайсиз, иним» демоқчи, ўзининг сезиб турганини билдириб қўймоқчи эди.

Содик бу лўқмадан хижолат тортиб, қулогигача қизарib кетди. Мушарраф эса, ўтирган ўрнидан ҳеч нарса билмаган кишидек оғир туриб, орқа томонга ўтиб кетди...

Зиёфатдан қайтиб келаётганда Мирсалим кайфи бор кишидек тусмоллаб, Содикнинг қўйнига қўл солди:

— Қалай, Мушаррафнинг ўйини ёқдими?
— Ким ўзи?
— Яқинда келган. Ўқища экан.
— Нимадан дарс беради?
— Собирахоннинг мактабида кутубхоначи. Боодоб жувон дейишади!

— Жувон бўлса эр қилган экан-да! — кутилмаганда чапани ҳазил қилди Содик.

— Шу ёшгача эр қилмай ўлдими! Йигирма бешларга бориб қолгандир.

— Ҳа, боргандир.
Суҳбат узилди. Қаршидаги новча терак учидаги катта ёргу юлдуз ҳали-замон ерга шўнгигб кетадигандек пирпирраб чарақлади. Узоқдаги шаршаракнинг овози, баргларнинг шилдираши bemalol эшитилади. Юмшоқ тун киши

хаёlini олиб қочгудек сокин. Содик бунаقا тунни умрида биринчи марта кўраётгандек, ёки эртага такрорланиши асло мумкин бўлмагандек яйраб-яйраб нафас олар, узоқ-узоқларга назар ташлар, атрофига суқланиб боқар эди. Бўғилгандек ёқасининг тутмасини ечди, кўкрагани очди.

— Ажойиб тун, — деди Содик.

— Жуда! Бунақаси кам бўлади!

Содик индамади, яна ўз ўйига банд бўлиб кетди. Мирсалим зимдан кузатиб борарди: «Содик бугун кўп ичиб қўйиб ё қаттиқ чарчади, ё Мушаррафга кўнгли сув ичди». Унга шу кейингиси керак эди. У ўсмоқчилади:

— Собирахоннинг мактабини биласиз-а, анҳорнинг нариги бетида.

— Кўрганман. Яхши спорт зали бор.

— Кутубхонаси ҳам яхши, — мийигида кулди Мирсалим. Содик бу қочириқни фаҳмламади.

— Бўлса бордир.

Бутунги зиёфатдан Содикда ширин бир таассурот қолган эди. Ана шу тотли таассурот оғушида мамнун келиб, эшигининг зулфини қоқди. Лекин нима учундир уйга киргиси келмас, орқага қайтиб кеттиси, кенг далаларда кўкрагини очиб, бор товуши билан ашула айтиб юргиси келарди.

— Бунча шу вақтгача қолиб кетмасангиз. Зиёфат қуюқ бўлди шекилли, — деди Жаннат эшикни очаётни.

Унинг қулогига Жаннатнинг товуши умрида биринчи марта қандайдир дўриллаб, хунук эшитилди.

«Нега шу вақтгача буни пайқамаган эканман?» деди ечиниб, ўринга кирап экан.

6. ИККИ ДИЛЛИ ВА ИККИ ТИЛЛИ ОДАМ

Собирахон зиёфатга таклиф этар экан, Мирсалим:

— Мушаррафхон, албатта, бўлса керак? — деб сўради. Чунки уларнинг «опа-сингил» эканини яхши биларди. Бу кутилмаган саволдан Собирахон ҳайрон қолди. Мирсалимнинг навбатдаги ҳазили деб, тегишиди:

— Нима бало, жигарингиздан урдими?

— Урса арзимабмизми?!

— Арзийсиз, ундан ҳам ёшрогига арзийсиз! Мўйчинакка жабр бўлади, холос, тоғ оқини, тоғ қорасини теравериб.

— Бўйямиз-қўямиз, вассалом! — Мирсалим бўйини ичига олиб қаҳ-қаҳдаб кууди.

Мирсалим Мушаррафни суриштирганда маълум ғенжани кўнглидан ўтказиб қўйган эди.

Содик янги кўчиб келган кезлари уларнинг боласи йўқлигидан Мирсалим ажабланмади. Бир қизга кўнгли тўлмай, ўғил армонида ёниб юрган Мирсалим «дунёда ўзидан ҳам бахти қора, худонинг қаҳрига учраган кишилар» борлигини кўриб, шукур қилди. «Яхши куёв кўрсам, шу ўглим-да!» — деб ўзига тасалли берди.

Лекин Мирсалим бир нарсага тушунмас эди: армон билан ўрганиб ётган бу бефарзанд оила нега бунчалик тинч-тотув яшайди? Бу тинч-тотувлик Мирсалимнинг кўзига гайри-табиий кўриниб гашини ҳам келтиради. Бирор ёнган оловда исинишга мойиллик Мирсалимнинг табиатида бор. Лекин буни у яхшиликнинг елкаси оша қиласди.

Мирсалим аввалига бу «мусофири оила» билан алоқани пухталади. Меҳмонга айтиб, меҳмонга борди. Меҳмонга боришида хотинига нимта қилиб бериб, ўзи бир жуфт конъякни қоғозга ўради. Бу билан хотини кеккайиши, ўзи магрурланиши керак эди. Дастрхон устида ўзининг бахтиёргини яна бир марта намойиш қилиш учун атайн бола-чақадан сўз очди:

— Киз бўлса ҳам бори яхши экан. Мана бизнинг қизимиз онасининг ёнига кириб қолди, уйда бўлса қўлини совуқ сувга урдирмайди.

Мирсалимнинг тахминига кўра, Жаннат қаттиқ ўксиси, ўзининг бахтсизлигидан нолиши, шу билан Мирсалимнинг файр кўнглига ором бериши керак эди. Бундай бўлиб чиқмади. Жаннат, кўчадиган яра кўчиб бўлган, ҳар нарсага тегиб зирилламайдиган бўлган бир тарзда гапга аралашди, меҳмоннинг иззатини сақлади:

— Қиздир, ўғилдир, бўлгани яхши. Ҳозирги пайтда ўғил ёқсан чироқни қиз ҳам ёқади. Қизинглар яхши, кўриб ҳавасим келди.

— Ўқишини айтмайсизми! Нуқул беш. Тўрт олган куни биз айбордай қовоқ-димогидан қор ёғади, овқат унут, то саҳар чироги ўчмайди. Қайта топширади-ю, кўнглига кун тушади.

— Ҳа, айланай, бўладиган бола шунаقا бўлади. Чироғини ўчиранг, ойдинга солиб китоб кўради. Менинг Қодирим ҳам шунаقا. — Гапга аралашди «Жонболам хола».

Мирсалим яна «олтин қоп»нинг оғзини очиб, мақта-

нишга тушган эди, хотини стол остидан оёгини босди: «Бас, қалга ўхшаб олтин тарогингизни мақтайверманг!»

Мирсалимнинг хотинига Жаннат ёқиб қолган эди: оғир-вазмин, рўзгор тутиши режали, гап-сўзи маъноли. Шунинг учун эрининг ўтмас болтага кунда тушира бериши гашини келтириди.

Мирсалим бўлса, «кўриб қўй, мана бунаقا мушфиқ оиласалар ҳам бор дунёда!» демоқчи, бу билан ҳамиша «ҳаётидан нолийдиган» хотинига ўз бахтиёр турмушини таъкидлаб, миннатдор қилмоқчи эди. Лекин акси бўлиб чиқди. Хотинининг бу оиласа меҳри ошиб, ҳаваси келиб қайдти:

— Мунча аҳил! Бир-бирига муомалаларини кўринг. Боласизлик демаса... Сиз бўлсангиз... сўзингизнинг боши отамнинг гўри...

Мирсалим «ҳақиқатни тушунмаган» хотинидан куфури ошиб кетди:

— Эй, лаънати, қачон сенга ақл битади, бу аҳиллик эмас, гарibu бенаволик.

Мирсалимнинг иккита тили бор эди: бири кўчага, бири уйга. Ҳозир шу кейинги тили билан гапирмоқда эди. Бу тилнинг бир томчиси бир чеълак сувни заҳарлашга етарди.

Содиқникида ипакларга ўраб пуф-пуфлаб кўкка кўтарилиган қизи Мирсалим ўғил қутганда тугилган фарзанд эди. Бувиси раҳматли «бераҳм ўғлига ўчакишиб, қизим азизу мукаррама бўлади!» деб, исмими Азиза қўйган эди. Ширин қулиб, ўзх талпинадиган бўлгунча Мирсалим уни қўлига олмади.

— Ҳой, бемеҳр дадаси, қўлингизга бир мартагина олсангиз-чи, талпинишини кўринг. Уйингизга этагимда олиб келмаганман-ку!

Мирсалим оғирлик билан «бас!» дегандек хўмраяди. Болани қўлига оларди. Дунё ташвишидан бехабар бола гурунч доналаридақ қўшалоқ тишларини кўрсатиб, қиқ-қиқиқлаб кулар, дадасининг бино қўйиб, тараалган мўйлабини юлиб олмоқчи бўларди.

— Бунинг ҳалитдан эркакнинг мўйлабига чанг солади... — деди Мирсалим қулиб. Унинг сўзи тугамасдан хотини илиб кетди:

— Ҳа, бўлмаса қўзига чанг солсинми?

Мирсалим хотинининг устомонлигини тан олди. Хотини ўзи чеккан жафоларига ишора қилган эди.

— Ҳа, ўл! Сенга тиљдан берган.

— Тилим бору ўйлим ўйқ. Остонада сиз турибсиз!

«Хотинни бошидан, болани ёшидан кут!» деган ақидаға итоат қилиб яшаган Мирсалим хотинини инқилобдан кейин социдан бураб, ҳовлида судраб юриб урмаса ҳам, ё пичоқни қайраттани, ёки болтага соп солдиргани юргумаса ҳам зугумини сусайтирмади, зулмининг ўрнини ўзгартириди, холос. Ўринга кирганда тонг оттунча йиглатади, сирдош кишилар олдида жеркиб, силтаб ташлар, бегона олдида хўмрайиб «ҳали сен тўхтаб тур!» дея давомини кечасига қолдиради. Шундай қилиб, хотинини қайриб олди, шохини буқди. Бунинг устига хотинининг тили қисиқ ери бор. Азизадан олдин кўрган қизи ёшига етмай ўлган бўлса, ундан кейин кўрган иккала қизи ҳам нобуд бўлди. Биттаси ўлик тушган бўлса, биттасини энди «ойи»га тили келганда қизамиқ еди. Кейин боладан қолди. Боладан қолишида ўзидан кўра ҳам, аслида Мирсалим айбор дэди. Инқилобдан кейин НЭП даврида, унинг ўз тили билан айтганда, «савдо-сотиққа эркинлик» берилган йиллари Мирсалимнинг ошиғи олчи туриб, теридан бит семириб қолди. У чўнтағида ҳам, бу чўнтағида ҳам жиринг-жиринг пул. Тили бурро, қадами тез. У «ҳой» деса, икки-уч киши бирдан «лаббай» дейди. Ана шунда у босар-тусарини билмай қолди. Бир ҳамсоя дўкондор ўртогиникида бир коњяк ичди-ю, мазаси оғзида қолди. Ўнга хуруж қилди. Коњяк эса бузуқ хотинларга олиб борди. Олдинига жуда ширин туюлган бу ҳаром бир куни уни қон қоқшатди. Бу касални у бир ой қўшни шаҳардаги ўртогиникида «мехмон»га бориб ётиб, зўрга пулнинг зўри билан даволаб олди. Бу сирни ўзи-ю, у билан биргага оғриган бир ўртоги биларди. Ўртоги шу касалдан ўлиб кетди. Мирсалимнинг эса, бу касал пуштини кўйдириб юборди. Шундай кейин ҳам Мирсалим хотинига ён босмади, аксинча, уни қизганидиган бўлиб қолди, аввалига эри бўлгани учун кутса, энди бегонага кунчлик қилди, «деразангни кўчага очиб берайми!» деб ўдагайлади.

Савдо-сотиқ тўс-тўполони босилиши билан Мирсалим зийраклик қилиб, муаллимликка урди. Бундан аввал ҳам бу соҳага бош суқсан, фамилиясининг охирига «ий» қўшиб, афандилик қилган эди. Энди фамилиясининг сўнгига «ов» қўщди. Эски танишларидан биронтаси «Мирзоҳидий» деб қолса, «қолоқсиз, даврдан кетда судрагиб юрасиз» дея кулади. Ўзи ҳам сипо тортиб, инқилоб бўлиши биланоқ «маърифат йўлига жон бағишлаган илғор муаллим»дек зиёли тўнига кирди. «Мутолаага вақт кам қолаётганини» пеш қилиб, кўп дарс олмади. «Илм

тогдағи дўлана эмас, ўзи гуллаб, ўзи пишса, у анжир. Парвариш талаб этади», — деди. Аслида пинҳона савдо билан шугулланарди. Савдодан келган фойдани она сутидан ҳалол кўрарди.

Мана шу йиллардан бошлаб уйига ҳам ислоҳ киритди. Шаҳарнинг анави томонидаги ички-ташқи ота ҳовлисини ворислар билан ими-жимида бир ёқлик қилди. «Мен меросга муҳтоҷ эмасман, ота-онам арвоҳи бетинч бўлмасин, шу эзгу иш қиёматта қолмасин, деб қўл урдим», — деди ворисларга ва мероснинг карт думбасини шарт кесиб кетди. Шаҳарнинг ҳозир турган еридан жой қилди. Ёпиқ қозон ёпиқдигича қолди. «Савдо-сотиқ эркинлиги»да ортирилган давлат латтага ўраб, пўлат қутичада уйнинг тахмони остига тайинлик қилиб қўмилди. Бу «кўргуликлар»га хотини сабабчилик, унинг енгидан тортиб келиб, газаб аралаш деди:

— Кўриб қўй, лаънати, иссиқ жонман... Мендан кейин тўрва осиб кўчага чиқасанлар шу бўлмаса!

— Ҳа, мунча! Аввал сиз ўласизми, менми? Миннат қилмай гапиринг!

— Миннат эмас, кўриб қўй дейман!

— Ҳа, кўрдим!

— Ҳеч миннатдор бўлмас экан-да, бу хотин зоти!

— Худо хайрингизни берсин, битта мен учун бўлса...

Ҳеч ким очидан ўлаётгани йўқ.

— Товуқ бўлиб гўнг титасанми?

— Юрт-эл нима бўлса шу!

— Қизинг-чи! Бошида бир тутам сочи-ю, оғзида ўттиз иккита тиши билан биронникига кириб борадими?

— Пешонасидағини кўради! Олтин ўрага солгандан кўра, олтин баҳтини сўранг.

Мирсалим қаҳ-қаҳ уриб кулди:

— Баҳт — пул-да, жинни! Биласанми, пул нима? Кишиларнинг оёғи тагидаги пружина, сакратиб юргизади. Пули бор фармон билан, пули йўқ армон билан яшайди.

Мирсалим хотинининг эски паранжисини эл қўзи олдида барада куйдириб ташлаган бўлса ҳам, сандиқдаги қўш банорас паранжини шамоллатириб турарди. Хотинини тежаб кўчага чиқарарди. Унинг ўз сиёсати бор: бир иш қилгудек бўлса олдинга ҳам ўтиб кетмас, энг кейинда ҳам қолмас эди. Олдинга ўтиб кетса, «эскилик тарафдорлари»дан, кетда қолса замон зарбидан қўрқарди. Хотинининг паранжи ташлаши, саводсизлар курсига чиқиб ўқиши шу «сиёсатга амал қилиб олиб бориди. Табиа-

тан қувноқ ва ўйинқароқ, тили бурро ва чаққон хотини давр билан қадам ташлашни истар, баъзан эридан шуни талаб қилиб қоларди. Шунда Мирсалим жеркиб соларди:

— Нима, этагингда менга ўғил олиб келмоқчимисан?
— Ҳамма кўчада юрганлар этагида бола олиб келяп-тими? Уялинг!

— Олиб келаётган бўлса сен қаёқдан биласан?

— Биламан: кўзим кўр, қулогим кар эмас. Бино қўйганингизнинг биттаси Мулла Нормат эди. Хотини фаришта, кўча бетини кўрмайди, тўпигидан юқорисини оврат тутиб жиякли иштон кияди, дердингиз. Охири нима бўлиб чиқди. Яхши кўрган йигити билан қочиб кетди. Ҳа, айтгандай, қиличдек ўғил тутиб олиби.

— Ҳаром! — деди бу мушкулот ўз бошига тушгандек Мирсалим.

— Ўз ота-онасига ҳалол. Сизнинг қизингизга совчи қўяётгани йўқ.

— Бир қами шу эди! Уял ёлғиз қизингни шунақаларга тенг кўргани.

Хотини эҳтиётсизлигидан лабини тишлади: у, албатта, кўзининг оқу қораси, битта-ю битта қизини шундай жойга келин бўлишини истамас эди!

Мирсалим яқингинаагача хотинини бир қариндошидан қизганарди. Рашки келди дегунча ё пичоқни қайратгани, ёки болтага соп содиргани югуради. Ўзи эса ўлгудек суюқ, ўз хотинидан кўра бегонага кўпроқ қулиб боқарди. Бир йили томогидан илинди-ю, кейин нафаси ичига тушиб кетди. Бу бир бегона хотиннинг унга ёзган хати эди.

Эр хўрлигини тоза тортган хотиннинг қўлига бу хат тушгач, Мирсалим ўтиргани жой тополмай қолди. Бисотидаги бутун сўз санъатини ишлатиб, хотинининг оёғига йиқида, ўн қатор йирик марварид олиб беришга вაъда берди, қўлига кузур чиқсан ўйинчилик хотини бўш келмас эди.

— Йўқ, олтин косадан қон ичадиган бўлса, менга унинг кераги йўқ. Ўлар бўлсам ўлдим. Ҳозир мактабингизга олиб бораман, ҳаммага жар соламан. Кўрсин! Билсин! Бу юмшоқ супургининг қанақа найранглари бор! Дод, бу кўча хандон, уй зиндоннинг дастидан! Ҳаромдан қайтмайди-ю яна пинҳон намоз ўқиганига ўлайми! Бу қандай бедодлик, қизининг бўйи етиб келяпти-ю, отаси ўйнаш тутади!

Мирсалим бир энлик этидан тушиб, бу ҳодисани аранг босди, онт ичди, кўз ёш тўқди. Лекин хотин хатни

бермади, «жонинг менинг қўлимда» дегандек яшириб қўйди, у сал қуюшқондан чиқди дегунса эсига солади. Стол тагидан унинг оёғини босиши ҳуқуқини ҳам шундан кейин олган.

Бугун ҳам хотини шу ҳуқуқидан фойдаланиб, Содикникида йўргалаб кетаётганда тизгинини тортиб — оёғини босиб қўйган, буни Мирсалим тезгина тушуниб, тилини тийган эди.

Бир ҳафтадан кейин Собирахон зиёфатга айтар экан, лоп этиб Мушарраф эсига тушди. Бунинг сабаби бор эди. Чунки Содикникига ўша кейинги боришида Жаннатнинг «ўгри мушук» деганини эшик орқасидан эшитиб қолган эди. Хотин кишининг гапидан сиркаси сув кўтармайдиган Мирсалим ичида «тўхтаб тур, сен қисирни» деб яниб, Жаннатни отгани ўқи, кўргани кўзи йўқ эди. Бирдан эсига унинг түгмаслиги тушди-ю, енгил тортгандек бўлди, гўё чигал ипнинг йўқотган учини топгандек яшиаб кетди. Мушаррафни эслади.

Мушаррафни у жамалак сочли пайтидан яхши биларди. Бу маҳалда Мирсалим фамилияси охирга «ий» қўшиб мактабда дарс берарди. Мушарраф унда ўқир эди. Ўз ҳусни ва дуркунлиги билан синфдош қизлардан лолақизгалдоқдек ажralиб турган Мушарраф Мирсалимнинг диққатини тортди. У пайти-пайти билан гап ташлаб юрди, сал муваффақиятини пеш қолиб, ўртоқлари олдида мақтади. Лекин Мушаррафнинг қулогига эса «бу мақтовларни оқлаш керак, синглум» деди, ёрдам берди: баъзан ўқишидан кейин олиб қолиб қўшимча дарс ўтказди, унинг фазилатларини юзига айтиб миннатдор қилди.

Мушарраф эсини таниб «бир нарса»га фаҳми етадиган бўлган қундан бошлаб, ота-онасининг хоҳиши билан эр қилган қизлардан «мушук болага ўхшайсанлар, кимнинг этагига соловорса индамай кетаверасанлар», деб қулиб юрарди. Ўзи ажойиб эр топиб, ҳамманинг оғзини очириб қўйишини қасд қилган эди. Унинг онаси баравқт вафот этган, отаси бошқага уйланган, инқилобдан кейинги йилларда ўз мавқеидан қўрқиб, чет элга зудлик билан қочиб кетаётганда холоси «бу менинг қизим, болалигида эмизганман», деб олиб қолди, иссиқда елиб, совуқда пўстинга ўраб катта қилди. Эркаксиз хонаённинг эрка қизи талтайиб улгаймоқда эди. Мирсалим уни кўзининг остига олиб, ёмон ният билан яхшилик қилиб, қўшимча дарс бериб, пайт пойлаб юрганда Мушарраф дуркунгина қиз эди. Эрталаб туриб, ойнага қараб, ўз ҳуснининг

фазилати билан қувониб, нуқсони билан ўқсиб юрган чоғ эди.

Мирласим озми-кўпми Мушаррафнинг ишончига киргач, қўшимча дарсни бир куни ўз уйига кўчирди. Мирсалимнинг лофига учиб, ҳаммадана кўра яхши ўқийдиган бўлишни ният қилиб юрган Мушарраф, бу гал унизидан қон йиглаб қайтди: Мирсалим унинг қўйини пуч ёнгоқ-қа тўлдириб, номусига тегиб қўйган эди!

Бу ишнинг қанчалик даҳшат эканини Мушарраф Мирсалимнинг ўзини четга олиб қоча бошлаганидан кейин сезди. Чунки Мирсалимнинг «хотинимга қўнгилсизман. Уни қўйиб, сени оламан», деганлари ёлгонлиги билиниб қолган эди. Мушарраф унинг ёқасидан тутди. Ночор қолган Мирсалим аввалига ялинди, сабр қилишини илтимос этди, ҳамма билиб кетмасин, деб уни мактабдан олиб, хотин-қизлар билим юртига киритиб қўйди, охири катта бир мукофот эвазига ёқасини унинг қўлидан қутқариб қолди. Мушаррафнинг энди рози бўлишига бошқа сабаб ҳам бор эди. Қайси бир шаҳардан келиб, квартирада туриб ўқиётган қош-кўзи қоп-қора, барваста йигитни яхши кўриб қолган эди. Йигит дугор чаларди. Мушарраф эса, музикага ишқибоз эди, ўрганишга уқуви йўқ эди. Йигитнинг моҳирона дугор чертиши уни маҳлиё қилиб қўйган эди. Йигит бир кун «дугоримга ўйнаб бер!» деб қўймади. Мушарраф қараса бўлмайдиган. Дугорчининг кўзини шоҳи рўмолчаси билан bogлаб қўйиб, ўйнаб берди. Ўз навбатида дугорчи йигит ҳам унинг кўзини bogлаб қўйиб ўпди. Ҳазил билан бошланган ўйин Мушаррафнинг иккита бўлиб қолиши билан адойи тамом бўлди. Йигит ташлаб қочмоқчи бўлган эди, этагига ёпишиди. Мирсалим ўртага тушди, йигитни «бу ишнинг хотин-қизлар озодлигига қарши аксилиниқилоб» деб кўрқитди. Ночор қолган йигит шаҳрига олиб кетишга мажбур бўлди. Мушарраф тугди. Қараса, барибир турмуши бўлмайдиган. Бунинг устига қўшни қишлоқда йигитнинг иккита болали хотини бор экан. «Итдан бўлган қурбонликка ярамайди» деди-ю, эмизикли болани ташлаб кетаверди. Үқишини давом эттириши энди мумкин эмас эди. Турли ерда ишлаб юрди, кейин қисқа муддатли кутубхоначилар тайёрлаш курсига кирди. Уни тугатиб, узоқ районда бир неча йил ишлади «қор ёғди, из босилди» қилиб ўтган йил яна қайтиб келган эди. Гарчанд Мирсалимга энди даъвоси бўлмаса ҳам, барибир Мирсалим ундан ҳайиқиб юрарди, унинг эр қилиб, тинчиб кетишини истарди. Шу мақсадда уни Содикқа таништирган эди.

Таништириш олдидан Собирахон орқали уни тоза пишитган, ҳатто ўзига бир хат ёзиб, пухталаб қўйган эди. Шусиз ҳам бу кезларда Мушарраф тавбасига таянган кишидек ўзини сипо тутиб, тақдиридан нолиб юрарди. Чунки бир эмас, икки бор шўхлик қилиб тили куйган, эндингисини бошлашга юраги дов бермас эди. Собирахон ийлаб юмшатган қўнгли кутмаганда Содикдан гойибона сув ичиб қолди. Орқаворотдан суриштириди: у ёмон эмас, минса ҳам бўлади, олдига солиб юрса ҳам бўладиган. Ахир қачонгача бева юради, бевани туюнинг устида ит қопади...

Мирсалим Мушарраф билан иккисини қамти қилиб кўрди. Дон олишуви ёмон бўлмади. Содикнинг кўнгли қандай? Ёшли улгайиб қолган одамнинг қони тез совийди. Кечаги ўтириши, сукланиши кайфники эмасмикин? Йўқ, бу сухбат — чақилган гуттурт бўлди. У учиб қолмасидан устига тутантириқ қалаш керак, токи гуриллаб ёнсин. Тирноқقا зор бўлса, ёнади! Мушаррафнинг кўз сузиши ҳам ёмон бўлмади. Бир қизчалик нозу таманноси бор. Содикнинг бағрига чўғ ташлади. Бўлмаса, Содик, у ўйнаган пайтида бунчалик маҳлиё бўлиб қолмас эди. Бундан фойдаланиб қолиш керак.

Бу режасининг ўзига нафи тегадиган томони ҳам бор. Содикнинг қадам олиши бошқаларникуга ўхшамас, узоққа кетадиган кўринади. Ана шунда Мирсалимнинг ўтирадиган тўнкаси баланд ва пухта бўлади-ку. Мабодо, фарзанд кўриб қолса борми, Мирсалимнинг бу яхшилигини тоқиёмат эсидан чиқармайди!

Шуларнинг ҳаммаси Мирсалимни зуд билан ҳаракат қилишга даъват этарди. У кечиктирмади. Эртасига пайт пойлаб, Содикни холи учратди. Гапни яна ўтиришнинг ёқсан-ёқмаганидан бошлаб, бир учини Мушарраф томонга этиб келди.

— Яхши ўтди, — деди Содикнинг сўзини тасдиқлаб Мирсалим, — Руслардан хотин-қизлар билан бирга ўтиришни ўрганганимиз ёмон эмас. Баъзан дилинг тортганига гап ташлайсан. Умуман, мажлиста руҳ киритади.

Содик нимага имо-ишора қилаёттанини сезса ҳам, жавоб бермади. Мирсалим очиқ ҳужумга ўтди:

— Айниқса сизнинг ёнингиздатиси сутта чайқагандеккина эди.

— Исми нима, Мушаррафмиди?

— Ана холос, дарров кимлигини ҳам эсингидан чиқараётдингизми? У бечора ҳаммани унугиб, сизга

қош-кўзини сузиб ўлди-ю, сиз бўлсангиз... Қўйинг-э, бунақа бепарво муносабатда бўлманг, бечорага жабр қиласиз.

— Жабр қилмаслик учун нима қилишим керак? — леди Содиқ ҳазил қилиб.

— Бир марта «аканг айлансин!» деб сочини силаб қўясиз-да, вассалом!

— Шу етадими? — яна тегищди Содиқ.

— Етмаса... яна бирор чораси топилиб қолар! Ўзи ҳам шу кунда жуда кўзга яқин бўлибди: суйса суйгундай, куйса куйгундай. Билмадим, кимнинг баҳти-да!

Мирсалимнинг тахмини тўғри чиқди. Қанча тегизиб гапирмасин, Содиқ тузук бир қаршилик кўрсатмади, кўрсатишга ҳам ожиз ўхшарди. Дадаси «уйлантириб қўяйми, ўглим?» деса, «ўзингиз биласиз, дадажон!» деган гўл боладай бўйнини солиб тураверди. Шундай пишиқ кўпни кўрган кишининг дарров эгилиб келиши Мирсалимни «бечора, бир турткига муҳтоҷ бўлиб юрган экан! деган фикрга келтирди. Вақт топиб уларни биринки «тасодифан» учраштириди.

Аслида Содиқнинг кўнгли Мушаррафдан сув ичиб қолган эди. Шундай бўлса ҳам оила Жаннатнинг таклифи билан кейинги кунларда фарзанд асрашга қарор қилган эди. Буни эшитиб, Мирсалимнинг капалаги учеб кетди. Энг яқин кишисини ўнгланмас хатодан қайтараёт-гандек куйиб-ёниб, исботга киришди:

— Бу ишингиз хато! Мутглақо хато! Бироннинг боласини асрash — белидан куч-қуввати кетган одамнинг иши! Худога шукур, ҳали сиз ёшсиз, пушти-камарингиз бутун, белингиз тўла бола. Донолар «етим қўзи боқсанг оғзи-бурнинг ёғ этар, етим бола асрасанг оғзи-бурнинг қон этар» деб бекорга айтмаган. Саттор бойваччанинг хангамасини эшитдингизми? Қизи асранди эди-да! Унашиб қўйган жойида, очилиб қолиб, куёв айнаб кетди. Минг қилганда ҳам бегона бегона-ю, ўзингники ўзнигники! Бўлмаса, Саттор бойвачча ўзи емай едириб, ўзи киймай кийдириб, қоғоздаги қантдай боқсан эди. Йўргақда олиб асрраган эди-я, бечора. Кишилар ёмон! Эгри ишни эллик йил ўтса ҳам унутмайди. Энди нима бўлди. Қиз номусга қолди, Саттор бойваччанинг боши ҳам! Дунёда шундан ёмони йўқ! Ҳа, Содиқжон, шу томонларини яхшилаб танангизга ўйланг. Саттор бойваччанинг куни бошингизга тушганда пешонангизга урганингизнинг нафи ўйқ, унда кеч бўлади.

Илоннинг оёгини санаган Мирсалам Содиқни шуна-

қа авраб ташладики, бечора лом-мим деёлмай қолди. Унинг исботига шак келтиролмай:

— Хўш, нима қилдайсиз? — деганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Бошқага уйланинг! — деди шартта Мирсалим. — Мана Мушарраф, қаршингизда кокилини ёзib турибди. Ёмон эмас неча оғиз солганга йўқ деган эмиш. Сизга майли борга ухшайди. Ажаб эмас қўшалоқ угил тушиб берса! Шунча тортган гам-гуссаларингиз эсингиздан чиқиб кетади. Эй, Содиқжон, киши дунёга бир келади, пушти-камар ҳам ҳар вақт бирдай туравермайди, унинг ҳам охири бор! Оёги катта сиғанни, оёги кичик севгани кияди. Сизнинг севиб киядиган пайтингиз, кийиб қолинг-да!

Мирсалим ҳамма нарсани арчилган шафттолидай Содиқнинг оғзига солиб қўйтган, унинг «қилт» этиб ютишигина қолганга ўхшарди. Масаланинг бунчалик енгил кўчиши Содиқнинг қалбидағи чўтни чақнатиб юборди. Унинг хаёли беихтиёр яна Мушаррафга қўчди. Унинг чой ҳўплашидан тортиб, келишган қадди-қоматини кўз-кўз қилиб юришигача, момиқ қўлларини мулоҳимгина узатишидан тортиб, хандон солиб кулишигача ҳаммасини тарозига солиб кўрди. Мирсалимга узил-кесил бир нарса демаган бўлса ҳам, ундан яшириб Мушарраф билан кўришди.

Мирсалим эса ҳар дуч келганда Содиқнинг қўлтиғига сув пуркай бериб, тобига келтириб олди. Энди Содиқ Мушарраф билан ҳар кўришганда ундан бир фазилат топар, ҳар сўзидан бир ҳикмат қидирар эди.

— Кишилар қиз олиш учун хотинини қўйди, дейишмасмикин?

— Қизиқмисиз? Одамларнинг сиз билан қанчалик иши бор! Суриштиридим: беш кунгина эр қилган экан.

— Нега беш кунгина?

— Уни ўзидан сўрайсиз! — зарда қилгандек деди Мирсалим ва баланддан келди. Чунки Содиқнинг қармоққа юрагининг қоқ ўзгинасидан илинганига шубҳа қилмас эди. — Қиз бўлса... деб бир таънадан қўрқасиз, беш кунгина умр қилган экан, десам, яна ҳадиксирайсиз. Станциянгиз борми ўзи!

Содиқнинг нафаси ичига тушиб кетди.

— Эй дўстим, Содиқжон, азизим, — деб яна таърифга тушиб кетди. Мирсалим. — Ёш хотиннинг нимасини айтасиз! Қаҳратонда писта кўмирли сандалга жийда данаги тутатиб, ўтиргандек маза бўлади. Биласизми,

Содиқжон, бурунги замонларда одил пошо қариса, ёшга уйлантиришар экан. Сабаб: ёш хотин эрни яшартиар эмиш. Киши ёши улгайтан сари асални яхши кўради, айниқса сиз билан бизнинг ёшда жуда кетади. Ёш хотин ҳам мисоли асал. Оғзингда таъми қолади. Чакирганингизда «лаббай» акажон, шу ердаман, нима ишингиз бор эди», деб бедана юриш қилиб, қошингта келишига нима етсин! Ноз қиласа ярашади, йигласа ҳам кулаётгандек хузур қиласан, киши!

Мирсалимнинг гапи Содиқнинг қулогига кирмас, у Мушаррафнинг фикр-хаёли билан банд эди. Унга қарши оғиз очишдан ожиз эди.

7. ЖАННАТНИНГ КЎЗ ЁШЛАРИ

Машҳур доктор «мана, паттантгни ол, сендан бола бўлмайди» демаган бўлса ҳам Жаннат ўзича тушунган, энди фарзандсиз ўтар эканман, деб йиглаб қайтган кундан бошлаб, Содиқ билан иккисини боғлаб турган оила ипининг жуда ингичка тортиб қолганини, кичик бир эҳтиётсиз ҳаракат орқасида узилиб кетишини сезиб, юраги безиллаб юрарди. Содиқ Собирахонникидаги зиёфатдан ширакайф қайтиб хотинининг «бунча шу вақтга ча қолиб кетмасангиз! Зиёфат қуюқ бўлди, шекилли?» деган гапига жавоб қайтармасдан, индамай ўтиб кетиши шу ингичка ипнинг яна таранг тортилиши эди. Эри ўзгарган эди. У шу кечадан кейин қайтиб ўзига келмади. Камгап, ўйчан бўлиб қолди. Фарзанд асраш ҳақида гап очилганда бир оз ён босиб келган бўлди-ю, яна индамади. Шунда Жаннатнинг юраги яна бир зирқираб кетди.

Содиқ ўзининг ўзгарганини сезар, Жаннатнинг кузатиб юрганини билар, қийналар эди. У Жаннат билан шундай ажralиши қеракки, бу қўйди-чиқдининг оқибати кўнгилсизликка бориб тақалмасин.

Пайшанба куни ишдан қайтаётib, юраги сиқилди-ю, йўлда жиндай вино ичди. Ҳар кунгидек онаси, Қодир, Жаннат билан кечки овқатга ўтири. Лекин унинг безовталигини Жаннат сезди. Сезди-ю, индамади. Содиқнинг кўзига кўринмасдан алланималар билан ошхона томонда ивирсиб юрди. Қоронги тушиб, Адолат хола чирогини ўчириб ётгандан кейин, уйга кириб келди. Индамасдан чироқни ўчириб, ўринга кирди. Бирпас жим ётди. Кейин Содиққа ўтирилиб, гап бошлади:

— Сиз ўзингизни ортиқча қийнаманг. Ҳамма гапдан

хабарим бор. Мен сизнинг умрингизга зомин бўлмайман. Мен бир кунимни кўриб кетарман.

Жаннатнинг бўғзига қандайдир думалоқ нарса тиқилгандек нафаси бўғилди...

Содиқ қоронгида кўринмаса ҳам унинг йиглаётганни сезиб турарди. Айни вақтда унинг кўз ёш тўкишига ўзи сабабчи эканини билганидан, шошиб қолди.

— Йўқ... йўқ... мендан яширманг. Мен розиман. Мен рози!

Жаннат ўрнидан туриб, ташқарига чиқиб кетди. Эшик олдида нам бурнини кетма-кет икки марта тортиб қўйди.

Содиқнинг Жаннатга қанчалик раҳми келмасин, масаланинг бунчалик енгил кўчишини кутмаганидан, ганиб қолди. Жаннатнинг кетидан чиқишини ҳам, чиқмаслигини ҳам билмади. Чиқса, уни овутиши қерак, «ҳаммаси ёлгон, сен ишонма» дейиши қерак, чиқмаса раҳми келади, шунча йиллик қадрдони, умрида бирон марта хафа қилган эмас. Ўрнидан аста туриб, деразадан қаради. Ҳовли ёруг. Ариқ бўйидаги ўрик ости қаттиқ тўкилгандек ола-чалпоқ ойдин. Ана, ўрикнинг шохи тепасида чарақлаб турган юлдуз шўнгигб кетди. Ундан қолган олов издан ўрик шохининг учи чақилган гутуртдек ловиллади... Жаннат ариқ бўйида, орқасини уйга қилиб ўтиради. Юзини муздай сувга ювган бўлса қерак, бошидан пешонабогини олиб, соchlарини текислади. Салдан кейин ўрнидан туриб орқасига қайтди. Содиқ дарров ўрнига кириб, ҳеч нарса билмаган кишидек кўзини юмди. Қўлида пешонабоги билан хомуш кириб келган Жаннат уйнинг ўртасида бирпас тик туриб қолди, пешонабогини тангиди. Кейин ўринга кириб, Содиққа орқасини ўтириб ётди.

Эртасига ҳамма гапни қайнанасига айтди. Адолат хола учун ўғли ҳам, келини ҳам қўлларининг панжасига ўхшарди, қайси бирини тишласа оғирди. Шунинг учун Жаннатни юпатар экан, ўглининг шаънига тегадиган бир нарса демади. Ўглини оқдаб, келинининг хунибийрон бўлиб турган қалбини ҳам тирнамади. У Жаннатдан хурсанд ва мамнун эди: келин бўлса шунчалик бўларди-да! Лекин ўғлига ҳам жони ачириди, унинг бефарзанд ўтишини истамас эди. Эшиқдан ҳориб-толиб кириб келганда «дада!» деб бўйнига осиладиган, бутун чарчогини ёзиб, кўнглини чоғ қиладиган бирор фарзанди бўлмаса қийин. Ўзининг ҳам невара кута-кута кўзи тўрт бўлди. Тўртга хотин бир ерга тўпланса, «келинин-

гизнинг бўйида бўлмадими?» деб сўрашгани сўрашган!

Шуларнинг ҳаммасини хаёлидан ўтказган «Жонбом хола» айбни ҳеч бирига қўйишни истамади. У яхшилиқдан бошқа нарса кўрмаган одамга қилинадиган чуқур самимият билан Жаннатта деди:

— Пешонангиз, болам...

— Бирор жой топгунимча шу ерда туратураман, хафа бўлмайсиз, — деди Жаннат.

— Қаёққа борасиз, жон болам, мен сизни ҳеч қаёққа юбормайман. Аввал келиним бўлсангиз, энди қизимсиз. Қизсиз эдим, қизли бўлдим. Ё Содиқ бир нима дедими?

— Йўқ, у киши ҳеч нарса деганлари йўқ. Мен ўзим рухсат бердим.

Адолат холанинг хўрлиги келди. Кўзига ёш олди. Кўнглида «эй, худойим, бир тирноқни аямасанг нима қиларди шу бечоралардан!» деди. Келинини бағрига босди. Иккиси туғишган она-боладек аччиқ йиглашди.

... Жаннат Мушаррафининг ҳомиладорлиги сезилгунча, Адолат хола ёнида қолди, орқа эшиқдан кириб-чиқиб турди. Кейин ўзи билан бирга ишлайдиган мураббиянинг уйига кўчиб кетди. Энди Адолат хола ҳам индамади. Фақат у эшиқдан чиққач «бечора!» деб қўйди, кўзига ёш олди.

* * *

Кўчада Мирсалимнинг хотини Жаннатни учратиб қолди. Унинг эри билан ажралишганидан хабардор эди. Кўнглини сўради. Кутимаган жавобни олиб, гантиб қолди. Жаннат дардини кимга айтишини билмаган одамдек асабий титраб, аламини сочди:

— Ҳаммасини қилди-қилди Мирсалим ака қилди. Эримни йўлдан урди. Бу дунё-ю, у дунё икки қўлим у кишининг ёқасида. У кишига ҳам худонинг кўрсатадигани бордир! Кўрсатмаса асти розимасман! Эримда айб йўқ. Баҳтига тузуккинаси бўлса майли-я! Суюқ оёқроқ деб эшитаман.

— Вой, дарров уйланяптилар ҳамми? Кимга?

— Эрингиз айтмадиларми, боши-қошидалар-ку!

— Эрим ўлсин, мошхўрдага қатиқ бўлмай! Қачон кўрсанг бирорни туйнугида боши. Жувонмарг, ўз арава-нгни тортсанг-чи, бирор билан нима ишинг бор!

Мирсалимнинг хотини кўнгил сўраганидан ҳам хижолат бўлди. «Кўча хандон, уй зиндан» эрининг қилиқ-

ларини билса ҳам, бу сирдан бехабар қолган экан. Жаннатга раҳми келиб, эрини оғзидан қўймай ўхшатиб қарғади, кўзига ёш олди, уни юпатди. Хайрлашаётib, яна эрини қора ерга киритди:

— Бу юмшоқ супурги ўлгур, нега эрингизга бунаقا елим бўлиб ўляпти, девдим-а, тагида бир балоси бор эканда! Қув-да, жувонмарг, менга ҳам сездирмалти. Содиқ акамнинг ўзлари ҳам дум бериб турган эканларда, дароров хўп дебдилар-қўйибдилар.

— Билмадим!... — бўшащди Жаннат. Чиндан ҳам у масаланинг бунчалик тез ҳал бўлиб боришидан бехабар, тўғриси, ҳайрон эди!

Хотини кириб келганда Мирсалим бозордан олиб келган учта пўстдумбасининг иккитасини тозалаб, сувга солиб қўйган, учинчисини ариқ бўйидаги толга қоқилган михга илиб энди тозалашга киришган эди. Хотини эшикдан тўғри унинг олдига борди:

— Ҳой, менга қаранг, тўғри йўлингизда юрсангиз бўлмайдими? Бирорнинг уйи билан сизнинг қанчалик ишингиз бор. Жаннат қарғаб ўляпти!

Мирсалим «Жаннат» исми аралашгандагина гап нима тўғрида бораётганини фаҳмлади. Бугун у жуда хурсанд эди. Пишпакка юборган моли омон-эсон етган, шериклари «айни вақтида келди» деб хабар қилишган эди. Бу хушхабарнинг чўтали сифатида бугун бозор айланган, пўстдумба харид қилган эди. Хотинининг «дағдагаси» барibir унинг руҳини туширмади, лекин эҳтиёт чораси кўришга чақириди. Агар ҳозир хотинига баланд келмаса, балога қолади. Унинг жон қалити бўлган «машҳур хат»ни ишга солиши, шармандасини чиқариши мумкин. (Бу лаънати хатни йўқ қилиб ташлай, деб шунча қидиради— тополмайди!)

— Нима!! — деди дағдага билан Мирсалим ва қўлидаги пичоқни зарб билан ариқ бўйига санчди, иргиб ўрнидан турди. Хотини ургани турди, деб қўрқиб кетди.— Кўчада бирор хотин қўйса ҳам мен айборми! Тилини тийсин!

Хотинининг нафаси ичига тушиб кетди. Мирсалим баланд келиб, хотинини силтаб ташлади, айбни Содиқнинг ўзига ағдарди:

— Ёш хотинни кўнгли тусаган у киши-ю мен айбормишишманни! Ажабо! Сен нега у манжалана билан кўришиб юрибсан! Гаплашгани ўша қисирдан бошқа одам топмадингми?

Хотини индамасди. Биладики, бундай пайтларда унга

бас келиб бўлмайди. Ҳозир эркак — авра, хотин — астар, деб турган пайти. Яъни авра ҳеч қачон астардан юқори бўлмагандек эркак хотиндан ақл ўрганмайди. Бир дўйқ билан попуги пасайган хотини ўзича пўнгиллаб қўйди:

— Ҳамма эркакларнинг аҳволи шу: ёшрогини кўрса, илиқадин қолади. Жаннатхон қандай жувон эди!

— Бас қил, сендан гап сўраётганим йўқ. Нега сенга алам қиласди, икки туғиб бир қолганингми! Қисир хотини деб бефарзанд ўтсинми!

Хотин индамасдан уйга ўтиб кетди. Мирсалим «енгдим!» деб, ариқ бўйига санчилган пичноқни олиб, сувда чайқади:

— Ҳой онаси, мана буни тузлаб қўй! — деди тогорачадаги тозаланган пўстдумбани ўзидан нарироқ сурниб.

Хотин ҳали аламидан тушмаган эди, деразадан товуши келди:

— Ёв келдими, тузланар!

Бу гал Мирсалим индамади.

8. ҚАРҚИНОҚДАН ЧИҚҚАН БУЛБУЛ

Қодирнинг мактуби Азизанинг баҳмал гулни кўрганда ҳаваси келиб, узиб ҳидлайдиган бўлгандан бери эркак кишидан олган биринчи хати эди.

Хатнинг қўлга тегиши ҳам қизиқ бўлди. У институтдан хурсанд қайтарди: бугун уйидагиларга билдирамасдан ёзилган танца тўғарагининг илк машгулотига қатнашган, «ўрганиш жуда қийин бўлса керак» деб ваҳима босиб юрган танцанинг илк ҳаракатларини ўрганган эди. Бу дастлабки муваффақият лабига қандайдир ашула қўндириган, шунни трамвайдан тушиб хиргойи қилиб келарди. Бир қиз бола қаршисидан чопиб келиб, олдида тўхтади: «Мана шу хат сизга экан, ҳув анави амаким бердилар», — деди. «Кайси амакинг?» деган эди, қизча чопиб келган томонига қараб лабини тишлаб қолди. «Вой, қочиб кетибдилар» деб, йиглагудай бўлди. Азиза хатни олишга мажбур бўлиб қолди, олмаса қизчанинг йиглаб юбориши мумкин эди. Қизча ёлғон гапириб, хижолатта қолган кишидек: «Рост, ҳу анави теракнинг ёнида турган эдилар. Сизга ўхшаб қўлларида папкалари бор, бошларида шапкалари...» — деди. Азиза қизчани хижолатдан чиқариш учун хатни олиб, «менинг бошимда шапкам йўқ-ку» деб кулади. Қиз ҳам кулади. Орқасига хурсанд чопиб кетатуриб яна бирдан тўхтаб, бақирди: «Аналар, ана. Ўзлари келяптилар».

Қодир йўлқадаги қатор теракларнинг панасида келмоқда эди. Азизанинг унга қўзи тушиши билан ток ютургандек бўлди. Қизча билан гаплашган чоқдаги хушнудлик ўрнини қандайдир номаълум қўрқув олган, бу қўрқув рангига таъсир қилиб, қонини қочирган эди. Қодир етиб келиб, Азизадан кўра дадилроқ бир алфозда саломлашди. Иккиси ҳам саломдан кейин ерга қаради, Азизанинг қўли портфелининг бандини мушукдек тирнарди, Қодир эса, чўнтағидаги дастрўмолини зўр бериб гижимларди. Гижимлашдан тўхтаб, уни шартта қисди-ю, гап бошлади:

— Кечирасиз, Азизахон, бирор кўриб қоладими деб қизчадан...

Шу сўздан Азиза тетиклашди:

— Ҳозир кўрмаеттганмикин? Ўтиб турганлар «биров» маслигини қаёқдан биласиз: манг, олинг-да, ўз қўлингиз билан бошқатдан беринг? Нималар ёзгансиз? Жуда қалин-ку.

Азиза чўнтағига қўл тиқсан эди, Қодир хатини рад этиб қайтиб бераёттандай шошиб қолди.

— Майли, майли, тура берсин. Бундан кейингисини...

— Ие, ҳали яна ёзмоқчимисиз, Шоирмисиз, мунча ёзишини яхши кўрасиз.

... Қодир ҳафсаласи пир бўлиб уйига қайти. Кечаси билан ажриқча аганаб чиқди. Баланддорга осилиб қўймадими? Хат ёзмаган бўлса ҳам гўрга эди! Ҳаммага қўрсатиб, «мана, аскар йигитнинг аҳволи» деб масхара қилиб юрса-я. Ҳеч хомлигим қолмас экан-да! Ҳўп, кўнглинг кетган экан, аввал суриштириб, йигитсан, дадил босиб бор. Тилинг билан шарт-шарт айт, қўй, вассалом! Хатта бало борми!

Минг хил хаёллар билан мияси ачиб кетган Қодир, қандай қилиб ухлаб қолганини билмади. Бир маҳал қараса, тепасида ойиси турибди:

— Тур, болам бугун ухлаб қолдинг-ку. Танинг соғми?

Қодир апил-тапил кийиниб, институттага чопди. Бугун кечагидан енгил, ширин орзулар руҳини эркалар эди. Ана шундай ҳолат икки жуфт дарс ўтгунча вужудини қоплаб турди.

Охири дарснинг қўнгироги унинг қулоги остида чалингандек жуда қаттиқ эшитилди. Юрагини ҳовучлаб ташқарига чиқди-ю, хатда тайинлаган жойига боришини ҳам, бормаслигини ҳам билмай қолди. Оёғи орқага тортса, юрагининг аллақаерида бир кичкинагина илмоқча илиниб турган куч олдинга ундар, йўлига нур сочгандек

бўларди. «Нима бўлса ҳам бораман, тайин қилдимми, бораман! Рост гапга таъна йўқ!»

Қодир тайинлаган жой Азиза: «Олдидан ўтган қизни пайқамайдиган қанақа йигит экансиз», — деган ер эди.

Қодир боғнинг дарвозасини кўриши билан бир энти-киб кетган бўлса, тайинланган ерга яқинлашган сари юрагининг уриши тезлашди, ўзини босиш учун жимилаб гулларга оқаётган ариқдан икки ҳовуч муздай сув ичди. Сув ҳовурини босиш ўрнига, тер бўлиб бетига тепди, буриқтириб юборди...

Шундай ташвишлар билан етиб келган жойда ҳеч ким йўқ эди. Фақат эгри-буғри бир нечта излар бор.

Азиза у кутмаган томондан, ердан чиққандек бирдан пайдо бўлиб қолди. Юзи тўла табассум эди. Қўл узатиши билан гинасини сочди:

— Шунаقا вақтга тайинлайсизми! Етиб келгунча ўпкам оғзимга тиқилди. Ҳаммани ўзингизга ўхшаб уч паргина ўқийди дейсиз-да, а? Кўшимча бир пар ўлгурни-нг ярми ордона қолди. Сизни деб, бир соат кейин доктор бўладиган бўлдим.

Қодир узр сўради, унинг узрини қабул қилмагандек Азиза яна ўпкалади:

— Бир соат бўлса ҳам, ўзим олдинроқ инженер бўлай дейсиз-да, а? Бўлиб бўпсиз! Бундан кейин бунақаси кетмайди. Яна шунаقا вақтга тайинлассангиз, ўзингиз чўпингизни чайнаб ўтира берасиз, мен дарсимни тугатиб келаман.

Чиндан ҳам Қодир Азизани кутиб, сап-сариқ қуруқ ўтни беихтиёр эрмак қилиб тишлаётгани устига у келган эди. Шу гапдан кейин хижолатда бир четга улоқтириди.

Азизанинг эркин гапиришлари унинг шубҳаларини бир зумда кучли шамолдек учириб кетди. Қиз кўпдан синашта бўлиб қолган кишиси олдига келгандек ўзини бемалол тутар, гина қиласи эди. Бу унинг табиати эди. Мактаб илмий мудири Содиққа «қарқиноқдан булбул чиққан» деганда, Азизанинг ана шу хислатларини кўзда тутган эди. Бу хислат унинг болалигидан бор. «Азизу мукаррам бўлади», деб Азиза номини берган марҳум бувиси ўзи кўзи очиқлигига на отаси, на онасига бийлатди. Ўзи ювиб, ўзи таради, ўз ёнида олиб ётди. Қиз онасига тортиб, шаддот бўлиб ўсади. Отаси онасига ўхшатиб, шохини синдириб, қайириб олмоқчи бўлган эди, бувиси йўл қўймади, «бигта қиз ҳам сенга ортиқчалик қилиб қолдими!» деб баланд келди. Сал эсини танигандан кейин Азизанинг ўзи бошвогини бермай қўйди. Бу

вақтда қазо қилган бувининг ўрнини она босди, бобилаб эрига бийлатмади. «Қўйинг, ўқисин, яйрасин, ҳам қизимиз, ҳам ўтлимиз», — деди баъзан ёлвориб. Бу вақтда иммли ўзбек қизлари идораларда кўриниб қолган, ўз тақдирларини ўз қўлларига олиб, эркакларга «қани, менинг жойимдан нарироқ сурилинг», деб дадил датво қиласиди. Мана шу нарсалар таъсир қилдими, ёки қизининг ўзи ҳақини талаб қилиб олганиданми, ҳар нечук, Мирсалим ҳар вақтдагидаек бақириб-чақириб болтанинг дастасига ёпишмади. Ўзига қўйиб берди, лекин босган изига тўрт кўз бўлиб турди. Қўрдикки, Азиза шўх бўлгани билан одоб доирасида, ўғил болалар билан чумчуқ боласи қидириб теракларга чиқса ҳам, бекинмачоқ ўйнаса ҳам, қувлашса ҳам, ҳақини юборадиган эмас. Ҳатто болалар ундан ҳайиқишида, эр болалар уни эмас, у болаларни йўл-йўриққа солаётганга ўхшайди. Мактабда-ку ўқиши яхши, лекин сал тўполончилиги ўқитувчиларни баъзан ранжитарди. Бир куни фарзанддан тили куйтан бир муаллим ўртоги Мирсалимга нолиб, «фарзанд бўлса сизнинг Азизангиздек қобилиятли, пишиққина бўлса экан» деб қолди. Бу хушомад Мирсалимга жуда ёқиб кетди, «менинг бола тарбия қилишимни орзу қиладиганлар бор экан», деб лабининг таноби қочди. Азиза эркин ва шўх ўсади. Бўйи чўзилиши билан бир оз ҳаё тортиб, қуюлган бўлса ҳам, барибири ўзи айтган ерни кесарди, деганини қилдиради. Тўққизинчи синфдалигига онаси бир куни совчи келганини айтиб, ҳар қандай қиз ҳам ўйига совчи келса фахрлангандек, Азиза ҳам хурсанд бўлар деб ўлади. Йўқ, аксинча, Азиза совчини юмма талаб берди, энди келса косов олиб қувишини айтиб, кетидан нима учундир жиндай йиглаб ҳам қўйди. Шунча кучлиги билан Мирсалим: «Аёлдан пайгамбар чиқибдими! Шаҳар олиб берармиди?» деган гапларга қулоқ солмади. Азиза ўнинчини битирганда кимдир «шундай аълочи ўқишини давом эттирмаса, ота-онасига лаънат келади» деган бўлса, яна бири Мирсалимнинг ўзига: «Бир қизингиз ўнта ўғилга арзиди, доктор қилинг, яхши ҳунар», — деди. Мирсалимнинг ўқитиши нияти йўқ, «керак бўлса эгаси чаласини ўқитиб олар» деган фикрда эди. Шунча гапдан кейин гангид қолди. Ўқитмаса, «тушунниб туриб, ўз қизини уйга ўтқазиб қўйди» деган таънага қолади, ўқитай деса, барибири бировнинг ҳасми, кундан-кун хархашаси кўпаяпти. Даҳаси йў-йўлаб, охирига етгунча Азизанинг ўзи масалани ҳал қилиб қўя қолди. Медицина институтидан анкета кўтариб келди, кон-

сультация кунлари жадвалини каравоти тепасига осиб қўйди. Мирсалим «бу қандай бўлди?» деган эди, хотини «ўзидан сўранг» деб жавоб берди. Ўзидан сўраган эди: «Докторликдан яхши ҳунар йўқ дунёда» деб фахрланди, китобини кўтариб, имтиҳонга тайёрлангани бир ўргони никига кетди. Мана у севган институтининг дастлабки курсида.

— Институтда ўқиш қизиқ бўлар экан, — деди Азиза портфелини ликиллатиб. — Муаллимлар гапириб-гапириб чиқиб кета берар экан. Сўраш йўқ. Такрорлаш йўқ.

— Ҳаммасини битта қилиб кейин сўрашади.

— Мен мактабдагига ўхшаш бўлади, деб юрар эканман. Қизиқ.

Азизанинг очиқлиги Қодирни ҳам тилга киритди. Лекин, бари бир, ташаббус Азизанинг қўлида эди. У севган йигитнинг эмас, қадрдан ўргонининг олдига келгандек тортинмай ўтирас, гап-сўзларни ҳам тарозига солмасдан, пардозини келтирмасдан дангал гапириб юбора берарди.

Қодир аслида шўх қизларни яхши кўрарди, рус қизларнинг эр болалар билан апоқ-чапоқ бўлиб яйраб юришларига ҳаваси келар, «бизниkilар қачон шунаقا бўлишар экан», деб кўнглидан ўтказиб қўярди. Азиза ўша қизларни сал-пал эслатиб турарди. «Лекин ўшалардай шўхлиги беғуборми? Бирорта чаққон чалиб кетмаганими!» — деб ўйлади у. Бошини биринчи марта дадил кўтариб, Азизанинг юзига узоқ тикиди. Азиза қизариб кетди, «юзимга сиёҳ тегибдими?» деб жажжигина дастрўмолчасини қўлига олди. Бу қизариш Қодирнинг фикрини бутунлай ўзгартиб юборди: қизнинг табиати шўх, эркин катта бўлган, у беғубор!

Кўз олдига Мирсалим келди. Уни бир-икки марта кўрган эди. Иккисини солиштириди: икки дунё! Қизиқ, шунаقا ҳам бўлар экан-да!

— Ҳеч дадангизга ўхшамайсиз, — деди Қодир Азизани ёниб турган юзларига қараб. Азиза «қанақа эканман» деб ўтирамди. Гап нима тўғрисида кетаётганини фаҳмлади шекилли, шартта жавоб қилди:

— Бизнинг дада омихта: эскичага эски, янгичага янги!

Шу зумдаёқ Азиза соатига қараб, деди:

— Вой, алламаҳал бўлибди-ку, кетмаймизми!

Қодир Азизанинг ёнида борар экан, ўйлар эди: нима қилиш керакки, бундан кейин кўришиб туриш мумкин бўлсин. Баҳона топди:

— Азизахон, баъзан-баъзан бирга дарс тайёрлаб турсак, қаршимасмисиз?

Азиза тўгри жавоб бермади:

— Бундан бўёқ папкамда нуқул одам суяги бўлади. Чўчимасмикинсиз?

Аслида Қодир чўчир эди:

— Йўқ, нега! Бемалол!

Қодир унинг розилигини олгандек яшнаб кетди. Демак, Азизанинг кўнгли унга мойил, хатининг мазмунига тушунган, ҳозир севмаса ҳам кейин севади.

Азизанинг «бундан бўёқ папкамда нуқул одам суяги бўлади, чўчимайсизми?» деган гапини Қодир «мендан қўрқмайсизми, мени хушингиз ёқтирадими?» деган маънода тушунди. Бу тушунча бундан сал вақт аввал жуда узоқда турган Азизани шундоқ ёнига келтириб қўйган, унга бениҳоя ҳурмат уйғотган эди. Бу тушунча уни қанот бўлиб учираши, булбул қилиб сайратиши керак эди.

Қодир Азизанинг ёнида бораётib, йўлкага эгилиб тушган толнинг пастки шохидан бир хивич синдириб олди. Азиза уни бояги сариқ гиёҳ сингари оғзига солиб ўйнайди, деб ўйлади шекилли, оппоқ тишларини ярақлатиб кулиб, огоҳлантириди:

— Оғзингизга солманг, пўстлоги аччиқ бўлади.

Қодир бу меҳрибонликдан мамнун бўлиб, бошқа нарсадан гап очди:

— Мен сизни ўша атлас кўйлагингизда келасиз, деб ўйлаган эканман.

— Сабаб? — деди Азиза Қодир сабабини аниқ билмас, шундай келиши керак, деб ўйлабгина қўя қолган экан.

— Қайдам... — очигини айтди у.

— Ё сиз атлас кўйлакни яхши кўрасизми?

Қодир кутилмаганда журъат қилди:

— Йўқ, ичидаги қизни! Атлас кўйлакли қизни!

Азиза бўш келмади:

— Сизга теккан қизнинг шўри қурир экан, эримга ёқай, деб ёзда ҳам қоңдек атлас кўйлакка ўралиб...

Кулишди. Бу кулишдан орада ҳеч сир қолмагандек бўлди.

Катта кўчага чиқиш билан Азиза бирдан тўхтаб деди:

— Бас, асалнинг ҳам ози яхши, бўлмаса томогингизни бўғади, босқи қилади. Мен кетдим. Кеннойингизга салом денг.

— Ойимга-чи?

— Ойингизга ҳам, акангизга ҳам! Ҳа, айттандек, —

Азиза икки қадам қўйган еридан қайтди. — Кенойингиз билан акангиз ажralишибдими? Нима бало, Тошкентга борсам қўяман, деб юрган эканларми?

— Билмадим. Бўлмади шекилли-да, — чайналди Қодир.

— Шунча йилдан кейин-а? Кўп гиди-биди бўларми-ди? Кенойингизга ойим бирам ачиняптилар, дилдор жувон эди, дейдилар.

— Яхши хотин эди. Бола кўрмади, холос, — шу кейинги сўзни қиз болага ноўрин айтиб қўйдим, деб Қодир шошиб қолди, сўзни бурмоқчи бўлди:

— Сизларнида гиди-биди кўп бўладими?

— Бизнинг дада ҳазил эмас-да, Мирсалимбойвачча дейишади ўз оти билан. Шу маҳал бизни кўриб қолсалар борми, оҳо... мен кетдим, хайр.

— Хайр!

Қодирнинг хаёли Мирсалимга кўчиб, бундоқ қараса, Азиза кетиб қоляпти. Шунда эндиги учрашув кунини келишиб олмагани эсига тушди. Кетидан югурди:

— Азиза! Менга қаранг!

Азиза ҳозир келиб тўхтаган трамвайга чиқиши ниятида елиб бораради. Орқасига бир ўтирилиб:

— Чоршанба, соат беш! — деди ва яна тезроқ чолиб кетди. Қодирга ҳам шу керак эди, тўхтаб, узоқдан кузатиб турди. Трамвай жойидан қўзғалиб, олдидан кўнгирогини жиринглатиб ўтиб кетгунча ундан кўзини олмади, Азизанинг ўзини кўрмаса ҳам қўлини силкиб турди. Трамвай кўздан гойиб бўлиши билан бирдан юрагида қандайдир бўшлиқ, эслаган сари ҳувиллайдиган бўшлиқ сезди. Хат берганидан бери чеккан изтиробларининг барчаси бекорга чиқиб, Азиза билан учрашгани, унинг қувноқлиги шўх қочириқдари эсига тупшиб, яна юраги завқ-шавқ билан тўлди. Катта кўчада бир ўзининг илжайиб турганини пайқаб, шарт орқасига бурилди. Яна севгилисининг хаёли билан уйига жўнади.

У катта бир имтиҳондан ўтгандек хурсанд эди!

* * *

Қодир Азизани севиб қолгандан бери безовта. Аввалари уни кўришга, сухбатига интилса, энди негадир ҳайиқади ундан. Қандайдир ножӯя бир ҳаракат ёки эҳтиётсизлик орқасида айтилган ноўрин бир сўз билан озор етказиб қўяётганга ўхшайди. У билан учрашганда ўзини жуда эҳтиёт қиласди, ушлайдиган ери жуда ноқу-

лай шиша идиш ёки бир сават тухум кўтариб кетаётган одамдек, қадамини санаб босади. Имтиҳонга бораётган студент сингари, гаплашадиган гапларини ҳижжалаб кўради. Кўча-кўйда бирор қизнинг товуши уникига ўхшаб кетса, юраги шув этади, нур тезлигида бир нарса бағрини тилиб ўтгандек бўлади. Лекин муҳаббатнинг ёзиқсиз ва такрорланмайдиган қонунлари уларни ўз оқимига солиб, гоҳ боқقا, гоҳ кинога бошлар, гоҳ мажнунтол сояси — сув қиргогида эртак айттирап, ойдин кечаларни кездирарап, шеър ёдлатиб, ашула айттирап эди. Семестр тугаб, имтиҳоннинг бошланиши уларни яна ҳам яқинлаштириди. Иккисининг уйида ҳам дарс тайёрлаш учун шароит кўнгилдагидек бўлмаганидан шаҳар кутубхонасини танладилар. Энди ваъдалашиб, соат белгилаб ўтиришмайди. Ким олдин бўшаса тўгри шу ерга келаверади. Бу ерда иккисининг ўз столи пайдо бўлиб қолди. Улар қаттиқ тартиб билан дарсга киришишади, ҳар соатда ўн минут танаффус. Бу танаффус кутубхонадан чиқиб, унинг ёнидаги камқатнов кўчада ўтказилади.

Қодир танаффус вақти бўлганини имо қилиб, Азизага соатини кўрсатди. Азиза кўзи билан «хўп» ишорасини қилди-ю, яна китобга шўнгиди. Қодир оёгининг учиди юриб, ташқарига чиқди. Кеча ёқсан қор кўча ўрталарида эриган бўлса ҳам, четларда бир-икки энлик қалинликда оппоқ оқариб турарди. Боядан бери конспект тузиб, бармоқлари толиққан Қодир бир қисм қор олиб юмалоқлади. Иссиқ хонадан чиққанлиги учун қор қўлига совук туюлган бўлса-да, қандайдир ҳузур баҳш этди. Қодир қорни гоҳ осмонга отиб илиб, эрмак қилиб турар экан, ҳориган кўзларини пирпиратиб, пальтосини елкасига ташлаганича Азиза чиқиб келди.

— Мени урмоқчимисиз? — ҳазилга олди Азиза.

— Йўқ, сизни урганни.

— Мени ким уриби?

— Мабодо...

— Мени ҳеч ким урмайди. Ая-бувилиаримизнинг еган калтаги ҳам мендақадан юзтасининг умрига этади. Нега индашмаган экан, улар ҳам косов олиб солишса бўлмасмиди?

— Хўп, косов эмас, теша олиб югуришиб ҳам деяйлик, кейин нима бўлади? — кулди Қодир.

— Ҳисоб-китоб!

— Ҳисоб-китобни ким қиласди. «Дунёда нима ёмон:

қайтиб келган ёв билан, қайтиб келган қиз» деган отасими, ёки бир эркакка шариатан тўртта хотин вожиб деб турган қози поччами?

— Сиз бўлганда нима қилардингиз? — Азиза сина-моқълик билан сўради.

— Ўша вақтдами? Ҳаёт шу экан, деб кўп қатори чоригимни судраб оҳ-воҳ билан яшайверардим.

— Мен бўлсан чидамасдим. Ўйни тут, кирини юв, боласини боқ-да, яна урсин. Йўқ, мен чидамасдим. «Бас, тўйдим» деб бошимни олиб чиқиб кетардим.

— Қаёққа? Яна битта шунақасининг олдигами?

— Йўқ! Мени бошига кўтарадиганни топардим. Топардиму мен ҳам уни бошимга кўтарардим.

— Цирқдаги акробатларга ўхшаб, бир-бирларингни навбатма-навбат бошга кўтарар экансизлар-да? Бу ўйин ўша вақтдан қолган экан-да, а, Азизахон? — ҳазилга олди Қодир.

— Мен астойдил гапирсам, бу киши... Эркаксиз-да, эркакларнинг ёнини оласиз, — ўксигандек бўлди Азиза.

— Ўша вақтда яшаган бўлсан, жон деб хотин-қизларнинг ёнини олган бўлардим, лекин барибир қўлимдан ҳеч бир иш келмас эди. Шундай фикрли кишилар ўша вақтда ҳам битта-иккита бўлган, кулга тушган кесақдек кўринмаган. Тузум шунақа эди, — деди Қодир Азизанинг қўнглини олмоқчи бўлиб. Азиза ҳамон ундан ўпкалагандек, шахтидан тушмаган эди.

— Тузуми ўлсин!

— Ўлиб бўлган ҳалиям!

— Барибир ўлганига ишонмайдиганлар, ўзи ўлса ҳам ҳидини олиб қолганлар бор.

— Бу тўғри!

— Яна ўзларини күльтурний қилиб қўрсатгандарига ўлайми! Ёлгон гапиргани уялишмагани!

— Бир шоир айтган экан: «Ёлгоннинг таҳтида шоҳ бўлгандан, ростгўйнинг чорбогида гиёҳ бўл», деб.

— Мен ҳайронман, наҳот ўша одамлар «ёлгон гапирганимни ҳеч ким билмайди» деб ўйлашади? Дунёда ёмон кўрганим ёлгон билан қўрқоқлик! Ёлгонлари кўзларидан шундоқ кўриниб туради.

— Кўринмайди деб ўйлашади-да!

— Бекор! Масалан, мен дарров биламан. Товуши қандайдир ғалати эштилади, юзими, кўзими, ҳаракатими, ишқилиб, бир нимаси «Ёлгон! Ёлгон!!» деб туради.

— Доносиз-да, — яна ҳазилга олди Қодир.

— Доно бўлсан, бошчаногини папкамга солиб, латин-

ча нечта номи бор экан, деб каллаи саҳардан ёд қиласармадим.

— Доно ҳам аввал ўрганади, кейин ўргатади, Азизахон.

— Шунақами, билмаган эканман. Вой, гапга тушшиб кетиб, вақтни тута қилибмиз-ку! — у соатига қараб, ютурганича ичкарига кириб кетди.

Қодир кирганда у китобга мукка тушган эди.

Вақт — севги дояси. Қодир буни кунлар ўтган сари севинч билан ҳис қилиб бораради. Қўнглида бўлган шубҳа ўрнини ишонч, иккиланиш ўрнини қатъийлик олиб, Азизага бўлган муносабати самимийлашиб, меҳрибонлик чин муҳаббат қоясига кўтарилоқда эди. У энди Азизанинг шўхлик ва эркинлик сирларини билади. У ҳаётда ўз ўрнини топиб яшашгина эмас, керак бўлса уни жон-жаҳди билан ҳимоя қилиш қобилиятига эга. Худди шундай севгисини ҳам қадрлай билишига, севги билан яшаб, севги билан фахрланишга ишончи комил. Бу ишонч эса, Қодирни ўзини эркин тутишга, журъат билан ҳаракат қилиш, ўз севгиси билан қизнинг юрак-багрини тўла-тўқис забт этиб олишга ундар эди. Лекин у қанча уринмасин, шошмасин, Азиза юрак қопқасини кенг очмас, «шошган, қоқилади» дегандек қия тутарди, холос. Бундан унинг узоқни кўзлаганлиги, ўз баҳтининг ҳеч қаёққа қочиб кетмаслигига ишонганлиги кўриниб турарди.

Бир куни кинодан қайтишар экан, Қодир Азизани ёшларга хос иштиёқ билан қаттиқ қўлтиқлаб олган, ёшлардагина бўладиган мароқ билан «йирик мавзулар»да суҳбатлашиб келарди. Қизда ҳам турмушнинг «икирчикир»ларидан кўра мана шундай дилкашликка майли кўпроқ сезилар, буни ҳар суҳбатида англаш мумкин эди, Азиза бошланган суҳбатни давом эттириб, хуласа ясагандек деди:

— Мен баҳтнинг юрак билан топилганинингина тан оламан. Бу чин баҳт.

— Мен унга ақл ҳам қўшилса, меҳнат шерик бўлса экан дейман.

— Фикрларимиз бир-бирига яқин.

— Яқин эмас, аслида битта, Фақат масалага турли томонлардан яқинлашяпмиз. Сиз «юрак» билан деганда, меҳнатни инкор этмайсиз, ақлни унга шерик тутасиз, шундаймасми?

— Албатта.

— Демак, фикрларимиз яқин, лекин ораларимиз узоқ холос.

— Узоқ, — деди Азиза бирдан беихтиёр. Лекин бу ўринсиз жавобнинг маънисига тушуниб қолиб, қизарип кетди. Шу аснода Қодир асл мақсадга қараб ҳужум қилиб қолди:

— Иккимизга битта фамилия етгани ҳолда, негадир ҳалигача иккита қилиб юрибмиз.

— Ёқмай қолсин! — лабини луччак қилиб эркаланди Азиза, — нега эркаклар бунақа шошади?

— Шошмайди, ташаббускор бўлади. Ё қизлар ҳам таклиф этишадими?

— Билмасам. Астойдил севган ва севилганига ишонганидан кейин, нима, айби борми?

— Масалан, сиз ташаббускор бўла олармидингиз?

— Нега энди!

— Бўлти-да! Йигитларни айбситманг. Таклиф этиш йигитлик бурчига киради.

— Менимча, шу ҳуқуқни қизларга ҳам бериш керак.

— Сабаб?

— Сабаби шуки, йигитлар бу масалада ҳар вақт чуқур ўйлашмайди. Оқибати хунук чиқиб, ажралиб кетишгандага ҳам ўзининг аҳволи қизникига нисбатан тузук бўлишини ҳис қилиб туради. Бу устунлик эса, баъзан яхши ўйламай, ҳавас билан муҳаббатнинг фарқига бормай, иш тутишларига сабаб бўлади.

— Бу тўғри, лекин қизлар бу мажбуриятни уddyалай олармикан, сизга ўҳшаганлар кўп эмас-да.

— Инқолбдан бир-икки йил бўлса ҳам аввал тугилганингиз сезилиб турибди, димогингизга феодализм ҳиди кирган-да, анқиб қоляпти, — деди Азиза кафтидаги Қодирнинг қўлини «тушундингизми?» дегандек сиқиб. Кетидан ўзининг шўх кулгиси билан кўчани тўлдириди.

— Мен шубҳаланаётганим йўқ, Азизахон, эҳтиёт чорасини кўрояман, — жилмайди Қодир: — Кал тарангунча тўй тарқалади дегандек, севган қизинг таклиф этишини кутиб, соқолларимизга оқ тушмаса дейман.

— Тушмайди!

— Тушмайдими? Бўлди, мен кутаман.

Ҳазилнинг бирдан жиддий тус олиши Азизани чўчишиб юборгандек бўлди, ялт этиб Қодирнинг қўзига қаради, бу икки кўз нодир китобнинг қўш варагидек бирбирини яхши умид, яхши ният билан тўлдириб турарди, уларда ҳаёт ва ишонч тўла бир завқ порларди.

Қодир Азизанинг қўлтиқлаб бораётган қўлини тирсанги билан ўзига тортиб, қаттиқ сиқди.

Биринчи курсни иккиси ҳам кўнгилдагидек тамом-

лаб, каникулга чиқиши олдида бир хунук иш бўлди. Навбатдаги имтиҳонни бериб, хурсанд бўлган Азиза институтдан чиқиб, тўгри Қодирнинг олдига борди. Шўхлик билан деди:

— Бугун мени ўйнатинг.

— Хўп, жоним билан! Қаёққа борамиз?

— Истаган ерингизга! — Азиза унга ишонган ҳолда ихтиёрини бераётганини кўзи билан таъкидлаб турарди.

— Марҳамат! — деди-ю, Қодир уни маҳкам қўлтиқлаб кетди. Азиза чиндан ҳам хурсанд, у серқатнов катта кўчага бошлиса ҳам индамас эди, бошқа вақтда бўлганида «бу кўчадан юрмаймиз, тоши йирик» демаганида ҳам қўлини тортиб олган бўларди. Магазин витриналарини томоша қилиб, янги чиқсан модаларга назар ташлаб, ўзаро мұҳокама қилиб боришар экан, қаршидан лоп этиб Азизанинг дадаси Мирсалим чиқиб қолди. Азиза унинг ўзига кўзи тушган-тушмаганини билмайди, лекин яшин тезлигida Қодирнинг қўлтигидан қўлини сутуриб, магазинга ўзини ургани эсида. Мирсалим худди шу магазиндан харид қилиб, нариги эшигидан чиқсан эди. У пинагини бузмай келиб, Қодирнинг саломига бошини чайқаб алил олди:

— Акангизга салом денг! — деди бамайлихотир. Лекин унинг товушидаги титроқ буларни кўрганидан хабар бериб турарди. Ранги оқаринқираган Қодир:

— Хўп! — деганча оёги чалишгандек юролмай қолди. Мирсалим ўтиб кетгандан кейингина бир ерда тўхтаб қолганини билди. Бундек қараса, Азиза магазиннинг нариги эшигидан чиқиб, одамлар орасидан пилдираб елиб кетяпти. Қодир унга эргашди. У этиб борганда Азиза қайилишдаги йўғон теракка орқаси билан сунгтан, ранги дока бўлиб кетган, оғзини каппа-каппа очиб нафас оларди.

— Ҳа, мунча? — деди Қодир уни ўзига келтириш ниятида.

— Ие, бу кишини қарант. Дадам-а!!

— Дадангиз бўлса... — Қодир гап тополмай қолди. Азиза илиб кетди:

— Юринг, кетдик, кетимиздан келиб қоладилар.

— Йўғ-э...

— Сиз дадамни билмайсиз... Юринг. Балога қолдим.

Қодир нима деб Азизага далда беришни билмас, очиги, ўзи ҳам бу кутилмаган учрашувдан гангиг қолган эди. Шунчалик ўзини тутиб Мирсалимга салом бериб сўрашганидан қойил эди.

Азиза олдинроқ шошиб, ундан сал кейинда Қодир елиб борар экан, Қодир деди:

— Мени танийдилар-ку.

— Танийдилар... Таниғанлари билан қизимни күчада қўлтиқлаб юргин деганимилар? Сиз ҳам қизиқсиз.

— Бир нарса дермикинлар сизга, а? — ташвишга тушиб қолди Қодир. Шу кўчадан бошлаб нима қилардим. Айб менда. Азиза ҳам «қўйинг» демади, деб ўзидан койинарди. Бу кўнгилсиз учрашувнинг оқибати нима бўларкин?

— Менга-ку, ортиқча бир нарса демасалар ҳам, ойимга жабр. Бугун заҳрини ойимга сочади, боши таънадан чиқмайди. — Азизанинг ўксигани ҳаракатидангина эмас, товушидан ҳам билиниб турарди.

Азизанинг бутун севинчлари чилпарчин бўлиб, Қодир билан совуққина хайрлашиб уйига жўнади. Қодирнинг юрак ютиб, «мен сиз билан бирга бораман, ҳаммасини очиқ-ойдин айтиб қўяқоламиз» деганига кўнмади. Лекин уйига яқинлашган сари юрак уриши тезлашди. Бу аҳволда уйига кириб борса, онасининг ўти ёрилишидан қўрқиб, бир ўртогиника кириб, бир оз нафасини ростлаб олмоқчи бўлди. Унга бора туриб яна айниди, орқасига қайтди. Пастликка тушиб сой бўйида бирпас ўтириди. Бирдан дадиллашиб кетди: «Хўш, мен нима гуноҳ қилдимки, бунча қўрқаман! Севган йигитим билан қўлтиқлашиб келаётган эдим, холос. Шу айбми? Нимаси айб? Керак бўлса очигини айтишим мумкин. Наҳот, шу ёшга келиб ўз севгингни ҳимоя қилиб ололмасанг. Уят! Уят, Азиза! Тур! Тур, ўрнигдан! Ташвишланма, севиб, севилганингдан қувон, хандон солиб юр. Кишилар кўрсин, ҳавас қиссин».

Қалбида уйгониб, жўш урган бу фахрланиш ва дадиллик унга қанот боғлади. У ўрнидан иргиб туриб, этагини қоқди, ҳалигина маҳзун ўтирганидан ўзи қулиб йўлга тушди. У шундай кўринадики, уйга кириб дадаси гап очгунича ўзи сўз бошлаб, очиқ-ойдин қиласидиган, ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиб, кибрланадиган эди. Боя маъюс ўтган кўчаларидан ишонч билан бориб, эшиги тагига келганда яна нимадир журъатини ўғирлагандек бўлди, хавотирсирагандек эҳтиёт билан уйга кирди. Ҳовлига кириб биринчи кўрган нарсаси даҳлиздаги уни тўмтоқ қора ботинка бўлди. «Демак, у шу ерда, мендан олдин келибди» деди-ю, жавобга ўзини ҳозирлади. Шу аснода онаси уйдан чиқиб келиб, уни айвонга ишора қилди. Азизанинг юраги «шув» этиб кетди: демак, достон бошланган!

— Дадам келдиларми? — деди Азиза айвонга ўтгач. Унинг ранги бир оз оқарган эди. «Ҳа» жавобини олиши билан яна алланечук бўлиб кетди:

— Сизни уришдиларми? — деди онасига раҳми келиб Азиза ва онасининг юз-кўзига қаради. У хомуш эди.

— Нимага уришади? Даданг «Азизани қўрдим» деди, холос. Бир нарса бўлдими, айт қизим? Нега безовтасан?

— Бошқа ҳеч нарса демадиларми? — яна ўсмоқчилади Азиза.

— Йўқ! Ўзи нима гап? Кишини бунча хит қиласан, айтақолсангчи?!?

Азиза яна азобда қолди. Очиқ-ойдин онасига айтай деса, бу кутилмаган ҳодиса уни ҳам турли фикрларга олиб бориши мумкин, айтмай деса, онаси қистаб қўймаяпти. Бундан кўра дадасидан эшилганда яхши бўларди, у вақт бунинг ёнига тушар, яккалаб қолган қизини ҳимоя қиларди, чунки киши доим заҳмат чеккан кишига раҳм қиласди. Ҳозир эса, «даданг билса, нима бўлади,вой ўлмасам?» деб жим ётган илоннинг бошини қўзгаб қўйиши мумкин. Шунинг учун Азиза «ҳали тагига олиб кетаётгани йўқ, бир куни эшилтар» деган фикр билан гапни чалғитди:

— Иккита-учта ўртоқларим билан хохолашиб келаётган эдим.

— Ҳа, болам, шунга шунча ташвишми! Сенга ўхшаб кўчада хохолашиб юрадиган ўшлар камми! Мен бир нарса бўлган эканми дебман.

— Нима бўлиши мумкин, ойижон?

— Ким билади, яна... — она у ёгини айтольмади, тўғриси, айтиши ҳам мумкин эмас эди, чунки у эрининг бундай нарсага муросасиз эканини биларди.

Азизанинг бу ёлгони эрталаб очилди. Дадаси кечаси айтибди. Азизанинг юраги яна кеча эшиқдан кириб келганидагидек дук-дук ура бошлади. Дадасининг нима деганини ва нима хуласа чиқарганини билиб олмоқчи бўлиб ойисининг кўзларига термилди, уни кузатди. Ойисининг юзида аламнинг аччиқ изларини кўрмай кўнгли бир оз таскин топди. Шундай бўлса ҳам:

— Дадам нима дедилар, айтақолинг, ойижон?! — деди ва то онасининг оғзидан жавоб чиққунча нафаси қайтиб кетди. Она кулди:

— Қўрпа-ёстигингни қоплай бер, деди.

— Бу нима деганлари?

— Қизингни тўй қиласиз дегани-да, нима бўларди, она қизим.

— Йўғ-э, наҳотки. Шундай дедиларми? Сизни тоза уришгандирлар «қизинг саёқ бўлиб кетибди» деб.

— Йўқ, йўқ, қизим. Индаганлари йўқ. Дадангга ҳам инсоф кириб қолди, тушунади. Лекин сенга менинг айтадиган гапим бор: ёшсан, ҳеч нарсани билмайсан, ёмон кўп ҳозир...

— Вой, унақа эмас, яхши йигит ойи! — Онасининг сўзини бўлди қиз.

— Эшитдим, эшитдим. Минг яхши бўлгани билан бегона, сўзига учма, ўзингни маҳкам тут!..

Сиркаси сув кўтармас дадасининг бунчалик «олижаноблик» қилиши жуда гайри табиий, Азизанинг ақлига сигмас эди. Азиза дадаси кеча кўриб қолмаганида ҳам бу сир бир қуни очилишига кўзи етар, катта бир «қий-чув» билан газак олиб, кейин тинчишини, ўзининг кучи ва ҳаракати билан тинчишини кутиб юради. Бу тўғрида ўзининг режалари ҳам бор эди. Лекин бу «мудҳиши» воқеанинг бунчалик енгил кўчиши уни ҳайратда қолдирди. Аввалига «дадам менга ишонади» деб ўйлади, кейинидан бу ҳолни дадасининг замонага қараб иш тутаётганига, маданиятли бўлиб қолганига йўйди. Аслида бу иккиси ҳам эмас эди. Мирсалимнинг ўз режаси бор эди: бир хафтаки мактаб директори кетади, ўрнига Содик бўлади, деган миш-миш тарқалди. Тагини бундоқ суриштиурса, жони бор, шундай тайёргарлик кетяпти. Содик ким? Қодирнинг акаси! Акаси бўлганда ҳам булар жуда бир-бирига меҳрибон. Мушаррафни рўпара қилиб, бир марта миннатдор қилиб қўйган бўлса, қудалиги нур устига аъло нур бўлади. Бунинг устига Қодир ҳам ёмон йигит эмас. Бир-икки гаплашганида яхши таассурот қолдирган, шу вақтнинг йигити бундан ортиқ бўлмайди! Тепасида оталик қилувчи қозиги маҳкам акаси бор. Онаси ҳам меҳрибон, ширин сўз кампир.

Мирсалим кеча Азиза билан Қодирни учраттганда аввал бургадек бир сапчиб тушган бўлса ҳам, шуларни ўйлаб, нафасини ростлаб олди. «Қўлтиқлашиб юриш, ўзи гаплашиб тегищ, битта менинг бошимда эмас, юртга келган тўй!» — деди ва шундай турмуш қилиб тинчиб кетган ёшлардан бир-иккитасини эслаб кўнгли таскин тоғди, худодан ўшаларнинг йўлини сўради.

Азиза онасининг гапларини эшитиб, қанча хурсанд бўлган бўлмасин, янги унашилган қиздек дадасининг кўзига кўринишга ботинолмай бир ҳафта четлаб юрди. Буни дадаси «қизим юзимни ерга қаратмайди» деб тушунди, яна хотиржам бўлди, шундай бўлса ҳам хотинига: «Қизингга

айт, бошвогини қаттиқ тутсин, ўз намига ўзи сиргалиб юрмасин», — деди. Хотини: «Вой, қизимиз унақа қуруқ хазон эмас, сал елга учадиган», — деб қизининг ёнини олган эди, Мирсалим силтаб берди: «Ўзингдан катта бир нарса деганда хўп де, шаталоқ отаверма».

«Хўп! Хўп, дадаси!» — деди бечора хотин ноилож қолиб.

Азиза онасидан эшитган хуশхабарни ўша куниёқ оқизмай-томизмай Қодирга етказди. Кечаси билан гувалак устида ётгандек безовта бўлиб чиқсан Қодирнинг кўзига олам яна ўз ҳуснини кашф этди, ҳатто аввалгидан серфайз ва кўрқам кўринди. Шодлигини баён этишга сўз тополмасди. У Азизани уйига кузатиб келар экан, нуқул дерди:

— Ростданми, а, Азиза, ҳеч ишонгим келмайди. Кечаси билан «шу вақтда Азизаларницида нима бўлаётган экан?» деб ўйлаб чиқибман.

— Ёлгон! Ёлгон! Тилёгламалик қилмай қўяқолинг! Хуррагингиз бизникидан эшитилди. Ўз қулогум билан эшитдим, — деди Азиза жўрттага.

— Ёлгон бўлса Карл Маркс билан Энгельс урсин! — қасамнинг бу янги хилидан иккаласи мамнун қулишиди.

Одатдаги хайларлашадиган ерга борганда Азиза таққа тўхтаб: «Бас!» — деди.

— Яна озроқ, ҳу анави қайрагочгача кузатай! — деди Қодир ўша ергача кузатмаса ҳеч бўлмайдиган бир оҳангда. Азиза:

— Бугун бунча меҳрибонсиз! — деди-ю, йўлида давом этди. У Қодирнинг хурсандчиликдан ичган жиндай виносига ишора қилган эди.

— Қачон меҳрибонлик қилмовдим?

Азиза индамади. Садақайрагочнинг соясида тўхтаган Қодир Азизани гапга солиб туриб, ўзига тортди. Буни кутмаган Азиза шошиб, икки қўлини унинг кўкрагига тиради:

— Қодиржон ака, сизга нима бўлди... Бирор кўриб...

Қодирнинг қулогига гап кирмас, энтикиб уни ўзига тортар, Азизанинг қаршилиги шунчаки нарса эканини қалби билан сезиб турарди.

— Дод дейман! .. Қўйворинг! — дер Азиза, лекин ўзи ортиқча қаршилик кўрсатмай Қодирнинг бағрида кулиб турарди.

— Одам йигинг, кўрқсан номард! — деди Қодир ва унинг лабига ёпишди. Қаршилиги астойдил бўлмаган Азиза ёлворишга тушди:

— Секинроқ, бирор эшитади! — деди ва пайт пойлаб унинг багридан чиқиб қочди: — Ёмон киши экансиз, энди ҳеч сиз билан учрашмайман.

— Учрашадиган кишининг исмини айтинг, билиб қўяйлик, — тегишиб қолди Қодир. Азиза ҳам бўш келмади:

— Ислами? Исми майпаст Қодиржон!

Азиза елиб кетар экан, ҳилпиллаган этагининг шамоми Қодирнинг юрак чўгларини янада яллиглатарди. Ойсиз тун сокин ва оромбахш эди!

Қодир ўпиш мазаси лабида қолгандек тамшаниб қўйди.

9. ХУШОМАД ЗИЁФАТИ ВА АРЗ

Мирсалимнинг фикрича, кишилар кўнглига олиб кирадиган йўлни бошида арақ солинган шиша туради. Бу шиша кўп мушқулни осон қиласи. Баъзан ақл ўргатадиган бир жилд китобнинг ишини яримта арақ бажариши мумкин. Мирсалим шундай яшаб келган эди, ҳали ҳам шу йўлни тўғри билади. Содиқнинг шиша билан бўлмаса ҳам, шиша турган дастурхон, такаллуф билан анча майлини олди. Жаннатни қўйдириб, Мушаррафга уйлантиришга мусассар бўлди, бағрига кирди. Мана бугун яна унинг багрида қимирламайдиганроқ бўлиб олмоқчи. Бунга сабаб — Содиқнинг бундан бир-икки ой илгари директор қилиб тайинланиши эди. Аввалги директор билан апоқ-чапоқ эди, сал иложини топди дегунча Мирсалим шишага қўл узатарди. Шиша ўлгур шунаقا кучли дорики, не-не доғларни ювиб кетади. Бўлмаса Мирсалимнинг нимаси кўп «иши чиқиб» қолиши, «касал» бўлиши, баъзан ота-оналарнинг унинг дағаллиги устидан арз қилиши кўп. Кечагина шунақалардан биттаси рўй берди. Яна бўлиши мумкин. Чунки дарс вақтида Мирсалим асабийлашиб кетадиган, арзимаган нарсага болаларни қаттиқ койиб синфдан қувиб чиқарадиган одати бор. Бирор ерда мўмайи учраб, кўпроқ тортиб қолган куни-ку, эртасига дарсни ўлди деяверинг!

Буларнинг давоси янги директор билан муомалани созлаб юриш ва шиша. Биринчиси бўлиб турибди, лекин иккинчисини анчадан бери рўёбга чиқаргани йўқ. Аввал Содиқни «чиллалик» деб безовта қилмади, кейин ўзининг юриши болалаб кетди. Шунда ҳам Содиқнинг тизгинини ўзича қўйиб юбормаган бўлиб «Содиқон-чи,

Содиқон» қилиб турди, баъзан тегишиб «ёши қанақа бўлар экан, куёв бола» деб ишшайиб қўйди, кечқурун уйига келиб иккита қази билан битта катта пўстдумба юборди. Мана бутун Содиқни чақириб оғзини мойлаб қўймоқчи, бунга баҳона Мушаррафни чорлашга ўхшаган бир ўтириш.

— Сен Мушаррафни чақир. Яхшилаб дастурхон ясат! — деди Мирсалим ишидан қайтгач, «амал тўни»ни ечиб, қора бекасам чопонини елкасига ташлар экан. Хотинининг гаши келди. У Мушаррафни, жилпангламай ўлсин, Жаннатхон қанақа оғир-вазмин жувон эди, деб ёқтирмас эди, унга мулозамат кўрсатиш эса, яна оғир ботди. Бундан ташқари, шундай ёш бир нарсанинг капкатта кишига тегиши ҳам гашини келтирас, эрининг ҳам унга ҳаваси келиб, патагига қурт тушиб қолганга ўхшарди. Бир куни Мушаррафни кўриб келиб, уни сочига оқ оралаб қолган Содиққа таққослаб, энсаси қотди, кечаси эрига деди:

— Унинг нимасини яхши кўради Мушарраф? Бурун лойтовоқдай ёши анчага бориб қолган бўлса...

Мирсалим эриб турган эди, хотинининг бағрига қўлини юбориб, жавоб қилди:

— Сен билмайсан, жонгинам, баъзи хотинлар эркакнинг ҳуснидан кўра эркалашини яхши кўради.

Эрининг иссиқ қўли баданига хуш ёқдан хотин:

— Содиқ ака яхши эркаладиганлар хилидан эканими? — деди.

Мирсалим бу кутилмаган саволдан совуқ сувга шўнгигандек бўлди, буни «мўмин-қобил» хотинидан кутмаган эди. У бунақа сўзларни бегона хотинлардан эшитган, унда хуш ёқдан, яна эшитгиси келган пайтлари бўлган. Лекин хотининикига чидолмади:

— Бас, оғзингни бепаровуз қилма! — деб жерикуб ташлади. Хотинининг «эрим деб бир оғиз гапни ҳам яйраб гапиролмайман» деб хўрлиги келди:

— Ҳа, мунча, менинг оғзим қопми, боғлайсиз?

Меҳмон чақириш таклифи хотинига ёқинқирамаганини пайқаган Мирсалим эрталаб четдан айлантириб олиб келди:

— Ёшлигингда довучча терганмисан?

Хотин ҳайрон бўлди.

— Термаганмисан? Бошинг нимага қоронги бўлган эди! Довуччагамиди?

— Ҳа, йўқ. Гилватага. Нима эди, айта қолинг?! Мунча резинкадай чўздингиз.

Мирсалим ўз кашфиётидан мамнун жилмайиб изоҳ берда бошлади:

— Мушарраф ўша довуччалик ўрикнинг бўй етадиган пастки шохи. Уни тортсак юқоридагисининг ўзи эгилиб келади. Тушундингми? Бурга тутишга ҳам бармоқни хўллаш керак, хотин! Тушундингми?

— Ҳа, тушундим, Содиққа хушомад деб қўя қолсангиз бўлмайдими!

— Бу хушомад эмас, тентак, одамгарчилик.

— Одамгарчилик ўлсин золдирга ўхшаб нуқул нишабга думаласа.

Мирсалим қараса, хотини яна чўзадиган, ниятига путур етказиб, ташвишга қўядиган. Дарров синалган одати — дўққа ўтди:

— Тушундингми?

Эрининг резинкадай чирт узилиб кетадиган феълини билган хотин дарров чўқди:

— Тушундим.

— Тушунган бўлсанг, ҳозирлигингни кўра бер! — деди Мирсалим буйруқ бериб ва уйга бурилар экан, яна дўнгиллаб қўйди: — Хотин кишининг узун тили уйга баҳтсизлик олиб кирадиган зина, деб сенга неча марта айтдим! Йўқ, ҳеч қулогингда турмайди, кишининг жагини очирганинг очирган. Тавба!

Бу Мирсалимнинг сал туриб ярашишга кўрган тайёрлиги эди. Чунки, хотини аразлаб дастурхонни кўнгилдагидек тузатмаслиги мумкин. Шунинг учун уйдан кийиниб чиққач, очиқ ҷеҳра билан ҳазил қилган бўлди:

— Мушарраф бирам очилиб кетибди.

Хотин аламидан тушмаган эди, чақиб олди:

— Хоҳлаганини еб, ярашганини кийиб юргандан кейин, у очилмай мен очиламанми!

Мирсалим ўринсиз ҳазилидан пушаймон еди.

— Тилинг кесилсан, тўғри гапга ҳам қилич бўлмай!

— Ҳавасингиз келдими, сиз ҳам ёшроғига уйлана қолинг.

— Қани эди! — кўнглидаги рўёбга чиқаётгандек тиржайди Мирсалим.

— Ёқмай ўлсин! Сиз эркакларда уят борми, ишшайганга илиқасизлар... Бўйи етган қизингиз бўлса...

Хотинининг ўз тақдирига хўрлиги келди шекилли, қўзига ёш олди.

— Вой тентак, ҳазил-ку! — юпатди хотинини Мирсалим куйдирган калладек ишшайиб.

— Дилингизда бўлмаса тилингизга чиқармиди.
— Менга ўхшаган ит гажиган суюкни бошига урадими. Ҳаммаси тиlda, хотин.

Хотин ишонч ҳосил қилгандек баланд келди:

— Қани қилиб кўринг, нақ соқолингизни бигталаб юлай.

— Қорасиними? — деди Мирсалим қўш хотинлик афанди ҳақидаги машҳур латифани эслаб.

— Ҳаммасини ҳам! — деди хотини бунга тушунмай.

— Бўлди! Бўлди! Унар-унмаста диққат бўлиб, кипини қийнама. Мен Содиқнигига бориб келаман.

Мирсалим бошидан сурма ранг дўпписини олиб, кизагини чўзди-да, қайта кийди, нимадир демоқчи бўлиб туриб, кўча эшикка қараб юрди. Бирдан орқасига бурилиб:

— Тушундинг-а! — деди. Бу савол эмас, таъкидлаш эди. Хотин яна эрининг дафтарини очтирмаслик учун бошини сал силкиб маъқуллаб қўя қолди.

Мирсалим Содиқнинг эшигига Мушаррафни учратди. Келин қошда ўсма, кўзда сурма, жиякли атлас лозимда сувга чиқиб келарди. Унинг ҳар қадам босишидан «менга ҳавасинг келсин, мен шунаقا чиройлиман» деган маъно ёғилиб турарди. Мирсалим кўнглида «яна очилиб кетибди-ку!» деб қўйди, вужудининг аллақаери жимирлаб кетди.

Мушарраф келинга хос назокат билан салом бериб сўрашди. Унинг ўз турмушидан мамнунлиги кўзининг табассум билан ёнишидан тортиб, чеълак тутишигача, ҳаммасида ошкор кўриниб турарди. Мирсалим буни фаҳмлаб, «ёшга уйланиб Содиқ ютган, десам, аксига ўхшайди-ку! Нуқсони эрсизлиги экан-да!..» деб кўнглидан ўтказди. Мушарраф «менда ишингиз йўқми? Йўқ бўлса, нозимда куйинг» дегандек хушнуд жилпанглаб турарди. Мирсалим сўради:

— Содиқжон уйдами? Нима қиляпти?

— Ҳовончада сув талқон қиляптилар.

— Қодиржон-чи? — Мирсалим ҳам ҳазиллашди.

— Қодиржонми? Қодиржон ҳўқиз боласини ов қилгани кеттан.

Мушарраф «яна ким керак сизга?» дегандек жилпанглаб турган эди, Мирсалим Содиқнинг чиқиб қолишидан ҳадиксираб, ичкарига кирди.

Бу — Содиқ яқинда кўчиб кирган, европача солинган, тўрт хонали, олдида bogчаси ҳам бор ҳовли эди.

Китоблар полига бетартиб уйиб қўйилган хонада

Содиқ нимадир ёзиг үтиради. Мирсалимни кўриб ўрнидан турди, қўлини олди.

Содиқ қилиб ўтирган ишидан жуда хурсанд ва мамнун эди. Ана шундай хурсандлик билан Мирсалимга гап ташлади:

— Омади келган кишисизда, айни вақтда келдингиз. Сайловчилар билан бўладиган сұхбатингиз учун яхши бир материал топиб қўйдим.

Мирсалим қилган илтимоси эсига тушиб жуда қизиқди:

— Хўш-хўш?

— Шу йил бошида Ўзбекистон ССР Конституцияси ни қабул қилган фавқулода шўролар VI қурултойини Тошкент хотин-қизларининг вакиллари табриклаган эди. Шунда бир хотин жуда чироили гапирган эди. Ана шу нутқи тоғдим. Мавжуда Абдураҳмонова номзоди рўйхатга олинган бизнинг округта жуда кетади. Мана буни қаранг, ҳақиқатан ҳам, жуда қизиқ материал. — Содиқ стол устидан ёзганини олиб ўқиди: «Тошкентда ўтгиз минг ўзбек хотин-қизлари саводсизликни битириш курсларида ўқимоқдалар. Улар «ўқиган — гулистон, ўқимаган — гўристон» деган мақолни эсга олиб, шу йил Тошкентни ялпи саводҳон шаҳарга айлантиришга сўз бердилар... Илгари «ўнта хотин бир қозон қайната олмайди» дер эдилар. Қандай кулгили сўзлар! Нафис ва гўзал сўзаналар тикиб турган бу қўллар милтиқ тутишга ҳам тайёр. Машина ва станоклар бошида турган қизларимиз отларга миниб, бир томчи қонлари қолгунча севимли Ватанимизни ҳимоя қилурлар», — Содиқ ҳамсуҳбатига қаради — жойидами?

Мирсалим маъқуллаб, бош силкиди:

— Назаримда, шу қурултойда паранжи ҳақида ҳам гап бўлган эди.

— Тўгри. Ана шу вакиллар қурултойдан паранжи ёпинишни тақиқлаш тўғрисида декрет чиқаришни, қизларни 16 ёнда эрга бериш тўғрисидаги эскирган қонуни қайтадан кўриб чиқиб, 18 ёнга етказишни сўраганлар. Мана, ҳаммасини ёзганман. Марҳамат!

— Ўзингиз-чи?

— Ўзимга ҳам бор. Сайлов ташвиқотини жонли фактлар билан шундай олиб бориш керакки, конституциямизнинг жаҳонда тенги йўқ демократик ва инсонпарвар конституция экани, шу қонун асосида сайланадиган депутатлар халқ хизматкори бўлажагидан ҳар бир сайловчи қаноат ҳосил қиссин.

— Бунинг учун сизга ўхшаган кишиларни сафарбар қилиш керак, — хушомадомуз илжайди Мирсалим.

— Сиз ҳам чакки эмассиз.

Мирсалим Содиқ узатган қозони буклаб, ёнига солар экан, «шунаقا материалим камроқ эди», деб яна илжайди. Кейин Содиқ яқинда кўчиб кирган бу уйнинг у ёқ бу ёгини қандайдир бир кузатиш билан кўздан кечириб, деди:

— Шу уйни сизга беришиб жуда яхши қилишди, узукка кўздек ярашди! — Лекин бу «текин уй»га гайирлиги келаётгани қўй кўзларининг тубида кўриниб турарди. «Ёш хотин. Директорлик. Яхши ҳовли-жой! Берганга қўшалоқлаб...» деб янди йичида. Аммо тили мойланган пирпирақдек айланар эди:

— Биз ҳам уйда ёлгиз. Зерикамиз. Келин пошиша билан эртага бир бизнисига боринглар.

— Эртага... — ўйлаб қолди Содиқ, — аввал сизлар келинглар.

— Биз келиб турибмиз... Тўйда шу ерда эдик.

— Эртага боролмасмиз. Мушарраф бир нарса деяётгани эди. Қани, мен ўзидан... — Содиқ ташқарига чиқиб кетди. Мирсалим кетидан ўйлади: «Мушарраф қўлига загчадек қўндириб олибди-ку ҳалитдан!»

Олдин Содиқ, салдан кейин очилиб-сочилиб Мушарраф кирди.

— Мирсалим акам овора бўлиб ўзлари айтиб келган бўлсалар у ёқни қўя қоламиз.

Мушаррафнинг «Мирсалим акам!» дегани унинг қулогига шундай хуш ёқдики, «сенинг шу тилинг учун кунда айтиб келишга тайёрман, акаси» деб юборшига сал қолди, ўрнидан бироз туриб миннатдорчилик билдириди:

— Бошим осмонга етди, раҳмат келин!

Мирсалим, ови ўнгидан келган овчидаи уйига хурсанд қайтди. Лекин Содиқнинг баҳти унинг юрагини ўртаб юборган, кўнглида қандайдир нотинч гулув уйгонган эди.

— Қалай, келишадиган бўлдими?

— Ҳа, келишади. Бошқа жойга ваъдалари бор экану, Мушарраф: «Мирсалим акам ўзлари овора бўлиб келибдилар, оддин шу кишиникига борамиз», деб туриб олди, — мақтанди Мирсалим.

Хотининг назарида, Мушарраф кунда меҳмонга борадигандек кўринди:

— Мунча меҳмонга боришни яхши кўрмаса! қариса

эшик санаб юрадиган хотинлардан бўлади шекилли. Ҳозирданоқ қайнанасини ҳеч нарсага бийлатмай қўйганмиш. Уял, кеча келиб, бутун шунаقا қилишга.

Бахтли хонадоннинг уйидан ўтган бу чакка Мирсалимнинг гараз билан ёниб турган юрагига малҳам бўлиб томса ҳам, сир бермасдан хотинини қайирди:

— Унчалик эмасдир. Сен кўчадаги гапни ичкарига олиб кирма, эшитган қулоққа хунук!

Содиқайтилган вақтда Мушарраф билан келди. Эшикда икки буқчайиб кутиб олган Мирсалим Мушаррафнинг кийинишини кўриб: «Яна хотинимдан балога қилдим!» — деб қўйди. Мушаррафнинг бағрига шамол тегиб қолган эди. Оёғида баланд пошна амиркон этик, унинг қўнжи атлас лозим устидан ипак пайтоқ кийган чиройли болдирини сиқиб туради, шу кунларда энди расм бўлган гулдор крепдешин кўйлак тақимга шамол елпиб, таранг кўкрагига ҳусн бахш этарди. Бошидаги чамандагул дўппининг жиятига майдо соchlарининг чиройли жингалаги тармашар, пардоз билан нурланган оптоқ юзда қоп-қора хол янада ўзгача қорали кашф этган. Чаккасидаги жувон гажаги минг бир ноз билан қулогига нимадир шивирларди.

«Кеча кўрганим ҳам бир нави экан», деб кўнглидан ўтказди Мирсалим ва Мушаррафдан анқиган яхши атирупаларнинг ҳидига маст бўлиб уйга йўл бошлади. Уй остоносида кутиб олган хотини кечаги гина-кудуратларни унутиб, очиқ юз билан меҳмонларга салом берди, Мушарраф билан қучоқ очиб қўришди.

Мирсалим уларни уйга, уй эмас, чиройли бир қўтирчоқ-хонага таклиф этди. У эски, бурун солинган бўлса ҳам, замонга мослаб ислоҳ қилинган. Тоқининг устига фанер қопланганидан гулдор шипи паст бўлиб қолганга ўҳшайди. Рўпарадаги қўшалоқ тахмонга шкаф қилинган, бирининг ойнасидан духоба, атлас кўрпа, якандоз ва жилти синъкага солинган парқув ёстиқлар кўриниб турибди, иккинчисига кийим-бош осилган. Токчалар камайтирилиб, уларга ҳам жавон қурилган, ичига идиш-оёқ қўйилган, қопқоғи тўнтариб терилган ҳаво ранг чойнакларнинг бигтаси жўмрагига кагтакон хитой қоғоз гули тиқилган. Яна битта токчада оқ рух самовар «мен савлатман» дегандек ярқираб турибди. Ҳамма тахмон-токчалар қулф-калитли. Токчалардан холи деворга қизил оёқ гилам осилган. Унинг тепасида иккита сурат бор, бири Мирсалимнинг ўшлигида тупланган чақмоқ телпакли, иккинчиси Азизанинг шу кунларда тушган сурати эди. Кира беришда, чап томонда обрез бўлган бўлса

керак, пол қоқилганда унга қопқоқ қилингани кўриниб турибди.

Буларнинг барчаси сепсиз эрга теккан Мушаррафнинг кўзини ёндириб юборди. У эрининг оёғини стол остидан аста босиб, «кўряпсизми, кишиларнинг уйи қанақа» деган ишорани қилди. Содиқни эса, Мирсалимнинг китоблари қизиқтириарди. Унинг назарида, «Бобирнома» каби антиқа китоби бор одамнинг бой кутубхонаси бўлиши шарт. Китобларни қаерда сақларкин? Бегона кўздан четроқда тутар экан-да!

Мушарраф шкаф-тахмондаги кўрпа-ёстиқларни санаб, суқланиб, деворда чўгдек ёниб турган гиламга назар ташлар экан, қайнанаси билан бўлган ҳангома эсига тушиб кетди. У бир куни полдаги гиламни қоқиб-тозалаб, деворга осар экан, Адолат хола «қўйинг!» деб розилик бермагандек бўлди. Шунда Мушарраф «маданият» деган, ҳола эса «маданият шу бўлса ўлсин, жон болам, оёқ остидаги гилам деворга, киши бошига осилса», деб кулган эди.

Мушаррафнинг кўзлари ёниб томоша қилишидан Мирсалим жуда мамнун, лекин Содиқнинг бепарволигидан ҳайрон эди. Шунда Содиқ кутилмаган савонни бериб қолди:

— Китобларингиз қаерда? Токчаларингиз китоб қўядиган экан!

— Китоб... китобларни... китобларимни нариги уйда сақлайман.

— Болалар титмасин дейсиз-да?

Гарчанд уйда майдо болалар бўлмаса ҳам, Мирсалим звени тоғди:

— Ха, албатта! Қариндошлар, Азизанинг ўртоқлари келиб туришади...

Йўқ китобларни бор қилиб, Содиқни ишонтирганидан кўнгли таскин топган Мирсалим, меҳмонларни дастурхонга қистади, гапга чалғитди.

Меҳмонлар ўтириши билан хотини Мирсалимга кўзини ташлаб, «фотиҳа қилиб юборинг» ишорасини қилиди. Мирсалим пайти келганини билиб, қўлини очди, кетидан қўшди:

— Янаги йил шу пайларда учта бўлиб келинглар.

Содиқ ўнгайсизланди.

Сал ўтмай Мирсалим битта конъяқ, битта винони тўртта рюмка билан келтириб ўртага қўйди. Хотини эса, уй-жойдан нолиб, эрини ношудликда айблар эди.

— Қизимизнинг бўйи етиб келяпти. Шу ерда тўй қилиб

бўладими? Асти рози бўлмасман. Олдин яхши жой қиласиз! Шартим шу! Эшитдингизми, дадаси.

Мирсалим индамай конъякни усталик билан очди. Аввал Мушаррафга қўймоқчи эди, Содиқ қайтарди.

— Бўлмаса, винодан.

Қадаҳларга қўйилиб бўлгач, Мирсалим ҳамон булбулигўёлик қилаётган хотинини қайирди:

— Бўлди! Бўлди! Содиқжон уй тақсимот қилмайдилар. Қани, рюмкангни ол, Мушаррафхон билан уриштири, қўшалоқ ўғиллар ният қил.

— Сиз шунаقا дейсиз-да, одамлар уй-жойга қарайдиган бўлиб қолган, — деди хотини рюмкани ола туриб.

Мирсалим Содиқ билан уриштирас экан, деди:

— Нафсамбирга қараганда бу уй эмас. Сизларники — бу бошқа.

— Алмашамизми? — деди Содиқ. Мирсалимнинг ҳаваси келаётганидан атайлаб.

— Туф-туф-туф! Ўзингизга буюрсин, азизим, — Мирсалим «шу сўзингиз ерда қолсин» деган мазмунда бир чеккага туфурган бўлди, қадаҳини жиринглатиб уриштириди. Бир хўплаб ерга қўйган хотинига тегишиди:

— Сени ҳеч маданиятли қилолмадим-да! Ана Мушаррафхонни кўр, симириди-қўйди.

— У киши ёш, ичса ярашади...

Мирсалимнинг меҳмон чақиришдан мақсади ўзининг яна бир фазилатини кўрсатиб қўйиш бўлганидек икки рюмқадан ичилгандан кейин, гилофи билан қозиқда осиглик турган танбурни олиб, «созли тордан нозли кўй чиқади» дегандек зерикмасдан созлади, «нима чалиб берай!» деб сўради, лекин жавоб кутмасданоқ, «Чаман йиглар» куйини бошлаб юборди. Чиндан ҳам у танбурни яхши чертарди. Умрида биронта музика асбобини қўлида тутмаган, лекин музикага жуда ишқибоз Содиқ завқланиб тинглади. Икки рюмка винони охирги томчисигача симириб, кўзлари чарақлаб, юзлари яна бир кўрк кашф этган Мушарраф-ку, аллақачон маҳлиё бўлиб қолган эди. Мактабдалигида шунча уриниб, дуторда «Вақвака тўрам»дан бошқасини ўрганолмагани ҳали-ҳали алам қиласарди. Бирорта музика асбобини чалишини билган одам, унинг назарида, дунёда ҳеч армони йўқдек бўлиб кўринарди. Чунки бундай одамлар қайгурун бегона, сал юраги сиқилса куй билан ёзади! Ўзи билмаганига яраша эри чалса кошки эди!

Икки машқдан кейин Мушарраф яна бирор нарса чалиб беришни ўтинди.

— Ё энди сиз оласизми? — деди эрига тегишиб.

— Панжа йўқ, — кулгига олди Содиқ.

— У кишиникининг хизмати бошқа: ов милтиқнинг тепкисини яхши босади, — деди Мирсалим Содиқни ҳимоя қилиб.

— Чиройли хат ҳам ёзади денг! — деди Мушарраф ҳазилидан алланечук бўлган эрига ялпогланиб. Лекин бу сўз бадҳат Мирсалимга тегиб кетган эди. Унинг жizzак-килиги тутди:

— Буни сиз яхши биласиз. Бизларга ҳеч хат ёзмагандар.

Мирсалим «мен сени биламан, тўйингтacha тоза донашгансан» деб таъна қилмоқчи эди, уни Мушарраф шундай тушунган бўлса-да, бошқа ёққа бурди:

— Албатта! Бирор ёққа кетсалар тез-тез хат ёзадилар. Тўгрими, Содиқ ака?

Содиқ жавоб қайтармади. Хотиникинг бачканаликлиги гашини келтирган эди. Содиқнинг бу ҳолатини Мирсалимнинг хотини фаҳмлаб, «бас қилинг» дегандек, стол остидан эрининг оёгини босди.

Мирсалим дарров ўзини ўнглаб, танбурни чертди. Лекин аввалги завқ билан куй таратмас эди...

Мирсалим Мушаррафнинг бу қочиригини меҳмонлар кетгандан сўнг ҳам унуголмади. «Директорнинг хотиниман. Шу ҳушингга келадими?» дегандай бўлиб, жилпанглашига асти чидамас эди, унга алам қиласарди.

* * *

Директор қилиб тайинлашгандан кейин, Содиқ аспирантурага кириш ниятини эндиғи йилга қолдириди. Гарчанд унинг бу шаҳарга кўчиб келишдан бир муддаоси шу бўлса ҳам, райкомга чақириб айтишгач, «Партиянинг иродаси шу бўлса розиман» деди-ю, ўзига хос шижаоату, куч-куват билан ишга шўнгигб кетди. Иш тигиз пайтларда кечқурун қолиб ишлади. Ана шунга ҳам талайгина вақт бўлибди. «Бўлса бўлар, бўлмаса говлаб кетар» қабилида ишлайдиган бир-икки ўқитувчининг кўнгли олинганини ҳисобга олмаса, кўпчилик ундан хурсанд. Буни коллективда ташабbus уйгонишидан, ўқиш-тарбия сифатининг яхшиланишидан кўриб туриби.

Содиқ шуларни хаёлидан ўтказиб ўтирас экан, кабинет эшиги тақиллаб қолди.

— Мумкинми? — эшик тирқишидан хотин кишининг боши кўринди. Содиқ ичкарига таклиф этса ҳам у

киришга тортинарди. Содиқ ўзи бориб, эшикни кенг очиб уни ичкари киритди да, яна ёпиб қўйди, хотинга жой кўрсатди:

— Келинг!

Хотиннинг бутун вужудидан маҳзунлик ёғилиб турарди. Салқиб тушган қовоқлари уйқусиз ўтган тундан хабар берса, матъюс кўзлари «забун бир ҳаётнинг гувоҳиман» деб ўксирди.

Хотин бошидаги рўмолининг учини ҳимариб туриб, сўзлаш ўрнига йиглаб юборди:

— Ўлар бўлсан ўлдим. На менга, на болаларга тинчлик бор, — икки куннинг бирида дилсиёҳлик. Чой қайнатсан ҳам тагига одирдинг, деб жанжал. Сиз ўша бир койиб қўйганингиздан кейин анча тузук бўлиб қолган эди, кейин... сиздан кетгандан кейин янади.

Содиқ хотинни энди таниди. Унинг эри Фаҳридин Шукуров аввал шу мактабда муаллим эди. Анча шалоқ. Хотини у энди директор бўлган кези ҳам арз қилиб қелган, шунда эри билан яхшигина гаплашиб, тўгри йўлга солиб олган эди. Лекин бу тўгри йўлдан юришга унинг бардоши етмади, оқибат, яқинда бўшатиб юборишга мажбур бўлган эди. Демак, яна эски изга тушиб олган.

— Нима дейди, бирор мақсади борми? — аниқламоқчи бўлди Содиқ.

— Мақсадини айтмайди, излагани жанжал, топгани уриш. Бир кун рўшнолик йўқ. На ичганимда, на еганимда ҳаловат бор. Ўлар бўлсан ўлдим. Болаларга жабр бўлиб кетди. Ўзингиз бир нарса демасангиз... сиздан ҳайиқади.

Содиқ ҳайрон бўлиб, қўлини энгагига тиради. Пичоқ суккя тақалган бечора хотинга ширин сўзлаб, қўйнини пуч ёнгоқقا тўлдириб юборишнинг қизиги йўқ. У маслаҳатта эмас, ёрдамга муҳтож. Ёрдам қилиш учун эрига учрашуви керак. Эри бўлса, ҳозир бошқа мактабда ишлади. Модомики, ўзида ишламас экан, унга бир сўз айтиш нокулай. Шармандага шаҳар кенг — уни беҳурмат қилиб қўйиши мумкин. Лекин Содиқ унинг беҳурмат қилишидан чўчимади, шундай бўлса-да, маслаҳат солди:

— Нима қил дейсиз, синглим?

— Сиздан ҳайиқади... Инсофга чақириб қўйсангиз-микин...

— Кейин, арзга борибсан демайдими?

— Ўтган сафар индамовди.

Хотиннинг бу жавоби Содиқча яна далда берди. Шундай бўлса ҳам, хотиндан бутун воқеани суриштириб

олди, хотиннинг ўз камчиликларини ҳам айтиб, маслаҳат берди.

— Қарс икки қўлдан чиқади, синглим, сиз ҳам ҳадеб тиклашаверманг. Инсон тили ҳар қандай ханжардан ўт-кир! Севдирадиган ҳам тил, бездирадиган ҳам тил.

— Вой, айланай, ўн сўзидан биттасига жавоб қайтарсан, дунёга ўт кетади-ку! Сўз бошламасимдан «гапингдан тутун ҳиди келади» деб оғзимга уради. Яна ўзидан эшитарсиз-ку, чўгни қозогза ўраб бўлармиди!

Хотин яна болаларига жабр бўлганини, дадаси эшикдан кириши билан даг-даг титрашларини айтиб, йиглаб юборди.

— Худойимдан ўргулай, тилаганга бола бермайди, безганга қўшалоқдаб...

Хотиннинг бола ҳақидаги гали Содиқча қаттиқ таъсир қилган эди. У, шу болалар ҳаққи ҳозир хотиннинг эри билан гаплашишга қарор қилди. Хотинни эшиккача кузатиб, соатига қаради. Телефонда унинг мактабда борйўгини суриштириди.

— Кетиб қолмасин, мен ҳозир етиб бораман, — деди. Поездга чиқаётган одамдек шошилинч билан эшикка отилди.

Туянинг пайпоги, отнинг одими улкан дегандек, Содиқ от юриш қилиб «бегона» мактабга етиб келганини билмай қолди. Дарвоза ёнидаги кичик эшикдан кириши билан, болаларнинг қий-чуви «шу ер мактаб!» деб турарди. У девор остига ётқизилган гишт йўлқадан борар экан, ўйларди: нимадан гап бошлишим керак. Шундай гаплашувим керакки, сиҳ ҳам, кабоб ҳам куймасин. Албатта хотиннинг ҳамма гали рост эмас, арзга борган доим қўшиб-чатади, ўзи истамаса ҳам алам ва жаҳл шунга мажбур этади. Аввал эрининг улфатларини билиш керак, яхши яхшига ёндаштиради, ёмон йўлдан адаштиради.

Лекин Содиқ айтгандек бўлиб чиқмади. Содиқнинг келаётганини эшитган Шукуров қисқа бўйини чўзиб, оддинига «менинг аравамга шатак керак эмас», деб жўнаб қолмоқчи бўлди. Мактаб илмий мудири жавоб бермагач, «шу одам ҳам ҳар нарсага човлисими сола беради-да», деб бир оз бўшашибди. Кейин яна тажанглашибди. Кўзи уришкоқ хўрозвонинг тожисидай қонга тўлди. Худди шунинг устига Содиқ кириб келди. Самимий кўришиб, энди мулоийм гап бошлаган эди, бургадек сакраб тушди:

— Содиқ ака, худо хайрингизни берсин, менга

оталик қилманг. Ҳар қанча насиҳат бўлса отамдан олиб қолганман.

— Йўқ, эшитасан! — деди қатъий қилиб Содиқ ва баланддан келди: — Гап ёғиз сенинг оиласинг ҳақида эмас, совет ўқитувчисининг ахлоқи ҳақида. Тарбиясиз киши бошқани тарбиялай олмайди. Ахлоқдан лофтариши пуч.

Шукуров кўрса, Содиқ қалтис жойидан олди, куч этмаганни сўз эгадиган. Бирпасда ели чиқсан пуфакдек бўшашиб тушиди.

— Уйдан безибман. Уйда ўтирасам юрагимни бирор сандиқقا солиб, қулфлаб қўйгандек бўлади. Хотинимнинг ҳатто кулгани ҳам кўзимга хунук кўринади.

— Сен чучмал гап қилма, — деди Содиқ уни ўзига яқин тутиб. — Бу ҳаммаси ичкликнинг оқибати. Асабларингни бўшаштириб юборди. Нима, хотин қўймоқчи мисан, бешта боласи билан-а! Одамларнинг юзига қандай қарайсан? Қадамингни ўйлаб бос, бола, жар ёқасига келиб қолибсан. Эр хўрлиги — ер хўрлигидан ёмон! Тўғри бўлсанг, соянг эрги тушмайди, ўзингни оқлама! Ахир мен сени энди кўраётганим йўқ.

Шу кейинги жумла Шукуровнинг эсига анча нарсани тушириди: худди шундай масала юзасидан унинг тили бир куйган, гарчанд мактабдан қувилмаган бўлса ҳам, «ўз ҳоҳиши билан» бўшаб қочган эди. Мана ўша унга таниш узун ќўл ҳозир ҳам унинг гирибонидан тутиб туриби. У, бу мактабда яна масала қўйдириши мумкин.

Қўйдирибгина қолмай, ўзи иштирок этиши, астар аврасини ағдариб ташлаши турган гап. Ана шундан кейин у Содиқни меҳрибонлиги, оиласининг ғамини еганлиги учун эмас, ундан қўрқанидан тилёгламалик билан ҳурмат қила бошлади. Айбини бўйнига олди, узр сўради, гап орасида «янгам ҳам келинингизга жиндай насиҳат қилиб қўйсинлар, қуш тилига қуш дарров тушунади», деди. Лекин қўйнига каттагина алам тоши солиб олди. Ичида «хаф сеними, тўхтаб тур!» деб қўйди.

10. МИРСАЛИМ МУШТУМИНИ ТУГДИ...

Ҳамма гап Мирсалимнинг бир ҳафта йўқ бўлиб кетишидан бошланди. Унинг устидан рапорт кўтариб кирган илмий мудир: «Бу ҳолва, бундан қизиқлари ҳам бор» дегандек гап қилиб, Мирсалим доим директор қаноти остида яшаб келганидан арз қилди ва «мана энди сизнинг ўтинингиз билан кириб, кулингиз билан чиқиб

турибди»га гап келтирди. Ҳеч қачон қаноти остидан бундайларга паноҳ бермаган Содиқ учун бу оғир гап эди. Демак, Мирсалим уни қора тортиб ўқиши-тарбия ишига путур етказяпти. Бу яхши эмас. Бунга Содиқ муроса қилолмайди. У Мирсалимнинг қайтишини кутиб, дастлаб ўша илмий мудирнинг ўзи билан бафуржга сұхбатлашмоқчи бўлди.

Содиқ, «Дарсдан кейин қолинг, озгина гап бор», дегандан сал ҳуркиган илмий мудирнинг кўнглидан турли гап ўтди. У дўсти Мирсалим устидан арз қилганим аччиқ данақдек меъдасига ботмади шекилли, деб ўйлади, лекин айтган сўзидан қайтмоқчи эмас, аксинча, бутун тафсилоти билан фош қилиб ташламоқчи бўлиб директор олдига яна кириб борди. Директорлик креслосида ўтирган Содиқ ўрнидан туриб, пастга, илмий мудирнинг ёнига ўтди.

— Боя гапимиз чала. қолгандек бўлди, — деб сўз бошлади Содиқ. — Назаримда, сиз Мирсалим акани менга яқин тутиб, баъзи гапларни ямладингиз. Менинг у кишига яқинлигим рост. Мен бу шаҳарга келганимда қаршимга илк салом бериб чиқсан ва одамгарчилик қилган шу киши бўлди. Ҳали ҳам борди-кељдимиз бор. Лекин бу, уни ҳар вақт ҳимоя қиламан, мактаб эшитига мих қоқиб кетса ҳам индамайман, деган гап эмас. Менинг директорликка тайинлашганда, аллакимларни паноҳингда тут, пешонасини сила дейишмаган, дейишмайди ҳам, дейишган вақтда мен мактабни олмас ҳам эдим. Менга, ўша ердаги ўртоқлар билан мактабни кўтар, дейишган. Сиз билан менинг виждан бурчимиз ҳам шу. Сиз билан биз бир дараҳтмиз, ҳуснимиз бўйимиизда эмас, мевамизда, мевамиз шу болалар. Демак, шундай экан, кечаги гапни батафсил гаплашсак дейман, токи Мирсалим аканинг нуқсони газак олиб кетмаса, вақтида олдини олсак.

Илмий мудир Содиқдан бунчалик гапни кутмаган, ўз дўстини силаб-сийраб қўя қолар, деб ўйлаган эди. У Содиқнинг гапини кўнглида муҳокама қилди, муҳокама қилган сари тузланган гўштни чайнагандек тагидан мазаси чиқиб келарди. Унга қанот битди. У ҳам очигига кўчди:

— Мирсалим аканинг мактаб ишига ёзда қўли совуқ қотади! Қачон кўрсан кимнингдир пинжида, тош бўлиб сув оқсан томонга думалайди. Бир нарса деб бўлмайди, директорнинг қўлтигидан бошини чиқарип илжаярди. Ҳозир ҳам кишилар шундай фикрда, кечиравису, «Содиқ акани уйлантирган тўйбоши ҳам — шу, директор қилган далолатчи ҳам — шу» деб қарашади. Маорифдагиларга ҳам ювош мушук бўлиб юмшоқ суркалгани суркалганда!

Мавқеи пастроқни-ку, кнопка қилиб босиб юборишга тайёр!

— Дарси қалай? — деди Содиқ сұхбатни Мирсалимнинг ишига бурмоқчи бўлиб.

— Дарси кам, сифати миёна. Лекин қачон кўрсанг, илм дўлана эмас, ўзи гуллаб, ўзи пишса, у — анжир, парвариш талаб қиласди, деб юради. Болаларга баҳо қўйишида жуда серҳиммат. Лекин афсус, баҳо билимнинг мезони деб тушунмайдиганлардан, Сиз келмасдан сал илгари икки боланинг ўзига эмас отасига қараб баҳо қўйибди.

— Бу нима деганингиз?

— Отаси ўртоги экан.

— Бу ахир... — Содиқнинг нафаси сиқилиб келди, нафрати уйгонди.

— Гап шундада! Кейин, кўп «ишлари чиқиб» турди. Бир-икки дарсларига ўзингиз кириб кўринг, бўлмаса, менинг гапларим жуда гийбатга ўхшаб кетди.

— Бу гийбат эмас, иш юзасидан шундай гаплашмасак, ундан нима бўлади. Йўқ, сиз бемалол гапираверинг.

Лекин илмий мудир бошқа гапирмади «мана, мен дардимни айтдим, давосини қани, сен қандай топар экансан», дегандек унинг оғзига қараб турди. Хайрлашиб чиқиши олдида:

— Кўпларнинг оғзини боғлайдиган унинг дастурхони! Илдизи чуқур! — деб қўйди.

Бу гап Содиққа «сен ҳам дастурхонига учма» бўлиб эшитилди, ичидан зил кетди.

Содиқ яна бир нечта ўқитувчилар билан сұхбат қилди. Бири: «Мирсалим aka мактабга дарс бериш учун эмас, кўриниш беришга келади. Дарсига инқилаб кириб, болалардан нолиб чиқади. Дарсидан бошқа мактаб ишини тан олмайди, ёзда қўлини совуқ сувга ургани эриниади» деса, бошқаси эса уни тўлдирди. «У киши тошбақа эмас, товуқ. Тошбақа мингта тухум қўйса ҳам индамайди. Товуқ битта тухум қўйиб оламни бузади». Яна бири: «Мирсалим ақанинг тили билан дили бир эмас. Ёлғонни чин, чинни худо урдириб гапиради. Лекин майшати зўр, дастурхони — қалқони! Мактабдан оладиган билан бундай яшомайди!» — деди.

Содиқ ўртоқларнинг сўзи билан ўзининг кўрган биланларини чагишилди: уларнинг гапида жон бор. Коллектив уни хуш кўрмайди, тўгриси, у коллективга қўшилмайди, бир погона юқори юради. Шунинг учун унинг нуқсонлари бўртиброқ кўринса ҳам ажаб эмас.

Содиқ Мирсалимдек эски муаллимнинг аравадан тушиб қолишини истамасдан, турли тадбирлар ўйлаб юраркан, унинг келганини эшилди. Уйга қайтса Адолат хола:

— Мана буни Мирсалим ўртогинг бериб юборибди! — деб олдига иккита катта сур тўш қўйди. Тузи юзига тепиб, мойи саргайиб кетган тўш иссиқдан йилтилларди. «Буни менинг оғзимни мойлаш учун юборган, албатта», деб ўйлади Содиқ ва ўзини жуда ноқулай аҳвозда ҳис қилди. Қайтариб юборай деса, онаси билан Мушаррафга нима баҳона топади-ю, Мирсалим қандай тушунади? Олиб қолса, эшилган қулоқча хунук. Ўқитувчиларнинг юзига қандай қарайди?

Бу орада Мушарраф луқма ташлаб қолди:

— Қаёқдан топаркин бунақа тансиқ нарсаларни? Тунов кунги қазисини қаранг: оғзингга тушмай эрийди-я!

Бу луқма Содиқнинг тилини боғлаган эди:

— Бир четта олиб қўй, нима қилиб бу ерда ётибди, — деди ижирганиб.

— Айтинг, тунов куни уйда олдимизга қўйганига ўхшаган қазидан бир-иккита топиб берсин. Келди-кеттига жуда яхши-да! — деди Мушарраф сур тўшни олиб кетар экан. Бу чипқон устига дарддек, Содиқдан жуда ўтиб кетди:

— Аввал шуни еб туринг!

— Ҳа, мунча! Келадиган меҳмон битта меникими? Сизнинг обрўйингиз.

— Мен обрўйимни дастурхон билан эмас, меҳнатим билан топаман!

— Меҳнат... меҳнат... Меҳнат билан топгунча белларингиз қайишиб кетади. Ҳозир кишилар сердастурхон, серсовга бўлиб кеттан. Тунов куни ҳам шунақа деб бир ўртогингизнига тузукроқ совга қилдирмадингиз.

— Киши уялади ахир, пеш қилганга ўхшаб...

— Юрт-эл шунақа, нимасидан уяласиз!! — деди Мушарраф.

Содиқнинг хаёлида ҳамон Мирсалим ва сур тўш эди. Нега юборди? «Бирдан қайтариб юборсам, унинг ҳеч нарсадан хабари бўлмаса, кўнглига ёмон гап келиб элбурундан орани бузиб қўймайин. Зўр келса, ҳақини олади, қайтага қазисининг пулини ҳам қўшиб бераман!»

Мирсалимнинг ҳамма гапдан хабари бор эди. Эсини танибдики, унинг қулоги бошқаларнинг гапигагина эмас,

ўзи тўгрисидаги сўзларга ҳам айгоқчилик қиласади. У гарчанд «яқин жигтарим тўсатдан вафот этибди, йўлга чиқ, деган телеграмма олдим», деб важ кўрсатган, кетиш олдидан хотинига яхшилаб тайинлаган бўлса ҳам, масала бошқа ёқда эди. Телеграмма олгани ва унда хунук хабар борлиги рост, лекин хабар кишининг вафоти ҳақида бўлмай, олдини олмаса бир эмас, бир неча кишини, шу жумладан, Мирсалимни ҳам майиб қилиши мумкин бўлган ташвишли бир хабар эди. Унинг яширин савдо шерикларидан бири қўлга тушган эди. Унинг касри Мирсалимга ҳам тегиши, уни муккалатиб юбориш хавфи бор эди. Шунинг учун Мирсалим хабар топиши билан ҳеч нарсага қарамай йўлга тушди. Иш анча чувалган эди. Бирини ака, бирини ука, деб минг эшикка кириб чиқди, зимдан иш тутди, маблаг совурди. Хуллас, ўпқоннинг олдини олди, хотиржам бўлди. Лекин иш биттач, қайта веришга, биринчидан, «бир келиб қолибсиз» деб ёру дўстлари қўймади, иккинчидан, ўзининг ҳам «оёғини бемалол узатиб» уч-тўрт кун машшат қилгиси келиб қолди.

Ўйига қайтса, мактабда дув-дув гап. Олдинига ишонмади, Содиқни орқа қилди, у учун тузган дастурхонларини эслади, кейин билса тўғоннинг бошида туриб, сувни лойқалатаётган Содиқнинг ўзи! Очиқ кўкрак кериб, майдонга чиқишга кучи етмайди. Содиқдан хафа бўлиши бефойда, у тепада, бу пастда. У қўлининг тирсагидай, ёнида бўлганда ҳам барибир тишломмайди! Яхшиси аламни ичга ютиш, заҳарни дилда-ю, шакарни тилда туттган маъқул. Шу қарорга келганидан кейин, ҳеч нарсадан хабарсиз кишидек, иккита сур тўшни корзинкага солиб юборди.

Унинг иши сал ўнгидан келмай қолса таҳорат қилиб намоз ўқийдиган одати бор эди. Шунинг учун, эрталабки намоз қазо бўлганидан пешинга таҳорат олди, ичкари уйга кириб жойнамоз устида узоқ ўтири, тиловат қилди. Кечки овқатни барвақтроқ қилдириб, шом билан ҳуфтонни қўшиб ўқиди. Бу орада ўқищдан қайтган Азиза радиони қўймоқчи бўлган эди, диққинафас бўлиб турган онаси қайтарди:

— Отанг нохуш, эртага қўярсан, қизим!

Мирсалим нохушлигига уйда қадамлар санаб босилар эди. Азиза оёқ учида бошқа хонага ўтиб кетди.

Мирсалим ён соатини шимининг липа чўнтағидан олиб қаради. Кейин узоқ фотиҳа тортиб, ўрнидан турди, жойнамозни йигди. Хотинига аччиқ чой дамлатиб бир

пиёла ичди-да, «бир жойга бориб келаман» деб чиқиб кетди. Кетма-кет Азиза радиони қўйиб юборди:

— Дадамни шунаقا кўрсам бирам юрагим сиқилади-ки! Нима қилибди? Нега хафалар?

— «Ичимни топ» даданг айтармиди! — деди онаси ўксисб.

Азиза онасига далда бермоқчи бўлди.

— Ҳа, ўзлари ҳам унар-унмасга қуруқ хазондек гуриллаб ёнаверадилар!

Мирсалим Содиқнинг эшигини хурсанд кишидек, дадил қоқди. Эшикни очган Қодир салом бериб, ичкарига таклиф этди. Мирсалим Қодир билан сўрашиб, бепарво одамдек гап қотди:

— Хўш, иним, ўқишилар яхшими? Қийналаётганингиз йўқми? Нима янгиликлар? — ундан жавоб олмай, ҳовлида дуч келган Адолат хола билан сўраша кетди: — Ҳа, она, бардаммисиз, тетиккина юрибсизми? Мушаррафхон қўлингиздан ишингизни олиб, яйраб қолдингизми?

— Шукур, болам! Ўзинглар тинчмисизлар?..

— Шукур! Шукур! Бундоқ келинни бошлаб бормайсиз, қадрдонлик шунаقا бўладими!

— Борамиз, вақти-соати билан, болам! Тинч бўлсанглар бўлди!

— Тинчмиз, тинч.

Уларнинг товушини эшигтан Содиқ «ўзи ҳам келиб қолди-ку» деб кўнгли алланечук бўлганича, Мирсалимнинг қаршисига чиқди. Мирсалим анча вақт кўришмай соғиниб қолган қадрдонлардек сал букилиб икки қўллаб кўришди, қуюқ сўрашди. Мезбон кўрсатган ерга ўтиргандан кейин кутимагандага икки ўртага жимлик чўқди. Содиқ уни ҳамма гапдан хабардор деб гумон қиласади. Мирсалим эса, ундан эшигмоқчи, ҳеч ким йўқ жойда арз-додини айтиб, ёлвормоқчи. Лекин иккала томон ҳам гап бошламади, Содиқнинг бошлаш нияти йўқ, масалани мактабда кенг муҳокама этмоқчи, бошқаларга ибрат қилиб, бундан фойдаланиш истаги бор. Шунинг учун унга масаланинг бу ерда очилишидан очилмагани маъқул. Ўртага дастурхон ёзилиб, чой келса ҳам гап бу масала томонга бурилмади. Мирсалим «вафот этган» қариндошининг фазилатларини айтиб, кўзига ёш олди:

— Бешта сагири шомдаги чумчуқдек чирқиллаб қолди. Хотини ўтлишудли бўлса ҳам гўрга эди. Топиб-тутиб турган эри ўлиби-ю, йиглашни билмайди!

Шундан кейин Мирсалим гапни мактабга айланти-

риб келиб, Содиқнинг носинашта коллектив билан ишланиши нақадар оғир бўлишини алоҳида таъкидлади. Номини айтмасдан баъзи ўқитувчиларнинг ношудлигидан, ишидан, қилмишидан нолиди. Содиқ гапнинг кераксиз жойда чуваб кетишидан чўчиб, уларнинг номини сўрамади.

— Сизга ниҳоятда қийин, жуда қийин. Сизни адаштиришлари мумкин. Лекин сиз тажрибали, кўпни кўрган тадбирли кишисиз. Ўрнингизда мен бўлсан борми? Дўстни ўзимга душман қилиб қўярдим. Сиз зийраксиз, тадбирлисиз, етти ўлчаб бир қирқасиз. Кишининг қадрига етасиз, меҳнатни улуғлайсиз. Мана шунингизга қойилман, қандингизни уринг!

— Ҳали нима иш қилибмиз, қандимизни урамиз? — Гапи кеди Содиқнинг. «Эшитиби», деди ичида.

— Йўқ, унақа деманг. Зоология кабинетига яна учта экспонат ясад берисиз, шу кичкина гапми? Шу вақтга бирор қилганмиди? Йўқ!

— Биладиган одам бўлмаган, бўлмаса...

— Йўқ, билганда ҳам қилмас эди. Бошқа биладиган ишларидан нимани қилишди. Ҳеч...

Содиқ сўзини бўлди:

— Дурадгорлик-чи? Тарих кабинети-чи? Гулзор-чи! Ҳеч бирига пул сарф қилганимиз йўқ.

Мирсалим бўш келмади.

— Тўгри... Лекин сизники бошқача. Худди тирик бўрининг ўзини қилиб қўйибсиз-а!

Мирсалимнинг куйиб кетгани яққол кўриниб турарди, у бир вақтдаги чаққон ва тадбиркор кишига ўхшамас, жуда саёзлашиб қолган эди.

Мактабда, ўзи йўғида бошланган гап-сўзнинг олдини олиш ниятида келган Мирсалим шунча тил чайнаб ҳам, муродига етолмади, «шунчаки гап шекилли, тинч ётган илоннинг бошини қимиirlатиб нима қиламан» деган қарорга келиб, ўрнидан қўзгалди.

Содиқ уни кузатиб, кабинетига қайтиб кирад экан, Герман Вамбери китоби билан «Бобурнома»га кўзи тушди, шу китобларнинг Мирсалимда бўлганига ишонмади, у бундай китобларни ўқиёдиган кишига ҳеч ҳам ўхшамас эди.

— Вой, Мирсалим акам кетиб қолдиларми, корзинкаларини бериб юбормоқчи эдим,— деб кириб келган Мушарраф эрининг орқасидан у ўқиётган китобга кўз ташлаб, бурнини жийирди.— Ҳалиги айтганимни Мирсалим акамга тайинладингизми?

— Нимани? — ҳайрон бўлди Содиқ.

— Сиз шунақасиз, менинг гапларим, қулогингизда турмайди, хаёлингиз қаёқда эди? Қази демадимми?

«У нима дардда юрибди-ю, сен нима орзуда» деган фикрни кўнглидан ўтказган Содиқ, гапни қисқа қилиш учун:

— Айтдим! — деб қўя қолди.

Содиқ Мирсалим устидан тушган рапорт ва ўқитувчиларнинг фикрларини дарров ўртага солиб наридан-бери бир ёқлик қилиб ташламоқчи эмас, ўша фактлар асосида кузатиш олиб бориб, кенг муҳокамага қўйиш мақсадида арқонни узун ташлади. Бу гаплардан хабар топган Мирсалим беш-ўн кун фаол бўлди, ўзи раҳбар бўлган синфнинг мажлисини ўтказди, ота-оналарни чақириб суҳбатлашди, ҳатто иккитасининг уйига бориб дарс тайёрлаш шароити билан танишди, мактаб деворий газетасининг навбатдаги сонини чиқаришда бош бўлди. Буни кўрган илмий мудир, «директор суҳбатлашиб, танобини тортиб қўйибди», деб тушунди, ўқитувчilar орасида «Кесақдан чақмоқ чиқди» деган ибора тарқалди. Мирсалимнинг инсоғга келиб қолганидан хурсанд, Содиқ, «қанни энди бир дарсига кириб кўрай», деб қўнгироқдан ўн беш минут кейин синфига кирди, бир четга ўтиб ўтиради. Не қўз билан кўрсингни, Мирсалим дарс ўтмас, синфи бошига кўтариб дафтар муқовасидаги суратлар орасидан совет сиёсатига қарши сўз ёки белгилар қидиртиради эди. Бу иш жуда катта аҳамиятга эга нарсадек Содиқ киргандан кейин ҳам тўхтатмади, балки «манамана, мен тоғдим», деб аллақандай белгини кўрсатган болани елкасига қоқиб, зийраклиқда мақтади, бошқаларни ҳам шундай ҳушёрликка чақирди. Содиқнинг энсаси қотиб чиқиб кетди. Қўнгироқ чалингач, Мирсалимнинг кабинетига таклиф қилди.

— Бу қанақа бўлди, Мирсалим ака, бир ҳафталаб дарснинг қолиб кетгани етмагандек, яна бунақа бемазагарчилик.

Мирсалим чумчуқдек бир силкиниб олди:

— Бу ҳушёрлик дарси, ўртоқ Қўчқоров! — деди Мирсалим ўзининг ҳақлигига шак келтирмаган кишидек расмий оҳангда.

— Ҳушёрлик?.. Қўйинг бу бемаънигарчиликни! Дарс ўтинг! Кечагина программа катта, вақт кам деб нолиб юрган эдингиз, бугун...

Содиқнинг зардаси қайнаб бошқа сўз айттолмади. Қўлидаги қаламни стол устидаги ойнага кети билан «чиқ» этиб уриб, ўрнидан турди:

— Шундай бўлсин, Мирсалим ака! — деб юмшатди. Мирсалим, нима учундир, бу гал кўксига тушиб кетган бошини аранг кўтариб, эшиқдан чиқди.

Навбатдаги педагоглар кенгашида Содик унинг камчиликларини тилга олиб, ўртоқлик маслаҳатлари берди, дафтар муқовасидаги суратлар орасидан қандайдир сўз ёки белгилар қидириш ҳушёрлик эмаслигини таъкидлаб кулади, шунда бир ўқитувчи:

— Мирсалим акамнинг хурофотга қарши кураш методлари ҳам алоҳида! — деб луқма ташлаган эди, ҳамма кулиб юборди. Кейин маълум бўлдики, рўзада Мирсалим папкасида нон олиб келиб болаларга бир тишламдан бериб юрганмис. «Ҳа, бу нимаси? дейишса, «рўзага қарши курашяпман!» деб астойдил керилган эмиш.

Ёрилиши лозим бўлган бу яранинг ситилганидан мактаб колективи хурсанд бўлди. Лекин Мирсалимнинг боши эгилган бўлса ҳам чўнтағида қўлини муштлаган, кўксида кек ўйготган эди. Ҳаммасини Содикдан кўради.

11. ҚАЙГУ ТИЗГИНИДАГИ СЕВИНЧ

Ўн беш йил фарзанд орзусида ўртанган юракнинг ўн олтинчи йили ота бўлишини билгандаги севинчини, ҳаяжонини тасаввур қила оласизми? Албатта, йўқ. Бошидан кечиргангина билади!

Мушарраф бир куни Содикни жуда хурсанд қутиб олди, ёш қизчалардай эркаланиб, қўлини унинг бўйинiga ташлади:

— Бир хушхабар айтсам, нима олиб берасиз?

Хотинининг бачканা қилиқларини ёқтирамаган Содик:

— Айтганинг! — деб қўя қолди, ортиқча парво қилмади.

— Йўқ, отини айтасиз,— яна ёпишди Мушарраф.

— Айтганинг дедим-ку.

— Ростми? Айтганим бўлса, йигирма қатор йирик дур марварид олиб берасиз. Кечадан бери кўнглим нордон нарса тусайди!

— Ростми? Ростингни айт, ростми? — Содикнинг тили бошقا сўзга келмас, кўзида ёш йилтиллар эди. Севинч тиззалиридан дармонини зулукдек сўриб, у бўшашиб стулга ўтириди. Бу дунёда ундан баҳтли одам йўқ эди!

Мушарраф ҳомиладор бўлганидан кейин очилиб кетди. Жиндек бағбақа солди. Оққа мойил юзлари таранг тортиб, қўш билак узукли момиқ билаклари, бўғин оралари бўтироқ, гўштдор узун бармоқлари пўрсилоқ, лаблари ўзга чирой касб этди. Айниқса тўши тирсиллаб, ҳар қандай кўйлак кийса ҳам ўзининг виқорини на-мойиш қилиб турарди. Содик Мушаррафнинг бутун гўзллиги ва латофатини тугиладиган болада кўрар, унинг завқи билан хушнуд, ҳаваси билан маст эди. Мана шу нозик торнинг пардаларини Мушарраф яхши тушунар, унга қўл келган, уни вақти-вақти билан истаганича чертиб турар, ҳар чертиши эса Содикнинг тинчлигини бузарди.

Мушаррафнинг кўнгли гўра тусаган кундан бошлаб Содикнинг тизгини хотинига ўтиб қолган эди. Гўрадан бошланган эркалик қўш олтин билагузук буютиришига, марварид ҳарид қилишга, кетма-кет кўйлак тикитиришига, пальтонинг сонини учтага етказишига бориб етди. Оёқ кийимининг-ку сони йўқ. Бошлаб «фигурамни сақлайман», деб баланд пошна олдириди, кейин «докторлар айтди, баланд пошна бўлмас экан», деб паст пошна тикитириди», «эзлик», «қишилик», «уйлик», «кишилик», деб яна инжиқлик қилди, бу орада «туққанимда кияман», деб баланд пошнали сатанг амиркон этик ҳам тикитириб қўйди. Тиш докторининг «ҳозир сизнинг тишингизни арралаб бўлмайди, бўшалганингиздан кейин ўзим яхшилаб қўйиб қўяман», деб ёлворишига кўнмасдан, битта сўлоқ тишини баҳона қилиб яна тўртгасига тилла қоплатди. У бир ҳафта амиркон туфлисини гарчиллатиб танишибилишларинида кўз-кўз қилиб юрди. Олма уругини ивитиб, унинг шираси билан чеккасидаги келинлик тажагини қармоқ нусха қилиб елимлади... Ой-куни яқинлашган сари унинг феъли-атворида шу вақтгача яшириниб ётган нуқсонлари кўзга ташлана бошлади. Бу нуқсоннинг ҳар бири бир инжиқлик, бир кўнгилсизлик ёки бир ортиқча харажат бошлаб келарди. Содик айтганига қулоқ солмаса, аввалига «ҳа, билиб қўйинг, болангизнинг қулоги чиноқ бўлиб қолса мендан эмас, ўзингиз мен айтган нарсами олиб бермаяпсиз», деб эркаланар, «хотин ҳомиладорлигида сиқилса, кам-кўстлик тортса нуқсони болага уради», деб эшиттан Содик қаршилик қилас, у бошлаган кўчага юриб, у очган эшиқдан магазинга кирди. Кўнгли тусаган нарсани едириди, ҳавас қилган либосни кийдирди. Аввалига ҳавас ва зарурат билан бошлаган бу ишлар кейинчалик зугумга, дагдагага айлан-

ди. Бундай пайтда Мушарраф ер тепинар, ҳали тугилмаган болани минг балога гирифтор қиласар, каравотта ўзини отиб соатлаб йиглар эди.

Бугун эрталаб ҳам Мушарраф ниманидир баҳона қилиб дилисиёхликни бошламоқчи бўлган эди, Содиқ айтганини оғзига тутди-ю, у қаёққадир чиқиб кетди. Орқасидан ҳайрон қараб қолган Содиқ онасига нолиди:

— Бу қандай бўлди, ой!

— Қўй, жон болам, хафа қилма! У ҳозир икки йўлнинг ўртасида ўтириби,— деди Адолат хола Мушаррафнинг ой-куни яқинлигига ишора қилиб.— Аслида «айб ўзингда, бошида маҳкам тутмадинг, менга фарзанд туғиб берар экан, деб оғзига қарадинг, эркалаб, суйилтириб юбординг»,— демоқчи эди, лекин дамини ичига ютди. Шундоқ ҳам дили вайрон бўлиб ўтирган ўғлига раҳми келди, мисол келтириб, инсофга чақириди:

— Киши турадиган уйнинг тўрт бурчаги бор, болам, икки бурчагидан бол, икки бурчагидан зардоб оқади. Болидан лаззат кўрган зардобига ҳам чидаши керак, жон болам. Ҳамма Жаннат бўлавермайди. Гулни деб, тикани ҳам сугаради, киши. Беташвиш уй қайда бор, жон болам. Кўзи ёриса, бола билан ўралашиб, тинчиб қолар. Қаттиқ гапирма.

— Кейин ҳам...

— Йўқ, жон болам, худо хоҳласа кейин яхши бўлиб кетади. Баъзи хотин иккитацатлигига шунақа инжиқроқ бўлади. Омон-эсон қутулиб олсин.

Содиқ унинг кўзи ёригандан кейин яхши бўлиб кетишига ишонмасди. Чунки унинг тантиқ ва инжиқлиги ҳомиладорлигидан эмас, характерида эди. Адолат хола келинининг ёнини олиб, қанчалик меҳрибонлик қилмасин, Мушаррафнинг ортиқча харажатларидан хурсанд эмас эди. Шунинг учун сотиб келинган ота ҳовли пулининг чўти ўчишини кўриб, «қўли очиқ» ўглидан ўпкалади, бу билан ҳам қаноат қилмай: «Қодирнинг ҳиссасини бу ёқса бер»,— деб бир қисмини олиб қўйди. Буни ёшитган Мушаррафнинг жони-фигони чиқиб кетди.

— Дод, кундошдан баттар қайнана дастидан! Кийсам гўримга орқалаб кетаманми, ўғлингнинг обрўйи! Директорнинг хотини бўла туриб, сарпойчан юрайми! Бўз кияими!

— Бўзни сиз билмайсиз, бўз нималигини биздан сўранг, жон болам!

Бу оиланинг тинч қўргонидан илк гишт кўчиши эди,

кейинчалик гишт эмас, бутун-бутун деворлари ларзага кела бошлади. Адолат холага тушган илк оғирлик, кейинчалик Содиқнинг бўйнига ағдарилди. Икки гапнинг бирида эрининг ношудлигидан, тизгинини онасига бериб кўйганидан, эркак бўлиб орзу-ҳаваси йўқлигидан, ишдан бошқани билмаслигидан, ҳатто ёнига ўтиранг китобдафтар ҳиди келишидан нолиди.

Мушарраф ўлгудек кунч эди. Бир томондан қараганда кунчликка ҳам ўхшамас, бу эрининг елкасига миниб олиш учун бир баҳонадай кўринарди. Умрида қизганиш нималигини билмаган, бегона хотин билагини тутмаган Содиқ учун бу жуда алам қиласар, айбсиз айблангандек вижданни қийнарди. «Наҳот кўча кўрган хотин ҳам шунақа кўр бўлса», деб куфури ошарди. Содиқнинг кеч қолишдан юраги безилларди. Бугун ҳам район маорифи бўлимидаги йиллик имтиҳонларга тайёргарлик масаласи муҳокама қилинадиган экан, сўзга чиқувчиларнинг батзилари мажлисни чўзига юборди. Уйни огоҳлантириб қўймаган Содиқнинг юраги гаш, табиати хира эди. Кейинги потиқнинг сўзини деярли ёшитмади. Ундан сўзга чиқишини сўрашган эди, соатига қаради. Қоронги тушган деразани кўрсаатди. Мажлиснинг чўзилгани етмагандек, маориф мудири иши борлигини айтиб уни олиб қолди. Иши ўша мажлиснинг давомидек бўлди, Содиқнинг янгилигини таъкидлаб, ҳаммага маълум йўл-йўриқни берди. Мажлису йўл-йўриқдан хуноби чиққан Содиқ бурнидан тортса йиқилгудек силласи қуриб уйига етиб келганида вақт алламаҳал бўлган, Мушарраф қовогидан қор ёғиб ўтиради. Унинг авзойини кўрди-ю, яна достон бошланадиган бўлди, деб ичкари уйга индамасдан ўтиб кетди. Ечинаётуб Мушаррафнинг бошлидиган «дийдиёси»дан юраги безиллар, унга ўзича жавоб тайёрлар эди. «Эй, тавба, қандай кунга қолдим?» деганича емакхонага чиқиб келди.

— Тузукроқ овқат қилувдиларингми? — деди столга ўтираётуб кўзлари киртайиб кетган Содиқ.

Содиқ кутганидек эрининг кеч қолишидан минг хаёлга бориб, ҳар хотинни гар, ҳар жувонни ўйнаш тутиб ўтирган Мушарраф ўсмадан қора айёр қошларини чимирб, бижгиди:

— Меҳмон қилган бойвучча ош дамлаб бермадими?

Бир очга, бир касалга тегма дегандек, Содиқнинг зардаси қайнади, титраб туриб ачитди:

— Менинг қучогимдан чиқиб боргунча тагига олиб кетиби, ёёлмадик.

Мушарраф аччиқ билан айтилган гап эканини билса-да, пўрсилоқ лаблари кўкариб, тўнини тескари кийган-да Адолат хола кириб қолди. Унинг салобати Мушарраф-нинг оғзига қопқоқ бўлди-ю, лабини қийшайтирганича ошхонага ўтиб кетди. Овқатни «тақ» этиб эри олдига қўйди. Лекин Содиқнинг иштаҳаси бўғилиб бўлган эди, қўлини ҳам урмади.

— Од, жон болам, совиб ҳам қолгандир. Ишинг кўпайиб кетдими, кеч қолдинг бугун?

Содиқ боши билан тасдиқлади, ошни олдидан суриб ўрнидан турди. Унинг гапиришга ҳам мажоли келмас эди.

«Оҳ болаларим-а, болаларим, умрнинг қадрига етман болаларим», деганича Адолат хола ўз бўлмасига кириб кетди. «Шамол келини»нинг феъли унга маълум эди.

Содиқ шу куни диванда ётиб қолди. Унинг фарзанд кўриш севинчи қайту тизгинида эди.

12. ТИРНОҚ ОСТИДАН КИР ҚИДИРИБ...

Педагоглар кенгашидаги гаплар Мирсалимга ўрма қамчи бўлиб теккан эди. Унинг сувқ-сувагигача зирқираб, узоқ вақтгача аламдан титраб юрди. Бу ишни Содиқ бошлиб берганига сира чидамас эди. «Содиқ ким? Кечагина қўчини орқалаб келган келгинди! Пайтава бошга чиқиб, бугун директор. Шундай шаҳри азимда ўсиб-унган кишиларга ақл ўргатади: йўл бошлайди. Наҳот шу ердан биронта таги-тахтли, аччиқ-сучук тотиган бир одам топилмас эди! — деб ўйлай бошлади Мирсалим,— шунча соясига кўрпача солиб, қархисига пешвоз чиқдим, дастурхон ёзуб, конъяқ қўйдим, бари бир «келгинди»лигига борди, қадримга етмади. Яхши одам бўлганингда, хўп, шу хатолик мендан ўтган экан, секин чақириб, ўз қулогимга айтиб қўя қолмайсанми? Уйингга-ку катта бошимни кичик қилиб эгиб бордим, гап бошладим — шу етмасми-ди! Дўст-душман ўртасига олиб чиқиб нима қиласан нодон? Сен шохимга ошкор болта урсанг, мен зимдан остингта сув қуяман. Менинг ҳам шунаقا йўлларим борки, бир куни пешонангта «оҳ!» деб урганингда билсан! Майли, қилмиш-қидирмиш! Бошладингми, жавобини ҳам кут!

Мирсалим ана шундан бошлиб Содиқнинг изига тушди, қилдан қийиқ, тирноқ остидан кир қидирди.

Аввал унга Содиқнинг Жаннат билан боласиз бўлса ҳам тинч-тотув яшаши гайирик куртларини қимирлатиб қўйган бўлса, энди бир «келгинди»нинг обрўй орттириб, мактаб директори бўлиб ўтириши, кундан-кун мавқеи ошиб бориши, йўлидаги хас-чўпларни бераҳмлик билан сидириб ташлаши унинг гашини нафрatta, аламини газабга айлантирас эди. У пайт пойлаб чалишни мўлжаллаб, заҳрини дилида, шакарини тилида олиб юрди. Ташқаридан кўрган одам бу икки дўст орасидан қора мушук ўтганини пайқамас эди. Содиқ эса, бу гапларга иш юзасидан бўладиган танқид деб қараган, эртасидан унтиб, бояти-боягича муомалада бўлиб кетаверганди.

Буни Мирсалим ўзича тушуниб, биринчи босқичи ўтди, энди иккинчисига замин ҳозирлайти, деб ҳадиксираб юрди, ўзича тадбирлар кўра бошлади. Зарур топган бир-икки идорага Содиқнинг «ишлари»дан анонимка ёзди, ҳадди сиққан кишилар орқали турли миш-мishлар тарқатиб турди. Энди у аввалгилик кимгадир орқа қилиб, дарсига бепарво, жамоат ишларидан четлаб юрмасди. Мактаб ишига боши билан шўнгиган бўлиб, Содиқнинг қадамини санайди, ҳар сўзидан бошқа бир маъно излайди. Содиқ ташаббус кўрсатиб бошлаган ҳар ишнинг охирида «вой»и чиқишини тўрт кўз бўлиб кузатар, кетидан қуварди, лекин «пичоққа илингудек» тузук нарса қўлига кирмас, бу эса унинг баттар жаҳлини чиқарар, асабини қақшатар эди. Аммо Содиқ билан аввалгилик аҳилга ўхшар, уни баъзан уйига таклиф ҳам қилиб турарди. Аслида унинг муносабатида қори кетиб музи қолган эди.

Баҳор чиқиши билан Содиқ бошлаган ташаббуслардан бири мактабнинг орқасидаги бекор ёттан каттагина майдонни обод қилиш бўлди. Ботаника муаллимини чақириб: «Тажриба боги қилсак қалай бўларкин?» деган эди, у «қани эди!» деб яшинаб кетди. Бу фикр шу вақтгача ўзининг хаёлига келмаганидан сал хижолат тортгандек ҳам бўлди. Шанбалик қилиб бошлаган бу эзгу иш колективнинг қўллаши билан яхши натижা берди. Майдонга турли мева кўчати, хонадонларда кам бўладиган гул ва чечаклар экилди, тажриба станциясидан нозик декоратив ўсимликлар келтирилди. Болалардан навбатчилар тайинланниб, ҳар синфга участка бўлиб берилиди.

Бу ҳаракатни эшитган Мирсалим «Зора бир нарса чиқиб қолса», деган умидда ҳовлининг бурчида занг босиб ётган кетмонини наридан-бери тозалаб, иш бошига келди.

— Келинг, Мирсалим ака,— деди Содиқ ва ёнидан жой кўрсатди.— Шу ерга бир жуфт анжир экамиз.

«Анжир» сўзи Мирсалимнинг «илм дўлана эмас, ўзи гуллаб, ўзи пишса, у — анжир, парвариш талаб қиласди» деган ўз сўзини ёдига тушириди. Тушириди-ю, хаёлини аллақаёқларга бевош етаклаб кетди: «Демак, Содиқ менинг пайимга тушган, яна иш чиқармоқчи, акс ҳолда шу вақтда менга анжирни писандা қилмаган бўларди».

Мирсалим авайлаб юрган ярасини уриб олган кишидек бўлиб кетди ва ҳеч нарса демасдан Содиқ кўрсатган ерга чуқур қазий бошлади. Ваҳоланки, Содиқнинг хаёлига ҳеч қандай фикр келмаган, чиндан икки туп анжир экиси мўлжалланган эди. Ўша икки туп анжирнинг биттасини келтириб ўзи тайёрлаган ерга сал ёнбошлаб ўтқазди, иккинчисини Мирсалимга узатди:

— Бу сизга!

Содиқ иккита гиштни устма-уст қўйиб ўтириди, бир кафт нам тупроқни олиб, қўлида эзғилади, ундан баҳор ҳиди келарди. Ҳашар қайнаб турган атрофига қаради: ҳар жонда бир уйгониш, бир завқ. Баҳор ҳар қалбга кириб боргандек, баҳор ҳавоси ёшликни эсга солгандек ёқимли ва юмшоқ. Энди бўртган куртакларнинг кўрки бир олам. Бир жуфт қалдиргоч осмонда чарх уради: «Юр, биз билан бинафиша кўзи милтиллаган боғларга, чучмома, лола кеккайган қирларга,malla ранг сой бўйларига!» дегандек, худди бошининг устида вижирлайди, аллақаёқларга учиб кетиб йўл кўрсатган бўлади.

Содиқнинг баҳор завқига маст хаёлини майдондаги юқори синф болаларининг қий-чуви бузди. Улар ниманидир талашар эдилар. Содиқ етиб борди. Майдоннинг четида қачонлардир отхона вазифасини ўтаган эски бостирма бўлиб, уни бузиш мўлжалланган эди. Бузишаётуб унинг бир бурчида қалдиргоч уясини кўриб қолишибди. Бир шаддодроги:

— Ҳеч нарса қилмайди, бошқа жойга қуриб олади уясини, деса бошқаси:

— Увол! Шунча меҳнат сарф қилган! — деб қаршилик билдиради.

— Баҳорни ёмон кўрган одам қалдиргоч уясини бузади! — деди бир бола ва «менинг қўлим бормайди» дегандек кетмонини бир четга улоқтириди.

Болаларнинг куйиб-ёниб тортишувларига завқ билан қулоқ солиб турган Содиқ, шоир табиатли бола билан яна бирининг елкасига қўлини қўйиб қулди. Уларнинг фикрини қувватлади:

— Тўгри, баҳорни ёмон кўрган қуш уясини бузади!
— Гулхонани қаерга қурамиз бўлмаса? — деди бояги шаддод бола ҳайрон бўлиб. Унинг куйганича ҳам бор эди. Бу нураган бостирмани олиб ташлаб, ўрнига хонаки гул ва гиёҳлар учун жой қилиш мўлжалланган эди.

— Бизнинг гулхонамиз шаҳримизнинг бош планида йўқ. Нариги томонга олиб қурсак ҳам бўлади,— деди Содиқ кулгига олиб, голиб чиқсан томон чапак чалиб қувонди.

Буларнинг барчасидан хабардор бўлиб турган Мирсалимнинг юраги эзилиб кетди: «Бир паррандага раҳми келади-ю, мени шу қалдиргочча ҳам кўрмайди, тинчимга чанг соглани солган!» Шунда яна бир бошқа қабиҳ фикр хаёлига келди. «Ҳа-ҳа,— деди ичиди у,— нима учун қалдиргоч уясини буздирмаганингни биламан. У Маккандан келган! Болалар ўртасида динни яширин ташвиқот қиляпсан». Худди шундай, деб бир идорага ёзишини кўнглига олиб қўйди.

Мирсалимнинг қора ниятидан хабари йўқ Содиқ унинг ёнидан ўтар экан:

— Шундай ажойиб қушнинг уясини бузишмоқчи-я, болалари тушкур! — деди.

— Макка қуши денг! — дея тегишган бўлди Мирсалим, мақсади эса «Макка» сўзини одамлар оғзига тушириб қўйиш, керак бўлганда Содиқга тўнкаш эди.

— Гап Макқаданми, бошқа ёқданми келганида эмас, умуман, болаларда паррандага меҳр уйготиш керак.

Тушлик жуда кўнгилли ўтди. Ҳар ким олиб келган нарсасини ўртага ташлаб, боқقا ток очишга чиқсан боғбонлардек яирашиб ўтириб, тамадди қилищи.

— Икром отамни чарчатиб қўйдик! — деди бир ёш ўқитувчи қаршисида терлаб тамадди қилаётган кекса ўқитувчига тегишиб.

— Отамиз, чинор,— деди у кишининг кўнглини қўтариб Содиқ.— Минг йил яшаган чинорлар ҳам ҳар йили бир барг ёзив, илдиз отади. Икром отам-ку...

Бошқа бири унинг сўзини бўлди.

— Отамнинг иликлари тўқ.

— Сиз чиқмасангиз ҳам бўлади, девдим, йўқ, рози бўлмадилар! — деб гапга аралашиб илмий мудир.

— Бир эзгу иш қилиб, кайфини суриш ҳам ўзи бир даврон, болам! — деди Икром ота, ўз ишидан мамнун эканини билдириб.

— Шу гапдан кейин бир кекса боғбоннинг ҳикояси эсимга тушди. Кўнглингларга олмасанлар айтиб бера-

ман,— деди Содиқ пиёласидан сўнгги қултум чойни ҳўплаб.

— Айтиб беринг, Содиқжон, дўстнинг аччиқ сўзидан нодон хафа бўлади!

Икром отанинг бу холис сўзи «иштонсизнинг чўпдан ҳадиги бор» дегандек, Мирсалимга тегиб кетди, ичида «менга кесак отмаган сен сассиқ чол қолувдинг», деб тишини тишига босди.

— Шунаقا баҳор кези экан,— тап бошлади Содиқ.— Соч-соқоли оппоқ бир мўйсафиғд кўчат ўтқазаётса, оғзиға кучи етмаган бир бойвачча ўтиб қолибди.

— Ота, қариганингизда кўчат экяпсизми? — дебди.

— Ҳа, яхши нав эди.

— Ҳали мевасидан ҳам умидворман денг!

— Бўлмасам-чи!

Мўйсафиднинг жавоби бойвачча йигитнинг энсасини қотириб, жаҳлини чиқарибди, ичида: «Наҳотки шу мункиллаган чол кўчати мева бергунча яшаса» деб ўйлабди-ю, бойваччаларга хос гурур билан отани менсимай:

— Шу кўчатингизнинг мевасини ўзингиз тотисангиз хотиним талоқ бўлсин! — дебди ва отига қамчи босибди. Бечора чол орқасидан «ҳой-ҳой болам, қасам ичма!» деганича қолаверибди. Йиллар ўтибди. Кўчат улгайиб ҳосилга кирибди, мевасининг донги атрофни тутибди. Ўша бойвачча йигит бу боғнинг таърифини эшишиб келибди. Қараса, ўша мункиллаган чол ҳали тириқ, йигит танимабди, олдига дастурхон ёзибди, мева узибди.

Такаббур йигит мевадан тотиб туриб:

— Ўзингиз ҳам олинг, ота, таом эгаси билан ширин,— дебди.

— Йўқ, болам мен еёлмайман.

— Нега? Сабаб?

— Сабаби шуки,— дебди чол,— шу меванинг кўчатини ўтқазаётган йилим бир йигит ўтиб кетатуриб «мевасини ейишга умрингиз етса хотиним талоқ бўлсин», деган. Шу йигитга жабр бўлмасин деб емайман, болам.

— Олаверинг, ота, ўша йигит мен бўламан. Уйга бориб хотинимни қайта никоҳлаб оламан! — деб узр сўраган экан. Шунаقا, биродарлар, кўчат кишининг умрини чўзади. «Ўлимни ўйлаган иморат солмайди» дегандек, ноумид киши кўчат ўтқазмайди.

Ҳаммага ёққан бу ибратли ҳикоя, Мирсалимга яна бир факт бўлди: «Ёшларга талоқ ҳақида ахлоқсиз ҳикоялар айтиб беради!»

Мирсалим бундай икир-чикирларни яширин имзо

билан ёза бериб чарчади, қараса сезиларли натижа йўқ. Кута бериб тоқати тоқ бўлди. Бу орада Мушаррафнинг кўзи ёриб, Содиқнинг боши осмонда: ўғил!!

Шу ўтда ёниб бутун ёзни ўтказди. Имкон борича Содиқнинг сояси бўлиб, ажралмасликка уринди, у билан бир-икки овга ҳам чиқди, ўзи бошлаб қишлоқдаги дўстлариникига меҳмонга олиб борди. Нимаики, сал қалтис ёки қалтисликка бурса бўладиган сўз оғзидан чиқса, ёки воқеа бўлса қоғозга одди, қўшди-чатди, «материал»га айлантириди. Барибир бўлар уни қаноатлантирмас, куя бўлиб емириш эмас, гурзи бўлиб бошига тушишини, қоқинтириши эмас, умбалоқ оштириб йиқитишини орзу қиласди. Ўйлаб-ўйлаб, унинг хатти-ҳаракатидан кўз-қош чиқариш эмас, тўғридан-тўғри тухмат қилишга жазм этди. «Олдини олмасам, бу лаънати, орқамга қоқиб туриб, кетимга тепканини ҳам билмай қоладиганга ўхшайман. Йўқ, у тенгунича, мен уни қулатишими шарт!» — деди Мирсалим ўзига-ўзи ва бунга қаттиқ киришди. Бунга Мушарраф жуда қўл келарди.

Минг бир режа тузиб, Мушаррафнинг йўлини пойлади. Шу кунларда ўзича турли хаёлларга бориб, ҳар таниш хотинни эрига ўйнаш тутиб, фигони осмонга чиқиб юрган Мушарраф Мирсалимнинг сўзига бўйини эгиб, қулоқ солди.

Илоннинг оёгини санаган Мирсалим узоқдан сиполик билан айлантириб келиб, деди:

— Биринчи хотинини қўйиб, сени олган, сени қўйиб, бошқасини ололмайдими! Ҳозир ошиғи олчи турган пайт: ўн етти яшарга совчи қўйса йўқ демайди, худо ҳақи ўйқ демайди! Бола ҳам кўзига кўринмайди. Ҳали кеч эмас, олдини ол. Бу бепарволингда ундан ажралиб, икки қўлингни бурнингта тикиб қоласан.

Мирсалимнинг сўзига лаққа учган Мушарраф шошиб қолди:

— Қандай қилиб?

Мирсалим жўрттага ўйлаб қолди. Жуда мушкул ишдек манглайини ишқалади.

— Эрингни унақа-бунақа куч эголмайди. Мактаб, маорифга бориб юришингнинг фойдаси йўқ. Тўғри рапакомга кир. Бўлган, бўлаётган воқеанинг ҳаммасини айт, яхшироқ таъсир қилиш учун бир оз қўшиб-чатсанг ҳам бўлади. Нимаки десанг — фойданг. Тезда қайириб беришади.

— Ростданми? — дардига даво топгандек Мушарраф яшиаб кетди. Кейин бирдан иккиланди:

— Тагин...

Мирсалим унинг нима демоқчи эканини дарров фаҳмлаб, гапиртиргани қўймади:

— Бу ёғидан хотиржам бўл, ҳеч нарса қилмайди. Шунаقا қилиб, эрини қайириб олган қанча хотинларни биламан. Мана, мени айтди дерсан, кейин хурсанд бўласан. Кейин эвазига...— Мирсалим шилқимлик қилди. Мушаррафнинг юрагига бунаقا гаплар сифмас эди, унинг энгагига чўзган қўлини қайириб ташлади.

— Мунча! — деди Мирсалим ўтган кунларни эслаб,— энди бегона бўлиб қолдикми?!

Мирсалим нияти бузилиб келаётган бўлса ҳам, ҳозир мавриди эмаслигини эслаб, асл мақсадга қайтди.

— Бирдан-бир йўл шу — райком. Яна ўзинг биласан. Эр менга эмас, сенга керак. Ундан ажраб қолсанг, бунаقا эрни энди тушингда кўрасан.

Мушаррафнинг назарида, Содиқ уни ҳали-замон ташлаб кетиб қолаётгандек бўлди. Олдини олиши шарт бўлиб қолди: ҳайитдан кейин хинани ачангта бер!

Мушаррафнинг лақда тушганини кўрган Мирсалим унга йўл-йўриқ берди, ҳатто райкомга гапни нимадан бошлаб, қандай тамом қилишигача ҳаммасини уқтириди.

Мушарраф эртасига ёқ Мирсалим аниқлаб берган соатда секретарнинг эшигини қоқди. Зарур иши бўлишига қарамай секретаръ кўзида ёш билан кирган бу маъюс хотинни қабул қилди, ҳатто креслосидан туриб келиб, унинг рўпарасига ўтиреди:

— Келинг, синглим? — деди секретаръ «арзингизни эшитишга тайёрман» деган маънода. Мушарраф ўпкаси тўлиб турган кишидек энтиқди, бурнини торгди, пастта энгашиб кўз ёшини артган бўлди.

— Ўлар бўлсан ўлдим, турмуш шунаقا бўладиган бўлса тоқ ўтганим яхши. На уйқуда, на еган-ичганимда ҳаловат бор; қўлим косов, сочим супурги. Эшиқда оёги товушини эшитсан, азоил келаётгандек дир-дир титрайман. Гап эшиитмаган соатим, калтак емаган куним йўқ.

— Эрингиз ким? Қаерда ишлайди?

— Вой, сизни биласиз, деб ўйлабман. Содиқ Кўчкоров, 113-мактабнинг директори. Мен иккинчи хотиниман, баҳти қаро бўлмасам хотин қўйганга тегаманми! Аввалги хотини бечора ҳам қонзардоб ютиб ўтган экан.

Секретарь столидан қофоз олиб, нималарнидир ёзиб қўйди, кейин сўради:

— Сиз ўзингиз ишлайсизми?

— Ишлардим, кутубхонада ишлардим. Ишлатмай қўйди: «Чиққанимда чопонимни тутиб, кирганимда қўлимдан олиб турсанг бўлди, қачон хотиндан пайғамбар чиқибди!» — дейди.

Секретарь «ҳимм» деб яна нимадир ёзди қогозга. Буни кўрган Мушарраф яна лаби-лабига тегмай бидирлаб кетган эди, секретарь тўхтатди:

— Тузук одам деб эшиштан эдим-ку, уни...— деди секретарь, хаёл сурган кишидек.

— Ташқарига шоду хандон, бир-икки кўрган одам ичини била қолмайди. Мен ўлгур ҳам, шунақалигини билмаганман, ширин сўзига учеб, мана энди бош ургани жой тополмай, ёшимни оқизиб юрибман.

Секретарнинг иши тигиз бўлса керак, соатига қараб, иргиб ўрнидан турди.

— Хўп, синглим, сиз бораверинг, бу ёғини ўзимиз гаплашиб қўямиз, турмушингиз яхши бўлиб кетади, хафа бўлманг.

Мушарраф яна «ўлар бўлсан ўлдим!»ни такрорлаб эшиқдан чиқди.

Бу игвонинг заҳри Содиқка бир ҳафтадан кейин билинди.

Бу вақтда Содиқ юқори синф болалари билан шаҳар четидаги колхозда пахта терар эди. Бир ҳафта бурун шивалаб ўтган ёмғир ва кетидан бошланган совуқ пахтакорларни шошириб қўйган, шаҳарга ёрдам сўраб, илтимос қилишга мажбур этган эди. Содиқ ҳар йилгида болаларни муаллимларга қўшиб чиқаришдан кўнгли тинчмай, ўзи олиб чиқди. Уларни иссиқ жойларга ўрнаштириди, колхоз раҳбарлари билан гаплашиб иссиқ-совугининг гамини еди. То болалар кўнишиб, иш юришиб кеттунича ўзи улар билан бўлди, ёнларида юриб пахта терди. Шу кунларнинг бирида «Район партия комитетининг секретари шаҳардан чиққанлар ҳәти билан танишиб юрганиши» деган гап тарқалди. Эртасига Содиқ ўқувчилар билан ҳашарга чиққан колхозга келди. Болаларнинг турган ерларини, терган пахталарини кўздан кечиргач, Содиқни қўлтиқлаб бир четта олиб ўтди. Содиқ унинг ҳатти-ҳаракатларидан хавотир олмаса ҳам, секретарнинг бугун ўзи билан аввалгидек очилиб сўрашмаганидан, қовоги солиқроқ юрганидан ҳайрон бўлди, «чарчаган бўлса керак» деб ўйлади, парво қилмади. Лекин секретарнинг қовоги солиқларининг сири улар бир четта ўтгандан кейин очилди. Секретарь

гапни айлантириб келиб, Мушаррафнинг арзига шама қилди.

— Ҳеч нарса тушунмаяпман, ўзи нима гап? — деди Содиқ ҳайрон қолиб.

— Ўзингизни гўллика олманг, ўртоқ Қўчқоров, ҳеч ҳам яраптимаяпти. Сиздан буни кутмаган эдик! Яхшимас! Яхшимас! Тарбия ўчогининг бошидасиз-а! Коммунист!

Содиқнинг ўлимдан хабари бор, лекин бу туҳматдан хабари бўлмаганидан калтаклаб ташланган кишидек гангид қолди.

Содиқ кутилмаган бу зарбадан шундай ҳолатга келдики, секретарнинг хайрлашган-хайрлашмаганини кейин ўйлаб, эслолмади. Барчаси мудҳиш тушга, охири ўйқ тушга ўҳшар, ундан ҳеч уйгониб кетолмаёттандек қийналарди. У жуда шошиб қолди. «Наҳот Мушарраф устимдан арзга чиққан, туҳмат қилган бўлса!» — деб ўйлади.

Содиқнинг Мушаррафдан шубҳаланишга қиттай ўрни бор эди. У Мушаррафнинг кўзи ёригандан кейин кишининг гашини келтирадиган бачкана ҳаракатларидан қайириш мақсадида бир-икки койиган, тўгриси, маслаҳатлар берган эди. «Наҳот шу холис ниятим Мушаррафга мушукнинг жунини тескари силагандек ёқмагану, ковушини судраб арзга чиққан бўлса!» — Мушаррафнинг бундай туҳматлар билан район партия комитетининг секретарига чиқиши ҳеч миясига сифрас эди.— «У бўлмаса ким бўлади? Секретарь ичидан тўқимайди-ку!»

Содиқ кечгача гангид, қилар ишини билмай юрди, муаллимни деб, пионерлар вожатийсини чақирди, идорага деб, хирмонга кетиб қолди. Ахири болалар даладан қайтгач, овқатларини едириб, шаҳарга тушиб чиқмоқчи бўлди. Аммо салдан кейин бу фикридан қайтди. Бугун тушиб борса яхши эмас, аламдан ёниб турибди. Жаҳл устида хотинини хафа қилиб қўйиши мумкин. Буни у истамас, лекин масалани очди қилиши керак. Ҳозир эса, асабим бардош беролмай қолади, деб қўрқарди у. Ана шу нарса уни йўлдан қайтарди, бир-икки кун обдон танасига ўйлаб, Мушаррафга қандай қилиб билдиришнинг силлиқ ўйлини топишга қарор берди. Итининг феъли эгасига матъум бўлгандек, Мушаррафнинг пайраҳадек гуриллаб ёниб кетишини у яхши билади, ахир.

Учинчи куни Содиқ уйига тушди. Эшиқдан кириб бориши биланоқ ҳаммаси кўзига ёзиб қўйилгандек хотининг кўзига боқди. Қай кўз билан кўрсинки, унда ҳеч

қандай ўзгариш йўқ эди: Мушарраф эрининг юзидағи безовталикни пайқаб:

— Тинчликми? — деди. Бу шундоқ ҳам ўз ҳаракатидан хижолат тортиб турган Содиқни ёлғон гапиришга мажбур қилди:

— Кеча сал тобим қочди.

— Шамоллагансиз. Иссиқ кийиниб кетинг демадимми! Докторга кўриндингизми?

— Ҳа, дори берди, бугун тузукман! — охиригача ёлғон гапиришга қарор қилди. Аммо ёлғон чўзилиб кетса уddyаломмаслигини билиб, ўғли Маратни қўлига олди, лўппи юзларидан ўпди, «мени соғиндингми, ўглим?» деб унга гап қотди. Бола ҳам дадасининг гапига тушунгандек балиқникига ўҳшаган тишсиз оғзини очиб кууди, талпинди. Арзанда ўғлининг бу ширин қилиқлари ҳам унинг хаёлидан мудҳиш тушга ўҳшаган лавҳани чиқаролмас эди. У ҳамон хотинининг ҳар бир ҳаракатини кузатар, кўнглида «у ҳали мени бехабар, деб билса керак» деган фикрда эди.

Эрининг бевақт келганидан ташвишланган Мушарраф қайнанасининг «суюқ овқат қилинг, танамиз яйраб ичайлик» деб қайнаттирган овқатини ошга айлантирмоқчи бўлди.

— Барвақтроқ келганингизда икки қозон осиб юрмас эдим! — деб ўпкалади Мушарраф.

— Борини қайнатавер! Ўзи нима эди?

— Суюқ. Мошхўрда. Ойимлар қатиқлаб ичайлик, деган эдилар. Райхон ҳам кертиб қўйтганман.

Содиқ тошкентлик бўлмаса ҳам мошхўрдан яхши кўрар, ҳатто ариқقا солиб қўйиб, сал ачитиб ичарди. Шунинг учун ошга айлантиришга розилик бермади.

Овқат ўтди. Мушарраф чой дамлаб келиб, пиёлани уч марта чайқаб ташлагандан кейин, қуйиб эрига узатди. Сўнгра «концерт вақти бўлибди» деб радио қулогини буради. Йиглаган боласининг оғзига кўкрак солиб ўтириб, радио тинглади. Концерт тамом бўлгач, уни паст қилиб, Маратни Содиқга узатди:

— Бор, дадантга бориб тургин, ўглим, даданг эртага яна кетиб қоладилар, гаплаш, нималар кўриб келдингиз, дегин. Мен қозон-товоримни ювиб олай,— деди Мушарраф ва: «Эрим хабар топибди» деган ўй билан тил ёгламалик қилди: «Нега одамга бунаقا қилиб қарайсиз! Бунаقا одатингиз йўқ эди-ку, ё жиндай тортиб келганмиз?»

Чиндан ҳам Содиқ хотинидан кўзини олмас, қалбини

ўртаб ётган гумонига далил қидирар эди, иложини топса, юрагига назар ташлашга ҳам тайёр эди.

У ўглини қўлига олди. Ўғли қўлида-ю, хаёли секретарнинг таъналарида эди. «Ажабо! Ҳеч қандан белги йўқ-ку! Наҳот Мушарраф шундай усталик билан бу ролни ўйнаяптики, мен уни пайқаб ололмасам! Мумкин эмас!» — деб ўйлади ва хотини ошхонадан келгандан кейин, тусмоллаб бир-икки тош отиб кўрди. Бундан ҳам бир иш чиқмади. Лекин хотинига ошкор айтиб, подадан олдин чанг чиқаришини лозим топмади. Бир оз сабр қилишга, ипнинг ўзичувалиб қолишини кутишга қарор қилди.

Мушарраф эса, гўё ҳеч нарсадан хабари йўқ кишидек, оғзидағи «Бухорий» сақиҷини қарсиллатиб чайнар, Содиқнинг «қўй, уят бўлади» дейишига кулиб «тишни тозалайди, буваларимиздан қолган тиш чўткаси», дерди.

Лекин Мирсалим, секретарнинг Содиқ билан қилган кўнгилсиз суҳбатидан хабар топган, бу иш самара бера бошлаганидан қувониб, бағрига шамол тегиб қолган эди. Секретарь орқали қилинган тазийқ юқоридан тушган мушт, энди остидан ҳам сув қўйиш зарур эди. Буни Мирсалимнинг ўзи бошлиди. Пахта терими вақтида қолиб кетган дарсларни қандай қилиб ўтишга багишиланган педагоглар кенгашида сўзга чиқди. Директорни болалардан кам хабар олди, шу пайт ичида мактабда ҳам интизом сусайиб, давомад пасайиб кетди, пахтадан қочган болаларга чора кўрмади, деб айлади.

— Директоримизнинг бир оёги у ёқда, бир оёги бу ёқда бўлиб, оқибат яхши бўлмади. Биз паҳтадалигимизда тўққизинчи синфдан бир қиз эрга узатилибди. Бунга бошлаб директор, қолаверса, биз айбордимиз. Ўқишини битиргандан кейин теса, боши туйнуқдан чиқиб кетмас эди.

Мажлис охирида Содиқ ўз адресига айтилган сўзларни самимият билан қабул қилди, коллективни ўзига ёрдам беришга чақирди. Лекин у Мирсалимнинг шуинча гапни дадил айтганига ажабланарди. У шу мактабга келганидан бери Мирсалимнинг тик туриб, журъат билан айтган илк танқидини эшитиши эди. Бундан қувонди, демак, кишиларда ташаббус, жонкуярлик уйгониб келяпти. Бу яхшиликка!

Лекин ўзи ҳақидаги яхши фикрни Мирсалим Содиқ билан бирга қайтаётганда уч пул қилди.

— Кўнглингизга олмайсиз-да, Содиқжон,— деди у,— ишнинг нафини кўзлаб бир оз товонингизни босиб қўйдим, ибрат бўлсин, дедим.

— Жуда тўғри қилдингиз. Ҳар ким ўз айбини билса қорни ёрилиб ўлади, деган гап бор. Кўрсатдингиз, мана энди кўплашиб тузатамиз.

Шундайку-я... лекин баъзилар танқидни нотўғри тушунишади. Қани ҳамма ҳам сиздек оқ кўнгиллик билан қабул этса... Дўстнинг юзига танқид қилмаслик, рақиб бўлиб чўнтақда мушт кўрсатиш билан баробар,— деди катта бир ишни бошлаб берган кишидек, бир йўсинда Мирсалим. Лекин унинг бир кўзи: «Сен менинг тинчимни буздинг, оромимни олдинг. Изингга тушганим-тушган!» — деса, бир кўзи: «Бошлиқдарни танқид қилиш асрлонни ўпишга ўхшайди, даҳшати кўп, роҳати йўқ!» — дерди. Тун бўлгани учун Содиқ унинг кўзларини кўрмас, гаразли фикрларини уқа олмас эди.

Муюшга боргандан қуюқ хайрлашиши, ҳатто Мирсалим «ойим билан келин пошшага салом дeng, ўғилчани ўпиб қўйинг!» — деди.

Содиқ миннатдорчилик билдири.

Бу хилда сусткашлик кўрсатиб бораверса, эрта-индин Содиқ яна ёнбошга олиб шунаقا отиши мумкинки, унда ё ўнгланиб олади, ё йўқ. Нима қилиш керак? Бу мушкул савол эди. Бу мушкул саволнинг жавобида ёниб юрар экан, бирдан Фаҳриддин Шукуров эсига тушди. Паст бўйлик, оқ-сариқдан келган бўлса ҳам зардаси тез Шукуров аравага энди кирган отдек ўйноқлаб, ҳар томонга ўзини уриб, нима қилишини билмай юрарди. Мирсалим уни учратиб, қўйнига қўлини солди, пешонасини силади, «ўзингни ўтга, сувга урма, акаси, бунинг йўли бор», деди етаклаб кетди. Бундай пайтда кишининг кўнгли бир оғиз илиқ сўзга муҳтож бўлади. Шу илиқ сўзни Мирсалимдан эшитган аламдийда Шукуров одиг-кетини суриштирамай унингетовида бўлди-қолди. Мирсалим унинг этини аста-секин ўлдириб бориб ишончига кирди, дардкашига айланди.

— Пешонамиз шўр бўлмаса,— деди бир куни унга,— бир келгинди тўрга чиқиб, сиз билан биз пойгақда қолармилик!

— Ана шунисига мен ҳам чидамайман! — деб юборди тўлиб турган Шукуров.

— Балли! Лекин нолиш билан иш битмайди. Бунинг йўли бор.

— Йўли бор? — косови қисқалик қилиб турган Шукуров бит кўзларини ҳамсуҳбатига тикиди.

— Мен унинг кўп сирларини биламан. Қалинлик пайтларимизда кайф аралаш оғзидан гуллаб қўйган. Лекин менинг бир ўзим билганим кифоя эмас. Баъзиларини сиз

ҳам кўриб юрибсиз, масалан, яхши ўқитувчиларни қувгин қиляпти. Илгариги мактабида хотин-қизлар озодлигига қарши чиққан, атайлаб ёш қизларни эрга бердириб юборган экан. Бу нима деган гап? Бу советта қарши игво.

— Бўлмасам-чи! — лаққа тушди тўлиб турган ҳамроҳ.

— Эштишимча, ўз шаҳрида булар бир нечта бўлишган. Иш чувалдиган пайтда бу ёққа қочган. Бу ер сер одамда, тўдага аралашиб кетаман деган. Кўриб турибсизки, яна ўша гайри қонун ишини қиляпти.

— Хўш, энди нима қиласиз дейсиз!

— Фош этиш керак. Бу бурчимиз ахир.

Бит кўз Шукуров «қандай қилиб?» дегандек кўзини лўқ қилиб олди. Мирсалимга айни шу нарса керак эди.

— Албагта ошкора қарши чиқиб бўлмайди, унинг йилтироқ сўзига ишонганилар бизга гап бермайди. Бунинг битта йўли бор: зимдан иш тутиш.

— Зимдан?

— Ҳа, зимдан. Органга икки энлик қилиб ёзиб ташланса кифоя.

Шукуровнинг чўчинқираганини сезган Мирсалим дарпов тўнини ўзgartирди:

— Бу бизнинг бурчимиз! Наҳот шундай ишларини билиб-кўриб туриб, лом-мим дейишни лозим топмасак. Уят! Жуда уят!!

Шукуров бўшашиб тушди, Мирсалим яна унинг қўлтигига сув пуркаб, тайёр қилиб олди.

Булар ёнига кўмир ўгираб қўлга тушган мактаб хўжалик мудири қўшилди. Мирсалим уни ҳам «бир арава кўмир одамнинг хуними! Кишиларда ҳукуматта қарши норозилик тугдириш учун атайлаб қиляпти» деб ийлаб юрган эди. Уч бош қовушди. Бир ўтиришда Мирсалимнинг котиблигига ёзиб ташланди. НКВДга ёзилган бу хат Мирсалим куттанидан ҳам яхши, тўла чиққан эди. Шунинг учун бўлса керак, имзолар чекилиб бўлгач, таъкидлаб қўйилди:

— Ҳаммамиз ҳам ўз хоҳишимиз билан қўйяпмиз-а, яна кейин айнаб юрмайлик! У идора ҳазилни ёмон кўради: нақ бошларинг кетади!

— Сўз битта! Ҳезалак тонади! — деди дадилланиб Шукуров. Лекин хўжалик мудири хомуш эди.

13. КЎНГИЛСИЗЛИКЛАР

Иккинчи чорак тугаб, болалар қишки каникулга чиққандан бери Содиқнинг кўнгли жуда гаш, иши ҳеч ривож

топмайди, ривож топса ҳам қадр топмайди. Бўлмаса озмунча ишлар қилиб қўйдими! Унинг ўрнида бошқа одам бўлса районга байроқ бўларди: мактаб ремонтини муддатидан аввал сифатли қилиб тутатди. Тежаб қолган пулига спорт майдончаси қурди, минг ёққа елиб ютуриб тарих кабинети билан физика кабинетини кўнгилдаги-дек қилиб жиҳозлади. Завхознинг қақир-қуқури билан банд бўлиб ётган катта подвалнинг ярмини ремонт қилдириб, буфетга берди-да, буфет ўрнини кутубхонага қўшди, унинг ёнини қироатхона қилди. Юқори синф болаларининг кучи билан гишт қўйиб, турли тўтаракларнинг ишлаши учун ҳовлининг бир четига алоҳида иккича хона қурди. Ўзи лой кечиб ишлади. Ёшроқ ўқитувчиларни ҳам сафарбар қилди. Бу ишларни самарали тутагани ҳақида район раҳбарларига ўз вақтида рапорт берди. Келиб кўришиб, маъқуллаб кетишид, район маорифи бўлимининг мудири: «Қани энди сизга ўҳшаган ташаббускор директордан кўпроқ бўлса!» — деб қўлини сиқди. Лекин... лекин шундан бир оз вақт ўтгач, район ўқитувчилар конференциясида на унинг номи, на мактаби тилга олинди. Сўз сўраган эди, рўйхатта ёзиши-ю, сўз беришмади. Сабабини сўраб, район маорифи бўлимининг мудирига мурожаат қилган эди, «навбат келмади, ёзилганлар кўп эди», деб тунд жавоб қилди. Содиққа унинг жавобидан ҳам ўзига рўйхушлик бермасдан гапириши қаттиқ боғди. «Ҳаёли бошқа ёқда шекилли», деб ўзига тасалли берди. Конференция тугаб, энди кўчага чиққанидан унинг мактабини яқингинада мақтаб газетага ёзган кишини кўриб қолди. У Содиқнинг қўлини сиқиб кўришид-да, шундай илгор мактаб ҳақида конференцияда бир оғиз ҳам гап-сўз бўлмаганидан ажабланганини билдириди.

— Ҳа, ростанам,— деди газета ходими нимадир бирдан эсига тушганда бўладиган шошинқирап билан,— мана, докладда ҳам сизнинг мактабингиз билан номингизни, нима учундир, қизил қалам билан ўчирилган.

Ходим газетада берадиган ҳисоботида фойдаланиш учун олган район маорифи мудири докладининг ўша саҳифасини очиб кўрсатди. Чиндан унинг мактаби ва номи қизил қалам билан босиб ўчирилган, лекин ўқиш мумкин. «Ким ўчириган, нимага ўчириган?» деган фикр Содиқнинг хаёлига келди ва муҳбирдан сўради:

— Ким ўчириган бўлиши мумкин?

— Ким докладни қизил қалам билан кўриб чиққан бўлса, ўша бўлади-да,— деди муҳбир мужмалгина қи-

либ. Бу унинг чин жавобими ёки ҳазил қиляптими — билиб бўлмас эди. Унинг ҳазил қилиши мумкин эмас, чунки кечагина мақтаб ёзгани учун докладда тилга олинмаганлигидан редакцияда унга сўз тегиши мумкин.

Педагогика журналида Содиқнинг «Ўзбекистонда босмачиларга қарши кураш даврини қандай ўтиш керак» деган мақоласи босилаёттан эди. Бир куни редакция телефон қилиб, корректурасини кўриб беришини илтимос қилди. Корректурани кўздан кечириб, қўлини қўйиб, редакцияга миннатдорлик билдириб чиқиб келаётганида муҳарририга йўлиқиб қолди. Муҳаррир унинг мақоласидан жуда хурсанд бўлганини айтиб, фаол қатнашиб туришини илтимос қилди:

— Журнал сизларники, ўзинглар фаол қатнашманглар ким ғамхўрлик қиласи! — деди у ва бундан кейин ёзмоқчи бўлган мақолаларининг мавзуи билан қизиқди. Содиқ боши кўкка етиб ўйига қайтди. Унинг журналда уччалик фаол қатнашув нияти ўйқ эди, муҳаррирнинг илтимосидан кейин имкониятларини хаёлидан кечириди. Бир-икки мақоланинг тахминий режасини тузди, ўз тажрибасидан мисоллар эслади. Унинг руҳи енгил, ўзи хурсанд эди. Лекин бу хурсандлик ҳам узоқча чўзилмади: журналнинг ўша сони чиқди-ю, Содиқнинг мақоласи чиқмади. Содиқ ҳайрон бўлиб, редакцияга телефон қилди. Котиб:

— Мен билмадим, муҳаррир олиб қолибди, — деган жавобни айтди. Пайт топиб муҳаррирга учрашди, ўтган гал қадрдан дўстлардек самимий гаплашган муҳаррир бу гал нотанишдек совуқ кутиб олди. Унинг сўрогига бепарвонлик билан:

— Келаси сонлардан бирида берамиз, жой етмай қолди, — деди. «Гап тамом, чиқиб кетишинг мумкин» дегандек ўз ишига тутинди. Содиқнинг «хайр» дейишига ўтган галдагига сира ҳам ўҳшамаган бир тусда жавоб қайтарди. Содиқ чиқиб кетгач, кетидан келиб эшикни қаттиқроқ ёпиб қўйди. Лекин мақола келаси сонларнинг бирида ҳам чиқмади, кейинчалик ҳам унга «жой топилмади». Бир йигинда шу журнал котибини учратиб қолди. Ундан:

— Ўзи нима гап? — деса, у ҳам ўз навбатида:

— Ўзи нима гап? — деди. Иккиси ҳеч нарса билмас эди. Муҳаррир «берамиз» дермишу, мундарижа тузатган вақтда эсига солса, «тура турсин» деб орқага силтармиш, сабабини айтмасмиш.

— Унга ҳам бирор телефон қилганмикан?.. — деди котиб редакцияси учун хижолат тортгандек ийманиб.

Хуллас, мақола босилмай қолиб кетди. Бошқасини ёзишга Содиқнинг қўли бормади. Бу орада район партия комитетининг секретари билан анави кўнгилсиз учрушув бўлиб ўтди.

Буларнинг ҳаммаси Содиқнинг асабини эговлар, ташаббусини бўгар, руҳини туширап эди. Буларнинг ҳаммаси бугдойга тушган митадай вақт ўтган сари билинарди. «Омади кетган кишининг аталадан тиши синади» дегандек, у нима иш қиласа кетига кетарди, бурунлари қўллаб-қўлтиқлайдиганлар четта чиқиб турадиган бўлиб қолди. Бу орада ҳамқишлоқ партизан ўртоғи Болтақулнинг қамалганини эшилди. Уни ҳалқ душманига чиқариб, район партия конференциясида роса қоралашибди. Бу хабар Содиқни яна шошириб қўйди: наҳот, босмачилар билан курашда учбор ўқ еган Болтақул душман бўлса!

У ҳеч нарса тушунмас ва тушунтирадиган ҳам йўқ эди. Ўйлаб ўйига етолмас эди.

Шундай дилхитлик билан иккинчи чоракни тутатди. Унинг кўнгли гаш ва хира, чироқ ёқса ёришмайди. Тилабтилаб топган арзанда ўғлининг гоҳ эмаклаб, гоҳ йиқила-қўпа тетапоя қилиб келиб эрқаланишлари ҳам баъзан юрагига сигмасди.

Эрининг кўнгил гашлигини писанд қилмаган ёки фаҳмига ётмаган Мушарраф эрталаб барвақт турраб, наридан-бери нонушта тайёрлади-да, Маратни унинг кўлига тутди:

— Бола битта меникими, манг сиз ҳам боқинг! — деди карашма билан, — кўйлагимдан хабар олиб келай. Бола деб кино-театрлардан қолганим-қолган, модадан ҳам қоламанми? Кеча келган ўртогингиз хотинининг кўйлагини кўрдингизми, битта костюм пулига тикирибди, яна сеники қимматга тушди, дейсиз.

Содиқ индамай болани тиззасига олди. Мушаррафнинг енгилтаклигига «ўрганиб» қолган эди. Агар ҳозир қаршилик қилгудек бўлса, ана унда кўрасиз! Пиёлани чойнакка, лаганин косага уриб, айёҳаннос солади, кўз ёши қиласи. Лекин барибири Содиқ бугунги тўполондан қутулмади. Уйни наридан-бери йигиштириб, нима учундир, кўйлагидан хабар олгани ҳамон кетмаётган Мушарраф, бир маҳал ишшайиб келиб, эрининг қулогига шивирлади:

— Пул бермайсизми, битимга олиб келаманми?

— Ўтган куни олганинг-чи, нимага сарф қилдинг?

— Ўйнашимга олиб бориб бердим.— Бирдан қайнаб кетди Мушарраф. У шундай баланд келиши билан эрини босиб олишга ўрганиб қолган. Огир табиати Содиқ ҳар галгилик ади-бадига боришга юраги йўқ, шундай бўлса ҳам, аччиқ ҳақиқатни айтишига мажбур бўлди:

— Ўша тортмадагидан бошқа пулим йўқ. Унинг керак жойи бор. Подискастаги китобларимни олмаганимга анча бўлди.

— Ҳа, оларсиз, шу муллалигиниз ҳам етади.

— Йўқ-йўқ, у пулга тегма! Рўзгорга зарур бўлиб қолади.

Ана шундан кейин Мушарраф тўнини тескари кийиб олди. Ўйни бошига кўтарди:

— Яхши кўрганингиз бор, худо урсин, бор. Бўлмаса мени бунаقا хор қилмас эдингиз. Қани энди ўша манжалақини бир тутиб олсан эди, ҳар битта мўйини битталаб юлардим.

— Ҳай, уят, секин! — деди қўшнилар олдида номусдан Содиқ.

— Ўйнаш тутиш уятмасу, гапирса уятми! Уялмайман. Нега уялар эканман! Сиз уялинг. Дод, бу қандай бедодлик, кўчада айшини қилиб келиб, уйда хотинига зугум қиласди.

Содиқ бардош қилолмади:

— Бас, шаллақилик қилма, тутганингда гапиргиг!

— Тутаман, тутмасдан қўймайман ҳам. Мана кўрасиз, тутаман.

Бу Мушаррафнинг биринчи жанжали эмас эди. Унинг мақсади битта: нима бўлса бўлсин буюртирилган кўйлагини бугун олиб келиши керак, ҳозир Содиқдан пул ундириши шарт.

Бундай пайтларда Содиқнинг кўзига ҳеч нарса кўринмайди. Қўни-қўшнилар эшитишидан номус қиласди. Шармандага шаҳар кенг, дегандек Мушаррафга барибир, у баттар баланд келади.

Содиқ «вайласанг, вайсаб ўл» деди-да, кўчага чиқиб кетди. Унинг орқасидан ҳам Мушарраф шаллақилик қилиб қолди:

— Худо олсин ўша манжалақини!!!

Эри чиқиб кетгандан кейин ҳам «манжалақи» анча вақтгача Мушаррафнинг оғзидан тушмади. Заҳрининг қолганини қайнанасига сочди. У бечоранинг айби Мушаррафнинг ёнига тушиб, Содиқни койимагани! Жанжални ёмон кўрган бечора қайнана кўрла

бўлиб иккаласини ёпмоқчи, кўприк бўлиб тинчитмоқчи бўлди:

— Жон болам, ёш эмассиз, бир боланинг онасисиз. Огир бўлинг, эшитган қулоқ нима дейди, бу уйдан йиги товуши чиқкан эмас.

— Ҳа, ўша тугмас қисир келинингизни мақтамай қўя қолинг, унинг тили қисиқ эди. Шунинг учун ўғлингиз нима деса, сигирдек бўйини солиб тураверган. Мен Жаннат бўлмайман. Мен Жаннат эмасман. Эр-хотининг ҳуқуқи баробар. Болага зор эди, мана туғиб бердим, энди у ҳам менинг айтганимни қылсин. Нега қилмайди?

— Айтганингизни қилмай нима қиляпти, жон болам!

— Уйда ўтириб ҳеч нарсани кўрмайсиз. Мундоқ кўчага чиқинг, одамларнинг кийиниб юришларини кўриб оғзингиз очилиб қолади.

— Сизники ҳам кам эмас, шу яқиндагина иккита кўйлак тикитирдингиз, бу модадан қолди деб янги туфли олдингиз. Болам бечоранинг битта ўзи топгани нимага ҳам етсин.

— Ўғлингизга айтинг, рухсат берсин, ишлайман,— деди Мушарраф гўё ишласа эрига қарам бўлмайдиган кишидек кибрланиб.

— Ўглим бечора ишламанг деяётгани йўқ. Шу вақтгача ишлатмовдими! Бола сал ўзини тутиб олсин деяпти, холос.

— Бу бир баҳона. Мени уйга ойимқиз қилиб ўтқазиб қўймоқчи! Бир манжалақини топган-да, юрганимни кўриб қолмасин, дейди. Кўрмай бўпман, ернинг тагида бўлса топиб оларман.

— Ҳай, жон болам, бу нима деганингиз, яхши гапга ҳам фаришта омин дейди, ёмон гапга ҳам. Эрингизнинг обрўйини тўқманг, обрўйини тўкиб яна шу эр билан яшайсизми? Ё бошингизни олиб чиқиб кетасизми? Чиқиб кетсангиз майли-я, бўлмаса қўни-қўшнининг кўзига қандай қарайсиз? Уят-эй! Қўни-қўшнидан номусга ўлдим. Кунда жанжал, кунда тўполон. Бир кун уриш бўлган ердан қирқ кун барака кўтарилади, дейишади.

— Ҳа, минг қиласа ҳам ўғлингиз-да, жонингиз ачийди, ёнини оласиз. Мен етим... оёқ остидан чиққанман...— Мушаррафа ҳўнграб йиглаб юборди. Ўзининг гапига ўзи чидолмасдан ер тепинарди. Бўлмаса бечора қайнана унинг етимлигини пеш қиларлик бирор сўз айтгани йўқ.

— Етим ҳам худонинг бандаси, жон болам, тавба дейиш керак. Ҳеч ким сизнинг юзингизга солаётгани йўқ. Мен қўш етим боқсанман, киймаганимни кийди

риб, емаганимни едириб боққанман. Шукур қилинг, ҳаммаси орқа этакдек орқада қолади. Ярашганини кийиб хоҳлагани еб юрибсиз. Сизни ҳеч ким етим деяётганийўқ.

— Башарамга қаранг, куявериб-куявериб, ит мужиган ошиқдек бўлиб кетдим. Хўрлик хотинни, хароблик ҳайвонни хунук қиласди, деб шуни айтади-да. Чинчалогимга тақадиган узугим ўрта бармогимга тушиб қоляпти.— Мушарраф ип ўраб бармогига тақиб қўйган узугини кўрсатди. «Мана-мана!»

— Айби йўқ, жон болам, яқингинада бўшалгансиз, эмизиклисиз, ҳамма билади. Бир терида қўй неча семириб, неча озади, жон омон бўлсин,— деди қайнана. У ёш болалик хотиннинг ороми бўлмаслигини жуда яхши билар, келинга ачинарди ҳам: ахир невараси жуда серйиги. Баъзан туни билан йиглаб чиқади, Мушаррафни ухлатмайди, бунинг устига онасидан ажралмайди, «оззимдан кўкрагингни олма» дейди. Ўйнаса ҳам онасининг олдида ўйнайди, Мушарраф сал кўздан жилди дегунча йиглайди. Адолат хола баъзан ичида «онасининг худди ўзи, лўли» деб қўяди.

Адолат хола келинининг йигидан қизариб кетган кўзига, юзларига чаплашиб кетган сурмасига, упа-элигига, тўзиган сочига қаради. Ичида «тавба, хотин деган ҳам шунаقا бўладими» деб қўйди. Шунда бирдан кўз олдига Жаннат келини келди. «Фаришта экан, бечора, билмаган эканман» деган фикр ўтди хаёлидан. Мундоқ ўйлаб қараса, Жаннат шунча йил турмуш қилиб, эрига бирор марта тикланиб келмапти-я! Бундоқ хотин ҳам бўлар экан-ку, дунёда! Ҳар тўқисда бир айб дегандек, худо бечорани тирноқдан сиқди. Биттагина қулини ўша муштипардан аямаса, нима қилар экан. Дунёнинг зап ишлари бор-да.

Адолат хола ўйларига якун ясагандек «яхши жувон эди Жаннат» деган фикрни кўнглидан ўтказиб, ўз хонасига ўтиб кетди. Шу орада Марат йиглаб қолди. Адолат хола, «менга эргашди шекилли» деб қўлига олган эди, баттар багиллади. У бир нарса чаққандек ёмон йигларди.

— Ҳай, келин пошиша, болангизга қаранг, ўпкаси узилиди,— деди Адолат хола Маратни эпломай.

Мушаррафнинг ичкари ўйдан товуши келди, лекин хола уни тузук эшитолмади. «Чиқиб қолар ҳозир» деган ўй билан бисотидаги барча эркалаш сўзларини ишлата бошлиди. Невара қулоқ солмас, ҳамон бўғилиб йигларди.

— Ҳа, болам, мунча бўғиласан, бирор уряптими сени. Ҳозир онанг чиқади!

Она чиқмасди. Адолат хола шошиб қолди. Маратни кўтариб, деразадан келининг қаради: у уйнинг тўридаги тош ойна олдида бамайлихотир пардоз қиласди. Ҳаливери чиқиш нияти ҳам йўқдай эди.

— Ҳа, бас энди, қолганини кейин қиласиз, боланинг ўпкаси узилиб кетди,— деди жаҳли чиққан қайнана юмшоқлик билан ўзини босиб. Мушарраф эшитмаган кишидек бепарволик билан пардозини қиласди. Ана шунда Адолат холанинг зардаси қайнаб кетди:

— Ҳой, ойиси, сопол товоқни кейин безарсиз!

Мушарраф нимадир деб гўдиirlанди-ю, ўрнидан қўзгалмади. Марат қанотини ёзиб талпинар эди. Адолат холанинг сабр косаси тўлди, Мушаррафнинг жойидан қўзгалмасдан гўдиirlаниши тўлган косани тоширган томчи бўлди:

— Ҳой, ноинсоф, сизга гапирипман, бола қийналиб кетди. Шу маҳалда пардоз қисталон бўлмай ўлсин!

Мушарраф қорни тўқ одамнинг дастурхонга келишидек ҳафсаласизлик билан деразага яқинлаши: чеккасидаги майда сочлар жингалак қилиш мақсадида ўраб-ўраб боғлаб қўйилган, қошга тортилган қалам қулоққа бирор гийбатни айтишга шошилгандек тилини чўзиб турибди, лаб устидаги хол яна ҳам қорайтирилган, юз ўртаси қизартирилиб, роса упаланган.

Буни кўриб Адолат холанинг энсаси қотди: шу вақтда пардоз ўлгурга бало борми! Ҳали кўрсанг гўсала, ҳали кўрсанг...

Мушарраф деразанинг ёпиқ бир қанотини очиб, ўғлини олар экан, дўнгиллади:

— Ҳа, мунча ўдагайлайсиз, ўглингизники ҳам етади.

— Ўглим бечора ҳеч ўдагайламайди-ку, ўзи йўқнинг мунча орқасидан тош отасиз. Ёлғон гапиргани уялсангиз бўлмайдими, жон болам.

— Ҳа, сиз билмайсиз, сиз кўрмаганда қиласидар,— деди Мушарраф ёлғонни ҳам дўндириб.

— Содиқжон қувлик, шумликни билмайди,— деганича Адолат хола орқасига қайтиб кетди. Мушарраф Маратнинг оғизига кўкрак солар экан, қайнанасига тегизибачитди:

— Сен ўлгур ҳам мунча йиглайсан, болаларга ўхшаб мўлттайиб ётсанг бўлмайдими?

— Сиз ҳам оналарга ўхшаб тўйғизиб эмизсангиз экан: лик этиб унга туриб кетасиз, лик этиб бунга туриб кетасиз.

— Ҳа, мен шунақа енгилман.

Адолат хола унинг пичингига индамади. Шунинг ўзи етарли эди. Мушарраф анча вақтгача жигибийрон бўлди, Маратни силтади, «нега тишлайсан, жувонмарг» деб атайин қайнанаси эшитгудек баланд овоз билан қаргади. Хола индамади-ю, ичидা «норастани қаргамай, қаргашинг ўзингга урсин» деб қўйди. Бу Мушаррафнинг биринчи қаргиши эмас, эри сал кечикиб келса ҳам шу болага ёпишади, эри билан уришса ҳам бу бола гуноҳкордек минг балога гирифтор қолади. Болани турткиласи эрининг ғашига тегади, «ҳай!» дегудай бўлса балога қолади, «ишингиз нима, сизнинг жонингиз оғриб туғисизми!» деб юзига чопади. Содиқ индамай қолади, гап қайтариш бефойда эканини билади. Адолат хола шундай пайтда ўғлининг оғирлигига қойил қолади, лекин ичидан зир кетаётганини сезиб «бу қандай бедодлик!» деб юборгиси келади. Тилаб-тилаб олган неварасининг бунчалик хор бўлишига асти чидамайди. Мана ҳозир ҳам Мушаррафнинг қаргишини эшитиб кўз олди туманлашиб кетди. «Эй худойим, шу болани Жаннатта бера қолганингда нима қиларди», деб нолиди. Лекин оғиздан бехос чиқиб кетганидан ташвишланиб, уй томонга қаради: хайрият эшитмади!

Адолат хола катта ўғли Содиқ билан невараси Маратнинг қисматидан ачиниб кўзига ёш олди. Хотинининг жанжалидан бош олиб қочган ўғли қаёққа кетди экан? Мактабда иши йўқ, бугун уйда дам олмоқчи эди. «Бунча пешонанг шўр бўлмаса, болам!» дея Адолат хола қўлига ишини олди.

Кеча Адолат хола «шамол келинимнинг шу бемеҳрлиги бўлса неварамни касал қилиб қўяди» деб Мараттага пахтали нимча бошлаган эди. Мушарраф: «Кимнинг эскиси! Менинг болам бунақа эски-тускини киймайди» деб жирканган ва бу сўз холанинг кўнглига оғир ботиб: «Майли, жон болам, киймаса киймасин, бирорвнинг эскисимас, Қодир амакисининг нимдошгина костюмини бузган эдим, амакисидек катта йигит бўлиб юрсин, деб яхши ният қилиб тикаётган эдим. Яна ўзинглар биласизлар», дея йигиштириб қўйган эди. Адолат хола мундоқ ўйлаб қараса, бургага аччиқ қилиб кўрпани кўйдирадиган. Кеча ўғли ҳам эшитиб маъқул топди. Келини, баъзи бир келинлардек чеваргина эмас, игна-ипга қўли қовушмайди. Келин бўлиб тушибидики, ийртиқ-ямоқ холанинг қўлида. Уялмасдан эрининг пайпоқдарини олиб чиқиб тўқиб-ямашни таъкидлаганига ўласан киши. Хола «тў-

қиб-ямаш қанақа, жон болам?» деса, қўли билан кўрсатиб, тили билан тушунтиради-ю, игнага қўли келмайди. «Ямоқ-яқсоққа ўрганинг, болам, мени сизга боғлаб бериб қўйгани йўқ, пишган ошдек нарсаман, бир куни лиқ этиб ўтаман-кетаман» деса, «бо худо, бир камим ийртиқ-ямоқмиди», деб кеккайди, тилини бермайди.

Адолат хола шуларни ўйлаб нимчани тикар экан, ёшдан кўзойнаги хиравлашди. Уни олиб, дока рўмолининг учига артди. Сал ўтмай яна хиравлашди, яна артди. Хола ўткасини тутиб ололмас эди. Шундай бўлса ҳам, бир амаллаб ўзини чалгитиб, ишга уриниб кетди. Қанча вақт ўтганини билмайди, бир маҳал мундоқ қараса тепасида Мушарраф турибди: ясан-тусан, лабида сохта табассум. Қўлида минг бир тўполон билан ўтган ҳафта эрига олдириган тивит рўмол. Чаккасининг майда соchlари жингалак-жингалак.

У, «кўйлагим эзилмасин, кигизнинг гарди юқмасин» дегандек эҳтиёт билан энгашиб Адолат холанинг тиззасидан нимчани олди. У ёқ-бу ёгини кўздан кечирди:

— Бу кечаги эмас шекилли,—деди сохта табассумини бузмасдан Мушарраф. Адолат хола унинг тилёғламалигини тушуниб, индамай қўя қолди. Мушаррафга ҳам худди шу керак эди. У чаққонлик билан қаддини ростлаб, кўча томонга бурилди. Лекин одоб юзасидан бўлса ҳам қайнанасидан ижозат сўрашга бўйни ёр бермади, фақат кетаётган ерини билдириди:

— Машиначига бориб келаман!

Бу сўзда «Маратга қараб тур» деган фармойиш ҳам бор эди. Қайнанаси индамади. Фақат кўнглидан ўтди: «Қиз хотин — уй хотини, жувон хотин — йўл хотини!»

Мушарраф шу кетганича кечки олов маҳалида келди. Адолат хола ўчиққа олов ёққан, Содиқ Маратни ўйнатиб ўтиради. Мушарраф қўлтиғидаги қоғозга ўроғлиқ буюми билан тўғри уйга ўтиб кетди. «Марат йигламадими, яхши ўтирибдими?» дейиш хаёлига ҳам келмади. Бирпасдан кейин бирор уйнинг деразасини аста-аста тақиллатди. Содиқ ўгирилиб қараса, янги кўйлақда Мушарраф турибди. Табассум билан шивирлади:

— Ярашибдими?

Содиқ эрталаб тўс-тўполон қилган хотинининг мунчалик енгилтаклик билан ишшайиб туришидан уялиб кетди. «Ойим кўрмаяптими» дегандек хижолатда ошхона томонга қаради: хайрият, онаси ичкарида экан!

Сал ўтмасдан Мушарраф уй кўйлагида чиқиб келиб,

эрталаб ҳеч нарса бўлмагандек қайнанасига эшиттиргасдан эрига уқтира кетди:

— Ҳозир шу фасон мода бўлган. Этагини кўрдингизми? Битирмагунча машиначининг ҳам ҳоли-жонига қўймадим. Зарурлигини билди шекилли, хазон бўлгур, ўн сўм ортиқча берсам, рози бўлмай яна беш сўмимни олиб қолди. Майли, есин-ичсин тўймасин, шу беш сўмимга рози бўлмадим. Барibir буюрмайди.

Содиқ елга совурилган ўн беш сўмга ачинмас, онасининг эшитиб қолиб, кулишидан уялар эди. Ичида «бас қила қолса-чи!» дерди-ю, айтишга ботинмас эди. Содиқ гап чалгиди:

— Мен келсам Марат бирам йиглаяпти. Касал бўлиб қолдими, деб қўрқиб кетдим. Ойим печенъени сувга ивитиб бериб зўрга овутдилар.

— Ҳеч нарса қилмайди. Кўп йиглаган боланинг кўзи қора бўлармиш. Кўзи қора бўлса ёмонми! Ўзингизни ҳам қора-ку, мен қора кўзни яхши кўраман.

Мушарраф жуда хурсанд эди. Содиқнинг кўнглидан «кайфи йўқми?» деган фикр ўтди.

— Ўзинг қаерда эдинг? — хаёлидан ёмон фикр ўтиб сўради Содиқ.

— Машиначиникида.

— Шунча вақт-а?

— Йўқ,— деда эркаланди Мушарраф кўзини сузиб,— ундан чиқиб бир қиз ўртогимниги кирдим. Анчадан бери кўришмаган эдик. У ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтиридик.

Содиқ ана шунда Мушаррафнинг кайфи борини пайқаб қолди. Кўзига қон қуилди, узатилган оёгини йигди.

— Кайфинг бор-ку! — деди газабдан титраб.

Мушарраф эрининг гапидан ҳайиқмади, аксинча, ўзгача бир нозу қарашма билан қих-қихлаб кулиб:

— Шариат-ку хотинларга ичишини ман қилади, қонун ҳам ман қиладими! — деди. Эрининг ўзгарганини кўриб, яна ялпанглади:

— Хафа бўлманг, жоним, жиндай вино ичдим. Кечаси орқаларингизни яхшилаб силаб қўяман!

Содиқ хотинини танимас эди!

Содиқ эрталаб хотини билан астойдил гаплашмоқчи бўлиб, пайт пойлаб турганда қишлоқдаги тогасининг вафот этгани ҳақида телеграмма келиб қолди. Беш тогаси ичида энг кичиги ва севиклисининг бирдан вафот этгани уни шошириб қўйди. У шу тогасини жуда яхши кўрар

эди, ўқиши йиллари ундан хабар олиб турган ҳам шу тогаси эди.

Аввалига Адолат хола билан Содиқ йўлга чиқмоқчи бўлишиди. Лекин Содиқ онасининг нафас сиқиши касали совуқ тушгандан бери тез-тез такрорланиб турганидан розилик бермади. Она «бормасам уят, эшитган қулоққа хунук» деб туриб олди. Содиқ нима қилишини билмай икки ўт ўртасида ҳайрон экан, онасидан хабар олиб турган қўшини врачи жонига оро кирди, «кечагина ўтган юрак приступидан кейин узоқ сафарга чиқишингиз ҳеч ҳам мумкин эмас, ўзингизни, ўғилларингизни ўйланг», деб шахтини қайтарди. Чор-ночор дами қайтган она биринки аччиқ-аччиқ йиглаб, индамади, рози бўлгандек бўлди.

Онасиning ўксисб қолаёттанини кўрган Содиқ яна бир нозик пардани чертиб, унга далда берди, кўнглини кўтарди.

— Кейлинингизнинг шу турқи бўлса, болани касал қилиб қўяди! Сизнинг шу ерда бўлганингиз яхши,— деди.

Она йиглаб-сиқтаб ўглини эшиккача кузатиб чиқди. Маратни унга тутиб:

— Оғзига тупуриб кет буни, келгунингча ичикиб қолмасин! — деди.

Содиқ онасининг сўзини қайтармаслик учун ўғлига ёнгашаркан, у мени олади, деб қанотини ёзди, талпинди. Иримини қилиб қўяқолмоқчи эди. Мушарраф гап қотди:

— Ола қолинг, ҳали қаочон келасиз! Соғинишни биладиган бўлиб қолди.

Содиқ хўмрайиб хотинига қаради. Гапни чўзмаслик учун Маратни қўлига олиб ўпди. Болани хотинига узатар экан, Мушарраф эрининг қарашига бардош беролмади, кўзини четта олишга мажбур бўлди. Нима учундир, Маратнинг онасига боргиси йўқ, ҳамон Содиқча талпинар эди. Эр-хотин ўртасидаги бу совуқ манзарани пайқаган Адолат хола:

— Дадангга эргашадиган бунаقا одатинг йўқ эди-ку, болам, сенга нима бўлди? — деда неварасини ўғлидан ўзи олди.

Марат, гўё дадасини бундан кейин уйида ҳеч кўрмаслигини сезаётгандек ҳамон унга талпинар, қўлини чўзар, қўлини қайтарса, ўзини отгудек бўлар эди, дадаси билан кета қолгиси келарди.

Содиқ уни онаси қўлида яна бир ўпиб, шошганича йўлга тушди.

— Кўрганларга салом дегин! — гапириб қолди она. Оҳ, бечора она, болангнинг бундан кейин кимларни кўришини билсанг эди, уларга балки салом айтмаган бўлардинг!

14. КУТИЛМАГАН ҚОРА КУН

Поездда бора-боргунча Содиқнинг хаёлини тоҳ хотининг кечаги қилмиши, тоҳ тогасининг етим қолган беш боласининг тақдирни олиб қочди. Тогаси нимадан вафот қилди экан? Касал бўлса эшитган бўлардик-ку! Энг катта боласининг ёши нечада эди? Оиласи қийналиб қоладиган бўлди-да. Унча қийналмас, кенойим пишиқ, юмушкор, кўйди-пишди. Бир ҳунарнинг бошини тутиб олади. Совхоз улардан хабар олиб турар, кенойимга тузукроқ иш топиб берар. Тогамнинг обрўйи яхши эди-ку. Совхозим деб кунни кун, тунни тун демас эди, бечора!

Мушарраф нега бундай ўзгариб қолди? Бирор алам ўтган ери борми? Ё бирор ўйдан урдими? Мен уни хафа қилгудай бирорта гап қилганим ўй, у арзимаган нарсадан ўт чиқарди. Кеча ҳам худди шундай бўлди. Мана бугун ўйла қўшиносидан қарз кўтаришга мажбур бўлди. Хотини шундай бўлмаса қўшиносига сарғайиб пул сўраб чиқмас эди. Эрининг аҳволига ҳам назар сол-да, нодон. Бор бўлиб сендан аясам, бу бошқа гап. «Эрка қилиб боқилган текис ерда қоқилар» деб шуни айтса керакда. Нега мен унинг шунаقا тантлигини аввал билмадим? Ҳаммасини қиди-қилди шу Мирсалим қилди. Шу ўртага тушмаганида бунчалик шошқалоқлик иш бўлмас эди. Кўзимни боғлаб қўйдими, нима бало. Йўқ, ўзимдан ўтди!

Содиқ шундай сўнгти йўқ ўйлар билан жойига чўзиди-ю, хәёл сурдими ёки туш кўриб ухладими — фарқига бормади. Лекин купесидан чиқса, қўшнилар нонушта қилишяпти, уни таклиф этишди. Шундан у кечакурун ҳеч нарса емасдан ётиб қолганини эслади, қорни очганини сезди. Ювениб келиб қўшниларининг нонуштасига қўшилди. Аммо иштаҳаси бўғилди. Қўшнилар оила ҳақида суҳбат бошлилди. Япасқи бурунли бири баҳсга якун ясагандек, деди:

— Шарқ доноси яхши айтган, бундан ўтқазиб бўлмайди: яхши хотин жон озиғи. Ёмондан ўзи асрасин! Хотининг ёмон бўлса, сенинг жаҳаннаминг шу дунёда!

Содиқ суҳбат унинг оиласи ҳақида кетаётгандек

баҳсчиларга назар ташлаб чиқди. Ҳеч кимнинг у билан иши йўқ... «Мендан бошқа ҳам хотин жабрига учраган бор экан. Қайси бири экан? Шу япасқининг ўзими? Ё анавими? Иккисига ҳам ўхшамайди. Хотинидан жабр кўрганнинг ранги бунақа хушрўй ва тиниқ бўлмайди. Анави чиройли, қўлтириқ мўйловладир. Хотини қизганса керак-да!»

Содиқ поезддан тушиб, тогасиникига етиб келгунича кун пепиндан оғиб, ўлик чиқарилиб бўлган эди. Фарёд уриб, қарписига илк чиққан кенойиси бўлди. Унинг соchlари тўзгиган, бош яланг, белига қора шол рўмолини икки айлантириб ўраган, рангида қон йўқ.

— Тогангиздан ажralиб қолдик, Содиқжон! Шўри-миз қуриб қолди, Содиқжон! — деб унинг елқаларига қўлини ташлаб йигларди. Унинг товуши хириллар, кечадан бери фарёд уравериб бўғилган бўлса керак.

Содиқ кенойисини овутмоқчи бўларди-ю, ўзи ўпкасини босиб оломас эди.

У тогасининг таъзиясида уч-тўрт кун қолиб кетди. Ёштина қўшни йигит ҳар куни шинелда чиқиб Содиқ билан эшиқда турди. Исли Қобилжон экан. Оёғида ҳарбийча кирза этик. Бошида манглайидан юлдузи олингандан шапка. Ўзи қиздай мулоим ва хушмуомала, келган-кетганга букилиб салом беради. Содиқ уни ҳарбийдан яқинда бўшаб келган фараз қилиб, меҳрибонлик билан:

— Бирор ишга жойлашганингиз йўқми ҳали? — деган ёди, у йигит ҳарбий хизматдан отпускага келганини айтди:

— Яна бир йил бор.

— Хизмат қаерда?

— Узоқ. Жуда узоқ. Олатоғдан ҳам кўринмайди,— деб кулигига одди йигит.

Қобилжон Содиқ келганидан бери ўзини унга яқин олиб юради. Фотиҳага келганларни кутища ҳам унинг ёнида, нонушта ёки овқатга ҳам унинг ёнида. Шунинг учун Содиқ ундан сўрашга журъат этди:

— Сир дeng! Айтиб бўлмайдими!

Аслида Содиққа йигитнинг қаерда хизмат ўтаётганинг қизиги йўқ эди. Нима учундир, бир-икки кундан бери унинг кўнглил гашлиги, юрак сиқилишга айланди. Кимгадир нималарнидир гапиргиси келади, алланималардан ҳикоя эшитишни кўнгли тусайди. Бирор юрагини сандиққа қулфлаб, калитини олиб кетиб қолганга ўхшайди.

Қобилжон келувчилар оёғи товсилгандан кейин уйи-

га чиқиб кетиб, қош қорайганда Фарғонача беқасам чопонга ўралиб кириб келди. Салом бериб, Содиқ кўрсатган ўринга ўтириди. Содиқ чойни ҳўплаб, гап бошлади:

— Боя сиз менинг хизмат еримни сўрадингиз. Одамлар олдида айтишга бўлмай, қизиқчилик қилиб қўя қолдим. Аслида сир. Ҳаммага гапириб бўлмайди. Сиз зиёли одамсиз, тушунасиз, сизга айтсан бўлади. Хизматим шимолда, ўн икки ойи қишу, қолгани ёз. Арестантларни қўриклийиз, сиёсий арестантлар, халқ душманларини.

Содиқнинг уларга жони ачимади. Душман бўлгандан кейин елкасига қоқиб, бошини силайдими! Кетмоннинг дамини босмаса, сопи пешонасига тегмас эди.

Содиқ кечаси билан ухломади. Мудҳиши туш кўрди.

Содиқ эрталаб ювиниб меҳмонхонага чиқса, болаликда кўча чангитиб бирга ўстган, босмачиларнинг додини берган бир ўртоги ўтириди. Уни кўриб анча кўнгли ёришиди. Фотиҳага келган бу ўртоги Содиқ билан қўйлишиб кўришган бўлса ҳам, «азада ярашмайди, бели боғлиқнинг дили боғлиқ» деб ўйладими, очилиб гапиришмади. «Одамлар оёғи товсилиши билан эшикка бор, кутаман» деб кетди. Содиқ ваъда бериб қолди. Фотиҳага келувчилар оёғи тийилиши билан, йўл олди.

Она қишлоғининг ҳар бир гиёҳи таниши. У суқланиб атрофга назар ташлаб бораради. Якка чўп кўприқдан ўтиб, энди сўлга бурилиши билан хаёlinи ёшлик ўйлари олиб қочди.

У худди ана шу ерда илк марта Жаннатни учратган. Сочвонини қўлига олиб келаётган ўйинқароқ ёш қиз қаршисида пайдо бўлиб қолган кишидан юзини бекитаман, деганда аллақаёқдан қувалашиб чиққан иккита ит уни қўрқитиб юборган, сочвон эмас, бошидаги қизил сатин паранжиси ҳам тушиб кетган эди. Шу маҳал етиб келган йигит, четлаб ўтиб кетиш ўрнига ерда ётган паранжини олиб, қизга узаттанди.

— Вой, ўлмасам, қанақа кишисиз ўзи! — деган Жаннат юзини бекитиш ўрнига қип-қизариб, ҳаё аралаш боқиб турарди. Содиқ ҳам бўш келмади:

— Кўриб турганингиз кишиманда, энди мендан қочмасангиз ҳам бўлади, синглим! — деди.

— Нега қочмас эканман, қўйинг-е! — деган Жаннат юзини сал четта буриб, бошига паранжисини илди.

— Паранжингизни кўрса кучуклар яна қайтиб келади,— тегишиди Содиқ.

— Қайтиб келса сиз бор-ку. Наҳот мени итга талатиб, кап-кatta одам қараб турсангиз?

— Үндай бўлса эшигингизгача қўриқлаб бора қолай.

Киз бу кутилмаган таклифдан чўчиб:

— Йўқ-йўқ! Ўзим кетаман,— деди.

Киз сапчиб икки-уч қадам қўйди-ю, яна одимини секинлатди. Ана шунда Содиқнинг юраги алланимани сезгандек гуп-гуп уриб, унинг ортидан ундаdi. У юрагининг амрига бўйсуниб, қизга етиб олди... Ана шунда икки ёшнинг кўзи беихтиёр тўқнашди. Шунчалик журъят билан кетидан етиб келган Содиқ тилдан қолгандек бир сўз айтолмас, умрида биринчи марта бегона йигитнинг юзига тикилиб қараган қиз ҳам ўзини бир неча лаҳзага унуди... Кейин яна бир хилват топиб учрашиди... Кейин тўй бўлди... Кейин Содиқ унинг паранжисини олиб ташлатиб, ўқитди, қайнаб турган ҳаёт қўйнига тортиди... Ана у ишлаган боғча. Оппоқ бўлса ҳам ботаётган қуёшнинг нурида қизил тортиб туриди. Унинг ўзичи? Ҳозир қаерда экан?

Шу лаҳзада ажралганидан бери илк марта Жаннатта астойдил раҳми келди. Ўзига-ўзи ёмон кўриниб кетди.

Қандай бедаво хатога йўл қўйганини бутун вужуди билан ҳис этди...

Ўртоги уни очиқ юз билан қарши олиб, ичкарига тақлиф этди. Олдига дастурхон ёзар экан, гап қотди:

— Оббо, дўстим-эй, шунаقا қилиб пойтакхлик бўлиб олдим дегин? Ишларинг яхшими? Ўйланибсан, фарзанд кўрибсан деб эшилдим. Фарзанд муборак! Тўйингга ҳам айтмадинг, энди биратўласи «фарзанд қутлуг» қилиб борарад эканмиз-да.

— Марҳамат, бош устига.

Содиқнинг хомушлигини кўрган ўртоги аввалига бу ҳолни тоғасининг вафоти туфайли деб тушунди. Кейин сўхбат қизиб, анча ёзилишиб ўтиргандан кейин ҳам ройиш бермаганидан ажабланди. Унинг кўнглини очмоқчи бўлиб, район янгиликини айтди.

— Биздаги янгиликни эшилганимисан?

— Қайси бирини? Ёзмасанг қайдан эшитай.

— Диловархўжа қўрбошининг қўлга тушганини!

— Қачон? Йўг-е! Ҳали ҳам тирик эканми лаънати? — бирдан тетикланди Содиқ.— Қайси кавакда ётган экан? Мен уни ўлиб кеттандир, деб юрувдим.

— Мен ҳам! Эсимдан чиқиб кетган экан. Бир куни идорада ўтирсан телефон қилиб қолишиди. Мен ҳам сенга ўхшаб ишонмадим. «Лаънатининг башарасини бир

кўриб қўяй, тоза бизни овора қилган эди», деб борсам, ийќ, марказга юборишган экан.

— Бу ёқса нима қилиб дайдиб келиб қолибди? — Яна қизиқди Содиқ.

— Буни билмадим. Тугилган ерини согинганми.

— Бунақа одамлар согинишни биладими!

— Бўлмаса ажал қувиб келгандир-да!

— Бу бошқа гап. Отишса керак.

— Бўлмасам-чи!

— Ўша йиллар эсингда борми? Лаънатилар билан ўзимиз ҳам тоза қувалашдик-да. Ҳафталаб отдан тушмас эдик-да.

— Шундай қилмасак бўлмас эди-да!

Икки жанговар ўртоқ қилич ўйнатишган йилларни узоқ эслашиб ўтиришди. Диловархўжа номини эшишиб чехраси бир оз ёришган Содиқ, ош сузилиш олдидан яна хомуш тортиб қолди. Бунинг сабабига ўртоги тушунмасдан, яна соглигини, ишларини сўради. Маъқул жавоб олгандан кейин, деди:

— Нима учундир сени орган суриштириб юрибди. Тинчмисан?

— Нима деб суриштиради? — парво қилмасдан деди Содиқ,— орган қизиқадиган бирор галат иш қилиб қўйибманми?

— Билмасам, мен ҳам ҳайрон бўлдим. Ишларинг яхшими ўзи? Яхши бўлса бўлти-да. Органинг сен билан мента даҳшат соладиган ери йўқ.

— Албатта,— деди ишонч билан Содиқ.— Балки Диловархўжанинг иши юзасидан керак бўлдимми?

— Эҳтимол,— унинг фикрига қўшилди ўртоги.— Шундай бўлса керак.

Содиқ партизан ўртоқлари Болтақулнинг тақдири билан қизиқиб, ҳамсұхбатидан суриштирган эди, у ҳам ҳеч нарса айтолмади, елкасини қисди:

— Орган қўлга олган. Бир нарса деб бўлади-ми!

Икки жанговар ўртоқ қўл сиқиб хайрлашганда хулкар оққан, тун салқини этни чимчиларди.

Содиқ эртасига қий-чув билан хайрлашиб йўлга чиқди. Лекин оёги уйига тортмас эди. Поездга чиқса ҳам, орқасига қайттиси келаверди. Мушарраф билан бўлган дилсиёҳлиқданми... ёлғиз ўғлини хаёлига келтириб кўрса ҳам, дили ёришмади. «Тавба, ўзи нима гап? Бу ниманинг белгиси?» — деган ўзига ўзи. Кейин бу жинни ҳисдан кулгиси қистади, ўзича масхаралангандек қаҳқаҳ уриб қўйди. Поездга кечаси чиққани учун узоқ фикр

юритишига вақти бўлмай, ухлаб қолди. Эртасига поезддан тушди. Машина кира қилди.

Содиқ қўзига таниш бинолар бир неча йил қўрмагандек чиройли, файзли кўринарди. Азим теракларни энди кўраётганга ўхшайди. Кутмаганда кўзига ярқираб, ажойибот тўла мўъжизадек бўлиб диққатини тортади. Ана, таниш, неча марта сайр қилиб юрган хиёбонлари. Ялангоч дараҳтларда қаргалар учиб-қўнади, ерда қор йўқлигидан осмонга нола қилади. Осмон булат. Ана, шамол булатни йиртиб, ундан қуёш қўзи билан бирпастгина мўралади. Яна булатни аллақаеридан йиртиш ниятида хира қўзи малла бўз парда орқасидаги чироқдек ёнди.

«Шаҳарни айланмаганимга анча бўлди ўзи ҳам», деб қўйди ичида. Шунда Мушаррафга уйланиш олдидан тез-тез шу томонларга чиқиб тургани ёдига тушди. Ана, улар ўтирган скамейкада бошқа бир жуфт ўтирибди. Уларнинг елкаларигина кўринади. Шу маҳал кимдир унинг отини айтиб чақириб қолди. Худди Мушарраф чақиргандек юраги орқасига тортиб «шув» этиб кетди. Товуш келган томонга қаради. Машина эндинига бурилган тор кўчанинг йўлкасида Содиққа нотаниш бир ориқ йигит турарди. Унинг ёнида — қачон Содиқни кўрса оғзи тўла олтин тишини йилтиллатиб, ажойиб тип доктори топганини мақтайдиган бир эзма муаллим. Ориқ йигит у билан хайрлашиб, машинага яқинлашди. У оддийгина қийимда, галстук тақсан.

— Милицияга кириб чиқсан,— деди у ранги оқарин-қираб. Содиқ гап ким ҳақида кетаётганини билмай, аниқламоқчи бўлди:

— Менми, шоферми? Шофер бўлса мен қолай.

— Йўқ, сиз билан бирга кириб чиқамиз.

Машина Содиққа кўпдан таниш кўчалардан ўтиб бориб, темир дарвоза олдида тўхтади. Машинанинг сигналига ичкаридан ҳарбий формадаги киши чиқиб, шофер ёнида ўтирган ориқ йигитга қаради. У, ўзлари тушунадиган бирор имо қилди шекилли, тезда кириб кетиб, дарвозани очди. уни кутиб олган командир, икки ҳарбий йигит билан тор коридордан бориб, бир хонага олиб кирди. уни ўтқазиб, ёнида икки ҳарбийни қолдирди. Ўзи чиқиб кетиб, унвон жиҳатидан ўзидан каттароги билан кириб келди. Янги кириб келгани қўлидаги папкадан бир қоғоз олиб, Содиққа узатди:

— Ўқинг, қўл қўйинг.

Содиқ қайси қўзи билан кўрсинки, бу республика прокурорининг уни қамоқча олиш ҳақидаги санкцияси

эди. У бўшашиб, нима қилишини билмай қолди, ҳарбий киши яна эслатди:

— Қўл қўйинг.

Ярим соатдан сўнг Содик ботинкасининг иплари олинган, шимининг темир илгаги кесилган, бегалстук боксда ўтиради. Тушими, ўнгими...

15. ЙИГИГА АЙЛАНГАН АЛЛА

«Данагидан магзи ширин» дегандек, Адолат хола неварасига бутун меҳрини тўкиб, эркалаб ўтиради, унга қўшиқ айтарди:

*Муратжоним хон-хони,
Кўкаламзор майдони.
Ҳамма ёмон кўрса ҳам,
Бувигинасининг жони!*

— Ҳозир Маратнинг дадаси келади. Қани Маратга нималар олиб келаркин дадаси: жажжи оёқчаларига этикчами, белига қийиқчами, ё бошига телпакчами? Дадангга «ашшалом алайкум, дадажон, сизни согиндим», дейсанми? Ачалом қиласанми?

*Ширин болам, шакар болам,
Асқар тогда биттан лолам.
Ёндан чиқсан ён қозигим,
Ширин-шакар жон озигим.*

Қани, қани, битта қулсин, бувижонини битта ачом қиласин! Бувиси айлансин бўйларидан, азamat ўглим! Тўю томошаларингни қўрай, илойим! Кам бўлма!

Адолат холанинг тили тилига тегмас, неварасини гоҳ қуҷоқлаб багрига босар, нафаси қайтиб, товуш бергунча қўйиб юбормас, гоҳ лўппи юзларидан ўпиб «қийнарди», гоҳ кўкка отиб куддиради.

Кечки овқатга олов ёқсан Мушарраф ошхонадан чиқиб келиб, қайнанасининг қаршисида тўхтади. Холанинг завқ билан неварасини эркалашига ҳаваси келди.

— Бутун Маратни жуда бошқача эркалаб қолдингиз, ойи, яхши туш кўриб турдингизми?

— Ҳа, болам, хурсанд бўлмай нима қилай, мана кутакута неварали ҳам бўлдим. Энди Қодиржоннинг бошини иккита қилиб олсан эди, гўримда оёғимни узатиб, тинч-

гина ётардим. Ҳай, айланай келин, эрингиз келганда яна эски дафтарни очманг. Ўтган ўтди, орқадаги гап — охурдаги нишхўрд. Очилиб-сочилиб қарши олинг. Худога шукур, болали бўлдингиз; эрнинг қўлида-ю, уйнинг тўридасиз. Ҳа, шундай қилинг, жон болам! Вой, чукинг кесилгур, ҳамма ёғимни расво қилдинг-ку! Бу иззатларга сиймоқ керак дедингми, болам тушмагур! Манг, олинг, бошقا иштон кийгизиб беринг. Дарров кийгизиб беринг.

Адолат хола Маратни Мушаррафга бериб, қўйлаганинг ҳўл бўлган ерини чайқаш учун тутамлаганича чиқиб кетди. Вақт ўтиши билан гина-кудурат эсидан чиққандек, Мушарраф эрини согинган, кечадан бери тиқ этса кўзи эшиқда эди. Шунинг учун қайнанасининг насиҳатлари баъзи вақтдагида гапини келтирмади. Маратни ундан олар экан:

— Уяти йўқ бола, бувингга ҳам гуноҳ қиласанми! — деди эркалаб ва уриш ўрнига багрига босиб, юзидан ўпди. Ташқаридан Адолат холанинг товуши келди:

— Мушаррафхон, бу ёққа қараворинг!

Мушарраф чиққанда маҳалла комиссиясининг котиби билан икки киши ҳовли ўртасида турарди. Котибнинг ранги сал оқаринқираган, қарашлари ташвишли, у икки кишининг бири томларга қарап, биттаси қўлини чўнтағига тиққанча Мушаррафнинг етиб келишини кутаётганга ўҳшарди. Мушарраф салом берди, юраги аллақандай баҳтсизликни сезаётгандек гурс-гурс уриб, эти жимирлаб кетди, «нима гап?» дегандек котибга қаради. Котиб ноҳуш хабарни айтишга тили бормади шекилли, ёнида турғанларга имо қилди:

— Булар келишган экан...

Қўлини чўнтағига солиб тургани келиш мақсадини айтиб, уйни тинтуб қилишга ҳужжат кўрсатди.

— Ўзлари қани? — деди титраб Мушарраф.

— Ўзи ҳам келиб қолади, — деди новчаси.

— Бўлмаса, ўзлари келсинлар, сизлар чой ичиб туринглар.

— Йўқ, раҳмат, биз бошлайверамиз. Вақт зиқ! — деди биттаси мулоиммлик билан ва Мушаррафнинг йўл бошлашини кутмай ичкарига қараб юрди.

«Ўзи тинчликми, болам?» деганича Адолат хола эшик олдида тошдек қотиб қолган эди.

«Ўзи ҳозир келиб қолади» билан бошланган тинтуб тун оққанда тугади. У икки киши Содик белги қўйган, четига ёзган, остига чизган, варагини қайирган китобларнинг ҳаммасини бир бўғча қилди. Унинг

конспектларини ҳам олиб кетмоқчи бўлган эди, Мушарраф:

— Буни бермайман, эрта-индин дарслари бошланганда нима қиласидилар? — деб туриб оди. Новчаси:

— Келишда ўзи билан олиб келади! — деди ва шеригига «қойил қидимми?» дегандек кўзини қисди.

У бири ўрта бўй, оқ-сариқдан келган (кейинчалик Қодир актдан исмини билган Пушкиров) бир четда ранги бўздек оқариб ташвишда ўтирган Адолат холага тез-тез қараб қўярди. Унинг назарида кампир жуда ҳолдан тойиб бораётганга ўхшар, ҳали замон қўлидан бола тушиб кетиб, ўзи ҳам муккалаб йиқиладигандек кўринарди. У Қодирни секин ёнига чақириб:

— Валерианка йўқми, кампирга озгина ичириб қўйсангиз! — деди.

Қодир ана шундагина онасининг жуда ўзгариб кетганини, мадорсиз қўлларининг титраётганини пайқади, бир пиёла муздай сув тутди.

— Ҳа, болам, онанг энди дардда адойи тамом бўладиган бўлди, буларнинг келиши яхшиликка эмас... — деди она ва ҳўнграб йиглаб юборди. Онанинг кўз ёшлари маржон бўлиб қўлидаги Маратнинг кўксига томарди.

— Йигламанг, эна! — деди Пушкиров фотосуратларни бир ерга йигиб, газетага ўтар экан. — Қўчқоров бугун-эрта келади, унда озгина гапимиз бор.

Содиқ бугун ҳам, эртасига ҳам келмади, бир ҳафта, бир ой ўтгач ҳам келмади...

Шу куни Адолат холанинг оқсан кўз ёши то умрининг охиригача тинмади!

ИККИНЧИ ҚИСМ

I. АЙБСИЗ АЙБДОР

Содиқ қулоч ёзса деворларга құли етгундек боксда нима галлигига фақми етмай ўтирар эди. Бошига келган биринчи фикр «қаерда ва қачон жиноят қилған эдим?» деган савол бўлди. Ҳаётидә битта-яримта нуқсон ёки ишида камчиликлар ўтган бўлиши мумкин, лекин буларнинг ҳеч бири жиноят эмаслигига амин. Шундай бўлса ҳам, бутун ҳаётини хаёлидан бир-бир ўтказди. Бу энг тўгри йўл эди.

Эсини танибдики, қўли қаттиқ, дили юмшоқ отаси йил ўн икки ой Омил қори юзбошиникида чорикор ишларди. Куз келганда юзбоши чети қайрилган червонларни текисласа, отасининг чўнтағида ҳар вақтдагидек шамол ўйнарди. Уларнинг супрасидан сичқон ҳазар қиласади. Текиннинг миннати кўп, меҳнатнинг зийнати, деб ҳеч нолимас, бутун умидини ўз билаги билан, ўз тилагидан кутар, жуда мўмин-қобил одам эди.

Ҳазилкаш ўртоқлари икки бўйра ерга ариқ тортиб туз эккан, кўкариб чиқмагандан хафа бўлган содда киши шу Қўчкор ака, деб ҳазиллашар, баъзан Содиқни ҳам «туз экканнинг ўғли» деб юришар эди. Лекин унинг тўнгич ўғли Содиқ унақа содда чиқмади. «Меҳнатнинг зийнати бирорвга-ю, миннати бизгами, йўқ, кетмайди», — деди у. Отасининг кетида юриб Омил қорининг молларини боқдан кунидан бошлаб, ўз ҳаёт йўлини қидирди. Отасининг очган йўли, онасининг бичган тўни торлик қилиб қолди унга. Томчи тошни тешади, деб керак бўлган жойда ўз ҳақини талаб қилди, қўрқмади. Унинг энг биринчи «исёни» Омил қори отига мингандада, жиловини ушлаб, оёғидан олиб юбормасликдан бошланди. Отаси:

— Ундай қилма, болам! — деганда:

— Удаласа минсин! Мен от минганимда жиловини бирорвга ушлатмайман! - деб жавоб қилди. Буни эшигтан юзбоши: «Остонамга оёқ босмасин!» — деди. Содиқ унинг айтганини қилди. Кўрса салом бермади. Бир куни Омил қори:

— Саломинг қани, бадбаҳт, еб қўйдингми? — деган эди:

— Айби йўқ, тақсир, есам еб қўйгандирман, камбагаличик... — деб кулди. Қори унинг бунчалик ҳозиржавоблигига ичидан тан берса ҳам, жеркиди:

— Зумраша! Беодоб!

Содиқ индамай унинг орқасидан кулиб қолди. Қорининг бўйни барглари сидириб ташланган тол новдага ўхшарди. «Нега у сира семирмайди? Бирор етилтириб берганни ейиш енгили, ҳазм қилиш оғир бўлади шекилли-да», деган холосага келди ўзича Содиқ. У ақлинини бот таниган эди. Омил қори куттганидек, отаси илтимос қилганидек, юзбошининг эшигига бош уриб бормади. Кўчада кесак тепиб, тупроқ чангитиб ҳам юрмади. Бўш қолганда балиқ овлашга берилиб кетди. Тутган балигини ўзларидан анча нарида бўлган темир йўл разъездидаги ўрисларга бериб юрди. Улар ҳам Содиқни қуруқ қўйиши мади.

— Меҳнатнинг қадрига ўрис етади! — дерди у. Шундай қилиб, ўша разъезддан иш топиб олди. Олдининг бир рус стрелкачининг атрофида ўралашиб юрди. Кейин маошли рабочий бўлиб қолди. Бўш кунлари улар билан тез оқар Қорасувда балиқ тутишди, тўқайда тустувук отишди. Содиқ бу атрофни яхши билганидан, рус тилига анча тушуниб қолганидан, керагида таржимонлик қилишидан разъезддагилар ҳам уни ёқтириб қолган ўдилар. Омил қори унинг «ўрис бўлиб кетгани»ни бир-икки марта отасига таъна қилиб, бир кўрганда ўзига ҳам айтди, худди унинг аччиқ гапига кўзи учиб тургандай, Содиқ бир ўрис ўртогининг кепкасанни ўйин қилиб кийиб келмоқда эди. Қори уни тўхтатди:

— Бу nimas!

Содиқ Омил қори сўзини тугаттунча маъносига тушуб, гапни бўлди:

— Шапка, тақсир, шапка!

— Мусулмон боласига ўрис шапкасини кийиш уят!

— Кўрмонингиздаги пул-чи, тақсир, у ўрисники эмасми? Подшоҳ-чи? Номини ҳар куни хутбага қўшиб ўқийгиз, бу майлими?

— Подшоҳ, подшойи аъзам... — деди дудуқланиб қори, кейин фикрининг қалавасини зўрга топиб олди. — Оқ подшоҳ ҳазратлари бошқа, шапка киядиган бу ўрисларинг бошқа.

— Тўгри, тақсир, бу шапкани киядиганлар ҳам шуна-қа дейишиади.

Чиндан ҳам бир-икки йилдан кейин оқ подшоҳ билан бунақа шапка киядиган ўрисларнинг бошқа-бошқа кишилар экани ҳаммага аён бўлди. Шунақа шапка кийиганлар аввалига оқ подшоҳни, кейин оқ подшоҳсиз оқ подшоҳ йўлини тутадиганларни таҳтдан ағдариб ташлади. Шунда Содиқ енгига қизил bogлагan, кўкрагига қизил

лента таққан кишиларни кўрди. Улар қизиқ нарсалар тўғрисида гаплашарди. Бунақа гапларни Содиқ авваллари ҳам эшиттган, лекин у вақтда аллакимдан кўрқа-писа секин-секин гаплашар эдилар. Энди бўлса, барала!

Сал вақт ўтмай гарби-шимолдан эсган шабада Содиқ турган ерларнинг магорини ҳам тозалади. Шўролар ўз ҳукмига кирди. Лекин унинг ҳукмидан бўйин товладиганлар ҳам топилиб, хуруж қила бошлишди. Омил қори юзбоши малла ранг салласини чор қира тақдўзига алмаштириди. Ўзи босмачиларга чиқиб кетмаса ҳам, тўртта отини бериб юборди. Намозни қавм билан мачитда эмас, ўз уйда ўқийдиган бўлди. Хутбага оқ подшоҳнинг муборак номини қўшмаса ҳам, оқ подшоҳчиларни дуо қиласди, пинҳон дуо қиласди.

Ана шунда Содиқ разъездаги руслар ва кўкрагига қизил лента таққан ўзбек чавандозлари билан бирга босмачиларга қарши курашга чиқиб кетди.

— Биз етимларнинг ҳоли нима кечади? — деб бўйнига осилиб йиглаган онасига:

— Етимлигимизни билдирамаслик учун, бошқалар етим қолмаслиги учун кетяпман! — деди. Унинг отаси оқ подшоҳнинг бузилган кўпригига ёғоч кесини учун бир неча йил илгари мардикорликка олиб кетилган, кетганидан бери сувга отилган тошдек бедому дарак эди. Баъзилар қайтди. Лекин қайтмаганлар кўп. Қайтмаганларга қишлоқ аза очди, қора кийди, лекин Адолат хола аза очтирмади, ахир қуруқ йўтулшига ҳам куч керак. «Кафандик кийган кетади, капалак кийган келади» деб туриб олди, ҳамон умид қиласди. Бир оқ яктагини келса кияди, деб тишида тишлаб юрди, ҳар баҳор чиққанда бир қоқиб, шамоллатиб, дадаси қизлигига қилган нурсизгина сандиққа яна солиб қўярди. Аммо Содиқ дадасидан умид қилмайди: тирик бўлса дараги чиқиб қоларди. «Кўпригини тузатаман деб, тегирмонига тушшиб кетган. Унинг тегирмонидан омон чиқмаганлар озми!»

Босмачиларга қарши қонли курашга отланиб, ёнига қилич таққанида Содиқ ерга урса, кўкка сакрайдиган йигирма яшар олов йигит эди. От елдириб, қилич ўйнатди, «Қизил командир» номини олди. Мустақил бўлинма олиб, Диловархўжа қўрбошини қувди. Йигитларини тумтарақай қилиб тор-мор келтирди-ю, ўзини тутолмади... Бир неча йил давом этган бу курашдан у коммунист бўлиб қайтди.

Юрт тинчиб, ариқлардаги сувларнинг ранги тиниклашгандан кейин турли лавозимларда ишлади. Бундоқ

қараса, амал ҳар ким миниб кетаверадиган от. Сўнgra у қунт билан ўқиди. Ўқиб-ўқиб, ўқитувчи бўлди. Китобсиз уй — чироқсиз тун. Ҳар уйга бир эмас, бир нечта чироқ керак, чироққа чирогбон керак. Ҳали ёритилиши лозим бўлган талай уйлар бор.

Эшикнинг шарақа-шурук қилиб зарб билан очилиши Содиқнинг хаёлини бўлди. Чегара қўшини формасидаги аскар остонода турар эди: соқол-мўйловини тоза қирган, гимнастёркасига оппоқ ички ёқа тиккан, камарининг мис тўқаси, фуражкасининг юлдузи қия тушган чироқда кўзни олгудек йилтилларди. У Содиқни бошлаб, юқоридаги хоналардан бирига олиб чиқди, ўзи чиқиб кетди.

Оддийгина бир хона. Кунга тескари томонда итальянча дераза. Эшикдан кираверишда, чапда стол. Унда телефон, сиёҳдон. Бошқа ҳеч нарса йўқ. Стол ёнида ўтирган лейтенант Содиқни олиб кирган аскарнинг қўлидаги қоғозга қўл қўйиб берди. У йигирма беш ёшлардаги гавдали, елкаси кенг, баланд бўйли йигит эди. Сочи тўкилиб битганми ёки кам қолганидан қирдириб юрадими, тақир боши деразадан тушган ёруғда жез қалпоқдек йилтилларди. У аввал Содиқни бурчақдаги табуреткага ўтиришини буюриб, уни бошдан-оёқ кўздан кечирди. Содиқ лабларини қисиб, термилиб турарди. Лейтенант Содиқнинг бардошини синамоқчи, кўзлари билан қалбининг тубига тушмоқчи, уни титмоқчи, унда нима борлигини билиб олмоқчига ўхшар, киприк қоқмас эди.

— Мен сизнинг терговчингиз Чухановман. Ишингиз менинг қўлимда. Ишонаманки, ортиқча гожлик қилмасдан, ҳаммасини ўзингиз гапириб берарсиз.

«Ишингиз менинг қўлимда» жумласи «тақдирингиз менинг қўлимда» бўлиб эшитилди Содиқка. Наҳотки шу ёнгина йигит унинг тақдирини ҳал қилса!

Терговчи қўй қўзларини ундан олмасдан яна салмоқлади:

— Тушунарлимис?

— Тушунарли-ку, ўртоқ Чуханов...

Чуханов сапчиб тушди:

— «Ўртоқ Чуханов» эмас, «гражданин терговчи!»

Содиқ бунга ҳайратда қолди-ю, индамади, сўзини тузатди:

— Гражданин терговчи...

Чуханов сохта жилмайди.

— ... Мен ҳеч нарсага тушунмаяпман: ўзи нима гап?

— Тушуниб қоласиз! Қисқа қилиб айтганда, сизни

Давлат хавфсизлигини сақлаш органи қамоққа олган.
Буни тушунарсиз?

— Тушунарли. Лекин қандай жиноятим учун!

Терговчи унинг сўзини илиб кетди:

— Бунисини ўзингиз айтиб берасиз. Қанча тўла айтсангиз, шунча яхши...

— Тушунмадим.

— Бу ерда тушунмайдиган ҳеч нарса йўқ. Гап бирор ҳақида эмас, ўзингиз ҳақингизда, яъни Содик Кўчкоров ҳақида. Наҳот ўзингизнинг ишларингизни ўзингиз билмасангиз. Қизиқ!

Содик совуқ сувга шўнгигандек бўлди. Яккама-якка қиличбозлик қилиб турган пайтда қўлидан қурули учиб кетган кишидек бўшашиб тушди: қаршилик кўрсатиш учун қўлида қурули йўқ, таслим бўлишни эса асти истамасди.

Унинг ҳар бир ҳаракатини синчилаб кузатиб, таҳлил қилиб турган терговчи, соатига бир қараб қўйди-да, бугунги сухбатга якун ясади:

— Боринг, сизга жой тайёрлаб қўйишган бўлса керак, яхшилаб ўланг, ҳаммасини ўланг. Ўлашингизга истаганингизча вақт берамиз, шошмаймиз.

Чиндан ҳам унга жой тайёрлаб қўйилган экан. Уни терговчи олдидан олиб тушган аскар тўгри камерага бошлаб борди. Бу камера кундузлари ҳам чироқ ёниқ турадиган узун ва тор коридорнинг энг охирида, ўнгда эди.

Содик каравотта ўтириди. Бошини икки қўли орасига олиб, ўйга толди. Инiga чўп тиқиб тўзитилган аридек, ўйининг тартиби йўқ, бири тугамасдан иккинчиси босади. Учинчиси иккинчисини қувиб чиқаради, яна бири келиб унга қоришиб кетади.

Терговчи Чуханов, ўзи айтганидек, кечаси ҳам, эртасига ҳам чақирмади, гўё Содикқа ўлаш учун имкон берган эди. Дам олиш кунидан кейин эса нонушта ўтар-ўтмасданоқ, чақириб қолди. Курсига ўтиришга рухсат бериши билан:

— Ҳўш, яхши дам олдингизми? — деди. У пичинг қиляптими ёки чиндан аҳвол сўрайптими — Содик тушунмади. — Ўйлаб бўлгандирсиз, албатта. Қани энди бошлайлик. Чўзганингизнинг фойдаси йўқ.

— Нимани бошлаймиз, менинг сизга айтиб берадиган ҳеч қандай жиноятим йўқ.

— Яна фойдаси йўқ гапни бошлайпсиз, ўзингизни қийнайпсиз. Жинояти йўқ одам бу ерда нима қиласди!

— Ўртоқ... кечириласиз, гражданин терговчи, сиз қандай тушунсангиз, тушунинг, лекин бу ерда ноҳақлик бор. Мен норозилик билдираман. Рухсат беринг, Марказий Комитеттага мурожаат этаман.

Содик кутмагандан терговчи ўрнидан турди:

— Боринг, яна яхшилаб ўйланг, ҳали вақтимиз бор. Чуханов уни яна жойига тушириб юборди ва бир неча кун чақирмади.

Содик терговчининг бунчалик жим бўлиб кетишини ўзича тушунди: қўлларида етарли ҳужжат йўқ, нима қилишни билишмайди, чиқариб юборгани эса гап-сўздан қўрқишиади. Ёки уларни тўгри йўлдан тойдирган тұхматчининг таъзирини бериш билан бандмикан?

Бу фикр қоронги уйга чироқ олиб киритилгандек, Содикнинг кўнглини ёритиб юборди. У бугун-эрта чиқиб кетади. Душман учун мўлжалланган бу камерада чин душман ётади. Душман учун бу ҳам кам.

Содикнинг ўйига ўғли келди. У ҳамон йўлга чиқиши олдидағиdek эшик бўсагасида қулочини ёзib талпиниб турибди, гўё бола дадасининг ҳали-бери қайтиб келмаслигини билгану, сўнгги марта дадасининг меҳрига тўйиб, нафасини, исини, ҳидини олиб қолмоқчи бўлиб интилганга ўхшарди. Аслини олганда ёлғиз ўғли билан ораси олис ҳам эмас. Бир соат келар-келмас йўл. Эҳтимол, онаси уни етаклаб шу девор орқасида юргандир. Ана, бола йигиси эшпитилгандек бўлди. Содикнинг қулоги дингайди. Йиглаган ўғли, унинг ўғли, ёлғизи, арзандаси! Йега йиглади? Айб онасида, унар-унмасга болани туртаверади. Шундай севимли ўглининг Мушаррафнинг қўлида бўлганидан юраги эзилиб кетди. Томогига нимадир келиб тиқилди, аччиқ бир нарса димогини ёндириди, ачитди.

Неча йиллар орзиқиб етишилган фарзандини бир кўришга, бир лаҳзагина лўппи юзлари, мунчоқ қўзларига боқишига муҳтож. Гўё тақдир уни энг ширин орзусига ёришириб қўйиб, кейин атайн жазолаёттандек, бешафқат. Унинг бутун орзу-умиди шу болада эди. Ҳаёти у билан гўзал, у билан мукаммал эди. Энди-чи! Ўйласа ўйида, ухласа тушида. Ҳеч хаёлидан кетмай қолди. Соғми? Саломатми? Ишқилиб, омон бўлсин. Албатта, кўришади, яқинда кўришади. Унга ўзи тарбия беради. Меҳнатдан ҳайиқмайдиган, қора ишдан жирканмайдиган қилиб таълим беради. Марат ажойиб йигит бўлади, ота келажагини ўз қўли билан унга топширади. Коммунизмдек олий ҳаётда шулар, фарзандлар яшайди. Улар боқий

экан, оталар барҳаёт. Эҳтимол, Содиқ ҳам у чоқ невараларини етаклаб, боғларга, хиёбонларга чиқар, суратли китоблар кўрсатиб ўқиб бериб ўтирад. Улар оталар кўрган қийинчиликларни фақат китобдан билажаклар. «Босмачи нима? Ёт унсур қанақа маҳлук? Нега ионни тарозида тортиб беришган?» деб сўраб қолишса ажаб эмас! Улар ноҳақлик, туҳмат, ёлғон, манманлик, лаганбардорлик, мунофиқлик нима эканини билмайдилар. Булар бари у вақтгача баҳор қоридек эриб битади, тонг уфқидаги тумандек йўқолиб кетади. Содиқнинг бу кўргилиги эса, бирор тұхматчининг иши. Узоққа бормайди. Ҳақ жойини топади.

У шундай ширин ўйлар билан ўзини овуттар, яхши күнларини эслаб кўнглини кўтарарди. Ахир куйганининг фойдаси йўқ. Содиқдек кишига ярашмайди ҳам. Ҳали қиладиган анча ишлари бор! «Бўш ўтирган» вақтларида босиб ўтган умрини кўздан кечириб боқса, анча ишлар ҳали қилинмаган, қилингандари ҳам кўнгилдаги-дек эмас. Мактабда ҳам анча имкон бор экану, қилмабди. Ҳаммасини тарозига солиб, ўлчаб, мўлжаллаб қўйди. Чиқди дегунча, шу ишларга киришади. Мактабини район эмас, шаҳарда намунали қиласаси асти ҳисобмас!

Шундай ширин орзу ва умидлар билан бугунни ҳам ўтказди. Енгил тортиб, ўрнига ётди. Ўрин ҳам ҳар кундагидан юмшоққа ўхшарди. Эрталаб нонуштадан кейин соқолини олишди. Ўша енгил руҳ билан сартарошга гап қотган эди, у «кимга гапирияпсан?» ҳам демади. «Тўхтабтур, кўчада кўрганимда бир қизартирай» деб қўйди кўнглида Содиқ. Ундан кейин ҳаммомга туширишди. «Булар ҳаммаси чиқарип юборишга тайёрлик бўлса кепрак, деган фикр кўнглига келди унинг. Қачон чиқаришаркан? Кундузими, кечасими? Қачон бўлса ҳам бари бир. Лекин қоидаларини бузишмагани яхши!»

Шу пайт оғир эшикнинг тамбаси тортилиб, кейин қулфига қалит солинди. «Мана кетдим!» — деди юраги сапчиб Содиқ ва иргиб ўрнидан турди.

Назоратчи эшикни очиб:

— Кийининг! Юринг! — деди.

2. ҚИЗ ИСЁНИ

Одам боласи кимга тилёгламалик қилишга мажбур бўлса, ўшани ёмон кўради, тер тўкиб, қўлга киритган муваффақияти унда ҳасад уйготади.

Мирсалим ҳам худди шундай. Содиқни ҳар кўрганида бир салом бериб, муваффақиятларидан ёниб юрганида, унинг «бирдан» қамалиб қолиши сал чўчитди уни, ўзи қазиган ҷоҳнинг бунчалик даҳшатли эканини энди фаҳмлагандек бўлди, уч-тўрт кун таҳорат олиб, намозга зўр берди. Ўзини одамлардан четроқ тутди. Ҳар кўрган одам «ўртоғинг қамалиб қолибди-ку, оранглар жуда қалин эди» ёки «бошини еган ўзинг эмасмисан, жилла-бўлмаса сабабини биларсан ахир, бир қошиқдан ош ичардинглар» дейётгандек кўринарди. Лекин ҳеч ким ҳеч нима демади. Фақат кейинги вақтларда у актив бўлиб қолган мактабда баъзи бирорлар ундан ўзини четга олди, бирга йўлга чиқиб қолса, бир нарсани баҳона қилиб чапга бурилиб кетишарди, ҳатто бир куни кекса ўқитувчи Икром отанинг «галамис» деганини ҳам ўз қулоги билан эшилди, аммо ботиниб жавоб қайтаролмади. Шунда билдики, бу хилда оғзига сўқ солиб яшаши яхши эмас, тиқилиб қолиши мумкин. Ўзига хос чаққонлик билан тўнини ўзгартириди, қаерда тўртта одам бўлса орасига суқилиб, тўдага ўзини уриб, гапга аралашди, ўзини соғифил кўрсатиб, Содиқнинг саганасига тош қалади, ҳатто бир мажлисда сўзга чиқиб уни обдан қоралаб бўлгач:

— Мендан порага қази билан сур тўш олган! — деди.

— Қассоблик ҳам қиласизми! — деди кимдир пастдан. Сокин тунда отилган ўқдек кулаги кўтарилиди. Кутилмаган бу луқма Мирсалимни шошириб қўйди; қази билан сур тўш келадиган жойдаги унинг яширин савдо иши очилиб қолаётганга ўхшарди.

— Нега! — деди ўзини ўнглаб Мирсалим, — топиб беринг деган эди, минг машаққат билан топиб берсам...

— Зўрлаб олибди-да! — яна ўша таниш товуш қичқириди.

— Йўқ, ўзим юборганман... Зўрлаб берганман.

Унинг чулдираб қолганидан яна кулаги кўтарилиди. Яна бирор:

— Зўрлаб берган ҳисобга кирмайди, мажбур қилиб олса экан! — деди.

— Мажбур қилган... йўқ... мажбур қилганман...

Мирсалимнинг дудуқланиши узоқ чўзилмади. У гапни бошқа ёқса буриш билан қалавасининг йўқотган учини топиб олди. Дастрўмол билан пешонаси ва қизарип кетган бўйинларини артиб, баланддан келди.

— Сиз менга луқма ташлаб сўзимдан адаштирманг. Мен сизнинг мақсадингизни ҳам биламан, халқ душмани

Содиқ билан бирга ошхонага кирганингизни ўз кўзим билан кўрганман, бешта кабобнинг учтасини унга бергансиз. Мен бўлсам унинг зулмини тортиб келдим. Талабалар рўзасини нон бериб очтирганимда мени масҳаралаб, рўзани ҳимоя қилган ким? Содиқ! Ўқувчиларни ҳушёрликка чақириб, дафтар муқовасидан ҳар хил тамга, сўз қидиртирганимда мендан кулган ким? Содиқ! Педсоветларда ким менинг обрўйимни тўккан? Содиқ! Мен бу ҳалқ душманининг ҳазилакам жабру жафоларини тортганим йўқ! Лекин мен унинг кирдикорларини ичимга ютиб кетавермадим, қаршилик кўрсатдим. Ким бошлиб уни педсоветда танқид қилди? Мен! Бошлиб уни мен фош қилдим, мен синфий ҳушёрлик кўрсатдим. Эсларингда борми, у болаларга «қаддирғоч Маккай мукаррамадан келган муқаддас қуш, уясини бузиб бўлмайди, бузманглар»деганда ҳам, талоқ ҳақида ўқувчи болаларга ахлоқсиз ҳикоялар айтиб берганида ҳам сизлар индамадинглар. Мен, йўқ, ундай эмас, дедим, унинг ёвуз ниятини фош қилдим.

Залдаги сукунатни кекса ўқитувчи Икром отанинг заҳархандаси бузди:

— Керакли жойга ҳам бориб айтганмисан?

Ота сўзини тугатмасдан Мирсалим шошқалоқлаб кетди:

— Айтганман... йўқ, бориб айтишим мумкин. Айтаман...

— Айтмаган бўлсанг, тезроқ бориб айт, яна чиқариб юбормасин!..

Кимdir пиқиллаб қулади, кимdir йўталиб қўйди.

— «Ўртоқ Қўчқоров икки кун кўринмаса, мактаб соқолсиз кишидай бўлиб қолади», деб соясига якандоз солиб юрган ким эди? — деди яна бир ўқитувчи.

— Деганман! Деганим рост, лекин бу гапни тўғри тушуниш керак. Соқол эски одамларда бўлади. Содиқ бўлмаса мактаб йигитлардек яшнаб кетади, деганман. Бу менинг унга қарши олиб борган курашимнинг бир хили эди, замон аравасидан кетда юрмасдан, ҳушёр бўлиш керак, ўртоқ...

Мирсалим луқма ташлаганинг номини тополмади, энсаси қотиб ҳеч ким айтмади. Унга-бунга: «нима эди фамилияси?» дегандек жовдираганча қолаверди...

Мирсалим бундай сўзларни мажлисларда неча бор тақрорлаб юрди, кейин район доирасида бўлган бир қатта йигилиша ҳам ёзиб келиб, ўқиб берди. Унинг бу «фош қилувчи нутқи» кимгadir ёқди-ю, у бир обрў топиб

қолди. Шу мажлиснинг ўзидаёқ район раҳбарларидан бири уни тилга олиб, қўлтиғига сув пуркаб қўйди. Сал вақтдан кейин унинг мактаб директори қилиб тайинлангани ҳақида маорифнинг буйруги чиқди. Бу Мирсалимнинг кутганидан ҳам ортиқ эди. Дарров ўзига сиполик бериб, мактабда «ҳушёрлик»ни кучайтириб юборди. Содиқнинг вақтида эътибор топган кишиларни чўқиласди. Икром отани «ўз аризасига кўра» ишдан бўшатди. Зоология кабинетида Содиқ ясад берган калхат, бўри, юмон-қозиқ чучелоларини «бу ҳалқ душманининг ёвуз ниятили иши, акс ҳолда йиртқич бўри билан олғир калхат, кеми-рувчи юмонқозиқни ўшларимизга ибрат қилмас эди» деб олдириб ташлади, Содиқни эслатадиган ҳар бир нарсани қириб-қиритишлади, ҳатто «ботаника боғи» деб ном олган мактаб орқасидаги майдонни текислаб юборишига сал қолди, кўпчилик «биз обод қилганимиз» деб қалқон бўлгани учунгина қолди. Оз муддат ичида мактабни ўз расаматига солиб олди. Ҳадди сиққанлардан айғоқчи тайинлаб, кишилар орқасига қўйди. Йизмидан чиққанларни кабинетига чақириб, бигизини тиқди, Содиққа ҳамтовоқлиқда айблаб дўйк урди, ҳалқ душманини фош қилишдаги ўз хизматларини пеш қилди, мўйлов силади. Энди ҳеч ким мактабнинг камчилиги ҳақида гапиролмас, гапирган киши минг балога гирифтор бўларди! Бу вақтда Мирсалим сурма ранг дўппини фуражкага, кўйлакни гимнастёрка билан энли чарм камарга алмаштирган эди.

Мирсалим мактабни «тозалаб», ўз қолипига солиб олгандан кейин, ўзининг уй ичини бегумон қилиб қўйишига қарор берди. Қизи Азизанинг Қодир билан ҳамон учрашиб туришини билар, бу нарса бир кун эмас, бир куни ўзига путур етказиши мумкин. «Ҳалқ душмани»нинг укасини куёв қилиши ўзини ёниб турган оловга ташлаш эмасми? Мирсалим минг қоқилиб, неча йил орзу қилиб энди минган амалига жони-жаҳди билан ёпишиб олган эди.

Ичида у Қодирнинг ёмон йигит эмаслитини биларди. Қизи билан унинг алоқасини бошлиб сезганда ўзини билиб, билмасликка соглан, орқаваротдан кузаттган, қизининг дидидан мамнун бўлган эди. Бунинг устига, Қодирнинг акаси ҳам чакки обрўга эга эмас эди-да. Энди-чи? Энди бу оила — қора қозон, яқинлашганга қораси юқади. Бунинг устига, Мирсалимнинг ўзи ҳам кутмаган баҳт қуши бошига қўнган пайт. Наҳот икки боланинг қандайдир севгисини деб, мавқеидан ажралса. Наҳотки омад нарвонининг илк почаларига энди оёқ қўйганда

кўра-била туриб сирганиб ииқилса! Йўқ, бунга йўл қўймайди! Оталик мавқеи билан бир силтаб, қизини қайтариб олади, кейин мансабида баҳавотир ўрнашиб ўтиради, омади бардош берса, яна юқорига кўтарилиши нияти ҳам йўқ эмас.

Мирсалим бу масалани бир неча кун ўйлаб юргач, охири хотини орқали иш кўришга қарор қилди. Ишдан қайтиб келса, қизи ҳамон ўқищдан келмаган, хотини ҳовлини супуриб бўлиб, ахлатни ҳокандозга олаётган эди.

— Тўплаб нима қиласан, ариққа оқиз қўй-да.
— Вой, ахлат-а! Кишилар ичади, юз-қўл ювади...
— Кипшилар... кипшилар... Уни олдириб ташлашнинг ўзи бўладими, муллажиринг керак! Ё дадангиздан мерос тегдими! — деди Мирсалим, лекин бугунги нияти эсига тушиб дарров юшлади. — Ке, майли, тўплай бер, мактаб аравасига айтсан олиб кетар. Қани, бу ёққа кел, маслаҳатли иш чиқиб қолди.

Ҳеч маҳал бундай маслаҳатлашиб иш тутмаган эрининг бу сўзи хотини қулогига алланечук эштиди. «Ишқилиб хайрли бўлсин» деганича нақшли жез обдастада сув олиб келди. Ҳар кунгидай эрининг оёғига оз-оз қуяр, эри терлаган бармоқларини битта-битталаб орасига қўлини тиқиб ювар экан, гап бошлади:

— Кизингга айт, Қодир билан учрашувни бас қилсин, охири яхши бўлмайди. У дунёю, бу дунё косаси оқармайди, оқартиришмайди. Ўзиники оқармагани оқармаган, бизга ҳам касри уради. Ёпиқ қозон ёпиқлигача қолсин, айт, тайинлаб айт қизингта.

Муҳаббат нималигини билмаган, муҳаббатта иши тушмаган, ҳатто унинг борлигига шубҳа қилга Мирсалим Азиза билан Қодирнинг учрашувига ёшлиқ ҳаваси деб қараган, икки оғиз сўз билан ажralиб кетишига ишончи комил эди. Шунинг учун хотинига йўл-йўриқ бериб, уйга кириб кетди. «Бир оз дам олай» деб ётиб, қўзи илинибди. Бир вақт Азизанинг йиги аралаш бақириб, кимгadir гап уқтираётганидан чўчиб уйгонди, ташқарига қулоқ солди.

— Бас, даданг уйда, эшитиб қолади! — дерди хотини.
— Эшитса эшитар. Мен дадамнигини эшитдим, дадам ҳам мениникини эшитса эшитар, — деди Азиза чўрт кесиб.

Мирсалимнинг эти жимиirlab, нафаси тиқилиб келди, устига ёпган чопонини иргитиб ташлаб, дир-дир титраганича ҳовлига чиқиб борди. Дадасини кўриб, айвон четида турган Азиза бошини қуйи солди, хотини

«энди балога қолдим!» дегандек, пастки лабини тишлаб, юзини четта ўғирди.

— Нима гап? Нима лўлилик? — деди Мирсалим худди ҳеч нарса билмаган кишидек ўзини босиб.

Бир оз жимлиқдан кейин хотини қизига ер остидан қараб олгач, деди:

— Ҳалиги гапингизни айтган эдим...

— Хўш, нима дейди, номақул маслаҳатмишми! — деди Мирсалим жўрттага қизи эмас, хотинига қараб. Лекин жавобни хотини эмас, Азизанинг ўзи қилди:

— Акаси учун у жавобгар эмас!

— Жавобгарми, йўқми, менинг ишим йўқ. Унуг уни, вассалом!

— Энди ёмон бўлиб қолдими? Қўрқянисизми? Гап тегдими?!

Мирсалим бундай жавобни кутмаганидан, ялт этиб қизининг юзига қаради. Азизанинг кўзларида ўт чақнар, лаблари асаддан қисиқ, «мен ўзимни, ўз севгимни ҳимоя қиляпман» деган ирода бутун вужудидан барқ уриб турарди. Газабдан Мирсалимнинг панжаси муштга туғилди, бўйни чўзилиб, кўзига қон қуйилди.

— Ҳа, қўрқаман! Ўша мишиқини деб обрўйим тўкилишини истамайман!

— У мишиқи эмас, ҳалол йигит, меҳнаткаш йигит! Акасининг кимлигини билмайману, лекин унинг соғ виждонли киши эканига бошим билан жавоб бераман.

— Акаси ҳам шунаقا, тили бийрон, усти йилтироқ одам эди.

— Акасини билмайман!

— Зато мен биламан!! — деди ўдагайлаб Мирсалим. Лекин бирор «Ҳа, тўгри, сен уни яхши биласан, бошини еган ҳам ўзингсан» деяётгандек чўчиб кетди. Дарров қарорини айта қолди: — Гап шу: ҳалқ душманининг укасини күёв қилмайман!

— Мен сиздан сўраб ўтирумайман!

— Нима?!

Азиза жавоб ўрнида бошини магрур кўтариб чақнаб турган кўзини отасига қадади. Унинг кўзида ҳақсизликка қарши нафрат, исён, изтироб ва ўз ишига ишонч, фидокорлик ёнар, даданинида эса ўжарлик, манманлик ва гараз, ҳусумат акси бор эди.

Мирсалим Азизанинг бу тикилишига бардош беролмади, ўз маглубиятини бақириқ билан яшириди:

— Йўқол! Дийдорингни кўрмай! Менинг сендай қизим йўқ!

Хотини фарёд билан бошини чанглаб, Мирсалимнинг оёғига ташланди. Азиза вазмин қадамлар билан Мирсалимнинг ёнидан ўтиб, сўрига илиб қўйган портфелини олди. Оҳиста, вазмин қадамлар билан эшикка қараб юрди.

Эртасига онасини безовта қилмаслик учун ётоқقا жойлашганини айтиб, одам юборди.

Мирсалим эса, бир ҳафтадан кейин Содик оиласи билан турган ва бир вақтлар ҳаваси келиб юрган тўрт хонали ҳовлини Адолат холанинг кўз ёшларига қарамасдан бўшаттириб олиб қўчиб кирди. Мункиллаб қолган, гам-гуссадан соchlари оқариб кетган Адолат хола кўчага улоқтириб ташланган юклари устида ўтириб:

— Бу қора кунлар ўтар-кетар, юзингизнинг куйгани қолади, Мирсалим! Содикжон келса нима дейсиз? Уят!— деган эди, Мирсалим эшитмагандай бўлиб дарвозани холанинг юзига тарсилатиб ёпиб кириб кетди.

3. ИШОНЧГА КИРГАН ТУҲМАТЧИЛАР

Сўнгиз ширин орзулар огушида экан, назоратчи эшикни зарб билан очиб, «Кийин! Юр!» деганида қувончдан ичидা «ана, уйга кетдим» деб ашил-тапил кийинган Содик, сал ўтмай ўзини яна Чуханов кабинетида кўрди.

Терговчи ўз ўрнига ўтириб, стол тортмасидан оқ қозоз олиб кўздан кечириди. Кейин бошини кўтариб, Содикка қаради:

— Демак, иқрор бўлмоқчи эмассиз? Фойдаси бўлса давом эттираверинг, ўзингизга қийин.

Содик чурқ этмади. Терговчи ўз жойига бориб ўтириди. Телефон қилиб бир кишини ўрнига вақтинча кириб туришга таклиф этди. Сал ўтмай у одам эшиқда кўринди. Янги кирган лейтенант Содикнинг саломига алик олиб, Чухановнинг ўрнига ўтириди. У тунов куни ҳам бир-икки кириб-чиқиб кетган эди. Шунда кимdir уни Пушкарёв, деб чақирганда, фамилиясини билиб олган эди. У мулоим кириб, Чуханов билан қўл олиб қўришади-да, Содикка юмшоқ назар ташлаб қўяди, саломига бош чайқаб алик олади.

Пушкарёв ҳозир ҳам Содикка қараб бир-икки оғиз жуфтлади-ю, гапирмади. Яна қўлидаги китобини варақлади, қизиқ суратга кўзи тушди шекилли, мийигида кулиб қўйди. Кейин юмшоқлик билан унинг аҳволини сўради, кўнглини кўтарган бўлди.

Содик Пушкарёвнинг бу меҳрибонлигидан курортга бепул путёвка олган кишидек қувонди ва айни вақтда хўрлиги келиб кетди. Инсоннинг кўнглини олиш, уни мамнун қилиш учун ахир кўп нарса керак эмас-да!

Пушкарёв буни тушунди, ўрнидан туриб келиб, юпашиш оҳангида гапирди:

— Хафа бўлманг, кераги йўқ.

У яна нималардир деб юпатмоқчига ўхшарди-ю, лекин журъат этолмагани кўриниб турарди. Содикнинг фаҳмича, Пушкарёв бу ерда рўй бераётган баъзи ноҳақилкларни ўз кўзи билан кўриб турибди, ичидан куяди, аммо бирор иш қилишга, бир иш қилиш эмас, ҳатто айтишга ҳам ожиз!

— Юрагингиз қасал эмасми? — деди бир оздан кейин.

— Йўқ, — бош қўмимрлатиб жавоб қилди Содик.

— Унда ҳеч нарса қилмайди, ўтиб кетади, сал толиқибсиз.

Содикнинг кўзи шу кичик суҳбатдан кейин чарақлаб очилди. Кўзига шу лейтенант дунёда энг меҳрибон киши бўлиб кўринди. Бошини кўтариб, Пушкарёвга қаради. Назарида жуда ўзгачадек бўлиб туюлган бу ёшгина йигит оқ-сариқдан келган, кўзлари кўм-кўк, қошлари сезилар-сезилмас кул ранг, бурнининг учи бирор чертиб қўйгандек тўмтоқ, энгаҳи учли, лаби чўғдек қизил экан. Бунақа оддий рус кишиларни у кўп кўрган. Улардан қанчадан-қанча ўртоқлари бор эди.

У Пушкарёвнинг кўзига термилиб қолди. Бу кўзлар унга ҳаёт ва истиқбол ваъда этарди, бу кўзлар умид ва ишонч бахши этарди. Бу кўзларда одамийлик ва ҳақиқат бўнарди.

— Сиз ҳам шу ерда ишлайсизми? — деди журъат қилиб Содик.

— Ҳа, — деди Пушкарёв ва кўзини китобдан олиб кулимсиради. Бу табассум Содикда яна жасорат туғдирди.

— Сиз ҳам терговчимисиз?

— Буниси сир, — деди у яна кулиб, лекин салдан кейин қўшиб қўйди: — Сизча кимман?

— Билмасам.

— Мен ҳам терговчиман, албатта.

Содикнинг фикри равшанланиб, ўйлай кетди: Чуханов ҳам терговчи, бу ҳам терговчи. Иккалasi икки дунё. Биридан кишининг кўнгли сув ичади, иккинчисидан энсанг тош қотади. Пушкарёвга ўхшаганлар бўлгани ҳолда нега Чухановлар бунақа иш тутади экан?

Содиқнинг Пушкарёвга раҳми келди. Унга ишилаш жуда қийин бўлса керак. Ахир унинг мана ҳозир Содиқ-қа қилаётган раҳмдиллигини Чухановга ўхшаганлардан биронтаси кўриб қолса, индамай турмайди-да!

Пушкарёв китобни бир четта суриб қўйиб, Чуханов тез-тез кўздан кечириб турадиган папкани очди. Ҳар қоғозни ўқиганда юзи ўзгариб турди. Бу Содиқнинг делоси. У анчагина қалин, кепак рангидағи муқоваси уринган. Содиқ унинг ўз делоси эканини биринчи марта кўрганди ишонмаган, шунча материал қаёқдан йигилади деб ўйлаган, Чуханов муқовасини кўрсатиб, унинг фамилиясини ўқиб беришга мажбур бўлган эди. Барис-бир, ҳали ҳам унинг ичидағи материалнинг ҳаммаси ўзига таалуқли эканига ишонмайди.

Пушкарёв делони ўқийвериб зериқди шекилли, хўрсиниб ундан бошини кўтарди. Ўрнидан турди. Оғир қадамлар билан Содиқ ўтирган бурчакка келди.

— Ростингизни айтинг, советлардан норози бўлган илларингиз бўлганми? Ҳеч жиноятга қўл урганмисиз?

— Мутлақо! Ҳаёлимга ҳам келмаган. Бунинг учун асос ҳам йўқ: бадавлат хонадоңдан чиқмаганманки, отамнинг Совет ҳукумати туфайли қўлдан кетган мол-мулкини эслаб, хумори тутса; чет элда бўлганим йўқки, унинг усти ялтироқлигига учсан, ўшаңдай ҳаётни орзу қилсан; бирорта мафқураси бузуқ одамда ўқиганим йўқки, у мени йўлдан урган бўлса!

Содиқнинг астойдил куйиб-пишиб гапириши Пушкарёвнинг диққатини тортди. У тушундики, қаршисида уйқудан қолиб, ҳолдан толиб ўтирган киши ҳаётта бефарқ қарайдиганлардан эмас, бундайлар комил ишонч билан яшайди, икки юзламаликни билмайди.

Пушкарёв ана шу хуносасини яна бир тасдиқлаб аниқлаб олмоқчи бўлгандек, Содиқни бошдан-оёқ кўздан кечирди, ҳоргин кўзига боқди, юзларидан нималардир излади. Кейин яна ўз жойига ўтиб, делони кўрди. Елкасини қисиб қўйди.

— Қизиқ, жуда қизиқ...

Шундан кейин орага узоқ жимлик чўқди. Анча ҳушёр тортган Содиқ фикран бир неча марта уйига бориб келди, севган мактабини айланди, дарсга кирди, овга чиқди. Ширин орзулар огушида маст бўлиб ўтирас экан, Чуханов кириб келди. Қўлида бир варақ қоғоз. Пушкарёв чиқиб кетди.

Чуханов стулига ўтириб, Содиқни олдига чақириди.

— Мана буни ўқиб, қўл қўйинг.

Содиқ Чуханов узаттан қоғозни ўқиди-ю, устидан совуқ сув қўйилгандек ҳушёр тортиди. Қоғоз унинг партия билетини шаҳар партия комитетига топширилгани ҳақида эди.

— Ўчдимми? — дея олди ўзин бу даҳшатли хабардан аранг ўнглаб Содиқ.

— Бўлмасам-чи!

Содиқ шундан кейин қандай қилиб жойига келиб ўтирганини, қоғозга қандай қўл қўйганини, қачон уни камерага олиб тушганларини эслай олмайди. Партибилети ҳақида тўрт энлик қоғоз кўз олдидан кетмай қолди...

Содиқ ўз ўлимига ўзи аза очгандек, ҳўнграб йиглаб юборди, бу унинг умрида балки биринчи марта ҳўнграб йиглаши эди.

Бир неча кун ўтгач уни яна терговчи чақириди.

Содиқ кириб борганда Чухановнинг хонасида Мирсалим ўтирганди. Содиқни кўриши билан сал безовталанди, лекин тезда ўзини ўнглаб, ютиниб олди. «Бу нима қилиб юрибди?» — Содиқнинг миясига келган илк фикр шу бўлди. Ҳаёлида бунга жавоб топгунча, нечундир, юраги орқасига тортиб кетди.

Мирсалим қандайдир соҳта ишшайиш билан ўрнидан қўзгалиб, саломлашган бўлди.

Содиқ ўтирас-ўтирас терговчи сўз ташлади:

— Таниш бўлсанглар керак?

— Ҳа, бирга ишлардик, — деди Содиқ бўшгина. Мирсалим боши билан тасдиқлади.

— Таниш ҳам гапми, сирдошлар-ку. Қанча-қанча шишаларни бирга бўшатишган, — гапга аралашди Чухановнинг ёнида ўтирган қораҷадан келган, юзларига ҳусн-бузар тошиб кетган новча ёш йигит. Содиқ бу йигитни билади. Фамилияси Сайдуллаев. Буни илк бор эшитганда наҳотки фамилиясининг нотўғри эканини билмаса, асли Сайдуллаев-ку, деб кўнглидан ўтказган эди. Унинг талаффузидан Самарқанд шеваси яқзол сезилиб турарди. У баъзан-баъзан кириб Чухановга кўмаклашади. Ҳатто бир куни Содиқ билан ёлгиз қолиб, «бўйинингизга олинг-қўйинг-да, ўзингизни қийнаб нима қиласиз, сиз куч берган тўнка энди кўкармайди», деган эди. Шу-шу йигитни ёмон кўриб қолганди.

Чуханов «барвақт луқма ташладинг!» дегандек Сайдуллаевга қараб, аввалги юмшоқ товуш билан яна сўради:

— Бир-бирингизга шахсий адоватларинг йўқми?

Бошлиб Мирсалим жавоб берди:

— Йўқ.

— Хизматдаги баъзи бир тўқнашувларни ҳисобга олмасак, албатта, йўқ.

Содик шундай дейишга деди-ку, аммо ичидан совуқ ел ўтгандек бўлди. Юраги қандайдир кўнгилсизликни сезаётгандек ҳаприқиб кетди.

— Хизматда бунаقا гаплар бўлади, адоватта кирмайди! — чўрт кесди Чуханов.

Ана шундан кейин Содик етти ухлаб, тушига кирмаган гаплар бошланди.

Мирсалим гувоҳликка келган экан. У шунаقا айбларни Содикқа тақадики, унча-мунча одамнинг тилигача музлаб кетади. Содик ўз тугилган қишлоғида бир неча маслақдош кишилари билан советларга қарши ишлар қилган эмиш. Мақсади — ёшларни йўлдан уриш бўлган эмиш. Шу ниятда маориф соҳасига кўчган, қамалган Болтақул унинг ўнг қўли экан. Ўз фаолиятини кенгайтириш мақсадида марказга кўчиб келган, Мирсалимни вербовка қилишга уринган, у ён босмаганидан кейин турли йўллар билан қиса бошлаганимиш.

— Ёлтон! Туҳмат! — бардош беролмади Содик.

— Бақирманг! Кўл остингиздагиларга бақирадиган директорлик вақтингиз ўтиб кетган. Мен бу гапларни ўз оғзингиздан эшигтганман.

Мирсалимнинг бу сурбетлигидан Содик яна тутақиб кетди:

— Туҳматчи! Галамис! Бўхтон қилгани уялмайсизми!

Уни Сайдуллаев қайириб ташлади.

— Совет кишисини ҳақорат қилманг, гражданин Кўчкоров.

Содик терговчиларнинг танбеҳига парво қилмай, иғвогарнинг ўзига ташланди:

— Сенинг-ку тилёглама, ичидан пишганлигинги билардим, лекин юраги қора, ифлос, иғвогарлигиндан бехабар эканман. Майли, гапир, оғзингта сиқканча гапир, виждонсиз!

Чуханов ишнинг бузилиб кетишидан қўрқдими, нима учундир, оғирлик билан орага тушди:

— Кўчкоров! Енгиллик қилманг! Ҳақиқат доим шунаقا аччиқ ва залворли бўлади. Шуларнинг барчасини шу вақтгача ўзингиз тартиби билан айтиб беришингиз мумкин эди. Бироннинг оғзидан эшитиш ва фош бўлиш, албатта, оғир! Нечора!

Мирсалим хизматлари эвазига мукофот олаётган одамдек бемалол ўтиради. Лекин қандайдир безовталик юзига шарпа солиб турарди. У Содикнинг юзига бокол-

мас эди: ё бардоши етмайди, ё туҳматининг сезилиб қолишидан чўчириди. Содик эса, аксинча, унинг қарашини овлар, кўзини учратиб, ичига назар ташламоқчи бўларди, пайт пойларди. Охири бунга мусассар бўлди, унинг кўзини учратди: Мирсалим бир неча лаҳзага бардош беролди, холос! Содик унинг бу беҳаёларча боқишидан галамислик, игво, туҳматчилик қон-қонига сингиб кетган, қотиллиқдан қайтмайди, кишилар бошига қора кун солищдан завқданади бу одам, деган ишончга келди, «Эҳ, аттант, нега аввал билмаган эканман» деб ўкиниб қўйди.

Содик қанчалик қаттиқ туриб ўзини ҳимоя қилмасин, Мирсалим шунчалик безбетлик билан унга туҳмат тошларини ёғдирар эди.

Содик бу ерда ҳақлигини исбот қилишга қурби етмаслигини билди. Иши судга ошса, ўша ерда узилкесил галаба қозонишига умид боғлаб, ўзига дадда бериб турганда яна бошқа бири пайдо бўлди. Бу бир вақтлар дарсга ичиб келгани учун Содикдан дакки еган ўқитувчи Шукуров эди. У Мирсалимга ўхшаш сурбетларча гердайиб ўтиргмаган, шартта-шартта гапирмаган бўлса ҳам, Мирсалимнинг айтганларини баъзан тўлдириди, баъзан тасдиқлади. Содикни мактабдаги ҳалол ўқитувчиларни қувгин қилиш, таъқиб остига олиш, талабалар орасида диний тарғибот олиб бориш (қалдирочни Маккай-мукаррамадан келган деган, талоқ ҳақида одобсиз латифа айтиб берганмиш), майший жиҳатдан бузилиб, ёш хотинга уйланиш, очилган хотин-қизларни таҳқирлашда айлади. «Ҳукумат хотин-қизларни эрқаклар билан тенг қиласман, деб бекор уринади, йигирмата хотиннинг ақиби бир товуқнивича йўқ. Бир айёлнинг гийбати қирқта эшакка юк бўлади», деган эмиш.

— Қачон? Қаерда? — сўради ажабланиб Содик.

— Мактабда, коридорда. Мавжуда Абдураҳмонова номзоди депутатликка кўрсатилганда.

Содик Шукуровнинг бу туҳматидан ёқа ушлади: — ё тавба! — салдан кейин ўзини тутиб олди, — Шукуров, сизнинг туҳматчилигинизга эмас, ит еганини қусадику, лекин қўлингизга тарбиялаш учун ишониб топширилган болаларга жоним ачиляпти. Эсиз болалар! Эсиз тарбия!

— Сиз ўзингизнинг ғамингизни еяверинг, — уни чўқилади Сайдуллаев. Унинг қўкрагидаги Осоавиахим нишони қийшайиб, ўнг қўзи остидаги қора холи йилтилаб кетди.

— Менинг виждоним пок. Итнинг тили теккани билан дарёнинг суви ҳаром бўлмайди. Ёлғоннинг оёги қисқа, узоққа боролмайди, бир куни миси чиқади. Лекин сизларнинг бундай галамислар гапига ишонганингларга ҳайронман.

— Халқ душмани Болтақул сизнинг маслақдошингиз эканини унумтанд! — чўрт бўлди Чуханов.

— У душман эмас!

— У сиздан кўра ақлли экан: ўзини қийнагани йўқ, ҳаммасини айтиб берди, — деди Чуханов.

«Наҳот шу гаплар тўгри бўлса! Болтақул душман, ўзи иқрор! Йўқ, мумкин эмас!» — деди ичида Содиқ ва яна ажабланди.

Содиқ гангиганча камерасига кириб келди. У муддиш тушдан уйгономаган одамга ўхшарди.

4. ЮЗМА-ЮЗ

Шундай вақтлар бўлди, терговчи ҳафталаб уни чақирмади. Бир куни яна бир киши билан юзма-юз қилди. У босмачиларга қарши кураш йили унда аскар бўлган экан. Уни Содиқ танимади, сўнгра билса, бир оз кунгина хизмат қилган экан. Анча ёшларга бориб қолган, соқол қўйган, сўйлоқ тишли, бир кўзи кўр, новча бир киши эди. У Содиқни босмачиларга қурол етказиб бериша айблади.

Содиқ мана шу найрангларни хаёлидан ўтказиб, янги камерага кириб келди. Бу камера аввалидан кенгроқ ва қўш каравотли эди. У биттасига ўрнини ёзиб, иккинчи сига қайси «бахтиёр» келар экан, деб кўнглидан ўтказди, кирадиган одамнинг қандай бўлиши уни қизиқтирумайди. У одам зотини кўришга, сўзлашишга муҳтож. Аввалги камерада ёлгиз ётганида ҳафталаб оғзидан бирор сўз чиқмаган вақтлари бўлди да, ахир.

Учинчи куни прогулкадан қайтса, бир одам ўтириби, Содиқнинг кирганини кўриб, бошини кўтарди. Саломлашди. Қамоқда бир-бировга бериладиган одатдаги сўроқлар бўлиб ўтди: қачон қамалгансиз? Нимага? Қайси камерадан чиқдингиз? Кимларни кўрдингиз?

Содиқнинг бошлаб кўзига ташланган нарса, ҳамсуҳбатининг хумкалла, дўнг пешоналиги, қошининг қошдан кўра мўйловга ўхшашлиги ва рўпарасидан сочма ўқегандек чўтирилиги бўлди. Содиқ унинг исмини сўраган

эди, нима учундир, исмини эмас, фамилиясини айтди: Бадалхўжаев экан.

У бошлаб суҳбатга мойиллик кўрсатмади. Нимадандир ҳадиксираши, ўзини эҳтиёт қилаётгани, юрагида эса, тўфон ҳайқириги ётгани яққол кўриниб турарди. Содиқнинг:

— Нима иш билан ётибсиз? — деган саволига:

— Эски нарса. Ёшлик хатоси, — деб қўя қолди. Бу хато нимадан иборат эканини айтишини истамади. Содиқ уни ўз гази билан ўлчаб, «бу ҳам тухмат қурбони шекилли» деб қўйди ичида ва унинг юрагини ҳам ўзиникидек ловиллаб ёнаётган ҳисоблаб, унга туз сепишни лозим томади.

— Тухмат ёмон! Тухмат — тошни ёради, — деди унга ачиниб ва ўз гувоҳларининг тухматини гапириб берди.

— Мен босмачига қурол етказиб берган эмишман. Тухматни қаранг: ҳалок бўлган аскаримнинг милтиғини олишга руҳсат этмаганимшиман. Милтиқ Диловархўжа қўрбошининг йигитлари қўлига тушганмиш, шу қурол етказиб бериш эмиш.

Ўзининг ташвишли ўйлари билан банд, суҳбатга лоқайд қулоқ солиб ўтирган Бадалхўжаев, «босмачи» сўзини эшитиши билан бошини кўтарди, Диловархўжа исми қулогига кириши билан ялат этиб Содиқقا қаради.

— Ким дедингиз? Диловархўжа қўрбоши?

— Ҳа. Сиз уни танийсизми?

— Ўша йиллари бир қулогимга чалингандек бўлган эди.

— Сиз ҳам ўша томонларданмисиз?

— Ҳа, сиз-чи?

— Фир-гир шамол қишлоғидан.

Бадалхўжаев яна қизиқиб қолди. Хаёл билан қисиқ кўзлари чарақлаб, мўйловга ўхшаган бароқ қошлари қовоги устига уюлиб келди.

— Сизни-ку танимаяпман, отангизнинг номлари нима эди? Балки у кишини танирман.

— Босмачилик йиллари «мусулмон командир», «Содиқ командир» деганини эшигтанмисиз?

— Ўша киши сизнинг отангиз эдими?

Содиқ кулади:

— Йўқ, ўзим.

— Ўзингиз? Йўғ-е! — Бадалхўжаев иргиб тушди. Чўтири башараси оқаринқиради, чап кўзи пирпираб кетди. Дарров ўзини босиб, гапни бўлди: — Унда неча ёнда бўласиз?

— Айни йигит чогим, шернинг оғзига кириб чиқ деса, қайтмайдиган чогим эди.

— Ҳа, давр сургансиз, номингизни кўп эшитганмиз. Хўш, бу ерда нима қилиб юрибсиз?

Содикнинг ёшлик — жанговар йиллари эсига тушиб, руҳи кўтарилиб кетган, қулоқ солувчи бўлса эрталабгача гапиришига тайёр эди. Ана шу кўтаринкилик билан жавоб қайтарди:

— Бир айланниб кириб қолувдик, чиқиб кетиш қийин бўялпти, эшиги қўшқулфлиқ экан.

— Қўшқулфлиги-ку майли, — унинг кулгисига қўшилди Бадалхўжаев, — то кўчага чиққунча етти эшиги борлигини айтмайсизми!

— Санадингизми?

— Мени-ку бу шаҳарга умрим бино бўлиб биринчи келишим, шу ерлик биттаси айтган эди.

— Санабди дeng? Шундай қилиб, бизнинг томондан экансиз-да. Нима, ишингиз босмачилик билан bogланганими?

— Зўрлаб bogлашяпти, — деди Бадалхўжаев боягилик гап-сўзга майли бўлмай. Содик бошқа титкиламади, сухбатдоши ҳам тафсилотини айтмади. Иккиси ўз ўрнида хаёл огушига сингиб кетди. Ётиш олдидан ўрнини тузата туриб, Бадалхўжаев сўраб қолди:

— Диловархўжа қўрбоши қочиб қутулиб кетган дейишади, шу ростми?

— Рост. Уч кун қувиб уддалолмаганмиз. Яқинда қўлга тушган деб эшитандим.

Бадалхўжаев яна жим бўлиб қолди. Кўргасининг бир четини қайириб, ётиш хуштагини кутарди. Гўё унинг юрагида портлаб кетиши мумкин бўлган зўр тугён ётибди-ку, уни кўрпа билан бекитиб, уйқу билан босмоқчилик безовта.

Хуштак чалиниб, у ёшига ярашмаган шошма шошарлик билан ўринга кирап экан, яна деди;

— Ушланмагандир. Ушланса эшитиб қолардик. Чаққон бўлган дейишади.

— Кўй туриб, эчки имомликка ўтадими, дегандек, бир нарсаси бўлмаса қўрбоши бўлармиди?

Бадалхўжаев яна индамай қолди. Энди у гапини тарозига solaётгандек, шифтга тикилиб ётар эди. Содик-қа орқасини қилиб, ўгирilar экан, луқма ташлади:

— Шу кунда ушлапса нима қилишарикин?

— Билмадим.

— Отишадими?

— Отишлари ҳам мумкин, — деди Содик гап рўёбга чиқмайдиган нарса ҳақида бораётгандек бепарвогина.

Бадалхўжаев яна жим бўлиб қолди. Унинг мушукмизоз, ухламай хуррак отадиган одати бор шекилли, кўзи очиқ хуррак тортиди.

Бадалхўжаев ўз саволидан ўзи рози бўлмади. Кечаси билан ажриққа ағанаб чиқди. Мижжа қоққани гумон. Содик бир уйгониб қараганда ҳам кўзи шифтда эди.

— Ухладингизми? — деди Содик.

— Хаёл олиб қочди.

Содик бошқа ҳеч нарса демади. Бунаقا кечалар унга таниш, қанчасини тоқи санааб ўтказган.

Эрталаб Бадалхўжаев сўлиб турди. Тез-тез силаб турдиган мўйловсифат қоси билан ҳам иши бўлмади, у болаларнинг тепадиган ланкасидаи, қовоги устида ёпишиб ётиби. У оғир касалдан тургандек, бемажол, камган эди. Чой томогидан қувурдан сув ўтгандек, қулт-қулт қилиб ўтди. Шу куни уни терговга чақирдилар. Кечаси яна. Индинига куни билан терговда бўлди. Кейин яна... Ана шу кейингисидан фарёд уриб қайтди:

— Мени худо урди! Тамом бўлдим! — деди эшиқдан кира солиб. Дунёда Содикдан бошқа меҳрибони йўқдек, унинг елкасига ўзини ташлади. Содикнинг: «Нима гап ўзи?» — дейишига қулоқ солмас, нуқул пешонасига муштлар, «Худо уриб қолди мени!» — дер эди.

Содик катта одамнинг бундай йигисини биринчи марта кўраётганидан, шошиб қолди. Бечоранинг бошига биронта номард туҳмат тоши ёғдириб кетдими? Оқни қора қилиш учун кўп бўёқ керак эмас-да!

— Сабр қилинг, ноумид шайтон.

— Йўқ, сиз билмайсиз. Мен тамом бўлдим.

Бадалхўжаев фарёд уриб, ўз жойига ўтиб ўтириди, бошини узун бармоқлари орасига олиб қаттиқ чанглалади, терисини шилиб олгудек чанглалади. Шу ўтирганича куни бўйи қилт этмади. Кечаси ухладими, йўқми — Содик билмади, лекин анча тетик тортиб турди. Унинг боқиши аламзада, лаби қисиқ, қошлари чимирилган.

— Биласизми, Содикжон, ким билан бирга ўтирибсиз?

— Йўқ.

Бадалхўжаев кечаги Бадалхўжаев эмас эди, уни бирор тунда алмаштириб кетганга ўхшарди. У човут солиша тайёр, овчидан ҳурккан тулкидек ҳушёр эди.

— Энди яширишимнинг фойдаси йўқ. Ишим кеча тамом бўлди, судга ощи. Уладиган ҳўқиз болтадан той-

мас, дегандек, менинг қўрқадиган ерим қолгани йўқ, ҳаммаси очилиб бўлди, ҳаммасини очдилар, органга қойилман. Ўн беш йиллик ишни хато қиласдан тасбиҳ доналариdek бир илга тизиб чиқишиди. Буларда ҳунар катта. Ўша сиз айтган Диловархўжа мен бўламан.

— Йўг-е! — бармогини тишлади Содик.

— Ҳа, мен, ишонинг! Энди талашадиган ҳеч нарсамиз йўқ. Сиз ҳам бу ерда бекорга ўтиргмагандирсиз. Бир сабабсиз шудгорда қўйруқ ётмайди.

Содик унинг сўзини эшитмас, қаршисида ўтирган одамнинг ўша Диловархўжа қўрбоши эканига ҳали ҳам ишонгиси келмас эди.

Диловархўжа эса, шу вақтгача ўғирлик молни яшириб келган кишидек, ичидаги йигилиб ётган, йигилиб ётавериб, тайёр ҳикояга айланаб қолган юрак сирларини бир чеккадан айтмоқда эди. Энди яширишнинг фойдаси йўқ, жиноят ишига тикилган эди.

Ислом байргонининг сопига қизил аскар ўқи тегиб, шарт синиб тушгандан кейин, иккита жиловдори билан Тожикистонга қочибди. Бир жиловдори йўлда жарга юмалаб кетибди. Иккincinnisi билан гарифона кийиниб, бир чет қишлоқда, тозда мусофири умр кечириб турибди. Бир куни қараса, жиловдори яшириб қўйган қуролини оляпти.

— Ҳа? — дебди.

— Қишлоғимга кетаман. Нима бўлса пешонамдан кўрдим, бола-чақамни согиндим.

— Ҳой, бола, шўролар билан ўйнашма, қозиқ қилиб қоқиб юборади, — деса:

— Мен камбагалдан чиққанман, пичоқ ўз сопини кесмайди, — дебди.

Мундоқ қараса, боланинг тўқими ўзгариб қолган, сўзга кирадиган эмас.

— Майли, бор! — дебди. — Лекин бир куни қўлингни узатсанг, олмайман, хафа бўлмайсан ўшанда.

— Хафа бўлмайман! Бир еганим ҳам бўғизимда турибди.

Рухсат берибди. Рухсат берибди-ю, унинг қораси кўздан ўчтунча ваҳима босибди. «Менинг шу ердалигими ни ҳукуматга бориб айтса-я!»

— Бу таги пастга нима, мен ваъда қилган ботмон-ботмон ердан энди умиди узилган, ким бошини силаса мушуқдек ўшанинг тиззасига чиқиб ётади, — дебди Диловархўжа ҳаром нарсадан жиркангаётган кишидек лабини буриштириб. — Чақирсам, қайтмайди, бунга

ақлим етади. Қувсам қочади. Қўшнимнинг отини бир кунга сўрадиму, олдидан тўсизб чиқмоқчи бўлиб, бошини қўйдим. Тўрдан чиққан беданадай йўргалаб, анча ерга бориб қолган экан. Йўлини тўсдим. Ҳеч кимга ҳеч нарса демаслиги ҳақида қасам ичирдим, худони ўртага солдим. Бундан кейин менинг исимим Диловархўжа эмас, Тошмат эканини, бирор ерда учратиб қолса, шу ном билан аташини таъкидладим. Ҳаммасига хўп деди. Оға-иницек хайрлашиб қолдим. Бирор кўрса гумон қиласин деб, ёнидаги фарғонача пичогини ҳам олиб қолдим. Сал нари боргандан сўнг орқасидан қараб, яна кўнглим ўрнига тушмади. Буларга қасам нима! Тўхта, пичогингни ола кет, йўлда керак бўлади, деб олдига бордиму, қорнига солиб юбордим. Ичак-чавоги ағдарилиб тушиди. Ҳамманинг жони ўзига керак. Бир ялангоёқни деб қачонгача жон ҳовучлаб юраман.

— Кейин нима бўлди?

— Кейин нима бўларди. У қишлоқдан ҳам бошимни олиб кетдим. Яна исмимни ўзгартирдим. Сочилган насибамни териб еб юрдим. Тунов куни сиз исмимни сўраганингизда қайси бирини айтишни билмай фамилияни айттандим. Унда кўп нарсалар ҳали терговда очилмаган эди. Энди... бари бир... Мен тепкиси босиглиқ тўппонча қаршисида турибман, «қарс» этиши қолган, холос.

Содикка энди бу гап таъсир қиласди. Унинг қаршисида оддий жиноятчигина эмас, қотил ўтиради. Шундай бўлса ҳам, бу хунрезнинг бутун ҳаётини билгиси келиб қолди. Қизиқ, нима билан тутар экан?

— Қандай қилиб шунча эҳтиёткорлиқдан кейин яна кўлга тушиб қолдингиз?

Диловархўжа қўрбоши шу саволга муҳтоҷ бўлиб тургандек, газаби қайнаб, купури ошиб, гапира кетди:

— Мен ўзим аҳмоқман, ўзим! Ит ҳидлаб топмас ерда юргон эдим. Нима бўлди-ю, онамнинг касаллигини эшишиб қолдим: онам мени бир кўришга зор эмиш. «Шунча йил ўтиб кетди, ким ҳам танийди. Бир борсам бориб келай» дедим. Йўлга чиқдим. Келсам, чиндан Аэройл онамни бир қўлидан ушлаб турибди. Қувонди, йиглади, тузалгандек бўлди. «Энди мен кетай» десам, эртага ўладиган кишидек: «Сенга илҳақ эдим, ўз қўлинг билан ерга қўй!» — деди. Нима дейишимни билмай, лабимни тишлаб қолдим. Шу куни бир ёмон туш кўрган эдим, тушимга қараганда, кетишим шарт эди. Ноилож қолдим. Онам ўлмай ўлсин, эртасига мени ушлаб олдилар. Мана, ўқинчимдан ўкириб, беш ойдан бери шу ердаман. Онам-

нинг сўзига қулоқ солиб нима қилар эканман, ўлгандан кейин мен кўмдим нимаю, бошқа кўмди нима! Она ҳам хотин киши-да, аҳмоқ бўлади. Аҳмоқлиги менинг бошимни еб ўтирибди. Энди буларнинг панжасидан қутулиб бўбман! Қўлга тушибманки, онамни сўкаман. Ҳа, лаънати, интизор экансан, кўрдинг, бўлди-да, йўлдан олиб қолиб нима қиласан!

Ўз фарзанди лаънатига қолган номаълум оңага Содиқнинг раҳми келди:

— Бечора она сизни ушлаб олишларини туш биладими!

— Нега билмайди! Шунча йилдан бери писта чақиб, ёнгоқ ўйнаб юрганимидим. Ватангдолигимни биларди! Энди нима бўлди!

Содиқ қараса, Диловархўжа оқ сут бериб катта қилган ўз онасини яна беҳурмат қиладиган, ўлигининг устига чиқиб тепадиган кўринади. Онанинг нима гуноҳи бор; от миндириб, қилич тутиб, босмачи бўлгин дебдими! Ўзингдан кўр.

Содиқ билдики, қўрбоши ҳозир худосини ҳам танимайди, ўз жонидан бошқа нарса кўзига кўринмайди. «Онасидан узоқлашиб меҳри совиб кетган бўлиши мумкин. Бола-чақаси бўлса, уларни севар, ахир ота-ку! деган хаёл билан Содиқ гапни чалгитмоқчи бўлди.

— Онангиз олдида бола-чақангиз йўқмиди?

— Бир қизчам бор эди. Ҳовузга чўкиб ўлганини эшитган эдим.

— Фотиҳасига бормаганмидингиз?

— Бе! Ўлса ўлибди-да. Азamat ўғил боламидики, уйимнинг чироги десанг. Қиз бола — қуш. Қанот чиқаргунча қўлингда, кейин тузоқ қўйиб ушлаб ололмайсан.

Унинг бу жавоби яна Содиқнинг таъбини тирриқ қилди. Дунёда қизиқ одамлар бор: сигири ургочи тусга севинади-ю, лекин хотини қиз тусга энсаси қотади. Қиз тугилмаса, сенга онаю, хотин қаёқда!

Содиқ бу билан гаплашмай деса, ёлғиз ўтиравериб юраги сиқиладиган бўлиб қолган. Одам товуши сандиққа қулфлаб, калитини ташқарига улоқтирилгандек, димиқ-қан юрагига теккан енгил шамол эди. Бу ҳол уни яна гапиришга мажбур этди:

— Хотин-чи? Хотин кутиб ўтирган эканми?

— Йўқ. Қиздан кейин уй қилиб кетган экан. Колхозда мишигини оқизиб юрибди. Номаҳрам деб, мендан лойтовордек юзларини бекитдилар.

Содиқ уни яна бева қолган эканми, деб ўлади.

— Эри қаёқда экан?

— Шу ерда. У ҳам колхозчи экан. Бир кўзим тушди, тиззасигача лой, елкасида кетмон.

Содиқнинг кўнглидан ўтди: ўша тиззасигача лой, елкасида кетмон бўлган меҳнаткаш эри минг чандон сендан яхшидир. Бегоналигида орқасидан шунча гап қиляпсан, хотинлигида сендан нима рўшнолик кўрди-ю, кутиб ўтирганда нима кўрарди. Эсли хотин экан! Меҳнат билан топилган нон беминнат бўлади!

— У томонларда ҳам бола-чақа қилгандирсиз, албатта.

— Ҳа, қилганман. Хотин эмас, чўчқа олганман. Иилига икки марта тугадими-ей! Ҳамма ёқни чурвақа бостириб юборди. Уйга киргани юрак безиллайди: вақирвукур. «Бас, бўлди!» десам, худо берса нима қиламан, дейди. Лаънатига барим тегиб кетса, тугади-я! Мана энди нима бўлди!!

Содиқнинг кўз олдига ёлғиз ўғли Марат келди, у ҳамон сўнгги марта хайрлашганидек эшик олдида қанотини ёзиб, унга талпинади. Бундоқ ўйласа, уни жуда согинибди, бир эслashiдаёт кўзидан ёш чиқиб кетай деди. Диловархўжанинг ҳам болаларини согинган фараз қилиб, сўради:

— Болаларингизнинг чагир-чугурини согингандирсиз?

— Эсимни танибманки, согиниш нималигини билмайман. Кўрсам, эсимга тушади-ю, икки кун узоқлашам, ёдимдан кўтарилади.

Содиқ ажабланди: ўз боласини согинмайдиган ота ҳам бўладими! Демак, у одам исини ёқтирмайди. Бу одам ҳатто ўз туқсан онасини ҳам согинишга қобил эмас.

— Болаларингизга жабр бўлиби, — деди Содиқ бир уй болани кўз олдига келтиришга ҳаракат қилиб.

— Болалар... болалар... Болаларга нима! Бир кунини кўриб кетади. Менга жабр бўлди, менга! Эҳ, аттанг, бу томонларга келиб нима қиласдим-а!

Содиқ бир маҳал ўқиган шарқ эртагини эслади. Габиат одамни яратганда, бундоқ қараса, янги ҳаёт кўрган мургак учун кун жуда узун экан. Қисқартириш мақсадида унга уйқуни ҳамроҳ қилибди. У камолга етгандан кейин кўрса, бир уйқунинг ўзи инсон учун жуда кам, жуда зерикарли. У зерикмасин, еган таомининг таъмини билсин, қадрига етсин деб меҳнатни буюрибди. Меҳнат унинг баҳрини очади, чиниқтиради. Ҳаётига маъно киргизади. Лекин бу ҳам у учун етарли эмас. Сўнгра унга қарши

душманни яратибди. Душман эса унинг меҳнати самараларини ҳимоя қилишга мажбур этади, майдонга чақирали, курашга отлантиради. Ана шундан бери уйқу, меҳнат, душман инсоннинг ҳамроҳи эмиш. Тўгри, душман сиз ҳаёт йўқ. Лекин мен душманми? Тўгри, душманлик қилган кишиларим бор. Улар менинггина эмас, бутун бир синфнинг, улкан бир жамиятнинг душманлари. Уларга қарши курашдим, кўп қатори галабам билан қувондим. Менинг бу курашим меҳнатимнинг олий тури эди: кураш — меҳнат, меҳнат — кураш! Наҳот энди мен ўша қарши курашганим кишилар сафига ўтиб қолсан. Ҳаммасидан ҳам Диловархўжанинг гапи аlam қиласди: «Келадиган еримиз битта экану, жонингизни мунчалик жабборга бериб нима қиласдингиз ўша ийлари!»

Диловархўжа қўлга тушган бўлса ҳам, шу ўтиришдан мамнун. Бир маҳаллар номини эшитса бир чўчиб тушган «қизил командир» бугун у билан ёнма-ён ўтирибди, бир қозондан атала ичиб, бир ҳуштак билан ётиб туради. «Аслида у ҳам бизга ўҳшаган шўроларга тоқати йўқ экану, замона зайли билан ёшлик қилиб, от, қилич, «урра»га қизиқиб юрган экан. Бўлмаса уни ҳукумат қамармиди!» деб ўйласа керак.

Диловархўжа қўрбоши ўз фикрига якун ясагандек салмоқлади:

— Сизга ўҳшаган ола ичимииздан чиқмаганда, балки...

— Сиз билан «битта-яримта ола» эмас, халқ курашган, бутун халқ. Халқ нима эканини биласизми? Довул! Ҳар қандай тўсиқни йўлидан олиб ташлашга қодир! Ҳали ичимииздан ола чиқиб енгилганмиз, деб юрибман денг?

Диловархўжа бу сўзларга ишонмас, ишонгиси ҳам келмас эди. Унинг ўз фикри салкам йигирма йилдан бери тинчлик бермайди. Бу унинг метин ишончига айланган, бу фикрни занглашган миҳдек сугуриб олиш қийин.

— Ҳа, хўп, халқ курашган экан, халқ билан бирга экансиз, нега энди бу ерда ўтирибсиз?

Содиқ неча ойдан бери ана шу саволга жавоб беролмай қийналар эди. Энди бунга нима десин. Туҳмат деса, ишонмайди. Тушунмовчилик деса, шунча вақт давом этадими?

Чиндан ҳам Диловархўжадан кўра, унга қийин эди. Қўрбоши қилган жиноятни билади, нимага ўтирганидан хабардор. Лекин тақдирга тан бермайди: гоҳ онасига ёпишади, гоҳ қонуннинг узоқ кек сақлашига.

Содиқ-чи? Содиқ ҳайрон. Етти ухлаб тушига кирма-

ган айблар унга тақаляпти. Рад этса, ҳеч ким ишонмайди. Ҳатто уни Диловархўжа қўрбошидан ҳам ҳавфли қилиб кўрсатишпти. У онгизлигидан босмачи бўлган эмиш. Содиқ эса, онгли, олий маълумотли, атайин шўроларга қарши курашга отланган ва курашини эсини танигандан бери тўхтатмаган ёт унсур, ҳавфли душман эмиш. Содиқ ҳаммасидан шунисига чидамас эди.

Дунёда ҳалок бўлишига иқор кишидан тили ўткир ва узун одам бўлмайди. Диловархўжа худди шу аҳволда эди. У ҳеч нарсадан ҳайиқмас, бутун дардини тўқмоқда эди:

— Ҳаммамиз бир бўзнинг учи бўламиз, ука, бой-камбагал — нимаси, мусулмон-кофирни ажратиш керак. Дин оёқ ости бўлиб кетди. Бухоройи шарифдан нима қодди! Амир арқида болалар сигир боқиб юришганмиши. Ичимииздан ола чиқиб, «вой, сочимни босиб олманг» дейдиган эркаклар кўпайиб кетди. Ўша вақтда ҳам «андоқ қилодурмиз, мундоқ қилодурмиз» дейдиган кўп эди. Вақти келганда ўнтаси битта пичоққа соп бўлмади. Кўрганман бу ҳезимкашларни, ошга қўли, гапга тили узун, холос. Менда битта бедана томоқ, соқоллиги бор эди, жадид. Сал ҳолимиз танг бўлиши билан «юмуши» чиқиб қодди, сичқоннинг инини ижарага олди. Улар тушида шер минади, ўнгида мушукдан қўрқади. Сиз менинг гапларимдан ажабланманг, Содиқжон, мен ўлган қўйман. Ўлган қўй бўридан қўрқмайди. Ичимда йигилиб ётганини айтяпман. Ичимда қолиб кетганидан фойда йўқ. Ҳеч бўлмаса сиз эшитиб қолинг.

Чиндан ҳам у шунча йил ичида, ҳатто ўзидан ҳам сир сақлаб келган, кимга айтишини билмай ёниб юрган, ҳеч кимга ишонмаган фикрларини гапириб қолишга шошилаётган эди. У курашиб муродига етолмаган, яшириниб уддаломмаган аламзада эди.

Содиқ уни қаттиқ қайириб ташлаши мумкин эди. Лекин нима фойда, бари бир унга кор қилмайди, қўндоқда теккан. Содиқ қанчалик гижинмасин, қулоқ солишига мажбур бўлди. Бошқа жойда бўлгандо-ю, ўзи биларди: гапирганига пушаймон қилдириб қўярди! Ўндан кейин, Содиқнинг тили қисиқ жойи ҳам бор: бирга, бир камера-да ўтирибди, ахир иштони йўқнинг тиззаси йиртиқдан кулишини қаранг, дейиши, жуда бўлмаганда, отдан тушсангиз ҳам, узангидан тушмас экансиз, иним, бу ер қизиллик қиласдинг минбар эмас, деб у ҳам қайириб ташлаши мумкин.

Содиқ Диловархўжанинг мўйловга ўҳшаган қошлирига боқди. Отилишига кўзи етиб қолгандан бери Дило-

вархўжанинг ичида ҳеч нарса қолмади, ҳаммасини ахлат идишини ағдаргандек тўқди. Ичини бўшатиб, гўё кўнгли тинчиди. Бўш қолди дегунча қуръон тиловат қиласди, намоз ўқиёди. Жаҳли чиқса, жойнамоз хизматини ўтаб турган рўмолчасини бир четга улоқтириб қолади, ҳалигина укпари олинган уккидек кўзларининг шосоққасини ўйнатиб, бир нуқтага тикилади. Соатларча шундай ўтиради. Ана у ҳозир ҳам, жойига ўтира туриб, бароқ қошини асабий силаб қўйди.

Содик шу мўйловсифат қошларга қараб туриб, ўйга толди: кўрбошилигида бу қошларнинг бир чимирилиши қанчадан-қанча одамнинг ёстигини қуритгандир!

Содик унинг кўрбошилик даврини, кийим-бошини, юриш-туришини ўзича тасаввур қилиб қўрди: бошда чақмоқ телпак, бурама қалин мўйловнинг учи қулоги тагида, кўкрак очиқ, ёқасига пилта урилган яктак устидан бекасам тўн, белда қўш-қўш белбог, оёгида ағдарма, баланд пошна этик, кўлда кумуш қопланган иргай сопли қамчи. «Ҳайт!» деса, булутни нишон оладиган қорабайир доим эгарлоғлиқ. Минса қўш жиловдор ёнида. Чилим тутган бошқа-ю, май тутган бошқа. У соясида ўтирган дараҳтнинг шохига беижозат қуш қўнолмайди. У ўтирган ерда қадамлар санаб босилади. Ана шунда кўрсанг эди, бу қошларни! Энди бўлса чўлтоқ супургидек осилиб ётиби.

Содик ана шуларни ўйлаб, ўзини унга тенг кўрилганига, у билан бир дараҳтнинг меваси ҳисобланганига чидолмади. Газаб билан туфуриб, ўрнидан туриб кетди.

— Оғир бўлинг, Содикжон, сизни отишаётгани йўқку, — деди Диловархўжа.

— Нимамга отади, қайси қилган жиноятимга отади!!

— Агар мен Шўро ҳукумати бўлсам, сизни бундай камерага қўйиш эмас, бу ерга отингизнинг гўнгини тўқтирмас эдим. Ҳар мўйингизга бир гавҳар осардим. Буларнинг ана шуниси биз аламаздаларга ёқади. Гумай билан бугдойга чақ-аралаш ўроқ солади.

Диловархўжа жилмайиб қўйди, чўтири юзлари йилтиллади, дўнг пешонаси остидаги қаттиқ кўзлари қисилди.

Содик бир нарса дейишдан ожиз эди...

Уч кун ўтгандан кейин Диловархўжани судга чақирдилар. Кечқурун унинг ўрин-бошларини сўраб олдилар. Содик ҳукм чиқибди, деб ўйлаб, уни отилганга чиқарди.

Лекин раҳми келмади.

5. ЎЛГАННИНГ УСТИГА ТЕПГАН...

Сокинликнинг ҳам ўз товуши бор. Бунинг нималигини қалин деворли, темир эшикли, дераза ўрнида кичик туйнукли камерада ўтирган одамгина яхши билади, бу шунаقا товушки, қулогингдан зингиллаб ўтиб, бутун асабларингни қақшатиб, қалбинингга электр токидек чирсиллаб тегиб туради.

Тун. Эртага баҳор байрами. Ариқлар лаби барра ўт, бинафшалар ўтган йилдан қолган қуруқ шохлар остидан мунишоқ кўзларини йилтиллатиб тургандир. Ё шўх болалар байрамга олиб чиқамиз деб, териб кетищдимикан? Эртагача яна бодроқдек очилиб қолади. Лола ҳам чиқандир. Қизил гул-чи? Қизил майдон роса ясатилгандир. Кўчалар-чи?

Содик шундай хаёллар оғушида ўтирганида, ўзининг қаердалиги ёдига тушиб қолди-ю уҳ тортди. Ўтиришга сабри чидамай, ўрнидан туриб, асабий бир тарзда у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Кейин яна ўтириди. Ташқарига қулоқ солди. Ҳар товуш уни қизиқтирап эди: маъноси ни англамаса ҳам, инсон товуши қулогига кириб турса бас. У шундай дикқат билан қулоқ солардики, гўё ўзига таниш йўл ёқасидаги дараҳтларда тунаган қушларнинг ҳам юрак уришини эшитишга қодирдек кўринарди. Эрталаб уйгонса байрам овозаси ҳамма ёқни тутган — кўчаларга катта радиокарнайлар қўйилган бўлса керак. Баъзан ўткинчиларнинг товуши эшитилиб қолади. Кишилар шуду хандон. Юрда, жонажон шаҳарда байрам. Бу байрамни шаҳридек севарди у. Ҳозир ўғлини қўтариб, бир қучоқ гул билан Қизил майдондан ўтмасмиди!

Радиодан гоҳ музика янграйди, гоҳ шиор. Парад бошланди. Аскарларнинг шахдам қадамидан кейин, танкларнинг ерни ларзага соглан гулдуроси эшитилди. Кейин жимлик. Кейин бирдан яна оркестр янгради. Болалар товуши кўчаларни тўлдириди. Эҳтимол, унинг мактаби ўтаётгандир. Одатда, мактабини ўзи бошлаб ўтарди. Кундалик ҳаёти ва байрамини мактабсиз тасаввур қиломас эди. Ўртоқлари: «Онанг мактабда туққанми?» — деб кулишарди, Содик эса: «Мен түғилган чоқда мактаб анқонинг уруги, китоблар бизга ўхшаганларга гапирмас эди», — деб мамнун жавоб берарди. Қани ўша кунлар? Тушмиди бари? Кишилар унинг ҳақида нима дейишаётганикин?

Ҳамон радио янграйди. Шу радио қаерда экан? Қайси күчада? Нега аввал уни ҳеч эшитмапти! Бу кўчалардан кўп ўтар эди-ку!.. Ҳаво яхши. Одамлар роса ясанишгандир. Мушарраф нима кийдийкан? Онам-чи? Марат, Маратжон-чи? Унга бирор байрам совғаси олиб беришдимикан? Ёки бўз кўйлакка садаф тутма ярашмас, деб, уйда диққат бўлиб ўтиришибдими? Шундай қилишган бўлса яхшимас! Нега хафа бўлишади, эртанидин чиқиб боради-ку. Мушарраф ўз қилмишларига роса пушаймон бўлаётгандир. Эркалаб боқилган текис ерда қоқилар, деб шуни айтади. Майли, унга сабоқ бўлди, энди қатиқни ҳам пушлаб ичади.

*Кўлда юрган қўнгир гоз чўл қадрини билмайди,
Чўлда юрган тувалоқ кўл қадрини билмайди.*

Жуда тўгри айтилган. Эй, тентак, тикан бўлиб оёққа киргунча, гул бўлиб ёқага санчилгин эди! Энди нима бўлди! Изимга зордир.

Содиқ ҳамон ўзи-ўзи билан гаплашар, гоҳ онасининг қариганда қора кунга қолганидан ўкинар, гоҳ ёлгиз ўглини соғиниб, хўрлиги келар, гоҳ Мушаррафнинг енгилтакликларини кечириб, инсофга чақирав, кўргиси келар, гоҳ Қодирга гап тегиб қолишини ўйлар эди. Ташқарида эса, Биринчи Май байрамининг шукухини радио карнайлари оламга таратмоқда.

Бугун байрам, шунинг учун бу ердагиларга прогулка йўқ. Содиқнинг кўнгли алланечук бўлиб кетди. У севган юрт, у севган кишилар байрам қиласди, лекин унга халқ байрами куни йигирма минутлик прогулкани ҳам раво кўрмайдилар.

Содиқ қанча ёниб-куймасин, унинг игнаси синик, или узун эди.

* * *

Содиқнинг тергови тугади. Лекин унинг на «советларга қарши фаолияти», на «яширин ташкилотта аъзолиги» исбот этилди.

Шу куни передача олди. Палов, ёғлиқ патир, қанд, пиёз ва беш думалоқ махорка. Ичида бирор нарса яширилмаганмикин, деб патир ушатилган, пиёз кесилган эди. Содиқ дунёнинг шунчалик нозу неъмати борлигини илк марта кўраётган кишидек бақрайиб қолди. Дами қайтиб қолган паловнинг тотли ҳиди димогини ёриб юборгудек анқир, оғзининг сувини тийиб ололмас эди. Ошдан нафси бир оз ором олгач, махорканинг

нимага киритилганини билмай қолди. «Диққинафас бўлганда чекар, хуморини тарқатар!» деб киритишган. Бу кимнинг фикри экан: онамнингми ёки Мушаррафнинг?

Содиқ шуларни ўйлар экан, хаёли ўргатилган каптардек ўз уйига, хонадонига учди, улар билан гойибона сухбат қурди. Сухбат қурди-ю, уларнинг Содиққа эмас. Содиқнинг уларга раҳми келди: онаси ориқлаб кетган. Сочининг битта ҳам қораси қолмаган. Юзининг ажини яна ҳам чуқурлашган, ёнига янгилари қўшилган, Мушарраф ҳам хафа, «қилмишларимга минг бор пушаймонман» деб узр сўрайди. Марат эса, юриб кетган, парвойи фалак. Ёғоч от миниб, ҳовлини гир айланади, Чапаев бўлиб, ёвни қиради. Қодир уйда йўқ. Кутубхонада дарс тайёрлаётган бўлса керак.

— Махорқадан бир чекайлик, биродар.

Ҳамхоналарига махорка таклиф қилиш Содиқнинг эсига келмаган экан. Чувалиб кетган ҳаёлни йигиб, уч бўлагини бўлиб олинглар, деб узатди. Ўзи ҳам ўраб чекди. Бадани яйрагандек бўлди. Махорканинг шунчалик «каромати» борини энди сезиши! Шундай ҳузур нарсадан бебаҳра бўлиб юрганидан ажабланди. Босиб босиб тортиди. Ярим соатлардан кейин хумори тутиб, яна чекди, кечга яқин яна чекди... Кўзи бирорнинг чекканига тушса, қўли махоркага югурди. Ўрганди!

Чекишига ҳеч нарса қолмай, хумори тутиб ўтирган кунларнинг бирида Содиқни юқорига чақириб қолицди. Қайси кўзи билан кўрсинки, Чуханов кабинетида Мушарраф ўтирибди. Уни ёлгиз кўриши билан юраги орқасига тортиб кетди.

— Марат қани? Соғми?

— Соғ-саломат, — деди бўшгина қилиб Мушарраф.

— Нега олиб келмадинг? Ойим қани? Тинчликми?

Мушарраф жавобни учинчи саводдан бошлаб, биринчисига жавоб бермади:

— Тинчлик. Бирдан рухсат бериб қолицди. Ойингизни олиб келолмадим.

Нега «ойимни» демасдан, «ойингизни» дейди, уйдан кетиб қолган шекилли, деб ўйлади Содиқ,

— Уйдамисан?

— Ҳа, уйда. Кўрган куним қурсин.

— Нима, ойим билан уришдингми?

Мушарраф асл мақсадига замин тайёрлаб, ёлгон тўқиди:

— Гулим кетди, тиканим ундан нари, дейдилар нуқул. Марат билан иккаламизни кўргани кўзлари йўқ.

— Йўғ-э! — онасининг феълини билган Содиқ ишонмади.

— Кўзингиз кўриб, қулогингиз билан эшиитмагандан кейин ишонмайсиз-да. Қачон менга ишонувдингиз...

Содиқ ўзи қамалгандан кейин унинг куйиб эт йўқотганини ёки руҳий азоб чекканини кўрсатадиган бирорта белги тополмади. «Олдин куйгану, кейин тақдирга тан бериб, ўзини тутиб олган, ёш эмасми!» деган фикр билан ўзини босди Содиқ. Лекин Мушарраф, нима учундири, Содиқнинг юзига тикилиб боқолмас, нимадир ичини тирнаётгандек нуқул кафтларини бир-бирининг орасига олиб уқаларди.

— Қйналиб қолгандирсизлар. Ишлайсанми?

— Ким мени ишга олар эди, халқ душманининг хотинини!

— А?

— Ҳамма ўртоқларингиз юз ўтириб кетган. Мирсалим-ку...

— Нима, Мирсалим?

Терговчи Чуханов уларнинг сўзини узди:

— Ўз оиласи ишинилардан гаплашинглар. Беш минут қолди.

Мушарраф терговчининг сўзини ўзига берилган танбех ҳисоблаб, асл мақсадга кўчди:

— Менинг... сизнинг олдингизга киришимнинг... киришимдан мақсад... менинг талогимни беринг.

Содиқ ўз қулоқларига ишонмай, аграйиб қолди. Мушарраф пинагини бузмай ўтиради. Демак, бу фикрини чийраб, пишишиб кирган, деди Содиқ кўнглида, ё бирортаси ўргатдими?

Бу кутимаган гапдан Содиқни совуқ тер босди, кафтигача совиб кетди.

— Менга қара, — деди у, — мен сени зўрлаб олганим йўқ эди, зўрлаб ҳам хотин қилмайман. Лекин шартим бор.

Боядан бери ерга қараб ўтирган Мушарраф ярқ этиб унга кўзини тиқди. Содиқ унга кўзини бигиз қилиб қадади:

— Шартим шуки, болани ташлаб кетасан.

— Ҳақингиз йўқ! Бола онанини.

— Йўқ, ҳақим бор. Ўгай отаникига етаклаб боришингни истамайман. Онамда қолдир! Гап шу! — Содиқ терговчига боқди: — Мени жойимга тушириб юборишингизни сўрайман.

Содиқ ўрнидан қўзгалди. Мушарраф ҳам иргиб турди:

— Йўқ, менинг жавобимни бериб кетасан! Менга сендақа халқ душмани керак эмас!! Сен билан турмайман! Жавобимни бер! Жавобимни бериб кет!

— Жавобинг ўзингдә, шарт ўща! — огирилик билан деди Содиқ.

— Йўқ, болани бермайман. Энди қайтиб келмайдиган бўлганингиздан кейин ўглингизни... ўглимнинг қаерда бўлишининг сизга қанчалик фарқи бор.

— Қайтиб келаманми, йўқми, энди бунинг сенга дахли йўқ. Талогингни олдингми, кетавер.

Мушаррафнинг талоқ сўраб келиши Содиқ учун дарз косанинг синишидек бўлди. Лекин Маратнинг тақдири хаёлидан кетмай қолди.

...Янги ойнинг бошида тергов бўлими Содиқни чақириб, маҳсус кенгащнинг қарорини ўқиб эшиittiриди. У ўн йилга ҳукм этилган эди!

«Ҳақиқат зўлдир эмас, нишабга думаласа, у қиргий қўнмас қиядан ҳам ўз жойини топади!» — деди Содиқ ишонч билан ўзига-ўзи.

6. МУШАРРАФНИНГ ҲИРСИ

Содиқ воқеасининг бутун даҳшатини Мушарраф учундан кейин билди.

Бошига тушган тақдир гурзисининг нақадар оғир эканини ҳис этди. Дилсиёҳликка йўл қўйган онлари учун ачиниб ўқинди. Энди Содиқнинг оёқларига йиқилиб узр сўрашга тайёр эди-ю, лекин Содиқнинг ўзи йўқ, сўзи йўқ, кўзи йўқ эди.

Мушарраф бир ҳафта ичида озиб-тўзиб кетди, атирупа, улама соч ордона қолди, баланд пошна амиркон этик, атлас лозим эсига келмади. Ҳар куни кечаси билан хаёлнинг минг бир кўчасига кириб чиқади, баъзан ёлғиз ёттани кўрқиб, Адолат холани олиб кириб ётади.

Шунда ҳаёт тазиикларини кўп кўравериб иродаси пишишиб кетган Адолат хола далда беради:

— Балога сабр, қазога шукур керак, жон болам. Ўзингизни ўтга, сувга урганингизнинг нафи йўқ. Содиқ-жонгинам игна топса эгасига топширматунча кўнгли тинчимайдиган ҳалол йигит эди. Чиқиб қолади. Тушимда раҳматли дадаси от эгарлаб юрибдилар. Манг, Марат-жонни эмизинг, жуда қорни очиб кетди.

— Бир оз совий, тेरлаб турибман.

Адолат хола куни билан қўймаган арзанда неварасини онасига узатиб, ўрнидан турди. Нима иш биландир, Содиқнинг хонасига кирди-ю, унинг қозикдаги чуст дўпписига кўзи тушди. Тобутга ёпилган чопонни кўрган қишидек алланечук бўлиб кетди. Содиқ уни ҳар куни ишдан қайтгандек киймасмиди! Дам олиши куни-ку, бошидан қўймас эди. Қани ўша ўғил! Ёлғизгина фарзандини согингандир. Ўзи саломатмикин? Очин-тўкин қолмаётгандикин?

Хола дўппини қозикдан олди, тоза бўлишига қарамай қоқди, ўглининг иси келадигандек бурнига тутиб ҳидлади. Гўдаклигидан ўзига таниш Содиқнинг исидан роҳат қилаётгандек кўзини юмди, очганида ёши дув тўкилди:

— Ишқилиб ўзинг келиб кийгин, болагинам!

Мушарраф эртасига Собирахоннинг мактабига борди. Унинг баҳтига Собирахон ўзида экан. Уни «ҳа, синглим, суюнган толинг омонат экан», деб ачингандек кутиб олди. Лекин очилиб гаплашмади, кеча қаттиқ чарчаб, бугун бўшашиб ўтирган қишидек биринки эснади, ниманидир столи галадонидан қидирди, сиёҳдоннинг қопқогини ёпиб қўйди. Мушарраф унинг «кел, синглим, аҳволларинг яхшими, эрингдан дарак борми?» дейишини кутарди — ахир опа-сингил тутинган-ку. Лекин Собирахон бундай қилмади, ҳамон нима биландир паришонҳол шугулланарди, «қўли тегмас» эди.

— Собирахон опа, — деб гап бошлади Мушаррафнинг ўзи — отпускада юриб бўлдим, энди ишимни бошласам.

Собирахон шуни аллақачон кутган, жавобини ҳам тайёрлаб қўйган қишидек оҳиста унга қаради. Унинг кўзлари Мушаррафга бегонага ўҳшаб кўринди.

— Ие, ҳали хабаринг йўқми, мен сени биласан деб юрибман. Ўз ҳисобингдан неча ойга отпускага чикувдинг? Ҳа-а, — деди Собирахон ясама хаёл суриб, — айтмовдимми? У штат қисқарив кетган.

Гапнинг тубига тушуммаган Мушарраф:

— Яқингинада кимдир ишлаб юруви шекилли! — деди.

— Ҳа, кечаги ҳафта қирқишиди. Шунча қилдим бўлмади.

— Вой... — бўшашиб Мушарраф, — энди нима қилдим? Бир томони рўзгор...

Собирахоннинг «Билмасам, ўзинг биласан» дейишига

тили бормади, «фалончига учраш» деса, ўзики ёлғон гапириб, четлатиб турган ҳалқ душманининг хотинини бошқа одам пешонасини силармиди! Баҳона топди:

— Мен бир суриштириб кўрай, бирор иш топармиз.

— Шундай қилинг, опажон! — ёлворди Мушарраф.

Собирахоннинг сўзига ишонган Мушарраф бир ой ичида икки-уч хабар олди. Ишдан дарак бўлмади, Собирахон «йўқ» демас, нуқул ваъда берарди, бирорнинг олдида бўлса хўмрайиброқ, ҳеч ким бўлмаса сал дилхушлик билан гаплашарди. Шундай қатнашларнинг бирида бир аёл ўқитувчи уни четга имлади. Мушарраф қулогини тутган эди, у аёл:

— Овора бўлманг, синглим, Собирахон истаса ўрнингиз жойида турибди, — деди. Мушаррафга ҳамма нарса ойдин бўлди-қўйди: демак Собирахон ҳам қора қозондан ўзини четга олиб қочяпти!

Мушарраф бутун гапни Адолат холага айтди.

— Банда қисла маломат, худо қиссин саломат, жон болам. Қиши ёёсиз бўлмайди, бу кунлар ҳам ўтиб кетади, олақарғанинг қагиллагани қолади, — деди Адолат хола келинига чой узаташтиб, — олинг, бир шиёла чой билан икки бурда нон еб олинг, дармон бўлади. Кўчадаги гапсўзга ҳадеб куйиб-ёнаверманг, дўст куйиб гапирса, душман ошириб гапиради. Бирорта кўр бўлгурнинг игвосига қолди болам бечора! Сиз ҳаммадан хафа бўлаверманг, доим ёмондан яхши кўп, ҳаромдан ҳалол. Ичиди бизга ачиниб, «жабр бўлди» деб юрганлар қанчайикин! Тили билан айтишга ҳайиқса нима қиссин бечоралар!

Ана шундай тили билан ҳам айтишга ҳайиқмайдигандардан бири — Икром ота шу куни кечқурун эшик қоқиб келиб қолди. Эшик очган Қодир билан қуюқ сўрашди-да, ичкарига кирди, кўрсатилган ерга ўтириб, ҳол-аҳволларини сўради. Содиқни тилга олиб, «Азамат, покдомон йигит эди!» деб қўйди. Анча гапдан кейин Адолат холага пича пул узатди:

— Содиқжондан олган эдим, вақтида жамгариб беролмадим, — деди узр сўраган бир тарзда.

— Бирорда оласим бор демовди-ку, ё сизга айтувдими, Мушаррафхон? — деди Адолат хола хижолат тортиб.

— Йўқ, йўқ! Менда бор эди, келганда ўзидан сўрарсиз, — яна шошиб изоҳга киришди Икром ота. Гапни чалгитди: — Ишга кирмоқчи экансиз, келин, мен бир жой билан гаплашган эдим, хўп десангиз, эртага бориб учрашинг, кичик қизим ўша ерда ишлайди.

Икром ота қаерда ва қанақа иш эканини батафсил

айтиб берди. Ўрнидан туар экан, Содиқнинг девордаги суратига қараб «қарчигай эди» деб қўйди яна. Кейин Содиқнинг чиқишини аниқ биладиган, бунга сира гумони йўқ кишидек ишонч билан далда бериб кетди.

Мушарраф Икром ота айттан ерга бориб учрашди ва ишга кирди.

Иш Мушаррафни овутгандек, сўнгсиз мудҳиш ўйлар гирдобидан четга олиб, нафасини ростлагандек бўлди. Вақт қалбидаги аччиқ алам изтиробларини аста-секин елга совуриб, ўрнини яашаш иштиёқи билан тўлдириб бормоқда эди. Бора-бора эрининг қамалишига қўникканидек, номини эшитсагина бир энтикиб, бошқа вақтда хаёлига ҳам келтирмай ҳаётнинг кенг оғушига кириб кетди. Ўйнинг аллақайси бурчагида ётган улама соч яна юзага чиқди, аста-секин упа-элик асл ҳолига келди, қошга ўсма, кўзга сурма тортилди, кўйлак кунига алмаштирилиб, навбат баланд пошна амиркон этиккача бориб етди. Айниқса баҳор табиатнинг эмас, эри қамалгандан бери сокин уйқуга кирган Мушаррафнинг ҳистийгуларини ҳам уйғотди, этига эт, ҳуснига ҳусн қўшди. Керишса эрининг қучогини соғиниб, кўзлари сузиладиган бўлди.

Бир дам олиш куни эрталаб Икром отанинг Мушарраф билан бирга ишлайдиган кенжә қизи келди. Ойисининг тайинлаб юборганини айтиб, Адолат холани олиб кетмоқчи бўлди:

— Юринг! Ойимлар «холанг диққинафас бўлиб ўтиргандирлар, гаплашиб ётиб кетсинлар» дедилар. Юринг! Уйда ҳеч ким йўқ, дадамлар аммамларникуга қишлоққа кетганлар.

Уни Мушарраф қувватлади:

— Боринг, уйда ўтира бериб сиқилиб кетдингиз, бағрингизга шамол тегиб келади.

Ўтган ҳафта ҳам Икром отаникidan одам келганда Адолат хола: «Ҳа, жон болам, менга ўйнаб-кулишни ким қўйибди», — деб рад этган эди. Шунда уларнинг кўнгли анча олинганини кейинчалик Мушаррафдан эшитган эди. Шунинг учун холанинг қанчалик боргиси келмаси ҳам, йўлга тушди.

— Сиз уйдан хавотир олманг, ҳеч қаёққа бормаймиз,— деди Мушарраф Қодирни ҳам қўшиб. Ҳовлида дарс тайёрлаб ўтирган Қодир бошини кўтариб тасдиқлади:

— Ҳа, уйдаман. Ишим кўп!

— Уйда бўл, жон болам, ҳувиллатиб чиқиб кетма, кенойининг чўчиди, — деди Адолат хола неварасини

ўпиб хайрлашар экан. — Сен ҳам тўполон қилмай ўтиргин!

Мушарраф Адолат хола йўлга чиқмасидан олдиноқ бошини ювмоқчи бўлиб қатиқ чаплаб қўйган эди, у кетгач ювгани ўтириди. Қодир айвонда ўз машгулоти билан банд, бир вақт бошини чертёжидан кўтариб қараса, кенойиси ярим тўшини очиб, кир ўра оғзида бошини ювяпти, эти жимирлаб кетди. Кенойиси сезиб қолса, хижолат тортишидан ҳайқиб, ҳовли томонга ёнини қилиб олди. Унинг бу ҳаракатини фахмлаган Мушарраф, кўкраги ярим очиқ, сочини охирги марта жомга шалопшалоп солиб чайқар ва қўли билан сувини сидирар экан, эркакнинг ҳавасини келтирадиган бир оҳангда деди:

— Қодиржон, соч ўришни биласизми? Билиб қўйинг, Азизахон келганда керак бўлади.

— Акам сизникини ўрамидилар? — деди Қодир ҳазил тушуниб.

— Акангиз ўрищдан кўра кечаси силашни яхши кўрар әдилар. Ё сиз ҳам шунаقا қиласизми?

Қодир охирги жумла ўзигами ёки Азизагами тегизиб айтилганини ажратолмаган бўлса ҳамки, қулогигача қизарип кетди.

Мушарраф сочини ҳўл тараф, бошига омонаттина рўмольча билан тангига қўйгач, уйга ўтар экан, деди:

— Бошини ювгандан кейин хотин кишининг сочини ҳеч ҳиддаганмисиз? Хушбўй бўлади шекилли-да, акангиз яхши кўрардилар. Сиз-чи? Ёмон кўрмассиз! Ё ёмон кўрасизми?

Қодир индамади. Мушарраф уйга ўтиб кетди. Ойна олдида ўзига оро бериб, сочини таради, пардоз қилди. Чаккасидағи майда соч толаларини эринмасдан жингалак қилди. Юпқа ҳарир кўйлагини кийди, ўзини ойнага солиб кўрди, шундоқ ҳам бутун кўксига ҳусн баҳш этиб, тирсиллаб турган тўшини остидан кўтариб янада бўрттириб боқди, улама сочини серклилатиб ўйнинг у бошидан бу бошига юрди, ойнадан ўзини кузатди. Кейин ҳовлига чиқиб, иш билан юрган кишидек Қодирнинг олдидан бир-икки у ёқ-бу ёққа сатанг юриш қилиб ўтди. Адолат хола тушда қозон осганидан Мушарраф кечқурунга чой қайнатиб қўя қолди. Қодирни таклиф этди. У қоронги тушиб қолганидан чертёжни йигиб, китоб мутолаа қиласди. Кенойисининг таклифига икки марта: «Ҳозир! Ҳозир», — деди-ю, китобдан бошини кўтармади. Мушаррафга худди шу керак бўлгандек, бўйдоқларнинг ҳирси ни уйғотадиган бир мақомда юриб борди. Қодирнинг

ўқиётган китобини кўрмоқчи бўлган кишидек, орқа томондан ўтиб, атири анқитиб туриб:

— Китобингиз муҳаббат тўғрисида шекилли, бошингизни кўтаролмай қодингиз, — деди. Қодир китобини келган ерида шарт ёпиб, ўрнидан турди, дастурхонга юрди.

Мушарраф гоҳ қошини, гоҳ кўзини сузиб унинг орқасидан гапириб борар эди, унинг нозу қарашмаси ҳатто товушидан ҳам сезилиб турарди.

— Дунё шунаقا экан, Қодиржон, йигит қиз деб, қиз йигит деб ўларкан. Қариганда бунаقا бўлмас-а?

— Билмасам, қариб кўрганим йўқ, — деди нохушлик билан Қодир.

— Қариллик қурсин! Ёшликка не етсин! Ёшсиз, ўйнаб қолинг, айш қилинг. Кейинги афсус бекор. Азизахон билан тез-тез учрашиб турасизми? Акангиз бунаقا бўлиб кетмаганларида шу кунда тўй ҳаракатига тушиб қолармидик. Баҳордагиси яхши бўлади.

— Ўқишини тутатмагунча...

Мушарраф Қодирнинг сўзини бўлди, чой узатди:

— Яна уч йил! Унгача зерикиб қоларсиз.

Қодир жавоб қайтаришга ийманиб, нон тишлади.

— Сиз эрқакларга маза! Айшингизни қилиб юрсангиз бирор билиб ўтирибдими, мисқоли камаядими! Азизахонга қийин, қиз бола...

Аёл билагини ушлаб бирор марта хилватга тортмаган тажрибасиз Қодир Мушаррафнинг бу гапларини яхши фаҳмламас, фаҳмлаганда ҳам нима қиласди. Бегонамаски, «кет, бетинг қурсин», деб силтаб ташласа! Ундан кейин, кенойисининг оғзи бачканалигини билади, бу ҳақда акаси неча марта койиганини эшиттан. Гапирадиган оғиз уники экан. Қодирга нима, вайсай бермайдими! Шунинг учун у наридан-бери чойни ичиб, туриб кетди. Мушарраф эса, унинг ҳар бир ҳаракатини очкўзлик билан кузатар, бақувват билакларига суқланиб боқар эди. Баҳор қонини ўйнатиб, кўзини тиндириб, ҳатто донлашиб юрган бир жуфт мусича ҳам унинг ҳавасини келтиради...

Кеч кирди. Уфқ анордек қизарди. Том четига келиб қўнган «Адолат холанинг мусичаси» бирдан қувалашиб, Мушарраф рўпарасида тарс-тарс тепищди, «Ачомлашиб ўйнасанглар-чи, жувонмарглар», — деб ўтиб кетди у.

«Бўйдоқнинг ақли икки кўзида бўлади, айниқса, баҳор кези. Жон дейди. Нега жон демасин! Кимдан камлигим бор. Бир ўргатиб олсаму... Бирор билиб ўтирибди-

ми!» — деди Мушарраф ўрнига кириб ётгач, уйқуси учиб. Эти увшандек, ширин керишиб ўрнидан турди. Унинг вужуди ўт бўлиб ёнар, юраги эшитилгудек турсурса урап эди. Дераза олдига келиб, Қодир ётган уйга кўз ташлади. Чироги ўчган. «Қачон ётибди? Нега чироги ўчганини билмадим? Сезди. Атайн чирогини барвақт ўчирди. Бало!» — ўйлади Мушарраф ва ҳирс билан ҳовлига чиқди. Кўча эшиқдан хабар олмоқчи бўлиб, Қодирнинг ўйига қулоқ солди. Жимжит. «Пойлаб ётибди», деб ўйлади, яна бадани жимирлаб кетди. У ўгридек оёқ учида бориб, Қодир ётган уйнинг эшигини аста очди. Шипагини шу ерда ечиб, ичқарига яланг оёқ кирди. Қодир ҳеч нарсадан хабари йўқ, бемалол ухлаб ётарди. Деразадан тушган ой ёруги унинг азамат кўкрагани ёритарди. Қодирни жўрттага ўзини ўйкуга солиб ётибди, деб гумон қилган Мушарраф ҳирс тўлгогида титраб бориб, чўғ бўлиб ёнган лабларини унинг лабига босиб, жон-жадди билан қучоқлади. Чўчиб уйгонган Қодирни еб қўйгудек бўлиб, дер эди:

— Мен... мен, Қодиржон... ўзим айланай! Жоним қоқиндиқ... Ҳеч кимга айтмайман...

Қодир иргиб ўрнидан туриб ўтириди. Мушарраф ҳамон унга ёпишиб, «мен... мен... ўзим айланай!» дерди, дир-дир титрар эди. Қодир шошиб қолган, тилига сўз келмас эди. Номус кучи билан кенойисини итариб ташлаб, ҳовлига ўқдек отилди. Салдан кейин эшигининг очилиб-ёпилгани эшитилди.

Мушарраф турган ерида қотиб қолган эди. Бир томондан муродига етолмагани алам қиласа, иккинчи томондан кўз олдига қайнанаси лип-лип келар эди. Ҳаммадан ҳам мақсадига етолмаганига чидолмас эди, йиглаб юборди, ўзини Қодирнинг каравотига зарб билан отди!

Эрталаб у ишига кетгунича, «яхши ётиб-турдингларми?» деб етиб келган қайнанасига Қодирдан гинахонлик қилди:

— Ўзингизнинг борадиган жойлари бор экан, шунча қилсан ҳам мени ёлғиз ташлаб кетдилар. Кечаси қўрқиб ўлдим.

Нима дейишини билмаган Қодир:

— Ҳа, сизга айтиш эсимдан чиқсан экан, ойи, бормасам бўлмайдиган иш эди! — деди дудуқланиб. Мушарраф эса, «қойил қилдимми!» дегандек унга кўз қирини ташлаб қўйди.

Ўз тадбирининг муваффақиятли чиққанидан қувонган Мушарраф ишига жўнади. Кечқурун шошиб келиб,

наридан-бери овқатланиб «мажлисим бор» деб пардозандоз билан чиқиб кетди. Уч кун ўтгач яна... Келинининг авзойи бузуқлигини сезган хола ётиги билан насиҳат қилган эди:

— Ўйга тиқилиб ўл, дейсизми! — деди.

Хола гапни бошқа ёқдан айлантириб келиб, этини ўлдирмоқчи бўлди:

— Майли, болам, ёшиз, ўйнаб-кулсангиз ярашади, уйда тухум босиб ўтиринг демайман. Лекин болангизга жабр бўляпти. Очин-тўкин қоляпти. Баъзи болаларга ўхшаб берганни еб кетавермаса.

— Ҳа, ҳеч нарса қилмайди!

— Үндай бўлса кўкракдан ажратиб қўя қолинг, зора овқатта ўрганса.

— Ҳалиям шундай қилмоқчиман, ҳамманинг жони ўзига керак: кундузи ишласам, кечаси бу сўрса!

— Майли болам, лекин сал ҳақи бор эди ҳали.

— Ҳақи!.. Ҳақи!.. Ўлар бўлсан ўлдим. Кеч қолсам сиз хўмраясиз, мажлисига бормасам идора... — деди Мушарраф ва бу ишлардан жуда норози кишидек косани товоққа чойнакни пиёлага уриб, дастурхонни наридан бери йигиштириди-да, уйига кириб кетди. Ярим соатлардан кейин қайнанадан сўров йўқ, истов йўқ улама сочни серкиллатиб кўчага чиқиб кетди. Тун оғланда қайтди. Эшик тиқиллаганини Адолат хола эшилса ҳам, атайин алламаҳалгача «сарғайиб ўл!» деб очмади. Буни пайқаган Мушарраф эшиқдан кириши билан ўдагайлади:

— Нега мунча тош қотиб ухламасаларинг.

— Ҳа, уйқу ўликка тенг, болам, — деди элгини тешиб кеттан сичқонга ҳам озор бермайдиган Адолат хола.

Мушарраф қия очилган эшиқдан ёнбошлаб кирад экан, иччиликнинг аччиқ, қўланса ҳиди Адолат холанинг димогини ёргудек анқиб кетди. Холанинг сабр косаси тўлиб, уйга киришгач, деди:

— Ичиб турган ошимга кўз ёшлиарим тўкилгани етмасми, келин! Бу нима қилиқ? Уятмасми!!

— Именинада эдим, ичмасам қўйишмади.

Адолат хола унинг изоҳига муҳтоҷ эмас эди, у неварасини багрига босганича олиб чиқиб кетди. Мушарраф ҳам астойдил «қаёққа олиб кетяпсиз?» демади. Шу кундан бошлаб Мушарраф бошвогини қайнанаси қўлидан бўшатиб олди. Бу ҳам етмаганидек, «аллакимлар»нинг маслаҳати билан Содиқнинг олдига талогини сўраб кирди.

Бегона эркакнинг қўлидан унинг бадани сесканмайдиган бўлиб қолган эди.

Уч ойдан кейин Мушарраф Азиза практикада бўлган қасалхонага уни йўқлаб бориб қолди. Азиза уйидан кеттандан бери Мушаррафни кўрмаган, фақат Қодир орқали бу оиласинг бошига тушган баҳтсизлиқдан хабардор эди. У Мушаррафни очиқ юз билан кутиб олди, лекин пардозини кўриб ҳайрон бўлди: наҳот бошига қора кун тушган хотин шунаقا юрса!

Азиза Мушаррафга яхшилаб назар солди: ўзини ҳам олдирмапти, фақат қовоқларининг остида халтум ва чуқур чизиқ пайдо бўлиди. У Азизани бир чеккага бошлаб ўтди. Жилпанглаб, кулиб қўйди.

Азизанинг гаши келиб, сўради:

— Иш билан келганимдингиз?

— Аввалам сизни соғинидим, кейин... кейин бир маслаҳатли ишим ҳам бор эди...

— Марҳамат!

— Айбга қўшмайсиз... — Мушарраф уялганга ўхшаса ҳам, лекин енгилтаклиқ билан жилпанглашини қўймас эди, — Содиқ акангиз унақа бўлган кезлари гумоним бор эди. Қаттиқ қуйганимдан ўсмай қолди шекилли, мана энди яна сезяпман. Шуни бир нарса қилсан девдим.

Азизанинг суриштиришидан шу нарса маълум бўлдики, Мушарраф Содиққа тақаёттан бола у айтгандан кўра ёш, бунинг устига Азизанинг қулогига кирган гаплар унинг гумонини қилиб, унга Мушаррафни кўрсатди. Доктор очиқ айтиб қўя қолди.

— Бола икки-икки ярим ойлик.

Бу ошкора гап Мушаррафни Азиза кутганидек шошириб қўймади, ишшайиб қўя қолди. Бу ишшайиш Азизанинг шунчалик нафратини қўзғадики, ҳайдаб чиқаришига сал қолди. Бу етмагандек Мушарраф:

— Энди нима қилдик, Азизахон? — деб қолди, — ёрдам беринг.

— Нимага? — деди Азиза ўзини аранг босиб, — бизда abort қилинмайди.

— Таниш-билишингиз бордир. Хафа қилмасман, хизмати учун мана шу билагузугимни берардим.

Бу сўз ёниб турган оловга қуилган бир челак мой бўлди, Азизани тирноғигача ларзага келтириди:

— Дадасига берсангиз, абортчи ҳам топиб беради! Уятсиз! Шарманда!

Бир ҳафтадан кейин шаҳарнинг кам қатнов кўчалари-

дан бирида хотин кишининг мурдаси топилди; ҳамма ҳайрон: қўлида қўшбилагузук, сумкасида анчагина пул. Бирор ери чақа бўлмаган.

Кейинчалик экспертиза аниқлашича, шу атрофда кимдир уйида яширинча abort қилган. Ҳомиладор abortдан омон чиқмагач, кечаси ўлигини кўчага чиқариб ташлаган.

Бу Мушарраф эди.

7. «СИЗНИ ДЕГАНИМ ДЕГАН, ҚОДИРЖОН АКА!»

Мирсалим қизининг ташлаб кетганига сира чидомас эди!

Аввал у Азизанинг бунчалик кўнгли қаттиқ деб ўйлаган, ёлғиз ота-онасига раҳми келади, қиз боши билан қаёққа ҳам боради, бугун биронта ўртоги ёки қариндошиникида ётиб қолса, эртага сувга тушган мушукдек бошини эгиб кириб келади, деб ўйлаган эди. Шунинг учун ортиқ ташвишланмасдан, ҳатто хотини у чиқиб кетгач, кўз ёши билан:

— Дод, бу қандай ноинсофлик! Қайтаринг-чи, қайтаринг! — деб ёвлорганда ҳам пинагини бузмаганди. Ҳаммадан унга Азизанинг: «Қўрқасизми? Амалдан тушиб қоласизми?» — дегани алам қилар, ўз қизининг, яккаю ёлғиз қизининг оғзидан чиқсан бу сўз унинг энг нозик ерига бориб теккан.

— Қизингнинг томони бўлсанг, сен ҳам бор кетидан, бор! Менга бунақа қиз керак эмас! — деб туриб олди. Айвон четида турган човгумни тепиб юборди, қозиқда илиглиқ сочиқни олиб ерга отди, уйга кириб кетди. Лекин уйда ўтиромади. Бошини қаёққа уришни билмас, уйнинг шифти паст ва ўзи торга ўхшар, ҳаво етишмасдан бўгилаётгандек безовталанар эди. Бир ерда ўтиришга сабри чидамас эди. Агар шу чоқ Азиза эшиқдан кириб келса, яна ҳайдаб юборишга тайёр эди. Наҳот шу гапларни ўз қизи, бино қўйиб, пуф-пуфлаган қизи айтган бўлса!

Вақт ўтган сари Мирсалим совиб, аслига қайtdi, лекин Азизанинг сўзи ва шиддат билан эшиқдан чиқиб кетиши кўз олдидан кетмади.

Қизининг феълини эридан кўра яхши билган хотини туни билан йиглаб чиқди, тиқ этса қулоги эшиқда бўлди, ҳатто шифтнинг қаеридаadir сичқоннинг қитирлатиши ҳам эшикнинг тақиллашига ўхшаб эшитиди. Эрига бир

огиз сўз демади. Эрталаб нонуштасини дастурхонга қўйиб, ўзи ўтирамади.

Мирсалим унинг хотинлигига бориб ортиқча ташвишланишига парво қилмай, ишига кетди. Келгунicha Азизанинг уйида бўлишига шубҳа қилмас эди. Лекин у уйга қайтганда Азизанинг ўзини эмас, у юборган хабарни эшиди: у бундан кейин институт ётогида яшар эмиш!

Бу Мирсалим учун кутилмаган янгилик эди. Қизининг бунчалик бир сўзлигига энди ишонгандек бўлди, жаҳл устида ёнида турган хотинини:

— Мана ўстирган арзандангнинг қилгани! — деб тарсаки билан қўйиб юборди. Кутилмаган тарсакидан гангиган хотин ҳатто йиглашини ҳам билмай:

— Урмай қўлингиз синсин! — деди чаккасини ушлаб. Унинг юзида шапалоқнинг изи қолган эди.

Мирсалим қизининг кетиб қолганидан кўра, маҳалла-қўйнинг таънасидан кўпроқ қўрқар эди. Эртага биттаси чиқиб, «битта қизини эплаб ололмаган одам, директор бўлиб қаёққа борди!» дейиши мумкин. Шу гап маорифда қўзгаб қолса борми, унда, вассалом!

У шу пайт қизини ўнинчи синфни битиргандан кейин уйга ўтқазиб қўймагани, жойи чиқсанда оёқ-қўлини boglab бўлса ҳам эрга бериб юбормаганидан пушаймон бўлди. «Ўқисин, ўғил ўрнини босадиган қиз», деганларнинг ҳаммасини минг балога гирифтор қилиб қаргади, пайти келганда ўч олишни кўнглига тугиб қўйди. Улар дўстлигидан эмас, тўё шундай куннинг унинг бошига тушишини олдиндан билиб, атайнин қўйнини пучингоқча тўлдирган бўлиб қўринарди.

Энди нима қилди? «Ўзоқлик қилди, ётоқда ётиб ўқияпти» деса, кишилар ишонармикин? Керак бўлса бундан ҳам яхши вож-корсон топади. Лекин Азизанинг тилини boglab қўёлмайди. Уйини, ота-онасини ташлаб кетган қиздан ҳар нарсани кутиш мумкин. Олдини олиш керак!

Чора топди: «Онасини юбориш керак. Бу лаънатиларнинг тили битта. Йиглаб-сиқтаса қайтиб келишгага унаши мумкин».

Азиза онасини қучоқлаб қарши олди, бир оз кўз ёши ҳам қилишди. Лекин уйга қайтмаслигини қатъий айтди:

— Албатта, ота безорилик яхши эмас. Лекин бошқа иложим йўқ. Бир томондан, билмаган эканман, ётоқ яхши, дарс тайёрлашга қулай экан.

Қиз онасининг оғир аҳволда қолганини яхши фаҳм-

лар, унга жабр бўлганидан хафа эди. Не чораки бошқа йўл тутиши эса, виждонини қийнап, қорани оқ, ёлгонни рост, совуқни иссиқ деб ўзини алдаш бўлар эди. Бу онасининг қийналишидан ҳам оғир бўлар эди. Шунинг учун онасини қучоқлаб:

— Ойижон! Мен сиздан хафа эмасман. Келиб туринг, соғинтириб қўйманг, — деди.

— Даданг мени тириклайн гўрга тиқади-ку, қизим, бу йўлингдан қайт! Қайси ота қизини койимапти!

— Бу койиш эмас, ойижон, ҳақорат, остида катта гап бор. Қодирни севганим ёки у ёмон одам бўлгани учун эмас, ўзининг амалини, нафсини қизганиб мендан узоқлатмоқчи. Бундан ўтар пастлик борми! Агар Қодир ёмон бўлиб, мен уни фаҳмламай юрган бўлсам, дадамнинг бу гапига раҳмат дердим. Ҳозир Қодирнинг қандай аҳволда эканини билсангиз эди! Бу гапларни мен унга билдирганим йўқ, билдириб ҳам бўлмайди. Унга шу кунларда мадад бўлмаган киши дўстми? Йўқ! Қодир ҳалол йигит! Кўнглингиз мендан тўқ бўлсин!

Қизининг жавоби узил-кесил эканига ишонган она бўшашиб уйига қайтди. Эрига юмшатиб «ётоқقا келиб қолдим, энди беш-үн кун тура турай, дарс тайёрлашга яхши бўлар экан» деяпти деб етказди. Мирсалим бу жавобга унча ишонмаса-да, бир оз кўнгли таскин топти. Демак, Азиза одамларга ҳам шундай дейди, бу жавоб эса, Мирсалимни гап-сўз бўлишдан асрайди. Лекин Мирсалим бир ҳафтадан кейин яна куз ҳавосидай бирдан айнаб қолди; кўнглига бир фикр келди: Азизанинг Қодирдан узил-кесил умидини узиб, уйига қайтариб келтирадиган бирдан-бир йўл — Қодирни институтдан ҳайдатиш. Шунда у лаънатидан кўнгли совийди.

Мирсалимга бу фикр жуда ёқиб кетди, ўзининг ақлига қойил қолиб «қичқир хўроҳим»ни гингиллаганича уйга кириб кетди. Қуриб қолган сиёҳдонга сув қўйди, қогозни найда қилиб, учи билан сиёҳдонни ковлаштирди. Ним рангтина сиёҳ бўлди. Одинига «шу ҳам яхши. Сиёҳга кам иши тушадиган меҳнаткаш одам ёзибди», деб ўйлади, кўнглидан ўтказди у, кейин қуриганда яна ҳам рангсиз бўлиб, ўқиши қийинлашувидан қўрқиб, бинафша ранг қаламдан тараашлаб солди, ҳалиги қоғоз найда билан аралаштирди. Яхши эрисин, дегандек, бир оз қўйиб берди, яна «қичқир хўроҳим»ни хиргойи қилиб, уйнинг у бошидан бу бошига юрди. Ўз суратининг нақшин рамкасига ўтирган чангни қўли билан артиб «ёшлиқда

ҳам чакки бўлмаган эканман, телпакни чаккага қўндириши кўр!» деб фаҳрланди, йўқ мўйловини силаб қўйди. Деразадан ҳовлига қаради. Хотини ўзича ниманидир пичирлаб, ивиришиб юриби. Қизи кетгандан бери шуна-қа ўзи билан ўзи пичирлаб гаплашадиган бўлиб қолган, баъзан ёнидаги киши бемалол эшитадиган қилиб ҳам сўзлаб юборади. Мирсалим хотинининг бу аҳволи қаттиқ хафалигидан эканини билса ҳам, бирон марта кўнглини кўтариб қўймайди, икки оғиз ширин сўзини хайф кўради.

У сиёҳни яна бир аралаштириб, ўтириб ёзишга кириди. У ҳаммага маълум дастхати билан эмас, уни бузиб, ҳарфларга турли шокилалар улаб, бошқа томонга қийшайтириб ёзар эди. Хат Қодир Қўчқоров халқ душмани Содик Қўчқоровнинг тушишган укаси экани, бир ҳовлида туриб, бир қозондан ош еб, бир чойнақдан чой ичгани, унинг ҳам «севимли Шўро ҳукуматимизга» хайриҳоҳ эмаслиги тўтгрисида борар эди. «Бундай ёт унсурнинг қўли қадоқ, чопони ямоқ меҳнаткаш халқ болалари билан бир партада ўтириб ўқиши биз соғ виждонли кишиларни ажаблантиради. Бундай унсурга билим ўчоқларимизда ўрин бўлмаслиги керак!!!» деган сўзлар билан тамомланди.

Мирсалим хатни қайта ўқиркан, ўзи заковатига қойил қолиб, ишшайиб қўйди, эҳтиёт билан буклаб, конвертга солди. Бирор йўлда очса сезиладиган қилиб, яхшилаб елимлади. Устига Қодир ўқийдиган институтнинг адресини ёзиб, директор номига юборди.

Бир ҳафтадан кейин Қодирни институт директори чақирди. У юраги орқасига тортиб кириб борди. У директор билан ҳеч вақт қамти келмаган, фақат кўрганидагина салом бериб ўтарди. Кабинетда директордан ташқари яна ўқув ишлари бўйича ўринбосари, декан, комсомол комитетининг секретари ва Қодир лавозимини билмайдиган яна икки киши ўтирас эди.

Қодир ўртада тўхтади. Гапни директорнинг ўзи бошлилади:

— Бизга маълумот тушди. Шуни аниқламоқчимиз. Содик Қўчқоров сизга ким бўлади?

Қодирнинг юраги «шув» этиб кетди:

— Акам.

— Тушишганми?

— Ҳа.

— Ҳозир қаерда!

— Қамоқда.

Комсомол комитетининг секретари орага сүқилди:

— Нега шу вақтгача яшириб келдингиз?

Директор унга, мен ҳали саволимни тутатганим йўқ эди-ку, дегандек норизо қараб қўйди.

Қодир бундай савол тушишини аллақачон кутган ва бунга жавоб ҳозирлаб қўйган эди:

— Ўртоқ Сталин бола ота учун, ука ака учун жавобгар эмас деган.

— Мен сиздан ким ким учун жавобгар эканлигини сўраётганим йўқ, нима учун институт колективидан яшириб келдингиз?

Секретарнинг баланд келиши Қодирни чўктириди, товуши титради:

— Яширганим йўқ.

— Бу яшириш бўлмай, нима?

— Хеч ким сўрамаса, кимга айтаман.

— Хабар қилсангиз, албатта, яхши бўларди, — деди директор вазмин бир тарзда ва секретарь томонга «Сиздан катталар ҳам бор бу ерда, кўп шаталоқ отаверманг», дегандай назар ташлаб, бошқаларнинг ҳам ўз фикрига диққатини торти. — Эҳтимол, сиз атайин бекитиб келмагандирсиз. Лекин натижаси яширганга ўхшаб қолибди, шундай деб шубҳа қилишга ўтирганларнинг ҳақи бор.

Гамхўрлик билан бошланган бу салмоқди гап ўпкаси тўлиб турган Қодирнинг тик бошини эгди, кўзига ёш қўйди. Директор ундан яна оиласига доир саволлар сўраб бўлгач, деканга юзланди:

— Қандай ўқийди? Ахлоқи?

— Ўқиши аъло, одоби ҳам яхши, аммо мана шу томони сал яхши бўлмагти-да... — деди тил чайнаб декан. Студентлар ичida «Ажойиб одам, студентнинг устига тог қуласа тутиб қолади», деб шуҳрат топган деканнинг бундай латта чайнаши, ҳатто суюб турган директор томонига ўтишга ҳам юраги бетгламаётгани Қодирнинг ихлосини қайтарди.

Комсомол комитетининг секретари сўз олиб, Қодирга шунаقا сифатлар бердики, Қодирнинг ўзи ҳам «гап менинг ҳақимда кетяптими?» деб ёқа ушлаб қолди. Охири секретарь институтдан ҳайдашини талаб қолди. Декан яна эзмаланиб, гапни айлантириб-айлантириб секретарнинг таклифига қўшилганга ўхшаш мужмал бир хуолоса чиқарди.

Энг сўнг Қодирнинг ўзига сўз берилди, лекин у шунчалик шошиб қолган эдики, дилидаги гапини тузаз-

тиб айтиб беролмади. Ўқиши жони-дилидан севишини, икки йил армияда шуни ўйлаб куни-тунини ўтказганини айтиб, йиглаб юборди, ўқиша қолдиришларини ялиниб илтимос қилди.

Директор ўрнидан туриб, кабинетининг ўртасига тушди. Бошини қуйи эгиб, ёшини маржон қилиб тўкаётган йигиттга оталарча қараб қўйди. Бошини кўтариб, ёшини артиб қўйиш кўнглидан ўтган бўлса ҳам, журъат этмади. Одига бориб, елкасидан сал ушлаб, чиқиб кетавериши мумкинлигини айтди.

Қодир эшикни орқасидан ёпар экан «тамом бўлдим, ўқиш ҳам ўлди» деб кўнглидан ўтказди. Трамвайга тушса юраги сиқилиб кетадигандек пиёда жўнади... Уйига етиб боргунича ҳаммасини муҳокама қилди: акасининг қамалганидан тортиб, Азиза билан бўладиган бундан кейинги муносабатигача, институтга киришга ариза беришдан тортиб, ҳайдалиши (наҳотки!), ундан кейин қиладиган, қилиши мумкин бўлган ишигача — ҳаммасини бир-бир ўйлади, тарозига солди, ўлчади, қирқди. Лекин ҳайдалиши ҳақида буйруқ чиққунча, ҳатто буйруқ чиққандан кейин ҳам ўқишига қатнай бермоқчи бўлди. Бара бир шу институтга бир куни яна киради, уни битиради, бу унинг аҳди, орзузи.

Қодир эртасига барвақт келиб буйруқ ва эълонлар ёпишириладиган тахтага югурди. У ерда ҳеч нарса йўқ, эртасига ҳам, индинига ҳам ҳеч нарса чиқмади. Лекин хафтанинг бошида чиққан деворий газетада унинг пўстаги тоза қоқилган эди. Унинг аудиторияда хўмрайиб ўтиришидан тортиб, кутубхонанинг китобини атайлаб кечикиб топширишигача, ўз биографиясини яшириб, ҳалқ душмани акаси билан ҳамон алоқа тутишигача тилга олинган эди. Студентлар ёпирилиб ўқир, бир-бирига пичирлаб нималарни дир тушунтиришар, яна бошқатдан ўқишар эди. Қодир газета олдида туролмади, ташқарига чиқиб кетди. Касалга ўхшаб уйига қайтди. Бир ҳафта ётиб қолди. Тузалиб, институтта келганда унинг ҳайдалгани ҳақидаги буйруқнинг бир чети аллақачон йиртилган, ўтган-кетганинг шамоли уни ҳилпиратарди.

* * *

Азиза билан ҳамётоқ бир қизнинг олдига ўртоқлари келишиди. Улар ҳам студентлар-экан. Гапдан гап чиқиб, қизлар институтларида кечагина бўлиб ўтган воқеани

сўзлашиб қолишиди. Бир студентни аввал деворий газетада дўпослашибди, кейин комсомолдан ўчириб, институтдан ҳайдашибди!

— Жуда қобилияти студент эди! — деди бири.

— Боодоблиги-чи! — деди бошқаси.

Совуқ ҳам мевали дарахтни уради, — деди Азизанинг ҳамётиги нотаниш студентга ачиниб. — Ҳимоя қилмадингларми, аммамнинг бузогидай кўзларингни лўқ қилиб туравердиларингми!

— Акаси халқ душмани экан, — деди биринчи қиз.

— Ёнига тушганлар ҳам бўлди, — деди бошқаси.

«Халқ душмани» сўзи қизнинг ҳам нафасини ичига тушириб юборди. Лекин бу гаплар Азизанинг юрагига ташвиш солди, ўзини босиб сўради:

— Ким деган?

— Қўчқоров. Испини билмадим. Сен биласанми? — шериги ҳам исмини билмади.

— Қўчқоров? — деди ўз қулоқларига ишонмай Азиза, тирногигача музлаб. — Йўғ-э! Акаси қамалган бўлса, унга нима!

— Сиз уни танийсизми? — деди қизлардан бири.

Азизанинг қулоғи остида тўппонча отилгандек том битган, ҳеч нарсани эшитмас эди. Меҳмон қизлар кетгач, у ҳамётигига аста:

— Фамилияси Қўчқоров бўлса Қодир-да, — деди оғир касалдан энди турган кишидек инқиллаб.

— Йўғ-е, бошқадир! — деди ҳамётиги Азизани хафа қилгиси келмасдан.

— Кошки эди! Лекин юрагим сезишича, ўша!

Азиза соатига қаради. Ҳамма ерда машғулот тугаган. «Қодир қаерда экан? Бошига шундай оғир кун тушса-ю, мен бехабар қолсам! Нега ўзи ҳам айтмади, ёки «энди нима қиёдик?» деб келмади? Қизиқ! Е бошқа Қўчқоровмикин? Бошқадир! У бўлса келарди, дардини ўртоқлашарди! Йўқ, у эмас! Бошқа, нотаниш одам!» — деб ўйлади Азиза ва ўша нотаниш студентта ҳам ачинди. «Бечора! Энди нима қиёди? Наҳот одамлар бир-бирига шунақа бераҳм: акаси учун укасини ўқишидан маҳрум қилишиш! Наҳотки, ёмоннинг укаси ёки ўғли, қизи ҳам ёмон бўлса! Бу жуда галати-ку! Ноинсофлик, бағритошлиқ-ку! Бундай бўлмаслиги керак. Кишиларга ишончи, эртасидан умидвор бўлиш керак. Ахир инсон балиқ эмаски, зўравони ожизини ютиб, ҳаёт кечирса!»

Хаёли узоқларга қанотлаб кетиб, қалбига тушган ташвишни сал унутган Азиза, яна бир оздан кейин

қаттиқ безовталаниб қолди: унинг юрагига ташвиш солган студент бегона эмас, ўз кишиси, ўз севиклиси Қодир! Юраги шундай дерди.

— Мен билан бирга бўлсангиз, — деди ҳамётоқ дугонасига. У Қодирникига бормоқчи, эшикни ўзи тақиллатгани уялиб, у қиздан илтимос қилмоқчи эди. Қиз рози бўлди. Лекин бу режаси Азизанинг ўзига жуда эриш кўриниб кетди: «Наҳот шундай пайтда ҳам уятни тиқиб қўйган бўлса!» деб ўйлади ва ўзи ёлгиз боришга қарор қилди.

— Майли, кечирасиз, ўзим бораман, — деди у ва эшикка ўқдек отиди.

Бу шаҳти Қодирларникига яқинлашган сари пуфадек бўшаган бўлса ҳам, анча дадиллик билан эшик қоқди. У Қодирнинг ўзи чиқишини истарди. Йўқ, Адолат хола кўриниш берди:

— Келинг, болам?

Азиза салом бериб, елкасини тутди. У дардини қанақа қилиб айтишни билмай турган эди, «Ким, ойи?» — деб Қодирнинг ўзи чиқиб қолди.

Азизанинг эшик қоқиб келишига мажбур этган нарса нима эканини дарров тушунган Қодир:

— Ойи, мен ҳозир келаман! — деганича Азизанинг оддига тушди.

— Вой, ичкарига кирмадингиз-а, қизим, чой тайёр эди! — деганича Адолат хола қолаверди.

Иккиси ёнма-ён борар, иккисидан ҳам нидо чиқмас эди. Қодир шу ҳафта ичидаёқ сўлиб тушган, кўзларида аввалги чақнаш, юришларида дадиллик, туришида гурур йўқ. Хаёл ва ташвиш билан ўтган шу кунлар унинг қадам олишидан тортиб, нигоҳ ташлашигача — ҳаммасига ўз тамғасини бостган. Гўё ўзга бир олам кишиси бўлиб қолган эди. Ҳаётдан ўз улушкини олишга қодир, шу улушки умидидан қайтмаган, лекин шу умидини қандай қилиб рўёбга чиқариш дардида ёнаётган азamat бир вужуд Азизанинг ёнида борарди. Бу вужуд бутун қалби, куч-қуввати, орзу-эҳтироси билан истиқбол ишқида ёнарди, унга ўз ҳиссасини ҳалоллик билан қўшиши иштиёқида эди. Лекин интилиш йўлида тўсиқ пайдо бўлган, бу тўсиқ уни вақтинча тўхтатган, лекин кетига қайтармаган ва қайтаролмас эди.

Бунинг барчасини ақли билан кўриб, қалби билан сезиб бораётган Азиза тафсилотини сўрашга ботинмади. Фақат бу кўнгилсиз воқеани ўзидан сир сақлаганининг сабабини билмоқчи бўлди:

— Нега мендан яширдингиз, Қодиржон ака? Ишонмадингизми? Қўрқдингизми?

— Йўқ, Азиза, яширмадим, яширадиган ери йўқ. Ишнинг бунчалик терс бўлиб кетишини ўзим ҳам кутмаган эдим. Ганги қолдим. Кейин сизнинг ўз ташвишингиз ўзингизга етади. Қўйинг, ўзимникини ўзим тортай! Сизга теккан касрим ҳам етади.

— Йўқ, шундай эмас! Демак менинг елкамга тушган оғирлиқдан сизнинг белингиз қайишмаган экан-да, мендан яширасиз!

— Йўқ, Азиза, сиз тўгри тушунинг! Фараз қиласайлик, мен сизга барчасини айтдим, аламингизга аlam қўшдим, бирга хафа бўлдик. Хўш, бундан нима чиқади, менинг ишим ўнгланмайди-ку. Шунинг учун жиллабўлмаса, биттамиз ортиқча ташвищдан холи бўлиб турайлик, дедим. Бошқа мақсадим йўқ.

— Шундай қиласам эшитмайди, деб ўйладингизми?

— ...Киши ташвишли хабарни кечроқ эшиттани яхши! — деди Қодир ўзини зўрлаб кулиб.

Улар қаерга боришлигини аниқ билишмас, кўз тушиб, оёқ юрган томонга кетишишмоқда эди. Олдиларидан хиёбон чиқиши билан Қодир, шу ерга ўтирамаймизми, деган маънода:

— Қаёққа кетяпмиз? — деди.

Азиза индамади. Қодир бошлаган томонга юриб, четроқдаги скамейкага ўтиришди. Бу ерда одам кам, ўткинчилар сийрак. Дараҳт орасидаги чироқлар ҳўл утининг оловидек нурсиз.

Азизани Қодирнинг жавоблари қаноатлантирумсан, бу воқеанинг остида бошқа бир сир борга ўхшаб туюларди. Акс ҳолда наҳотки, шунча воқеа бўлсаю, бир марта дардлашгани бормас! Тўгри, Азиза ётоққа келгандан бери улар кам ваъдалашиб учрапашар, Қодир ўзи истаган пайтида кириб келаверар эди. Азиза ой сари оғирлашаётган дарси билан бўлиб, Қодирнинг сўнгги ҳафта ичида келмаганини ҳам унугтган экан. Ё шундан хафа бўлиб, ўзинг хабар олмадинг демоқчими? Ҳар ҳолда унинг юрагида нимадир бор. Буни Азиза билиши керак. У гапни асосий масаладан бошлади:

— Энди нима қилмоқчисиз?

— Нима қиласдим: ишлайман, ойимни боқаман. Иш ҳам топиб қўйдим.

— Ҷарров-а? Қаердан?

— Нима, азасини тутишим керакмиди? Қўшни район-

даги МТСдан. Электро-механик вазифаси бор экан. Кимман, қанақаман — ҳаммасини директорига айтдим. «Бизга яхши ишласангиз бўлди», — деди. Оғир-енгилни кўрган одамга ўхшайди.

— Энди ўқищдан умидингизни уздингизми?

— Мен-ку, узганим йўқ... Ким билади тагин... Бутўзонли шамол ўтсин-чи!

— Ҳеч кимга учрашмадингизми!

— Кимга учрашаман? Аввал акамнинг иши бир ёқлик бўлслин.

— Кесвортган дейишиди-ку!

— Кесишига кесган. Сигир қора сут беради деса, ишонаман, лекин акамнинг сиёсий жинояти борига ишонмайман. Мутлақо ишонмайман! Жиноятчи эмас, покиза киши томонида эканимдан, виждан азоби тортаётганим йўқ. Фақат ноҳақликнинг оқсоқ оёғи бунчалик тез юришидан ҳайратдаман. Лекин буни ҳам бирорвга айтиб бўлмайди. Мана шуниси оғир!

Улар узоқ ўтириб қолишиди. Тун қонргилиги чироқлар рангини равшанлаштириди. Ўткинчилар сийраклашди. Қўршапалак чарх уриб, дараҳтлар орасида изгийди, кутилмаган чаққонлик билан шоҳлар орасидан шўнгигиб чиқиб қолади. «Қалдирғочдай чаққон-ку, нега кишилар уни ёқтиришмас экан, а? Кечаси учгани учунми?» Азиза қўршапалакни кўзидан қочирмай, изидан кузатиб турди. Йўқ, имкони бўлмади, иккинчиси унинг кўзини чалгитиб кетди.

— Азиза, — деди Қодир кафтларини бир-бирига ёпишириб, икки тиззаси орасига қисар экан, ерга қараб, — бу нарсалар ҳаммаси ўтиб кетади, ҳақ жойини қачондир топади. Лекин...

Азиза ял этиб унга қаради.

— Азиза, очигини айтайми? Сиздан хавотирим бор. Сиздан ажралиб қолиш олдида бу ташвишлар барни...

— Нима деяпсиз, Қодиржон ака?

— Йўқ, Азиза, мендан яширманг. Энди мен сизга тенг эмасман. Сиз уч ўйдан кейин враҷ бўласиз? Менчи, мен... Йўқ, мени қўйинг! Ҳозир бўлмаса ҳам, барни бир куни ўқинасиз, яхшиси ҳозир орани очиб... Кейин менга жуда оғир бўлади, ҳозир чидайман, шунча қийинчиликлар орасида ўтиб кетади.

— Менга қаранг, нима деяпсиз?

— Азиза, шундай тўгри бўлади. Барни бир кейин армон қиласиз.

— Ҳой, сизга бир нарса бўлдими? Бирордан бирор гап эшитдингизми?

— Йўқ, эшитганим йўқ! Ахир бу кўриниб турган нарса-ку, Азиза.

— Ҳали шунинг учун сендан четда юрибман, денг!

— Рост, яширмайман. Бўйруқ институтдан ҳайдалишим учун эмас, сиздан ажralиш учун чиққанга ўҳшайди, шу бўйруқ билан ҳамма нарса тамом бўлди, Азиза...

Қиз унга ўтирилиб, бирдан елкасига қўлини ташлади.

— Қодиржон ака, — деди у, — мен сизни инженер бўлишингизни эмас, ўзингизни яхши кўрганман. Сизни деганман, сизни дейман ўла-ўлгунимча.

— Ростми? Ростданми, Азиза?

— Рост, Қодиржон ака! Сизни деганим деган!!

Қодир кўзида ёш билан Азизани бағрига босди.

Азиза бу гал унинг бағридан чиқиб қочмоқчи эмас эди.

Қодир билан Азизанинг муҳаббати чийланган ишга ўхшарди, узаман деганинг қўлини қийса қиярдики, узилмас эди!

Кўршапалак ҳамон дараҳтлар орасида чарх уради. Тун ойдин, ёру...

Бир ҳафтадан кейин Азиза касал бўлиб қолди. Унинг касалхонада ётганини эшитган Қодир нафаси оғзига тиқилиб етиб боргандা, кўричакни операция қилиб бўлишган экан. Ранги учиб кириб борган Қодирни Азиза табассум билан қарши олди:

— Яхшиман, қутулдим, — деди ва севган кишисининг бунчалик куйиб кириб келганидан боши осмонга етди. Чиндан ҳам Қодир жуда қўрқиб кетган эди. Шунинг учун ҳадеганда тилига сўз келмади. Азизанинг қон қочган юзлари ҳамон ташвища.

— Ўзингизни анча олдириб қўйибсиз, — деди.

— Енгил бўлса ҳам операция-да! — яна кулди Азиза, уч-тўрт кунда оёққа туриб қоламан.

— Мен эртага яна келаман.

— Овора бўлманг, Қодир ака, бир-икки кун ўткизив келсангиз ҳам бўлади. Яхшиман, руҳим енгил, ойимлар келиб-кетдилар. Хабар олиб турадилар.

— Дадангизчи, келдиларми?

— Йўқ. Қўли тегармиди у кишининг, амалларига птур етади! — «орамизни биласиз-ку», дегандек, Қодирнинг кафтидаги қўлини сиқиб қўйди.

Қодирнинг узоқ ўтиргиси келса ҳам, ҳамшира «бўлди, касални уринтирманг», деб қаршилик билдири. Ночор қолган Қодир муҳаббатдан масти, хомуш кўзларини Азизадан узолмай, зўрга ташқарига чиққанда бирдан Мирсалимга рўбарў келиб қолди. Қодирнинг кимнинг олдидан чиқиб келаётганини яхши билган Мирсалимнинг тепа сочи тикка бўлди. У кейинги вақтларда пайдо бўлган димог билан, Қодирни менсимаган бир оҳангда:

— Сиз бу ерда нима қилиб юрибсиз? — деди. Қодирга гапининг ана шу оҳангни жуда малол келди. «Минг қиласа ҳам Азизанинг отаси» деб турган эди, кейин бирдан андишани шартта йигиштириб, унинг ўз оҳангидаги жавоб қайтарди:

— Мен сиздан сўрамоқчи эдим, сиз нима қилиб юрибсиз?

— Мен қизимни кўргани...

— Мен ҳам севган кишимдан хабар олгани келдим!

— Биласизми, йигитча, бу тентакликни қўйсангиз, Азиза сизнинг тенгингиз эмас.

— Қачондан бери? Акам қамалмасдан илгари ҳам шунақамиди?

Мирсалимга бу таъна тикан бўлиб ботди, зардаси қайнади:

— Акам... акам! Аканг нима! Акангнинг кимлигини билдик! Гап шу: оёғингни тий!

— Азиза келма, демас экан, оёғимни тиймайман!

— Йўқ, унинг ихтиёри менда: отасиман!

— Амалим деб уни уйдан ҳайдаган отасисиз-да! Мен сизни яхши танийман.

Қодир нозик жойидан олган эди, Мирсалим шошиб қолди:

— Мен уни қувганим йўқ, ўқишига қулай деб ўзи ўтоққа кетган.

— Шунақами! Жуда яхши жавоб топиб қўйибсизку! Уялинг оқни қора дегани! Бўлмаса сиз ҳам билиб қўйинг: Азиза сизнинг қизингиз бўлгани билан ихтиёри ўзида. Мен уни, у мени севади — қўлингиздан нима келса шуни қилишингиз мумкин, осмон қўлингизда бўлса ташлаб юборинг.

Қодир шу гапни айтди-ю, шарт бурилиб чиқиб кетди. Қўлида пакетини қучоқлаганча Мирсалим қолаверди.

У учрашишнинг бунчаликка бориб етишини кутмаган эди: у хивич ҳисоблаб юрган Қодирнинг эгиг бўлмас йўгон чинор эканидан ҳайратда қолди. Қодирнинг сўзлари унга шунақа алам қилдики, Азизанинг олдига кириш-

дан ҳам воз кечиб, қўлидаги совғасини ерга урдида, орқасига қайтди:

— Бундан бешбаттар бўл.

8. МАРАТНИНГ АЯСИ

Нима бўлди-ю, Жаннатнинг йўли шаҳарнинг бу томонига тушшиб қолди.

Куз. Дараҳтларнинг мурт бўлиб қолган тилла ранг япроқлари сал шамол билан дув тўкилади. Юқори шоҳлари аллақачон ялангоч бўлиб бўлган, уларга мезоннинг укфа иплари илинган.

Ҳаво яхши, илиқ. Эрталаблари сал салқин бўлмаса, кундузлари «чивинсиз ёз» — эрталаб кийган кийиминг тушга бориб оғирлик қилиб қолади. Ҳозир айни туш чоги бўлганидан Жаннат жакетини билагига солиб олган. Аввалгидан сал тўлишган юzlари бўғриқкан кўринади.

Ҳа, у ўзини тутиб олган. Гарчанд Содиққа «Ўзингизни қийнаманг, мен рози» деб, уйланишига розилик берган бўлса ҳам, бу ўртада Мушаррафнинг дарров тиқилиб қолиши, ҳадемай ҳомиладор бўлиб ҳамма ёққа овоза тарқатиб юбориши Жаннатга пишмаган патани ёришдек азоб берди. Шундан кейин бу уйда туролмади, энди орқа эшикдан кириб-чиқиб юриш ҳам унга малол келиб қолди. Бунинг устига, бир куни Мушаррафнинг Содиқ билан бўлган кўнгилсиз тўқнашувига, тўгриси, жанжалига беихтиёр гувоҳ бўлиб қолди. «Оҳ бечора эрим, кўмир деб оловни чангallangan экансан», — деб юраги ачиди. У Содиқни ҳамон астойдил севарди. Унинг озор чекишига асти чидамас эди. Адолат холанинг «жон болам, энди сиз қизимсиз, қаёққа борасиз, рухсат бермайман», дейишига қарамай, кўчиб кетди. Гарчанд «келиб тураман, ойи, сиздан бошқа кимим бор бу шаҳарда» деган бўлса ҳам, кейинчалик келолмади. Мушаррафдан ҳайиқди. «Ўзи жанжални пулга сотиб оладиган, лаби юпқагина экан, тагин кўнглига бошқа нарсалар келиб, тинчлигимни бузадётган кундошим деб юрмасин» деган андиша билан келмади. Согинчини, аламини ичига ютди. Бу орада Мушаррафнинг кўзи ёриди, Содиқнинг оғзи қулогига етиб, қувониб юрди. Бунинг ҳаммасини орқаваротдан эшишиб, Содиқнинг орзуси ушалганидан гойибона севинган бўлса ҳам, юрагининг аллақаерини соvuқ шамол еллиб кетди, бадани зирқиради. Ўша зирқиравши инсоф кучи билан енгиб, «ҳа, майли, дунёда битта баҳтсизнинг камайгани яхши», деди ичидা.

Лекин Содиқнинг бу кечиккан баҳти узоқча чўзилмай, баҳорнинг мунаввар кунларида бирдан бўралаб қор ёққанидай, унинг бошига кутимаган қора кун тушди. Етти ухлаб тушига кирмаган бу воқеа Жаннатни шошириб қўйди, сабабини билмай гангради. Ахир уни Жаннатдан ортиқ ким яхши билади! Содиқ баъзи эркаклар сингари ишларини «бу аёллар иши эмас, улар билмаса ҳам бўлади», деб ундан сир тутмас, балки ошкора ўртоқдашар, маслаҳатлашар эди. Ёки, Жаннатдан кейин бирор галат ишга қўл урдимикин? Йўқ, Содиқ унақа дарров ўзгариб қоладиган иродаси мурт кишилардан эмас эди! Бирор иғвогар, галамиснинг касрига қолмадимикан?..

Ана шунда Жаннат Содиқнинг ўз юрагига жуда чуқур ўрнашганини, уни ҳеч қачон бегона ҳисоблай олмаслигини, унинг елкасидан босган оғир юқдан ўз тиззаси титтрашини қалби-қалби билан ҳис қилди. Унга раҳми келди. Шундай оғир кунида унга ҳеч қандай кўмак қўлини чўзолмаслигидан ўқинди. Воқеани зимдан кузатди: ҳеч ким ҳеч нарса демас, Содиқ гўё сувга отилган тош эди.

Жаннат муюлишда бурилиши билан кичиккина ариқчага дуч келди. Омбордан шариллаб оқиб чиққан сув кўча бўйлаб анча ергача борарди. Ариқчада бир бола қозоз қайиқча оқизиб, кетидан югурап, товушининг борича қийқириб қувонар, энди девор остига кириб кетай деганида ушлаб олиб, оқимнинг юқорисига чопарди. Шундай чопиб бораётганида ўзини Жаннатта уриб олди. Уни йиқилишдан ушлаб қолган Жаннат:

— Секинроқ ютур, ўглим! — деди.

— Мен сизнинг ўғлингиз эмасман, дадамнинг ўғлиман, — деди у бийрон тили билан, баъзи ҳарфларни ямлаб. Кейин, омборга қараб елиб кетди. Боланинг чақнаб турган кўзи Жаннатта алакимни эслатгандек бўлди. У боланинг орқасидан боқиб қолди. Кейин кетидан югуриб бориб, бағрига олди, яна ўша кимнидир эслатган кўзларига боқиб, ёнидан иккита конфет олиб қўлига тутди. Бола яна ўша бийрон тили билан раҳмат айтиб, қайигини сувга қўйди.

— Қайигинг одам кўтарадими?

— Бўлмасам-чи!

— Қани бўлмаса мени тушир-чи.

— Йўқ! Аввал дадамларни олиб келаман.

— Даданг қаёқда?

— Узоқда. Жуда узоқда. Томдан ҳам кўринмайди.

Жаннатнинг юраги «жиг» этиб кетди. Хаёлига жуда яқин кишининг исми келди. Наҳотки...

— Отинг нима?

— Марат Содиқовиҷ Қўчқоров, — деди пишиқ қилиб бола.

Жаннатнинг кўзидан ёш тирқиради, болани бағрига босиб, у юзидан, бу юзидан ўпди, ўзидан сал узоқ тутиб кўзларига боқди, яна ўпди, яна кўзига, бўйларига боқди. Марат ҳайрон бўлиб турарди. Бирдан Жаннатнинг бағридан чиқиб чопди:

— Вой, қайигим кетиб қолди.

Жаннат бундоқ қараса, Марат қайигига етиб боролмайдиган, ўзи югуриб бориб, энди нариги омборга кириб кетай деганда ушлаб олиб берди. Бола раҳмат ўрнига:

— Яхши чопар экансиз-а? — деди қувониб, кейин қайигини бир четта қўйиб конфетни очди.

Жаннат бу оиланинг бошига тушган кулфатдан хабардор, Мушарраф фожиасини ҳам эшиштган эди. Лекин бола бу томонда нима қилиб юрибди? Улар шаҳарнинг нариги томонида яшайди-ку! Бирор ерга меҳмонга келишганмикин? Боланинг ўзидан сўради, боядан бери бийрон-бийрон гапириб турган Марат у саволга жавоб беролмади.

— Ўйимиз шетда! — дейищдан нарига ўтмади.

Жаннат ҳайрон бўлиб, Маратдан бувиси билан Қодирни суради. Турган ҳовлиларини қўриб олди. Лекин ҳозир киришга ботинмади. Бўлмаса у туқсан онасида мөхрибон, ўз феълига яраша «жонболам хола» лақабини олган Адолат холани кўришга жуда-жуда муштоқ эди. Бошقا бир куни, албатта, келишини кўнглига тугиб, лунжини шишириб конфет шимаётган Маратни яна бағрига босди, бир-икки ўпиб, хайрлашди. Узоқларда тухмат қурбони бўлиб юрган жабрдийда Содиққа, қаригандан қаддини гам буқкан Адолат холага, не-не умидлар билан дунёга келганида ота мөхрига қонмай, йўлига муштоқ Маратга ачиниб, юраги эзилиб кетди.

Салдан кейин неварасидан хабар олиб кўчага чиқсан Адолат хола Маратнинг қўлидаги конфетни кўриб, ким берганини сўради.

— Ҳу, анави яхши холам берди, — деди Марат анча ерга бориб қолган Жаннатни орқасидан кўрсатиб, Адолат хола пешонасига кафтини қилиб қанча термилласин «яхши хола»ни таниёлмади.

— Ким бўлса ҳам, худо хайрини берсин, умридан барака тоқсин! — деб дуо қилди.

— Ўша хола-чи, буви, — деди Марат, — мени қучоқлади, юзимдан ўпди, кейин мен индамасам ҳам ўзи ийглади.

Ана шунда Адолат холанинг юраги «шув» этиб, «ким бўлди экан», деб кўнгли эзилди, ўйлаб ўйининг охирига етолмади, «Содиқнинг бирорта ўртогининг хотинидир» деб ўзига тасалли берди. Лекин хаёлига Жаннат, фарзандидай яқин бўлган Жаннат, нима учундир, келмас эди.

Адолат хола учун сир бўлиб қолган бу мөхрибонлик Октябрь байрами арафасида очилди. Кўчада ўйнаб юрган марат пакет қучоқлаб югуриб кирди:

— Буви! Буви! Ҳув анави кофет берган холам келяптилар. Ана!

Бўсағада Жаннат кўринди, қўлтигида бир қучоқ совга-салом. Мусичаларга айвонда нон уқалаб бериб турган Адолат хола «Вой, сизми?» — деб қаршисига пешвоз чиқиши билан, Жаннат қўлидаги нарсаларни бир четта қўйиб, бағрига ташланди. Иккиси ҳам товуш чиқармай мунгли ийглади, бир-бирларига узоқ суюниб туриб қолдилар.

Марат ҳеч нарса тушунмай ҳайрон эди.

Адолат хола Жаннатни қўярда-қўймай айвон тўрига ўтказди. Жаннатнинг овора бўлманг, дейишига қарамай, самоварга олов ташлаб юборди. Кейин Жаннатнинг ҳолаҳвонини бадастир сўради.

— Шукур, ёмон эмас, ўша боқчамда ишлаб турибман. Бу ерга кўчиб келиб қолибсизлар? — деди Жаннат бўготлари нураб қолган айвон томига қараб, — бу ерда Мирсалим ака турарди шекилли?

Мирсалим номи тилга олиниши билан, унуг бўлаётган дардининг оғриги тутиб қолгандек Адолат хола алланечук бўлиб кетди.

— Ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, бир куни Мирсалим ёнида бир югардаги билан кириб келди. На салом бор, на алик. Қўлида икки энлик хат. Менга узатиб, ўқинг, деди. Менда савод борми! Кейин билсан, бу ҳовлимизнинг қора хати экан. Шу куни ёқ кўчимизни кўчага улоқтириб ташлади. «Ҳой, Мирсалим, сизга нима бўлди? Ўртогингиз келганда қай юз билан қарайсиз?» десам, нима дейди денг, умринг қисқа бўлгур, «Менинг унақа ўртогим йўқ. У энди келмайди». «Вой жувонмарг бўлгин, тилларинг лаҳадда чирисин», дедим ичимда. Қарғадим-ийгладим, ийгладим-қарғадим... Шу-шу, мана бу ерга келиб қолдим. Тупроқдан ташқарида бир амаллаб юрибман.

Бу ноҳақлиқдан Жаннат изтиробга тушди.

— Қора босгур, биринчи кўришимдаёқ иқимга ўтирамаган эди! Ўглингизга, «шу одамдан яхшилик чиқмайди, юмшоқ супурги бўлмай ўлсин, кўп пашшахурда қилманг», деб неча марта айтгандим.

— Болам бечора содда, ҳалол-да, ҳаммани ўзига ўхшатади.

— Энди нима бўлди? Жабр жабр ўзларига бўлди. Шу ишларда Мирсалим мунофиқнинг ҳаром қўли йўқмиккин? Бордир? Эл олдида шунча хунук ишлардан тап тортмаган, зимдан хиёнат қилишдан тоярмиди! Мана мени айтди дерсиз, бир куни ҳаммаси очилиб, шу хазон бўлгурнинг қўли бор бўлиб чиқади.

Бировга туҳмат ва хиёнат қилишни ҳазар билган Адолат хола, қўли билан ушлаб, кўзи билан кўрмаганидан Мирсалимга тўнкашни ўзига эп кўрмади.

— Билмадим, қайси бир умринг қисқа бўлгур қўй оғзидан чўп олмаган боламга чоҳ қазиди. Ўзига ҳам аталгани бордир. У эмас, бу эмас, кўргилик, келин. Кўрмаганим шу гам қолган экан!

Адолат хола уҳ тортиб ўрнидан қўзгалди. Самоварниң қорнига чертиб, кейин ўтхонасига ўтин ташлади.

— Бекорга овора бўляпсиз, ойи, мен ҳалигина нонушта қилган эдим.

— Сиз учун эмас, ўзим учун, келин. Худо ёрлақаб бир келиб қолибсиз, ҳасратлашиб ўтирамиз.

«Бир келиб қолибсиз» сўзи Жаннатнинг қулогига «сиз ҳам мени унугиб юбордингиз» бўлиб эспитилди. Ялт этиб холанинг юзига қаради. Унинг юзини кексалиқдан кўра, шу кейинги йилларнинг кўргиликлари гижимлаб ташлаган эди. «Темирни занг, одамни гам чиритади», деди кўнглида Жаннат. Лекин холанинг қўзида ёниқ умид учқуни кўриб, ўзига тасалли берди: «Чинор, худди кекса чинор. Шохлари қуриса ҳам илдизи бутун. Қирсилайди-ю, синмайди».

Айвоннинг нариги бошида Марат жажжи бармоқларини ўйнаб ашула айтарди. Ҳаракатлари ашуласининг оҳангига жуда мос тушарди:

— Буви, буви! Дадам келди.

— Қани? Қани?

— Мана! Мана!

— Омонмисиз эсонмисиз!

— Тилгинангдан бувинг айлансин, — деди Адолат хола самоварни олиб келгани ўтиб борар экан ва бағрига босиб манглайидан ўди.

Келганда иши қисталон, ҳали замон кетгудек бўлиб

турган Жаннат чойдан кейин ҳам қўзгалмади. Кечгача қолиб кетди. Самоварда қолган сувга холанинг жамошов олдига эрталаб олиб бориб, қўйтан кирини ювиб берди. Холанинг «Қўйинг, болам, кейин ўзим ювиб оламан, йилда бир келганингизда ишлатишм уят», дейишига қулоқ солмади. Маратни даҳлизга олиб кириб чўмилтирди, кийимини алмаштириди.

— Яхши бола байрамга тоза бўлиб чиқади, — деди унинг тутгмаларини қадар экан Жаннат. — Юз-қўлларигни ифлос қилмасдан юргин, хўпми? Кийимларингни ҳам тоза тут.

— Ундан кейин нима қиласи? — деди Марат гўё тоза юришининг оқибатида яна бир нарса бўладигандек қизиқиб.

— Ҳамма, яхши бола экан, дейди.

— Байрамга дадам келадиларми?

— Эҳтимол. Бу байрамда келолмаса, янагисига келади. Бундан кейин ҳам тагин байрам бўлади.

— Нега бу байрамда келмайдила?

— Даҳангнинг иши кўп.

— Ҳамманинг дадаси ишдан кейин ҳар куни уйига келади-ку.

Бу саволга жавоб беришдан қийналиб қолган Жаннат тап чилгитди:

— Визвизак қилиб берайми?

— Қанақа визвизак?

— Мана ҳозир кўрасан.

Жаннат Маратни чалгитиши, ва сўзининг устидан чиқиши учун Адолат холанинг ишпичидан ип олиб, картон қирқиб визвизак ясади. Уни, қанақа қилиб ўйнашни ўргатди. Қалб эзадиган саволлар бирпасда Маратнинг эсидан чиқиб, визвизак билан овора бўлиб кетди. Жаннат эса, айвондаги шохларни олиб ўчоқбоп қилиб кертиди, самовар тараша қилди, бир чеккага тез қурийдиган қилиб тахлади.

— Ойи, ўтинингиз ҳўл экан, қиши билан эсингиз кетади-да.

— Қодиржоннинг ёзи билан қўли теккани кечаги ҳафта бўлди. Шуни ҳам бирордан тушириб юбориби. Келаси ҳафта бориб ўзим майдалаб бераман деган экан, нима учундир, келмай туриби.

— Ишлари яхшими? — қизиқди Жаннат.

— Шукур, ёмонмас. Бирордан олдин, бирордан кейин яшаб туриби. Бир кунимиз ўтятпи. Қуюига бўлмаса ҳам, суюигига қорнимиз тўқ. Яхши ҳам шу бола бор экан,

бўлмаса ҳолим нима кечарди? Лекин бояқиши ўқишидан қолиб кетдим деб баъзида ўқиниб қўяди. Ёмон ҳамма ерда бор. Мактабида «аканг фалон экан» деб чиқиштиришмади. Бўлмаса боламнинг ўқишига ихлоси баланд эди.

— Ҳали ёш, ўқиса бўлади, — холанинг кўнглини кўтарди Жаннат.

— Ўзи ҳам, акам келди дегунча ўқишига кириб кетаман, деб яниб юрибди.

— МТСда нима иш қиласи?

— Электрларига қарап экан. Обрўйи яхшимиш. Май байрамида мукофот беришди. Болам ўтлишудли, ушлаган ерини омбирдек тишлайдигангина.

— Ишқилиб яхши бўлсин, — деди Жаннат ҳам қувониб.

— Ҳар бандайи мўминнинг боласи яхши бўлсин, — уни қувватлади хола.

Унинг кўнгли Жаннатни кўриб, ҳасратлашиб анча ёзилди. Қайгуларини унут қилгандек, руҳи енгил тортди. «Бунинг ҳам эшиқдан кириб боргандა «кел» деб кутиб оладиган меҳрибони йўқ, иссиқ татиб кетсан» деб кечки авқатта вақтлирок қозон осди. Шу маҳал чўнтагини «яхши хола» олиб келган туршакка тўлдириб чиқиб кетган Марат бир кафт данак билан кириб келди, бувисига илтимос қилиди:

— Буви, ўрикнинг суюгини чақиб беринг.

— Суяқ эмас, данак, болам, — неварасининг гапини тузатди бувиси ва ёнида турган ҳавонча тоши билан чақишини ўргатди. Жаннатга Маратнинг тили чиқиш тарихидан гапира кетди.

— Болам тушкурнинг тили жуда бот чиқди. Тили бот чиққан боланинг юриши кечроқ бўлади. Юриб кетгандарга ҳаваси келдими ёки ботинкамни кийсам юриб кетаман деб ўйладими, бир куни ботинкасини қўлига ушлаб олибди. «Кийгизиб қўйинг» дейишини билмай, нуқул «Ботинкамга оёғимни солиб қўйинг! дейди. Тунов куни салқин тушганда «Шапкамнинг думини боғлаб қўйинг», — деб кўчадан чопиб келди. «Эшикни қанаقا қилиб очдинг?» — десам, «Қўлидан ушлаб тортдим», — дейди. Кўйлагини ювсам гули кетинқиради, уни кўриб, «Кўйлагимнинг гули сўлиб қолди», — деб хафа бўлиб юрибди. Кеча кўчадан келиб, «Фаттоҳ китобининг пальтосини йиртиб қўйди», — деб бирам куйиб-пишади, асти қўйинг. Суриштирсан, китобнинг қалин муқоваси йиртилган экан. Сиз келмасингиздан сал илгари водопровод жилдираб оқса, «Сув чарчаб қолибди», — деб юрибди.

Омон бўлгур боламнинг тили жуда ширин, ҳали сиздан уялиб турибди. Қани шу тилларини дадаси эшитса! севинганидан юраги ёриларди!

Боядан бери хушнуд ўтирган Адолат хола кўзига ёш одди. Жаннат бошини қўйи солди.

Кечга яқин Жаннат қайтар экан, Адолат хола: «Қолинг, гаплашиб ётамиз», — деб қистади, Марат барига ёпищи. Унинг тилини қилиб, хола деди:

— Кетманг аяжон, дегин!

Марат ҳам:

— Кетманг, ая, — деди.

Умри бўйи эшитмаган «ая» сўзидан Жаннатнинг вужуди титраб кетди. Ана шу лаҳзада Адолат хола билан кўзи учрашди. Адолат холанинг хира тортган кўзларида «Кўрдингизми, болам, сизни нима деб атаяпти? У сизни яхши кўриб қолди, барингизни қўйиб юбормоқчи эмас. Раҳмингиз келсин, шу тирик етимнинг бошини силанг», деган маъно бўлса, Жаннатнинг кўзи «Дунёда мени ҳам «ая» дейдиган бор экан-ку! Бу сўз менга жуда ёқади, мен шунинг гадосиман!» деб ёнарди.

Жанат Маратни қўлига одди, жавдираб турган кўзларига боқиб, юзларидан ўпди:

— Энди тез-тез келиб тураман, ўглим. Сени согинтириб қўймайман. Уйимга олиб кетаман.

— Ўйингизда ўглингиз борми? — бирдан сўраб қолди Жаннатнинг бўйнидан қучоқлаб турган Марат. Хола Жаннатни мушкул аҳволдан чиқарди:

— Сен-да ўғиллари. Аянгнинг сендан бошқа ўтли йўқ. Жаннат маъқуллаб бош иргади.

Жаннат узоқ хайрлашиб кўчага чиққанда, уфқ эзилган анордек қип-қизил, кўча гавжум эди. Кеч салқини билан бошланган изгирин дараҳтларнинг сўнгти япроқларини ширт-ширт узиб ерга отарди.

Жаннат сал Юргандан кейин шаҳарни иккига бўлиб ўтадиган анҳорнинг ёқасига чиқди. Анҳор тўлиб оқар, туби кўринмаса ҳам, суви қаймоги олинган сутга ўхшайди. Сокин. У изгиринда жимиirlайди, балиқнинг сиртини эслатади. Юзида қалқиб бораётган барглар банорас тўннингmall ямогига ўхшаб қўринади.

Жаннат анҳорнинг жимиirlа жимирига маҳлиё бўлиб энди кўприқдан ўтган ҳам эди, қаёқдандир пайдо бўлган сўхтаси совуқ Мирсалимга қамти келиб қолди. Бу кутилмаган учрашув иккисини ҳам тўхтатди. Кундузи холаникida бўлган сұхбат Жаннатнинг эсига тушиб, энсаси қотди, ўтиб кетмоқчи бўлди. Лекин Мирсалим нимадир

демоқчи бўлиб, уни бир четга олди. Ана шунда Жаннат унга назар солди. Мирсалим аввалгидан анча ўзини қўйган, чала ошган хамирдаккина қорин ҳам пайдо қилибди. Пиджаги остидаги учи попукли оқ ипак тизимча камарининг фасон тугуни унинг савлатини яқзол намайиш қилиб турибди. Кўйлаги пиджагидан икки энлик узун, ёқаси қийшиқ очилган. Бошида фурражка, оёғида этик. Бурнининг остида нос туфуриб қўйгандек-кина мўйлов.

Мирсалим яқинда мартабага мингандан кишиларга хос гурурда Жаннат билан сўрашди; унинг юзидан кишининг гашини келтирадиган табассум аrimас эди. Ўзининг одамшавандалиги, меҳрибонлиги билан Жаннатни миннатдор қилиб қўймоқчи, кўнглини овламоқчи.

— Мен сизнинг зийраклигинизга қойилман, жуда қойилман. Ҳаммамиздан ҳам ҳушёр экансиз. Содиқнинг жавобини вақтида берганингизни қаранг. Айни вақтида я! Хотинлардан пайгамбар чиқмаган дейишиади. Нотўғри! Чиққану, эркаклар тан олмайди. Бир пайгамбарнинг башорати сизнича бўлар-да! Ортиқ бўлмас! Мен сизга қойилман, ҳамма қойил. Буни қаранг, одамнинг оласи ичидаги бўлади деб, шуни айтади-да, бўлмаса, Содиқни шунаقا одам деб ким ўйлабди. Сиз ўйлабсизми — йўқ, мен ўйлабманми — албатта йўқ.

— Нима иш қилган экан? — деди Жаннат, энсаси қотиб турса ҳам жўрттага.

— Эй, қўйинг, сиз сўрамант, мен айтмай.

— Хўш? Хўш?

— Ҳукуматимизга қарши шунаقا ишлар қилган эканки, тунов куни биттасидан эшишиб тепа сочим тикка бўлди, тилимгача музлаб кетди. Аввал турган шаҳрида қилгани етмагандек, бу ерга келиб ҳам авж олдирган экан. Тавба, нега шунаقا қиласи бу одамлар! Бизнинг ҳукуматдан яхши ҳукумат борми дунёда! Қонунимизниң бигтадан ортиқ хотин олишга рухсат бермагани унга ёқмаганми? Нафси голиб эркак-да, хўрозга ўхшаб тўртта-бештасини бошлиб юргиси келади. Эй, аттаг! Ўзига жабр қилди. Битта Содиқ бўлмагани билан давлатимизнинг мурвати бўшаб қоладими? Албатта, йўқ!.. Мен сизга қойилман, хотин киши бўлсангиз ҳам ўнта эркакдан ҳушёр экансиз. Мен нодон ҳеч нарсани фаҳмламасдан улфатчилик қилиб, қанча гап-сўзга қолдим.

— Гап-сўзга қолдим? — ажабланди Жаннат.

— Ҳа, бўлмасам-чи! Эшиптадингизми? Гўр оғзидан

қайтдим. Сиз вақтида талогингизни олганингиздан, тинч қолдингиз-да, бўлмасам...

— Бўлмаса, Адолат холага ўхшаб ҳовли-жойдан ажраби қолармидим!

Мирсалим буни кутмаган, Жаннатни Содиқнинг қамалиб кетишидан хурсанд, «ўл, ажаб бўлибди» деб юрган ўйлаб, олдига похол солаётган эди. Аталадан суюк чиқиб, эсанкираб қолди. Шунда ҳам бўш келмади, ётиги билан:

— Бу даъвонгиз галат, — деди. — Мен тортиб олганим йўқ. Катталар, кўчиб кир, деб қўйишмади. Менда нима айб? Айтганларини қилдим. Бари бир бошқа бирор олиб қўярди.

— Ўша бошқанинг кўчиб киргани яхши эди.

Мирсалим жавоб тўқигунча Жаннат хайрлашмай жўнаб қолди. Унинг ичи нафратдан лов-лов ёнар эди.

Мирсалим безрайиб қолди. Кутимаган зарба уни гангитиб қўйди. Ўзига келиб, аламдан: «Бу қисирнинг ҳам тили тагида тил бор экан-ку!» деб олди ва пёшонаси-нинг терини бармоги билан сидирди...

• • •

Уч кун ўтмай, Маратнинг соғиниб «ая» дегани Жаннатнинг қулогида жаранглай бошлади. Богчасидаги ҳар бола Марат бўлиб кўринар, «ая» деб чақираётганга ўхшарди. Кечаси туш кўрди. Маратни эмизаётган эмиш. Марат ҳеч кўкракка тўймасмиш. Бу тушни ўзича таъбирлади, бирорвга айтгани ботинмади. Эртасига ишдан чиқиб, Адолат холанинг олдига ўтди. Тушини унга айтган эди, хола:

— Маратнинг меҳри сизга умрли бўлиб тушибди, жон болам. Яхшиликка кўринсин! — деб таъбирлади.

Буни тасдиқлагандек, кетгунича Марат ундан ажралмади, «аячи, ая» деб ялаб-юлқади. Йигиб қўйган гаплари сира адо бўлмас эди. Кейин уни анча ергача қўлидан ушлаб бориб, қўйиб қайтди. «Эртага ҳам келинг», — деб ялиниб қолди. Унинг юзидан ўтолмаган Жаннат байрам куни кечқурун яна келиб, Адолат холанинг ёнида ётди, эрталаб туриб Маратни намойишга олиб чиқди. Пуфак, «эскимо» олиб берди.

— Ичига ях қамаб қўйган экан, тилим совуқ еди. Иссиги йўқми, ая, — деди Марат. Унинг болача мантиқи Жаннатни кулдирди, меҳрини товлади.

— Совуқ бўлса емай қўя қол.

— Йўқ, истиб ейман.

Жаннат яна кулди. Эскимонинг устки қофозини пастроқ сурив берди:

— Кийимингта оқизмасдан егин, хўпми?

— Хўп!

Кизил майдондан ўтгандан кейин Марат аясини яна саволга тутди.

— Анави киши ким? — деди Ленин ҳайкалини кўрсатиб.

— Ленин бобо.

— Доим ўша ерда турадиларми?

— Ҳа.

— Қишида совуқ емайдиларми?

Жаннатнинг юзига яна кулги тошди. Маратнинг саволи тамом бўлмас эди...

Уларнинг эшиқдан бошлишиб кириб келишини кўрган хола, ич-ичидан қувониб:

— Кўз тегмасин, бир-бирларингта жуда ярашибсизлар! — деди. Кейин яна қўщди: — Сиз келадиган бўлгандан бери болам яйраб қолди, келин. Кўчада сизни қийнамадими? Болам тушкур, жуда сергап, ҳар нарсани суриштираверади.

— Йўқ, яхши юрдик. Болалар бу ёшда шунаقا бўлади, — мураббияларга хос мантиқ билан жавоб қайтарди Жаннат.

Жаннат яна бир-икки марта келиб кетгандан кейин:

— Сиз йўғингизда Марат ўғлингиз ичикиб қоляпти, аяси, — деди бир нимага ишора қилди хола. Буни Жаннат дарров пайқади, тушунганича жавоб қилди:

Олиб кетиб турардим-ку, ойижон, шеригимга ёқадими, йўқми, деб истиҳола қиляпман. Юраги торроқ жувон.

Адолат хола отган ўқининг нишонга текканини пайқади. Чунки Жаннатнинг келиб-кетиб юрганидан бери кўнглида ўзгариш бошланганини кексаларга хос зийраклик билан сезиб юрган эди. Лекин Жаннат ўз ниятини очиқ айтишга ботинолмаслигини ҳам яхши билар эди. Мана иккиси айни мудда эшигидан келиб чиқишиди. Бундан хурсанд бўлган хола очигини айтиб қўя қолди.

— Ўзингиз шу ерга келиб қўя қолсангиз нима қиласди. Мен ҳам ёлгизман... Қодиржоннинг аҳволи бу — ойда бир келса келади, келмаса йўқ. Бир-бirimizga ҳамроҳ бўлардик.

Жаннат ўйлаб қолди, минг хаёлга борди. Унинг бу ҳовлига келиб-кетадиган бўлганидан бери ўз режаси бор

эди: агар Қодир МТСда квартира олса (у ҳозир тракторчилар тайёрлаш курсининг ётоқхонасида турарди), холани, албатта, кўчириб олиб кетади, шунда у Маратни илтимос қилиб олиб қолмоқчи. Содик келгунча ўзи тарбия қилмоқчи, кейин яна бир гап бўлар, деб ўйлаб юрарди. Лекин холанинг ҳозирги таклифи униқидан ҳам нақд чиқди. Буни ўйламаган экан у. Энди бундоқ фикр қилиб қараса, холанинг таклифида жон бор. Бағрига қулоқ солса, Маратгагина меҳри тушиб қолмай, Содикга бўлган меҳри муҳаббати ҳам аввалгича. Гарчанд Содикнинг кўнглини билмаса ҳам, севгиси ҳаққи-хурмати унинг шундай қора кунида тиргаги бўлишни ўз бурчи ҳисоблади. Қолаверса, бу дунёда Адолат холадан меҳрибон кими бор? Соясига кўрпача солади. Унинг устига, бечора, қариб қолди, боши ёстиққа теккудай бўлса, иссиқ-совуғидан ким ҳабар олади?

Жаннат шуларни ўйлаб, ўзича аниқ бир фикрга келган бўлса ҳам, дарров рози бўлиб қолишдан ийманди, истиҳола қилди, бўшашибгина деди:

— Эшиттан қулоққа хунук. Чиқиб кетган жойим...

— Аввало сиз бу уйдан чиқиб кетмагансиз, — деди хола Жаннатнинг ён босганини сезиб, ҳазил қилиб. — У ўй бошқа, бу ўй бошқа. Орқадаги узун қулоқ гапга қулоқ солмаган ютади. Оғзига кучи етмаганлар нималар демайди!

Жаннат индамади: хола ҳақ. Ундан кейин кўнгли чопиб турган ишга ортиқча «тож»ликнинг нима кераги бор? Синамаган жойими!

Шу фикрга борган Жаннат, уч кун ўтгач, квартирасини шеригига қолдириб, Жаннат холанинг ёнига, Марат ўғлининг бағрига кўчиб келди. Марат эса, эртасидан бошлаб аяси билан унинг bogchasiga қатнайдиган бўлди.

9. КУТИЛМАГАН УЧРАШУВ

Содик ўн йил муддат олиб лагерга жўнатилганда айни баҳор эди.

Унинг сўнгги марта олган передачасига Адолат хола тўртгагина исмалоқ сомса билан ошига беш-олтида до-вучча солган эди. Содик ана шундан, ташқарида қай фасл эканини тасаввур этган бўлса, юкини орқалаб этапга чиқаётганда эса, вокзалдаги гуж дараҳтларнинг кўм-кўк шода баргларига кўзи тушди. Лекин уни икки ҳафтадан кейин поезддан туширган ерларида эса бир метр мўл қор

бор эди. Совуқ қирқ градус атрофида-ю, дараҳт зоти қылт этмас, бутун борлиқ сукунат ичида гүнг қотиб ухлаётган-дек. Этапда Содиқ билан келгандардан бири:

— Бу ер ҳам ўз юртимиз! — деб қўйди. Лекин Содиқ унинг нима демоқчилигини тушумади.

Бир ой карантинда тутгандаридан кейин, қулоқчин, паҳтали шим, телогрейка, бушлат ва пийма бериб, лагерга чиқардилар. Гарчанд бу кийимлар янги бўлмаса ҳам, ҳали иссиги кетмаган, бу ернинг совуғига дош бериши мумкин эди. Ҳаммадан ҳам Содиққа пийма эриш кўринди. Умрида киймаганидан унда юролмас, қўнжи тақими-га тегиб ғашини келтиради.

Гоҳ-гоҳ кўзга ташланиб қоладиган кишини ҳисобга олмаса, лагерда ҳеч ким йўқ. Аллақайси баракдан чиқсан тутун оғир таралади. Кун совуқ, игнали. Содиқни пақана бараклардан бирига бошлаб кирган соқчи навбатчи маҳбусни чақириб:

— Мәҳмонни қабул қил, — деди.

Баракка кираверишда тумбочка олдида ўтирган қотма навбатчи индамади. Фақат, Содиқ кўтариб кирган кўрпа-ёстигини ерга қўймоқчи бўлганида қаршилик билдири:

— Юринг, биратўласи жойингизга қўя қолинг.

У бошлаб кетди. Барак катта бир саройга ўхшайди. Ўртасида йўл, икки томонида икки қаватли ёғоч каравотлар, уларнинг орасида тумбочка. Ўринлар бир хилда бўлмаса ҳам, анча тартиб билан тузатилган. Барак қоронгилигидан одеялларнинг рангини ажратиб бўлмайди. Лекин навбатчининг яқинда баракни супуриб-сириб чиққани, нарсаларни саранжом қилгани сезилиб турибди.

— Сизнинг бригадангиз шу ерда туради.

Содиқ бир бўш жойга ўрин-бошини иргитди. Наридан-бери ўрнини тузатиб, устига ўтирди. Ана шунда баракдан эркак тери ҳидига қоришган захликни пайқа-ди. Бу ерда кимлар туради-ю, нима иш қилишади? Наҳот шу ерда ўн йил ҳаёт кечирса? Ичидан келган бир нидо уни овутди: одам кўп. Одам одамнинг ҳоврини олади, очиқ ҳаво, совуқ бўлса ҳам тоза. Ундан кейин, бу ердан туриб истаган ерига арз қилиши, ҳуқуқини талаб қилиши мумкин. Бир кунда ўнта ариза ёэса, бирор йўқ дейдими? Бири бўлмаса бири нишонга тегиб, ижобат топиши мумкин.

У, кечиктирмасдан, шу бугундан бошламоқчи бўлди. Бир четда ўтириб, СССР прокурорининг ўзига шикоят-

нома ёзи. Қамалишидан тортиб бўлган ҳамма воқеани маржон қилиб тизди, тугилишидан тортиб, қилган ҳамма ишларини бир-бир баён қилди. Гражданлар урушида олган, номи ёзилган қиличини писанда қилга-дек, бир ерига тиркаб қўйди... «Афсус, ўртоқ Фрунзе ўлиб кетган, бўлмаса ўзи гувоҳлик бериши мумкин эди» деди бир ерида.

Шикоятнома анча узун бўлди. Уни оқقا кўчирап экан, навбатчи маҳбус келиб қолди:

— Уйга хат ёзяпсизми! Узун бўлиб кетибди-ку! Нималарни ёздингиз? Унча-бунча гап цензурнинг маъдасига ботмайди. Бу ерда хатнинг қисқаси яхши — тез боради.

Шунча меҳрибонлик қилиб турган навбатчи маҳбус ёзилган нарсанинг нималигини билгач, мийигида кулиб қўйди. «Эй ғофил банда, нимадан умид кутяпсан?» дегандек, салмоқлаб қадам босиб жойига кетди.

Бир маҳал ташқаридан одамларнинг олаговури эши-тилиб, кейин барак эшиги тарақлаб очилди. Дувиллаб, бир нарсага шошгандек одамлар кирди. Улар билан совуқ ҳаво кирди. Одамларнинг усти боши бутун Содиқ-қа берганларига ўхшаган қалин ва қўпол. Қулоқчинлар энгаждан боғлиқди. Баъзи бирори баракка кирди дегунча устидан қалин қўсқонини ечиб, ўрнига ётар, сочигини олиб қўшни хонага отилар эди. Баъзи бирорининг ҳеч нарса билан иши йўқ, кира солиб ўрнига ўзини оғир ташлайди.

Бу ишдан қайтиш гувури сал ўтмай босилди. Баракда янги одам пайдо бўлганини шундагина пайқаб, Содиқни ўраб олишди. Лагерь одатично саволга кўмиб ташлашди: «Ўзи ким? Қаердан? Нимага? Неча йил?

Худди шу пайтда кимнингдир жуда таниш товуши Содиқнинг қулогига қалинди:

— Бизнинг томондан? Ким экан баҳти қора?

Товуш эгаси одамлар орасини ёриб, олдинга ўтди. Ҳаммадан олдин унинг бароқ қоши кўринди, кейин ҳайрон бўлиб оғзини очганда сўлоқ тиши кўриниб кетди. У Содиқни кўриши билан бир лаҳзагина ҳайратомуз боқиб турди-ю, кейин эски қадрдонини ногаҳон учратиб қолган кишидек: «Содиқжон, ие, сизми?» — деганича қулочини очди: Содиқ таниб, индамай тураверди.

— Ана холос, яна шундай жойларда кўришармиз деб ҳеч-ҳеч ўйламаган эдим!

Бу Диловархўжа эди, Содиқ ҳайратда эди. Наҳот қаршисида турган ўша Диловархўжа! Содиқ, унинг фарёд уриб йиглаганича бор, жинояти оғир экан, отиш-

ди шекилли, деб ўйлаб юрарди. Уни бу ерда кўриши, ўлган одамнинг тирилишидек, жуда ғалати туюлди. Диловархўжа ҳам Содиқнинг қамалиши бир хатолик оқибати, бир оздан кейин чиқиб кетади, деб ўйлаган, унинг бу томонларга келишини ҳеч хаёлита келтирмagan эди. Шунинг учун иккаласи ҳам ҳайрон тикилиб қолишиди.

Кийим-бошининг бошқалигини ҳисобга олмаса, Диловархўжа ўша-ўша: бароқ қош, сўйлоқ тиш, рўпарадан сочма ўқ егандек чўтири юз. Лекин у энди анча оқарган, кўзи уҳфасини ҳалигина олдирган уккинидек чақнаб турибди.

— Сиз ҳам шу ердамисиз? — деди Содиқ ниҳоят. У ҳамон ўз кўзларига ишонмаётгандек эди.

— Ҳа, шу ерда... Совуқ ялаб ётибмиз. Отилиб кетган деб ўйловдингизми? Йўқ, отмадилар. Худо кўнгилларига раҳм солди. Ундан кейин, очигини айтганда, ўзи ҳам ўн беш йил аввалги ишда. Эскилигининг ҳам нафи тегди. Қонунда ҳам «шу ерига бироз эгилиб қара, судъя» деган жойи бор шекилли-да! Хуллас, насибамиз шу ёқларга сочилган экан, териб еб юрибмиз.

Диловархўжа Содиқни қўярда-қўймай ўз каравоти томонга бошлаб кетди. Аллақаердан қайнаган сув топиб келиб, котелоқда чой дамлади, дастурхон ёзди. Бисотида бор нарсасини тўкиб солди.

— Олинг, йўлдан толиқиб келгансиз.

Диловархўжа жуда меҳрибон эди. Шу ўтиришларини кўрган киши уларнинг бир-бирига ашаддий душман эканига, бир вақтлар бир-бирининг пайига тушиб, ўқ отишганига сира ишонмас эди.

— Содиқжон! Мен сизни бу гадой топмас томонларга сира ҳам келмассиз деб ўйлаган эдим. Ахийри қўйишиб мабди-да. Нима жиноят қила қолган эдингиз, хизматларингизни ҳам ҳисобга олишмабди.

— Туҳмат. Туҳматнинг зарби ёмон бўларкан.

Диловархўжа ишонмади. У органнинг кучини яхши биларди: ахир унинг ўн беш йил аввал қилган ишларининг ипидан игнасигача очиб ташлади-да. Шундай фактларни топдики, ҳатто ўзининг ҳам эсидан чиқиб кетган экан. Наҳот шундай орган туҳматни бир ёқлик қилолмаса, жез билан тиллани ажратолмаса? Йўқ, мумкин эмас. Содиқнинг сирли жинояти бору, айтишга ботинмаяти.

Диловархўжа ҳазилга олди:

— Сизнинг бир балойингиз бор, мендан яширяпсиз, майли. Энди фойдаси йўқ, айтаверсангиз ҳам бўларди.

— Тўрга тушган балиқ қармоқдан чўчимайди, нимасини яшираман. Туҳмат!

— Тўгри, чивин бирлашса, филни ҳолдан толдирапкан. Туҳматчининг кимлигини билолдингизми?

— Билганим ҳам бор, билмаганим ҳам — ёнган оловнинг тутунини яшириб бўладими?

— Қани энди ўшалар қўлимга тушса-ю, гирибонидан тутиб бурда-бурда қилиб ташласам, деб юргандирсиз.

— Туҳматнинг оёғи қисқа, узоққа бормайди. Ҳақиқат тўқ данак, кўмса ҳам кўкариб чиқади.

— Шулар бирорвога туҳмат қилмаса яшолмайдими?

— Яшолмайди, кўнгилдагидек яшолмайди! Бирорнинг баҳти ғашини келтиради. Ақли, меҳнати билан истаган баҳтига эришолмагандан кейин, туҳмат билан, хушомад билан орқа эшиқдан тўрга чиқиб олмоқчи бўлади.

— Чиқиб ҳам олади денг.

— Ҳа, чиқиб ҳам олгани бўлади. Лекин узоқ яшамайди; баҳорда пахса девор устида унган ўтнинг худди ўзи, ёмғир нами кетгунча, кўкариб туради, холос!

— Қуруқ туҳматдан ўзинг аспа, деб машойихлар бекор айтмаган.

Диловархўжанинг гапи охир бўлгунча кимдир Содиқнинг бригадасини айтиб ужинга тикилф қилиб қолди. Диловархўжа ҳам унугтган нарсаси эсига тушгандек иргиб турди:

— Эй, гап билан бўлиб, обиравонни бой бериб қўйай дебмиз-ку. Туринг, овқатга боринг. Яна кўришамиз.

Содиқ уни кўргиси келмаса ҳам, то янги танишибилиш ортиргунча, учрашганда уч-тўрт оғиз гаплашиб турди.

Диловархўжа лагерни ўзиники қилиб олган, туйнуғидан кириб, эшигидан чиқар, қозонида сузиб, чўмичида ўйнар эди. Унинг ўзини олдирмаганлиги сабабини Содиқ энди тушунди. У баъзи бирорларга ўхшаб, ҳаётдан нолий бермас ҳам эди. Балки бу отилмай тирик қолганидандир, ахир у ҳаётдан умидини узиб қўйган эди-да. Текинга қолган ҳаёти эса, бу ерда ёмон кечмас эди. Лагерга тушиши билан очофат мушуклардай сезгирилик билан атрофни ҳидлади, ўзига ўҳшаган олғирлар бу ерда ҳам топилиб қолди. Улар бош бириктириди. Бундайлар ҳаромдан ҳазар қилмас, хиёнатдан қайтmas, «дунёни ўт олса, майли, лекин менинг кабобим пишса бўлди», деган ақида билан яшар эдилар. Чунки бу тўдадаги маҳбусларнинг озодликдан умиди кам, улар ўз жиноятларига иқрор,

уларнинг виждони ҳеч нарсадан қийналмайди, ҳаёти ўтса бас.

Лекин Содиқقا қийин. У умрида бирорга ботиниб қаттиқ гапирмаган луқмаи ҳалолини фақат меҳнат билан топиб еб юрган бўлганидан диловархўжалар тўдасига қўшилмас, улардан жирканар, улардан кўра оғирроқ ҳаёт кечирар эди. У фақат қорни учунгина қайғурмай, туҳматга қолган қадри учун ҳам йигларди, бу ерда ўзини тутиши, виждони қийналадиган бирор ишга қўл урмаслиги керак. Ишга чиқиши билан энг ҳалол заҳматкашлардан бири бўлди. Унинг бригадаси қурилишда ҳар хил ишлар қиласар эди. Унда яхши гишт терувчи, арматурачи, сувоқчилар билан бир қаторда, дастёrlар ҳам бор эди. Улар ана шу усталарга гишт, қоришма олиб бориб турди, сув келтиради. Содиқнинг бу ерга мос келадиган бирорта ҳунари бўлмаганидан бригадир уни ҳар куни ҳар хил ишга қўяди. У гоҳ гишт терувчига ёрдамчи, гоҳ арматура судраб қолар, гоҳ ер ковлаб қувурларга жой тайёрлар, гоҳ вагондан цемент туширадар эди. У ҳеч биридан ҳазар қилмади, қилиниши лозим бўлган зарур иш деб қаради.

Бир куни усти очиқ вагондан гишт туширадар эди. Содиқ бундоқ қараса, ёнидаги шериги гиштни дуч келган томонга иргитяпти, кўпи синиб кетяпти. Ваҳоланки, бригадир вагон зийига тахта қўйиб, шундан сирғантириб туширишни тайинлаб кетган. Гиштга жони ачиган Содиқ шеригига: «Кўпи нобуд бўлиб кетяпти-ку!» — деди. Шериги унга шундай хўмрайиб қарадики, Содиқнинг юраги орқасига тортиб кетди.

— Жонинг ачияптими? Тушиб тур, мен иргитаман, илиб олиб, бошини силаб ерга қўясан! Патриот!

Ана шунда Содиқ билдики, бу ерда эҳтиёт бўлиши керак. Куйди-пиштилик кетмайди. Лекин бари бир, у ўз виждонини қийнаб, хўжа кўрсинга ишламади. Биладики, бу кўргилик унинг учун вақтинчалик, эртами-индин ҳаммаси бартараф бўлади. Шунинг учун ўзини руҳан тетик тутишга уринар, баъзи бирорларга ўхшаб фарёд урмас эди. Модомики, синфиий кураш борар экан турма ва лагерь бўлиши керак, унда душман ўтириши керак. Душман билан бўладиган муомала аниқ: уни маълум режим билан ишлатиш, тўгри ҳаёт йўлига солиш керак. Содиқ эса, бу даргоҳда вақтинча, у эртаги кун — адолатнинг тантанасидан умидвор, уни кечаю кундуз сабрсизлик билан кутганлардан бири. Агар унинг қалбida шу умид машъали пориллаб ёниб турмаганда, унинг эртаси-

ни ёрқин кўрсатиб турмаганида, балки Содиқ бу кутилмаган ва қўничиш оғир бўлган ҳаётта бунчалик бардош бериб яшолмас эди. Эртаги кун умиди ишончига айланган, ишонч эса унга бардамлик багишиларди. Эртанинг тонги қанчалик суст отмасин, бугуннинг шомидан нурли ва умидбахш эди.

У ташқаридан келган ҳар бир хабарни чанқоқ кишининг сув симиришидек бесабрлик билан кузатар, у кучли шамоддек умид чўгини алангалатиб юборар эди. Бу хабарлар турли режа ва тахмин түғдирар, оқибати яна ўша муқаддас эркинликка бориб тақалар эди. Эркинлик эса, баъзида, узоқдаги саробдек бетиним ёнарди-ю, унга етиб бориш умиди амри маҳолдек, жуда мушкулдек кўриниб кетар эди. Ўртада қалин ва баланд девор, қаторқатор тиканли симлар бор. Лекин, бари бир, унинг юраги шу тўсиқдар орқасида, ўз оқими билан тинмай камол топиб бораётган, гўзаллик қашф этаётган катта ҳаёт қўйнида, унинг бир зарраси бўлганлиги учангина яшарди, ундан бир лаҳза бўлсин узуқлик сезмас эди. Меҳнатининг самараси улкан ҳаёт дарёсига қўшилган жонли ирмоқ эканини сезиб, шу оғир кунида ҳам инсон ва юргучун нафи тегаётганидан ичида мамнун эди. Фақат меҳнатини қадрлаб ташқаридагидек «балли, офарин!» деб елкасига қоқувчи йўқ, икки оғиз ширин сўз билан кўнглини кўтариб қўювчи йўқ. Мана шуниси жуда оғир, ўтмас пиçoқдек оғир ботар эди.

Содиқ фақат бадном бўлиб ўлиб кетищдан қўрқади. Бўлмаса, ўлим ҳаёт қонуни, тугилган киши бир куни албатта, ўлади. Лекин тухмат сиртмогида ўлиш жуда даҳшатли. Агар гражданлар уруши йилларида ҳалок бўлгандаОумрини шараф билан тутатди, гражданлик бурчини ўтаб кетди» дейишарди. Ундан кейинроқ вафот этганида ҳам ёмон бўлмас эди, «бир одамча яшаб ўтди», деб эслашарди. Энди-чи? Пок оиласа иснод келтириб, қора ном билан умрини тутатиш нақадар даҳшат! Йўқ! Бу чида бўлмас катта дод. Нима бўлса ҳам қутулиши керак.

Содиқ ҳалол ишлар, турли-туман гапларга қулоқ солмас, тўгри келган ерда галамисларни силтаб ташларди, оғзига уради. У ўз эркини фақат ҳақиқатнинг тантанасидан кутарди. Лекин кўникмаган иқдим ва меҳнат уни кундан-кун енгандек бўлиб, тез чарчайдиган бўлиб қолди. Энди кечқурун толиқиб ётиб, эрталаб енгил тортиб турмас, кечаги куннинг ҳордиги ҳамон танасидан аримагандек, караҳатлик сезарди бутун баданида. Бугун ҳам худди шундай бўлиб ишга чиқди. Кечқурун қайттанида

Диловархўжага йўлиқиб қолди. У билан кўришмаганига бирор ҳафта бўлган, иккиси икки ерга ишга қатнарди. Анча ўзини олдириб қўйган Содиқни кўриб, у меҳрибонлик қилди.

— Ие, ўзингизни олдириб қўйибсиз-ку?

— Сал тобим қочиб турибди.

— Тобингиз қочган бўлса бу ерда нима қилиб турибсиз? Юринг докторга.

Содиқ унга ноилож эргашди.

Тиббий бўлим бараклардан анча четда, уч хонали алоҳида бонода. Улар кириб боргандга анчагина одам бор эди. Бу ернинг поли баракникига ўхшамас, деворлари оппоқ. Деворида тиббиётта хос плакатлар бор.

Содиқнинг бу ерга биринчи кириши бўлгани учун тартибни билмас эди. Диловархўжа эса, бу ернинг ҳавосини олган, кириши билан одамларнинг орасини ёриб олдинга ўтди. Навбати келиб қолган бигтасининг олдига имо-ишора билан сўқилиб, Содиқни ёнига олди. Навбат келиб, Содиқга шиша банкадан термометр олиб бердилар. Унинг иссиги деярли жойида эди. Доктор унинг башарасига қараб:

— Янгимисиз? Толиқибсиз, — деди, лекин уни эртаги ишдан озод қилмади, дори-дармон бериш билан кифояланниб қўя қолди. Гап-сўзлари ўқдек, тетик Диловархўжанинг иссиги 38,5 чиқди. Доктор у билан анча гаплашиди. Диловархўжа ўз касали ўзига аёнга ўхшаб, докторга изоҳлар берарди. У эртаги ишдан озод бўлди. Содиқ ҳайрон қолди: соппа-сог одам-ку!

— Иссиғинг борми?! — ажабланиб сўради.

— Бўлганда ҳандай! Кўрдингиз-ку.

Содиқ ишонмади. Унинг жавоби ҳам касал одамникига ўхшамас эди. Диловархўжанинг илтимоси билан унинг пешонасига қўлининг орқасини қўйди:

— Сезмадим.

— Сиз доктор эмассиз-да, — хихиллаб кулди у. Сал юргандан кейин у чўнтағидан бир нарса олиб отди. У нарса қорга қизиқ темирдек бигиллаб тушиб, эритиб кириб кетди.

— Нима у? — сўради Содиқ.

— Иссиғим! — ҳандон солди Диловархўжа. Кейин бирорга айтмаслик шарти билан қулогига аста пицирлади:

— Қўмир шлаги. Даструмолга ўраб қўлтигимга қисган эдим.

Эртага ишга чиқмаслигидан мамнун бўлган Диловар-

хўжанинг тили бийрон, дили хуш эди.

— Шунаقا ишлар, Содиқжон, бу ерда фидокорлик эмас, устомонлик керак. Жонни сақлаш керак. Шўролар жонингизни жабборга берганингиз билан миннатдор бўлмайди. Буни бошингиздан кечириб, билиб турибсиз-ку, шунда ҳам кўзингиз очилмас эканда. Сизга қийин, жуда қийин! Жила бўлмаса, шу ерда ўзингизни тиийнг, бунчалик жон койитиб ишлашнинг ҳожати ўйқ.

— Нега? Иш эл-юртники. Ўша эл-юртда онам, укам, ўғлим яшайди. («Хотиним»деб юбормоқчи эди. Мушарраф эсига тушиб, тилини тииди.) Нафи менга бўлмаса, ўшаларга тегади. Ҳар ким ҳам ўзи эккан дараҳт соясида ўтиравермайди.

Диловархўжа Содиқнинг бу гапидан кулди. Кружка даги сувни олиб узатди:

— Мана буни ичворинг, бўлмаса тиқилиб қолади! Наф! Наф!! Шунча нафингиз тегиб нима барака топдингиз. Шу ергача етиб келдингизми? Эртага ўлсантиз, уйингизга икки энлик хат билан хабар қилмайди! Тентак бўлманг. Шунча йил тентаклик қилганингиз бас! Қайси гуноҳларимизга шунча азоб чекамиз. Ахир худонинг бизга атаган ёргуғ куни ҳам бордир, шундай қўймас.

Диловархўжа нимадан ёки кимдан умидвор эканини очиқ айтмади, тўгриси, айтишга ботинмади. Лекин Содиқ унинг ёлгиз худодангина мадад кутишига ишонмас, унинг мажруҳ қўнглига далда бериб, саробдек кўринаётган нимадир бор эди. Бу ҳақда синашта бўлган, маслақдош маҳбуслар хилват топиб очиқ гаплашишади. Буни Содиқ ҳам баъзан эшитиб қолади. Диловархўжа Содиқни яхши синаб бўлмаганидан фақат қармоқ ташлаб кўрарди.

Содиқ уларнинг бу умиди нимадан эканини тахминларди. Уларнинг умиди Европада оч бўридек изгиб юрган урушдан эди!

10. ОЛИЖАНОБЛИК

Иродаси метин кишини молу мулкидан, бола-чақасидан маҳрум қилиш мумкин, бироқ эсанкиратищ, йўлидан тойдириш қийин.

Содиқ лагерга янги келган кезлари энди ўтқазилган кўчатдек сал елга бир эгилиб юрган бўлса ҳам, кейин ўзини тутиб инсоний хислат билан яшаш керак. Унинг

назарида бу ерга яна бир катта имтиҳондан — иродаси, бардоши, асаби, ишончи, эътиқодини имтиҳондан ўтказиш учун юбориб қўйганга ўхшайдилар.

Энди у келган кунидагидек нима ишга буюрсалар шуни қилиб юрган ҳунарсиз ишчи эмас. Оддин сувоқчиликка ўрганди, кейин катта мис тозалаш фабрикаси қурилиши бошланиши билан гишт терувчиликни ўрганди. Табиатан, серзавқ ва ҳар нарсага қузиқувчан бўлган. Содиқ учун ҳар ҳунар бир завқ баҳш этар, кўнглини кўтарар, соглигини сақларди... Нега ўтган ой ёзган аризасига ҳалигача жавоб йўқ. Йўлда йўқолиб кетдимикан? Адресси тўғри эди, шекилли.

Шу хаёл билан ўрнига кирган Содиқ, кечаси алланима бало тушлар кўриб, эрталабки юрак эзар қўпол сигнал билан уйғонди. Уйғонди-ю, тушларига парво қилмай, ўзининг иккинчи қаватдаги ўрнидан сакраб пастга тушди.

— Хуш, дўстим, — деди қўшвиси Богун, — бирор фалсафий фикр топдингми?

Содиқ гап нима ҳақида бораётганини дарров пайқади. Бугун мис тозалаш фабрикасининг бир қанотидаги майдонга тушаётган иморатнинг девори кўтарилади. Кеча пойдевор қўйилиб бўлди. Богун билан туркман йигити Журменек ўзларининг тақдирлари ҳақида хат ёзиб, шу иморат остига бостириб юбориш тўгрисида маслаҳатлашишган эди.

— Бу ерда фалсафанинг кераги йўқ. Рост гапни пухта қилиб қоғозга туширсанк бўлди, — деди Содиқ.

Нонушта пайтида ошхонада учрашган. Журмепек ҳам «Ёдларингдан чиқмадими?» — деб эслатиб қўйди.

Улар ишлайдиган жой икки-уч километрлик масофада эди. Содиқ Богун билан ёнма-ён борар, уларнинг тақдирда қандайдир ўхшашлик бор эди. У ҳам аввал ўқитувчи бўлиб, кейин МТС сиёсий бўлимига сафарбар қилинган экан. «Менга-ку бало ҳам урмайди, эртанин чиқиб кетаман, лекин жўжабирдай жон билан хотинимга жабр бўлди: беш бола-я! Бир-биридан сал катта — бўйсира қилиб қўйгандек», деб эртаю кеч уйидагиларни ўйлагани-ўйлаган. Ҳозир ҳам уйидан кечча олган хатининг мазмунини Содиққа ҳикоя қилиб борарди.

— Ўртанча ўглим, дадам овга кетган, айиқполвон отиб келади, дермиш.

— Билмагани яхши. Билса кўнгли ўксийди, — дея тасалли берди Содиқ. — Бу кунлар ҳам ўтиб кетади.

— Ўтармиқан?

— Ўтади! Ўтиши шарт. Ўтмаслиги мумкин эмас. Мен партияга ишонаман: бу аҳволнинг узоқ давоми этиши ҳеч мумкин эмас. Бунда сен билан мен тушунмайдиган мураккаб бир сир бор. Бир куни тагига етилади. Мен бунга аминман.

— Қайси аҳволга тушиб қолмайлик, партияга ишонмаслик — кўрнамаклик бўлади. Бу ҳақда гап бўлиши мумкин эмас. Шахсан менинг ишончим комил. Лекин аҳволни ўйлаб, баъзанг ёқамни ушлайман: ўзи нима гап?

Улар ҳаётлари, кўргиликлари ҳақида суҳбатлашиб, қизишиб, совуқнинг аччиқ заҳрини ҳам сезишимас, ҳатто қаердаликларини ҳам унута ёзгандилар.

Богун ҳам кела солиб овчиларга хос чаққонлик билан тулхан қалаб, ўт туташтиради. Унга бағрини очар экан, «Тошкент иссигини эсга солади-я!» — деб кулиб қўйди. Шу билан Содиқнинг дикъатини ўзига тортди.

— Тўгрими, дўстим? — Богун унинг елкасига қўлини қўйди, — ҳозир сизда неча даража совуғикин?

— Совуқ нима қилади, ҳали палақда қовун бор.

— Йўт-е!

Содиқ бир оз ошириб юборганини сезиб сал паст тушди:

— Ҳозир бөгбонникига кирсанг, ишкомдан узмаса ҳам, олдингта олтиндек сап-сариқ ҳусайн қўяди.

Бу гапдан ўзининг ҳам оғзининг суви келди.

— Ажойиб юртларинг бор. Лекин бизнинг Украина ҳам чакки эмас.

— Она юртнинг ёмони бўлмайди, дўстим. Она юртни ёмонлаган хор бўлади, одамнинг пачоги юртига тил тегизади.

— Лекин шунақа одам ҳам бўлар экан! — деди Богун, кейин бир тарихни ҳикоя қилиб берди.

— Унақалар «Юртимга нима нафим тегди» дейиш ўрнига, «Юртим менга нима қилиб берди» деб қарашади. Улар учун дунёда ҳеч нарса муқаддас эмас, қорин ташвишидан бошқа илинжлари йўқ.

— Ҳайвон дегин.

— Фарқи — галиришида, — қатъий деди Содиқ.

Гулхан чирс-чирс учқун сачратиб ёнар, ёлқин тили совуқ ҳавода эилланглар, гоҳ изгирин билан бор томонга салом бериб оларди. Қаршидагилар: «Қоч, ўт кетди», — деб тегишарди, яна ўтин қалашарди. Қишининг гўли — олов, ҳам ўзингни, ҳам кўзингни яшнатади.

Йўлда увшаган баданини гулханда бир оз яйратгач Содиқ Богунни бир чётта имлади:

— Ҳалигини қилайлик, ҳозир иш бошланиб қолади. Ана, Журменек ҳам келяпти.

Уч ўртоқ бир хилватга ўтиб, бино остига бостириб юборадиган «келажакка хатлар»ини маслаҳатлашиб ёзиши. Ҳаммага манзур бир текст тайёр бўлгандан кейин, уни тушъ билан оқقا кўчиришни ҳусниҳат Содиққа топшириши. Содиқ маҳбус инженерлар ишлайдиган чертёжхонага кирди. Ўша ерда ҳаммасини тўгрилаб чиқди. Инженерлардан ҳам бир нечтаси имзо чекишига хоҳиши билди. Хат имзоланиб бўлгандан кейин, нам ўтмас мумли қоғозга ўраб темир банкага солиши. Кечакетини бетонлаштириш пайтида атайин қолдирилган кавакка жойлаб, устидан гишт териб юбориши.

Ўз ишларидан мамнун ўртоқлар бир-бирига маъноли кулишиб, кундалик хизматларига тарқалиб кетиши. Содиқ эса, ана шу хат кўмилган деворга гишт қўярди. Навбатдаги қатор устига ётқизилган қоришмаси музлаб қолиб гишт тишламаётганидан, дам ўтмай ёрдамчисини шоширап, «Ҳа, бўл, қани!» деб турарди. Ёнидан қиялаб қараб, ўз санъатига маҳлиё бўларди. Режа ишини яна юқорига сурар экан, нариги бошдан гишт териб келаётган Богунга гап қотди:

— Қойилми?
— Қойил! — қулади Богун.

— Ишлагандан кейин, астойдил ишланиш керак.
— Бўлмасам-чи!

— Бир хил одамнинг гурунчдан курмак тергандек имиллаб ишлашини кўрсам пақ ёрилиб кетай дейман. Атайин шунаقا ишлармикин ўшалар, ё бўлгани шумикин? — Содиқнинг ўзи жавоб қилди: — Атайин қилишади. Менингча, қалби билан ёниб меҳнат қилмаган киши, севинганида ҳам хандон уриб кулоимаса керак. Меҳнат самараси севинч, севинч ахир самимий табассум ва хандон кулги тугдиради.

— Қалби пок кишигини самарали меҳнат қила олади, — деди гапни якунлагандек Богун.

Иккаласи ҳам фикрларини меҳнатда исбот қилмоқчи бўлганда, ишга астойдил киришиб кетдилар. Содиқ гишт устига қоришма тўкиб, андава билан текисларкан, ёрдамчисига тайинлади:

— Нуқул бутунини узата берсанг, синиқларини нима қиласиз, биродар? Аралаштириб узат, ишлатилиб кет-

син. Қани, бўл, тез қимирла!

Содиқнинг қора терга тушиб, жон куйдириб ишлаётганини кўрган қоришима ташувчи маҳбус димогида пингиллаб қўйди:

— Ишла-я, ишла, начальник миннатдор бўлади! Кучинг узилганда бир коса оби равонни ортиқча берармикин!

Бу гап Содиқнинг қулогига пашшанинг гингилашиб дек булиб кирди. У индамади. «Кўрамиз, ким олдин оёгини узатади: меҳнатдан қочган сенми ё менми?» дегандек кўзининг қирини ташлаб қўйди. Бунақалар лагердагина эмас, «ташқарида» ҳам топилиб туради.

Содиқ тушлик овқатга занг урилгандағина манглай терини артиб, девордан тушди. Кўп қатори идишини кўтариб тушлик берадиган дарчага навбат турди. Салдан кейин совуқда қалин бут чиқараётган суқ бўтқани олиб гулхан ёнига келди. Тўрварадаги нони билан еди. Устидан бир кружка қайнаган сув ичди. У энди танаффус охиригача бирор ерда сал мизғиб олмоқчи эди. Ўз қадрини билгандар шунаقا қилади. Уйқудан кўра яхши дам берадиган нарса борми кишига!

У тахлаб қўйилган эшиклардан биттасини ерга ётқизиб, энди устига чўзилган эди, бирорвонинг чақиргани эшитилди. Гужанак қилган оёгини ёзип, бушлатининг ёқасини тушириди, товуш келган томонга қаради. У Журменек эди.

— Ҳалигини бопладик-а? Деворини анча кўтариб қўйибсан-ку!

Ҳавонинг очиқлигини ҳам билиб бўлмас эди. Боя уфқнинг анави этагидан қалин хом сурп орқасидаги чироқдек бир нарса чиқиб, ўша атрофни бирнасгина саргайтириб турди-да, кейин берироққа ботиб кетди. Бу ернинг қуёши шу.

Сал ўтмай хуррак эшитилди. Иккаласи бир-бирини қучоқлаб, гужанак бўлиб ётарди. Совуқ эса, «қаердан ичингга кириб, сал ором олсан экан?» дегандек, атрофда изғирди. Салдан кейин уйқунинг айни ширин пайтида қоқилган занг уларни иргиб туришга мажбур этди.

Яна иш... То навбатдаги занг қоқилгунча...

Содиқ ишдан қайтиб, дарвозадан кириши билан соқолининг ўстгани эсига тушди. «Бугун олдириш керак, жуда уят бўлиб кетди», — деб тезроқ ювиниб, сартарошхонага чиқиш ниятида елиб кетди. Энгидаги бушлатини ечмасданоқ тумбочкига устидаги хатга кўзи тушди. Дастанти таниди-ю, юраги ҳаприқиб, кўзи тиниб кетди: наҳотки ундан?

Бу фикр ўзига эриш кўриниб хат ушлаган қўлининг

аста титраётганини сезди. Ҳатни қандай қилиб очганини билмади. Бирор қўлидан тортиб олиб қўяётгандек шошиб хатта кўз юритди. Юритди-ю, бутун аъзойи баданини муздай тер босиб кетди. Пичирлаб ўқиётган лаблари асабдан титради, кўнгли бузилиб, кўзига ёш келди.

Кутмаган одамингиздан хат олиш нималигини биларсиз, албатта. Лекин ўша одамингиз бир маҳаллар тақдирнинг зайлар билан узоқ вақт азоб чекиб юрган бўлса, бунинг устига сиз ўткинчи ҳис-туйгулар тизгинига эркингизни бериб, унга яна озор етказсангиз, уйингиздан кўзида ёш билан чиқиб кетишга мажбур этсангизу, у ҳаммасини унутиб, кечириб, сизнинг бошингизга мушкул, қора кун тушганда, баланд ҳиммат билан шафқат қўлини чўзса, бунинг устига, ўша чеккан азоблари ҳақида лом-мим демай, сизнинг соглигингизни сўраб, кўнглингизга тасалли берса, киши қандай ҳолатга тушишини тасаввур қила оласизми?

Содиқ ана шундай ҳолатда эди!

Хат Жаннатдан эди. Содиқ унинг бунчалик олижаноблик қилиб онасининг бағрига келишини, Маратнинг бошини силашини ҳеч хаёлига келтирмаган экан, хатнинг охирига етгунча энтикиб кетди. Қулоқларига Жаннатнинг ўша сўнгги кечада кўзида ёш билан титраб «ўзингизни қийнаманг, мен розиман, уйланинг» дегани эшитилиб турди. Қандай муқаддас маъсумлик!

Жаннатнинг хати таъсирида ганграб, қилар ишини билмай қолган Содиқгоҳ атрофга жавадирар, Жаннатнинг ўзи кириб келаётгандек барак эшигига қарап, гоҳ ҳеч нарсани кўрмай бир нуқтага тикилиб қоларди. Анчадан кейингина ўзига келди. Ўзига келди-ю, нега жавоб ёзмай турганидан ажабланди, ахир бундай мактубга тезда жавоб қайтариш керак-ку! Кечиктиришнинг ўзи жуда бўлмаганда ноинсофликка киради!

Содиқ Жаннатга узр сўраб, бутун бўлиб ўтган ишлардан ўзи ҳам пушаймон эканини, пушаймонини кимга айтишни билмай юрганини баён қилиб, унинг олижаноблиги учун қалбидан миннатдорлик билдириб жавоб ёзмоқчи бўлди. Кейин бу ниятидан қайtdi. Бирор: «Ҳолинг шу экан-ку, хотин қўйиб нима қиласинг, бечора», деб таъна қиласигандек, Жаннатнинг ўзига ҳам бу мазмундаги хат малол келадигандек туюлди. «Битган ярани тирнашдан нима фойда. ўтган гап — бўз қўйлак, эт қичитади. Мехрибоним кетса ҳам, меҳри дилимдан кетмади, деб турган одамга писанданинг нима кераги бор. Кейин сал бачканалик ҳам бўлади, бирорнинг қўлига тушса, қулоги-

га чучмал эшитилади», деган мулоҳазага борган Содиқ, ўйлаб-ўйлаб оддийгина бир мактубча юбормоқчи бўлди. Мабодо у қалбидағи сўзини, андишага бормай, рўйирост айтишини лозим топганида шундай деб ёзган бўлар эди:

«Азизам! Ўксук кўнглимга умид чирогини ёқиб, қанчалик миннатдор ва баҳтиёр қилганингизни билсангиз эди! Наҳот, наҳот мени кечирдингиз! Сизнинг олдингиздаги гуноҳим кечирилмас, кечириб бўлмас гуноҳ. Мен енгилтак ҳислар кетидан эргашиб, сиздек одамнинг юзига оёқ тирадим, изтиробга солдим. Сиз бўлсангиз ҳаммасини унутиб, орамизда ҳеч нарса бўлмагандек хат ёзисиз, таъна ҳам қилмабсиз. Юрагингиз бунча қенг! Сизнинг бу олижаноблигингиз қаршисида бошимни эгаман!»

Жаннатнинг хати Содиқнинг оила ҳақидаги мудроқ фикрларини уйготиб юборди. У бир неча кун Жаннатнинг хаёли билан юрди. Юборган хатининг жавобини сабрсизлик билан кутди. У хатнинг мазмунини ўзича тахмин қилди. Лекин хат ҳадеганда келавермади. Шундай бўлса ҳам, Содиқ умидини узмади, унинг хаёли билан яшаб, руҳини тутиб юрди. Кейинги кунлар енгил ўтаётганга ўҳшарди.

Ахийри хат келди. Бу хат биринчи хатдан ҳам кўра самимий, ҳаётбахш эди. Жаннат ўзининг иши, оналарининг соглиги, Қодиржоннинг обрў билан МТСда ишлашини айтиб, Маратнинг бийрон-бийрон гапларини келтирган эди.

Содиқ бу хатни тузлаб қотирилган гўштдек чайнаб, чайнаган сари яна таъми чиқиб, оғзи маза қилган кишидек қайта-қайта ўқиб юрар экан, бирдан посилка ҳам келиб қолди. Уни ҳам Жаннат юборгани аниқ эди.

Посилка берадиган жой дарвозанинг ёнидаги хонада бўлиб, бу хона икки бўлақдан иборат эди. Бири кийим-бошларни ремонтга оладиган жой. Иккинчи хона ундан кўра кичикроқ. Бу ерда посилка соқчи-аскарнинг кузатувида очилар, сўнг эгасига берилар эди. Бундан ташқари, бу хона олинган посилкаларни сақлаш учун ҳам қулай ва хавфсиз эди. Посилкани тумбочқада асраб бўлмас, «туя қилиб қўювчи»лар доим топилиб турарди.

— Сизга ҳам посилка келганми? — деди соқчи-аскар. У Содиқнинг кўзига иссиқ кўриниб кетди. Худди танишга ўҳшайди. Ким бу? Бирор ерда кўрганми? Аскар ҳам унга бошдан-оёқ қараб қўйди, ниманидир эслагандек қошини чимириди.

Содиқ посылкани очганда ҳам кузатиб турди. Қутидан кишиши, баргак, туршак, бир идишчада сариёг, бешүйн бош саримсоқ пиёз, унинг остидан бир талай галвир ёнғоқ чиқди. Унинг бир чеккасида бир-бирининг устига қўйилган беш қуги папирос. Иккита қази.

Қутичадан газетага авайлаб ўралган фотосурат ҳам чиқди. Унда Адолат хола, Жаннат, Марат, Марат Жаннатнинг тиззасида ўтиради.

Аскар Жаннатни кўрсатиб:

— Хотинингизми! — деди. Ўз сири ўзига аён Содиқ нима деишини билмай қолди.

— Ҳа, хотиним, — деди кейин ўзини тутиб. Лекин бу эҳтиёткорлик билан секин қайтарган жавобини Жаннат эшишиб, «Нега тил учидагина айтяпсиз? Малол келса, тўғрисини айта беринг!» деяёттандек бўлиб кетди, шундай сўнг қатъий қилиб тақрорлади:

— Ҳа, хотиним! Буниси ўглимиз. Мана бу онамиз... Жуда қарип қолибдилар.

— Гам букикан! — деди ёнида турган бир маҳбус.

Содиқ нарсаларидан сахийлик билан аскарга тутди. Агар ўша Содиқ ўйлаган киши бўлса, унинг тахминича жалла бўлмагандан, одамгарчилик юзасидан, бир-иккитасини оғзига солиб, раҳмат айтиши керак эди. У олмади. Демак у йигит эмас, бошқа, Содиқ адашибди.

Содиқ баракда чой дамлаб, олиб келган мева-чевасини шу ерда орттирган дўст-ёрлари олдига қўйди, чекишини ташлаб юборганидан папиросни тақсимлаб берди.

— Эй Содиқжон! — деди меҳмонлардан бири, — овора бўлиб нима қилардингиз? Асраб қўйиб ўзингиз еявермайсизми?

— Тансиқ. Юртдан келган нозу неъмат! — деди Содиқ.

Ўтган ҳафта посылка олиб, исини ҳам чиқармаган Диловархўжанинг энсаси қотди, бир четга қаради. Бу ерда ўтирганларнинг кўпчилиги тақаббурлиги, ҳар нарсага човлисини солиб ақд ўргата берганидан Диловархўжани ёқтирмас, «Кишига эл бўлмайди, тўймаса имонини сотиб ейди», — деб юришарди.

Эртасига Диловархўжа посылкасидан бир кафт баргак, битта қаттиқ патир кулчани қўлтиғига тиқиб яна келиб қолди.

— Бизницидан ҳам тотиб кўринг, Содиқжон. Бизнинг меваларнинг таъми бошқа, обаки ўрнида шимиса бўлади.

Дилювархўжа оғзига соглан баргак устидан сув ҳўпла-

ди, маза қилаёттандек тамшаниб қўйди. Фақат кетиш олдидангина асл мақсадига кўчди:

— Содиқжон, — деди ҳазиломуз кулиб, — қазини ҳам кечаги сингари хомталаш қилиб, ўртага ташлай берманг, увол кетади. Ўзимиз дам олиш куни резалаб эрмак қиласиз, мен жиндай спирт топаман, — фельдшер билан имо-ишора қилишиб қўйдим. Ундан кейин анави баракда ўзимизга ўхшаган икки-учта азамат ҳам бор. Биттаси оқ генераллардан.

Содиқнинг энсаси қотди, газаби қўзгади. Бу сўз Диловархўжанинг маза-бемаза гапларини эшишиб, бемаъни қилиқларини кўриб, тўлиб юрган Содиқнинг сабр косасини тоширган сунгти томчи бўлди. «Ҳамма айб ўзимда, вақтида қайириб ташламадим» деб ўзидан ўпқалади Содиқ. Лагерга янги келган кезлари хомлик қилиб, оғзига урмади, мана бугун уни ўзи билан бир қаторга қўйиб, қандайдир оқ генералга улфат қилмоқчи, иложини топса, йўл чизиб, шундан юргизмоқчи. Унинг назаридаги Содиқ ҳам аламзада, нима деса шунга кўнади. Мана шунисига Содиқ чидолмай қодди.

— Менга қаранг, қўрбоши, мени қаёққа бошламоқчиз? Сиз билан менинг йўлум бошқа-бошқалигини биласизми ўзи?

Дилювархўжа бу гапни ҳазил тушунди, кулди:

— Ҳалиям-а? Ўн йилни бўйнингизга бўйинтуруқ қилиб осиб олсангиз ҳам-а?

— Ҳа!!! Нима, сиз билан бир лагерга тушган бўлсан, орамиздаги тафовут йўқолибдими? Йўқолмайди! Имонингиз комил бўлсинки, менинг қоними қайнатганда ҳам сизникига, сизга ўхшаганларникига қўшилмайди. Минг қилинг сиз юрган кўчадан мен юрмайман ва юрлмайман. Менинг йўлум бошқа. Бу йўлдан мени сиз тугил, сиздан зўрроғи ҳам қайтаролмайди.

— Улсан ҳам, яша Шўро, деб ўламан денг? — Дилювархўжа яна ҳазилга олмоқчи бўлди. Лекин Содиқ жиддий жавоб қайтарди:

— Ҳа, худди шундай деб ўламан! Шўронинг меҳри қоним билан кирган, жоним билан чиқади. Шуни ўнг қулогингиз билан ҳам, чап қулогингиз билан ҳам эшишиб олинг!

— Хўп-хўп! — ўсал бўлган Дилювархўжа кўксига қўлини қўйиб, орқаси билан чиқиб кетди.

Содиқ шу маҳал қамалганидан эмас, Дилювархўжа билан бирга бўлиб қолганидан афсус қилди. Ана шунаقا

«тузлиқ булгарлар» билан бир қозондан овқат еб, бир эшиқдан кириб-чиққанига асти чидалмас эди.

Лекин, бары бир, Диловархұжа сөғини тийиб кетмади. Уч күн үттәч, «Үша куни роса хафа бўлиб турган экансиз-а?» — деб ишшайиб яна кириб келди.

Посилка олишда қузатиб турган аскар әртасига келиб ўзини танитмаганды, Содиқ уни тогасининг ўлимига берганды танишган йигит Қобилжон эканини билмас эди.

Әртасига одатдагича Содиқ овқатга занг урилиши билан ҳавозадан сакраб тушди, идишини олиб ошхонага ютурди. Ошхонада одам тиқилиб кетган, тик турганни жой йўқ. Ташқарида холироқ жойни кўзи билан мўлжаллаб турар экан, бирор:

— Яхшимисиз Содиқ ака, — деб қолди. Бундай ўтирилиб қараса, ўша аскар йигит. Кулиб туриби. «Хали овқатингизни еб бўлганингиз йўқми?» — деди-ю, бир четта бошлиб ўтди. Содиқ унинг Қобилжон эканини энди шубҳа қилмади. Лекин унинг кечаги тундлиги ҳамон кўнглини хижил қилиб турарди. Худди шуни Қобилжоннинг ўзи ҳам билгандек юпатди:

— Кечаги учрашувимиздан, гап-сўзларимдан тоза ҳайрон бўлгандирсиз?

Содиқ ростига кўчди:

— Аввалам яхши танимадим, кейин...

— Шароит шунақа, Содиқжон ака, — унинг гапини илиб кетди Қобилжон, — Шунақа қилмаса бўлмайди. Бизнинг ҳам мурватимизни қаттиқ бураб қўйган.

Содиқ Қобилжоннинг гапига дарров тушунди: демак бу соқчи йигитларга ҳам қийин. Улар аслида маҳбуслар ўйлагандек, тунд кишилар эмас. Шу ерга келиб шунақа бўлиб қолишида, тўғриси, шунақа қолипга солишида.

— Сиз нима қилиб бу қармоққа илиниб қолдингиз? — ажабланиб сўради Қобилжон.

— Илинмадим, илинтиридилар! — деди Содиқ ва қисқача қилиб айтаб берди.

— Шунақа сизга ўхшаб, чирқиллаб қолганлар кўпми бу ерда?

— Анчагина бор.

— Щикоят ёздингизми?

— Жуда кўп ёзаман, жавоб йўқ.

— Мен сизга бир сирни айтами, Содиқ ака? Аризалингизнинг ҳаммаси шу ерда қолади!

— Шу ерда қолади?

— Ҳа! Эски қадрдан бўлганимиз учун сизга айтап-

ман, бўлмаса мумкин эмас. Шу ерда қолади. Очиб кўрганларида олиб қоладилар.

— Бекорга жавоб кутиб юрибсан денг? Эҳ, аттанг! — Содиқ қўлидаги идишни овқати билан улоқтириб отди: — бу қайси қонунда бор!!

— Ўзингизни босинг, фойдаси йўқ, — ердан идишни олди Қобилжон, — Қонунни бузиб, ўзингизни шу ерга келтириб қўйганларидан кейин шикоятингизни ўтказмаслик нима бўпти? Ўша катта занжирнинг битта ҳалқаси, холос. Ундан кўра, келинг, мен сизга бир яхшилик қиласи. Ўша шикоятларингизнинг нусхаси борми?

— Хўш? — жонланди Содиқ.

— Шундан битта мукаммалини менга яхшилаб кўчириб беринг. Мен уйимга юбораман. Уйимдагилар тоганингизнига чиқариб беради. Улар тайинлаган жойингизга ё етказади ё юборади. Бизнинг хатни бу ерда очишмайди.

Содиқ яшнаб кетди.

— Раҳмат, ука! Бормиз! Бизга ҳам шафқат қўлини чўзадиган инсон топилар экан-ку!

— Лекин ҳеч ким билмасин.

— Албатта!

Қобилжон Содиқ билан хайрлашар экан:

— Ҳамма гапларимиз ўз орамизда қолсин-а, Содиқ ака! — дейишни унутмади.

Содиқ әртасига ёқ ўз шикоятномасини Қобилжоннинг қўлига тутди.

11. СОФИНИБ

Жаннат Адолат холаникига кўчиб келгандан бери, Содиқни ўйлади. Унинг назарида Содиқ ҳаётида рўй берган баҳтсизлик бир туш, узоққа чўзилмайдиган мудҳиши туш. Ҳали замон тонг отиб уйгонади-ю, ҳаммаси тугайди. Назарида Содиқ одатдагидек ишидан ҳориб қайтади, адасини кўриши билан бўйнига осилган Маратни кўтариб олади. Шунда Жаннат: «Туш, ўғлим, даданг чарчаб келдилар», — дейди, унинг қўлидан Маратни ўзи олади. Ҳа Мушарраф «тарихи» ҳам бир туш. У ҳам ўтиб кетиб бўлган. Осмондан тушгандек оилада бир ўғил пайдо бўлиб қолган. Фақат шу мудҳиш туш тезроқ тугасаю, Содиқ келса бас!

Лекин, афсус, бу «туш» ҳамон тугамас, тонг отмас, Жаннатнинг дили мунаввар бўлмас эди.

У Содиқка муентазам хат ёзиб турар, кўнглини кўта-

пар, соғлигини сўрарди. Унинг маслаҳати билан биринки идорага бош суқди, ёраам сўради. Лекин бундан ҳеч нарса чиқмади. Бу ишга ҳеч кимнинг аралашгиси келмас ёки аралашибга журъат этмас эди. Шунга қарамасдан, Жаннат, ҳатто Москвага боришни ҳам ният қилиб қўйди. Бу ниятини бошлаб Қодирга билдири.

— Нафи бўлармикин? — деди Қодир. У ўз вақтида тоза ҳаракат қилган; не-не кишиларга мурожаат этган, фойда чиқмаган эди. Тўгри, улардан биронтаси «уринма, бола, бефойда» демади, кўкрагидан итартади, эшикни орқасидан тарсиллатиб ёпмади. Арзига бошини қия эгиб ёки қалам кетини столдаги ойнага аста уриб ўтириб ёки кабинетда у ёқдан-бу ёққа юриб қулоқ солищди. Лекин жавоблари бирор хуласа чиқариб олиш қийин бўлган даражада сочиқ, паришон эди. Қодир бориб-бориб шу хуласага келдики, бу одамлар нимадандир, кимдандир ҳадиксирайди, дилидаги маслаҳатини беришга ҳам журъат қилмайди. Бўлмаса, уларнинг Содиқ тақдирига ачинаёт-ганликларини кўзларидан, баъзан сўзларидан пайқаб олиш қийин эмас эди. Қодир бу ҳаракатини чарчаганидан ёки акасининг жиноятчи эканига иқрор бўлганидан эмас, балки ишининг кўнайиб кетгани, шаҳардан четдә турганидан ва қолаверса, натижага чиқавермаганидан сал камайтирган эди. Келинойисининг бугунги маслаҳати уни яна жонлантири.

— Бутун бошли бир одам сувга отилган тошдай жим кетаверадими? Бечорага жуда жабр бўлиб кетди, жуда увол бўлди — деди Жаннат. — Сизнинг ишдан қўлингиз тегмаса, мен индамасам... Йўқ, бу инсофдан эмас. Шу отпускамда Москвага бораман. Оқни оқ, қорани қора қиласман.

— Харажатингизга мен ҳам қарашардим... — деди Қодир дилида умид учқунланиб.

— Харажати бўлса бир гап бўлади. Кўрпа-ёстигимизни сотсак ҳам боришим керак. Сиз борманг. Сизга бир гап теккани етади. Ўзим бораман. Мен хотиниман, бир ёнгоқнинг ярим палласиман, мени ҳеч жин урмайди!

Жаннатнинг сўзлари Қодирнинг нафсониятига теккандек бўлди: гўё уни қўрқоқлиқда айбларди. У изоҳ беришиб мажбур бўлди:

— Акам туфайли гап тегишидан чўчисам, аллақачон ундан тониб, ўқишимни давом эттирган бўлардим. Отасидан тонган, эридан чиқсанлар камми? Биттаси Мушаррафмиди? — «Келинойи» дейишибга тили бормади, — Йўқ! Акамнинг ёмон одам эканига мени ишонтирмагунларича

мен ҳам тинчимайман. Афсус, бу йилги отпускам ўтиб бўлган. Бўлмаса ўзим борардим. Энди ишдан жавоб беришлари қийин. Бутун қишлоқни шу ёз электрлаштириб, ҳар уйга радио туширишимиз керак. Иш кўп. Қўл тегмайди. Ҳали ойдинда ҳам ишламасак деб турибман.

— Ҳафа бўлманг, Қодиржон, сизни айблаётганим ўйқ. Қани ҳамманинг ҳам укаси сизга ўхшаган бўлса! Акангизга жабр бўлганидан куйиб айтдим. — Жаннат узр сўрагандек мулоийм гапирди.

— Майли, келинойи, сиз боринг. Мен бир яхши адвокат тоциб маслаҳатлашай, лозим топса бир ариза ҳам ёздириб олай, зора акамнинг иши ўнгидан келса.

— Зора! Олма пиш, оғзимга туш, деб ўтиришимиздан фойда йўқ, вақт ўтади.

Жаннат бу фикрни Қобиљон орқали Содиқча ёзи. Содиқ Москвага арз қилиб борувчининг ўз қўлига берадиган «маслаҳат қалити» борлигини уйга маълум қилди. Демак, Жаннат аввал унинг олдига бориб шу қалитни олиши керак. Жаннатнинг Содиқ олдига боришини эшигтан Адолат хола: «Жон болам, мени ҳам олиб кетинг, беш куним борми, йўқми, Содиқжонни кўриб келаман», — деб туриб олди.

— Харажат икки бўлади-да, ойи.

— Йўқ, жон болам, ундаи деманг. Ўлимлитимни сотсам ҳам бораман, қарз ҳавола қилсан ҳам бораман, боламни жуда согиндим. Кўрмай қўзимни юмсан, гўримда тик тураман. Зомин бўлманглар!

«Жон болам хола» масалани шундай кўндаланг қўйган эдикни, уни ва Қодир, на Жаннат рад эта олди. Рози бўлишди.

— Унда Маратни ҳам ола кетамиз, дадасини кўриб келади, — деди Жаннат, кейин Маратга тегиши: — Дадангни танийсанми?

Марат «ҳа» деб юрганича уйга кириб кетди, салдан кейин дадасининг суратини олиб чиқди:

— Мана дадам! Мен худди дадамнинг ўзиман. Катта бўлганимда мен ҳам дадамга ўхшаб кўп соч қўяман, шунаقا галстук тақаман.

Марат кўзи уйқуга кетгунча дадасини қанақа қилиб қучоқлаши, нималар дейишини гапиравериб, ҳамманинг миясини қоқиб қўлига берди. Ухлади-ю, оғзи тинди.

— Бугун Содиқжоннинг қулоги тоза қизиди, — деди Адолат хола, — бола бечора, сен ҳам бизларни тоза согингандирсан. Маратнинг бийрон тилини эшигтиб, севинчдан юраги ёрилиб кетади боламнинг. Худди дада-

сининг ўзи Марат! Дадаси ҳам тез тилга кирган эди. «Юмшоқ»قا тили келмасдан «ҳұшмоқ», «ҳұшоқ нон беринг» деб юрарди. Юмшоқ нон танқис экан-да ўша вақтда. Ҳа, болам, мана энди қаёқларда юрибсан: тилингдан қоқылдингми, оғингдан қоқылдингми — билмасам! Сенга қасд қылғаннинг ўзи паст бўлсину, сен тойчадай кишинаш эшиқдан кириб кел, илоҳим!

Содиқ олдига боришлиарини эшитган Икром ота дам олиш куни Маратта тенг кенжә набираси билан келиб, узоқ ўтиради. Йўл ҳаражатига» деб бир оз пул ташлаб кетди. Адолат хола ёки Жаннатнинг қаршилик қилишини билиб, оддини олди:

— Бу ўзимнинг омонат кассадаги пулимдан. У ерда ҳам туради, сизларда ҳам. Еб кетарга эмас. — Содиқжон келганда қанақа қилиб олишни ўзим биламан: проценти билан! Кўлимни қайтарманг!

— Илоҳим айтганингиз келсин, Содиқжон келиб, ўз қўли билан қайтарсан. Болам албатта қайтаради. Бироннинг ҳақидан ҳайқадиган йигит.

— Қайтармаям кўрсинг-чи, нақ... — яна қулгига олди ота.

— Урасизми? — бирдан гапга аралашди Марат.

— Ҳа, бўлмасам-чи, қулогини кесиб оламан.

Икром ота хайрлашиб, эшиқдан чиқар экан, қўлидаги неварасига деди:

— Оғингиз билан юрмайсизми, ўглим?

— Ҳо, батинкам жий бўсинми.

Кулишиб хайрлашдилар. Икром ота то муюшдан бурилиб кетгунча Адолат хола, Жаннат ва Марат учаласи орқасидан қараб туришди.

— Барака топкур, түққандан афзал, — деди хола кўча эшикни юзига ёпаётib.

Эртасига Содиқдан хат келди. У соғлиги яхшилигини баён қылғандан кейин, турган ерининг ёзи беш кунликкина эканини, ҳадемай совуқ бошланиб, изгирини гашга тегадиган бўлиб қолишини ёзарди. Жаннат буни, йўлга чиқсанглар тезроқ отланинглар, бўлмаса совуқда қийналаб қоласизлар, деб тушунди, йўл ҳозирлигини тезлатиб юборди.

Вокзалда Адолат хола ўғлига: «Қодиржон, бор-йўғингни бизга шилиб бериб қўйдинг, иссиқ-совуқдан қийналаб қоласанми, болам!» — деб бағрига босиб ўнди, ҳали эсини танимаган боладай алланималарни тайинлади. Поезда кузатиб чиққан Икром ота билан Қодир узоқ қўл силтаб туришди. Поездга жилиши билан, Адолат холани-

нг бағрида нимадир узилганда бўлди, сабабсиз йиглади. Эртасига ўзини тутиб олиб, неварасини дадаси билан кўришишга тайёрлаб, турли сўзлар уқтириб, кун ўтказди. Ҳамма нарсага қизиқаверадиган Марат поезд ойнасидан кўрган, одамлардан эшитган парсаларини сўрай бериб, бувиси билан аясининг энка-тинкасини чиқарди. Унинг саволи ҳеч тамом бўлmas эди.

— Сен ҳам чарчайсанми ўзи? — деди кулиб Жаннат.

— Чарчашиб нима, ая?

— Чарчаганда киши жим ўтиради, ёнбошлаб дам олади.

— Ана бўлмаса бувим чарчабдилар, — у ётган бувисини кўрсатди. — Буви, нега чарчадингиз?

Марат бўлмаганда шунча кунлик йўлда қайнана-кельин диққинафас бўлиб кетишарди. Марат эрмак бўлиб, кунлар ўтганини билмай қолишибди. Марат ухлаганда купе болалари тарқаган синфга ўхшаб қоларди.

Кунлар ўтган сари поездда одам сийраклашди. Марат билан ўйнашиб келган ҳамкүпелар ҳам тушиб қолди. Бирни эсадлик қилиб ўқиб келаётган «Крокодил»ини ташлаб кетди. Қувониб олиб қолган Марат, ўша заҳоти:

— Вой, бундаги одамларнинг ҳаммаси қийшиқ-ку, бунақа китоб менга керакмас, — деб эгасига қайтариб берди. Жаннат таржимасидан унинг гапини тушунган қўшни ҳаҳ-ҳаҳ солиб кулади, «Молодец, мальчик! Тўғри айтасан, бундаги одамлар ярамайди», — деб, ўрнига ён чўнтағидаги «Оғонёк»ни чиқарип берди:

— Бу-чи, яхшими?

Марат тезда икки-уч бетини очиб, боши билан маъқуллади.

Поезд еттинчи куни эрталаб сердараҳт ўрмонни иккига ёриб кириб кетди. Манзилга етганда улар билан тушган тўрт-беш кишидан учтаси ҳарбий формадаги эди. Жаннат улардан бирига мурожаат этиб, қўлидаги адресни кўрсатди.

— Ҳозир машина бўлади, бирга олиб кетаман, — деди бир ҳарбий. Кейин кулиб Маратга гап қотди:

— Хўш, йигитча, бу ёқларда нима қилиб юрибсан? Оқ айиқни кўргинг келдими?

Марат ётсираб бувисининг этагига ёпишди. Хижолат тортган Жаннат:

— Нега қочасан, — деди қўлидан ушлаб, — дадангниг командири-ку бу киши!

Жаннат гарчанд ўйламасдан айтиб юборган бўлса ҳам, аслида башорат қилган эди. У ҳарбий чиндан ҳам

ўша лагерда ишларди. Шунинг учун уларни ўзига келган усти ёпиқ юк машинасида лагерь дарвозасигача олиб келиб туширди. Мехрибонлик қилиб, келувчилар учун ажратилган махсус хонага жойлашириди. Кейин ичкарига кириб кетиб, анчадан кейин бир аскар билан чиқиб келди:

— Энди сизлар дам олинглар, йўлда чарчагансизлар. Мана бу йигитчани иссиқроқ кийдириб кўйинглар, шамоллаб қолади, — деди у Маратни кўрсатиб. — Мен ҳам бориб нафасимни ростлай. Кўчкоров ишда экан, кечқурун қайтади. Нима ишинглар бўлса мана шу навбатчига айтинглар. Хайр! — ҳарбий орқасига бурилар экан, навбатчи аскарга алоҳида тайинлади: — Сиз булардан хабар олиб туринг. Мен у ёгини гаплашиб қўйдим.

— Хушфеъл одам экан! — деди унинг орқасидан Адолат хола ишларининг енгил кўчганини кўриб. Ахир кела-келгунча «Ҳали қандай топамиз? Қаерда сарсон бўламиз? Кимницида турамиз?» деб, озмунча ташвиш тортганими!

— Боламнинг обрўи бу ерда ҳам яхшига ўхшайди, Жаннатхон, елиб-югуришларини кўринг.

Ахийри Содик ҳам келди. Колонна олдида келаётган Богун меҳмонларга қўзи тушди-ю, қандайдир ички бир ҳис билан, уларнинг кимлигини фаҳмлади, орқада келаётган Содикқа хабар қилиді:

— Келишибди!

Содикнинг юраги бирдан турсиллаб уриб, одамлар орасидан олдинга ўтди.

— Ана дадаси! — деди бошлаб пайқаган Жаннат.

— Қани? Қани? — деб шошиб қолган «Жон болам хола» ўғлини айриб ололмас, олазарақ бўлиб қидираради.

Содик Адолат холалар назарида йил бўлиб кўринган ярим соат ичida кийим-бошларини алмаштириб, кулганича чиқиб келди. Қувончини ҳам, йиглашини ҳам билмай титраб турган онасининг бағрига ўзини отди. Она «Болагинам!» дейишдан бўлак сўз айтольмасди. Ўғли билан узоқ кўришибди, елкаларига қоқиб пешонасидан қайта-қайта ўпди. Навбат Жаннатга келганда бир зумтина сокинлик рўй берди. Содик шошиб қолган, қандай кўришувини билмас, қучоқлашай деса, ойисидан ийманади, қўлини бериб қўя қолай деса, Жаннат гўё, «Ҳали оқибат шуми? Балли!» деб ўқсиётганга ўхшайди. Йўқ, бу мушкулотдан Жаннатнинг ўзи қутқарди. Онаси қучогидан бўшаган Содикнинг иккиланмай елкасига қўлини қўйди, қўзи ёшли бўлса ҳам тетик сўрашди.

220

Марат бир четда тортиниб турарди. У ҳайрон, нима бўлаётганини тушунмас эди. Бувиси «Болагинам!» деб йиглаб кўришаётган киши унинг шу кунгача хаёлида суратини чизиб келган одамига ўхшамас эди. Уйда дадасининг расмини кунда кўрарди. Унда дадасининг сочлари текис қилиб таралган, бўйнида чиройли галстук, эгнида янги кўйлак, костюм. Бувиси, аяси билан кўришаётган киши эса бутунлай бошқача.

Жаннат Содик елкасидан қўлини олиши билан Адолат хола ҳамон бўзрайиб, этагига ёпишиб турган Маратга:

— Ана даданг! Кўришмайсанми? Ачом қилмайсанми? — деди ва Маратни ўзидан айирган эди, у Содикнинг бағрига отилиш ўрнига, «Ая!» деб Жаннатта ёпищди, юзини бекитди, зум ўтмай ҳуркович кийикдай қиялаб қаради.

— Ҳе, уяти йўқ! Киши дадасидан шунаقا қочадими?

Содик арзанда ўғлини ортиқча хижолатда қолдирмаслик учун бир қадам олдинга юриб, уни бағрига олди, юзларидан ёшли шўр лаблари билан ўпди, тик турғизиб арчадек бўйларига боқди, яна бағрига босди. Энди Марат ўзини четта олиб қочмас, дадасининг согинчи — меҳрини болалик идроки билан ҳис этиб, ўз ихтиёрини унга бериб қўйган эди. Дадаси эса, тилаб олган ўғлиниң дийдорига тўймас, меҳнатда териси қалин тортган қўллари билан бошини силар, бу сийпаш ҳоргин қалбига ором баҳш этарди. Буларнинг барчаси унинг учун камдек, ингичка, ёқимли товушини эшиттиси келиб қолди:

— Қани, ўғлим, «дада» дегин.

Марат дадасиникига ўхшаган кўзларини жавдиратиб тоғ бувисига, тоғ аясига қаради. Жаннат аяси унга ёрдамга келди:

— Айт, ўғлим, қани бир адажон дегин.

— Айт, болам, айта қол, ўзингнинг даданг-ку! Кунда суратига қараб тавоб қилган адажонинг-ку.

Содикқа ўғлиниң ётсираши оғир ботмади. Чунки унинг қаршисида бўйи чўзилган, кийим ярашган, ҳатто уялишни ҳам биладиган ўғли турар: у бир вақтда ҳам турур, ҳам ўқинч баҳш этарди. Охирги марта эшик олдида хайрлашгани кўз олдига келди: бундан кейин узоқ вақт кўришолмасликларини сезгандек, шу ўғли митти қўлларини қанот қилиб ёзиб, унга толпинган эди.

Содик Маратнинг бошини силаб туриб, кўзи Жаннат билан учрашди.

Жаннатнинг ҳам чеҳрасида Содик ҳеч қачон кўрмади:

221

ган шундай жозиба бор эдики, бундай жозиба одатда одам баҳтини топганда пайдо бўлади. Жаннат ҳозир буни яширишга қанчалик уринмасин, барি бир, шамол еллиган шамдек лопиллаб, ёрқинроқ кўринарди. Бу ҳусн таънадек туюлиб, Содиқ мана шу маъсум аёл билан бир қанча йил ҳаёт кечирганини, кейинчалик қандайдир ўткинчи ҳисга берилиб йўлдан адашганини, оқибатда шу покиза хотин азият чекканини хаёлида бир-бир тиклади. Қархисида бошини сал қуий солиб ўтирган маъсума хотиннинг кўз ёшлиари, аччиқ аламлари, изтироб аланглари эвазига, ўзининг поимол бўлган файзи-ҳаловати, асабий титроқлари эвазига орттиргани Маратни ҳисобга олмаганди, иложини топса ўша адашган дамларини умри ҳисобидан жон деб ўчириб ташларди. Эсласа юраги орқага тортиб кетадиган ўша кунларнинг ширин ёдгори шу азamat Марат. Бадбахт онадан тугилган бу бегуноҳ фарзанд, ана шу бир парча эт, бир дона тирноқ учун неча йиллаб заҳмат чеккан, қайтурган, қон ютган бир меҳрибоннинг, бегараз чин бир меҳрибоннинг тиззасида осуда ўтириби. «Ким мени орзу қилиб зардоб ютган эди-ю, кимдан дунёга келдим, ҳозир мени эркалаётган, меҳрини дарё қилиб оқизаётган бу хотин ким!» дейиш унинг эсига ҳам келмайди. Табиатнинг мўъжизасини қарангки, бола Жаннатта тортиб, унга ўхшаб кетибди. Бу унинг меҳри туфайли эмасмикин?

Содиқ шу хаёллар огушида экан, маҳалласида бўлган бир гайри табиий воқеа эсига тушди.

Унинг дунган қўшниси бор эди. Ўзи мўмин-қобил, бефарзанд эди. Кўчанинг нариги бошида ёшгина бир келиннинг кўзи ёриди, сал ўтмай ўзи нобуд бўлди. Омон қолган мургакни эр-хотни дунган икки ойлигига олиб асрди. Бола йиглоқи эди, раҳми келган қўшни кампир «сўргичингиз ўлсин, минг қўлса ҳам резинка, ундан кўра кўкрак солинг, ҳар нарса бўлса ҳам она тўши» деб маслаҳат берди. У шундай қилди. Бир куни қараса, қизи чўлпиллатиб эмаянти, кўкрагига сут келиби! Қизчадан хабар олиб турган врач табиатнинг бу мўъжизасидан ҳайрон қолди. Шунда ўша маслаҳат берган кампирнинг ўзи: «Бу маҳридан, айланай яхшилар, астойдил меҳр қўйганидан», — деган эди. Қизча юриб кетгандан кейин бундоқ қарашса, худди унинг ўзгинаси, дунган қиз бўлиди-кўйибди.

Содиқ бир лаҳзада шуларнинг барчасини хаёлидан нур тезлигига ўтказиб, Маратнинг Жаннатга ўхшаб кетганининг боисини ҳам худди ўша доно кампир айтган

ҳикматда кўрди. Киши қаҳри тошни ёргандай, меҳри темирни эритади!

Жаннатнинг меҳрибонлигидан шу лаҳзада қувониб кетган Содиқ ҳазиллашди:

— Ойи, неварангиз Жаннатга ўхшаса ҳам, лекин қулоги ўзимники, супрадаккина. уни қарант, орқасидаги чироқ кўриняпти.

Боланинг қулоги бевақт кўчириб қўйилса, шуна-қа шаллангроқ бўлади. Сал эт қўйса билинмай кетади. Бу йил бўйига ўди, шунинг учун ориқقا ўхшаб турибди, — деди Адолат хола Маратнинг қулоқларига қараб, — Икром ота пешонасининг кенглигини сенга жўяди. Ҳа, ростдан ҳам Икром отадан оласинг бор экан, кетириб берди. Ўша қамалган кезларингдаёқ берган эди.

— Ҳеч қанақа қарзи йўқ эди! — деди Содиқ ҳайрон бўлиб, кейин тагига тушунди: демак шундай йўсун билан кўмак берган! Содиқ маъноли қилиб бошини чайқади. Буни она ҳам, Жаннат ҳам пайқади.

Қарзи бўлмаса, яхши кунларида қайтарарсан, болам. Шу келишимизда ҳам «йўл ҳаражатларингга» деб, бироз пул берди. Қачон бўлса «элнинг юкини енгил қилиб юрган азamat эди!» деб сени тилга олади. Кўп меҳрибон одам.

— Дада-чи, дада, ўша киши сизнинг қулогингизни кесиб олармиш! — бирдан гапга аралашди Марат.

— Нега? — кулади Содиқ.

Хола бўлган воқеани ўглига айтиб берди. Маратнинг ширин тилидан ийиб кетган дадаси уни яна бағрига олиб эркалади:

— Қологимни кестирмайман, ўглим, қарзини албатта бераман. Бирорнинг пулинни еб кетган, ёмонлик қилган кишининг қулогини кесадилар. Сен билан биз ёмонлик қилмаймиз, тўғри яшаймиз.

— Нега сочингизни олдириб ташладингиз, дада?

— Бу саволни Содиқ эшитмади. Унинг хаёли ёмон кунида яхшилик қўлини чўзган Икром отада эди. Уни жуда яхши эслайди: соддагина кийиниб юрадиган, камгап, серфикр одам эди. Қоматли чўққи соқоли ўзига шунақа ярашар эдики, ношуд сартарош сал кемтик тараашласа, ҳусни бузилаётгандек бўларди. Ўзи ҳам хушфеъл, вазмин чол. Қўш-қўш азamat ўғиллари, қизлари бор. Фарзандлари: «Бўлди, дада, энди ишламанг, оёғингизни узатиб ётинг», — деганда, «Тинч турган сув бузилади, оқиб тургани яхши!» — деб кўнмаган,

ҳавасга дарс берарди. Мактабга ҳам пиёда келиб, пиёда кетарди. Бир куни Содик:

— Трамвайга тушсангиз бўлмайдими? — деб тегишица.

— Буни нимага бериб қўйибди? — деди кулиб ва иккала оёгини кўрсатди, — буни ҳозир минмасам, қачон минаман.

— Ўлгудай хасиссан-да! — тегишиди тенгдош ўрготи.

— Ҳа, мен пулга, сен соғлиғингта хасиссан. Туппатузук юриб турган ўргани қантара бериб, оёғингта ел тушириб олдинг, — деди Икром ота ўрготининг хассага суюнганига ишора қилиб, — юришда гап кўп, дўстим.

— Азроил эшигинг турмини қоқиб турганда-я?

— Азроил... Мен подачиман, ҳаммадан кейин бораман, — деди яна қулиб Икром ота. — Азроил сенга ўхшаб ўтирганинни ушлайди, менга етиб бўбди!

Икром ота шунаقا чол эди.

Содик шуларни эслаб туриб сўради:

— Икром ота, анча қариб қолгандирлар?

— Йўқ, ҳали тетиклар, — деди Жаннат.

— Ишлаб турибдиларми?

Буни Жаннат билмас эди, она жавоб қилди:

— Бе, қаёқда, болам! Сендан кейин Мирсалим ўлгур мактабга сифдирмади, бўшаб кетганлар.

— Ишлайтилар шекилли? — гапга аралашди Жаннат.

— Бошқа мактабда.

Мирсалим исмининг гапга аралашуви холанинг тилини қичитди:

— Лайча деб, қопогон кўпракнинг бошини силаб юрган экансан, болам!!

Шу билан Мирсалим тўгрисидаги гап тугади, ҳеч кимнинг у ҳақда гапиргиси келмас эди. Содик мавзуни яна Икром отага бурди:

— Яна кейин эсимдан чиқиб қолмасин, мендан Икром отага кўпдан-кўп салом айтинглар.

— Айтаман, жон болам, албатта айтаман. Тез-тез келиб турадилар. Кўчада кўрсалар ҳам тўхтаб ҳаммани сўраб чиқадилар. Бошлиб сени сўрайдилар. Иннайкейин, кечаси қоронгилатиб келиб-кетадиган битта-иккита ўрголаринг ҳам бор, исмарини билмайман.

— Ҳаммасини борганимда кўрсатасиз.

— Албатта кўрсатаман, болам.

— Ўшанда исмларини сўраб бераман, билиб оласиз, ҳазил қилди Содик.

— Исмларини билмасам ҳам, барака топишсин. «Хафа бўлмай ўтиринг, кампир», деб кўнглимни кўтаришади. Ўтган куз-ку, биттаси бир машина саксовул юбориби. Маза қилиб қиши билан ёқиб чиқдим, бечорани шундоқ дуо қилдимки... Ишқилиб, болам, бир кунимиз ўтиб туриби, нолисам ноинсофлик бўлади. Фақат сен йўқ. Ҳар куни дастурхон устида бир йиглаб оламан.

Шундай азамат ўғли турганда ҳеч кими йўқдек бирор ларнинг кўмагидан маннатдор бўлганидан ўпкаси тўлдими, холакинг кўзларидан икки қатра ёш силқиб чиқиб, юзини чизиб тушганича лабининг тепасидаги чукур ажинда туриб қолди.

— Қўйинг, йигламанг! — ўзини зўрлаб кулади Содик. — Мана олдингизда ўтирибман-ку. Яқинда бўшаб қоламан, Жаннат Москвага ўтаман деяпти, ишқилиб...

Жаннат пастки лабини қаттиқ тишлаб ўтиради. Унинг бу одати Содикча таниш, буни у юраги жуда сиқилиб кетганда қиласди.

Хола ўпкасини босиб, яна гап бошилади:

— Иннайкейин, — Жаннатни кўрсатди у, — мана бу умриндан барака топкур, кечаю кундуз биз билан. Қизимдан аъло. Бу бўлмаганда гам мени еб, адойи тамом қиласди.

Хижолат тортган Жаннат бошини қуи солди. Содик тишини тишига босди. Онаси гапирган бу гапларни у хатда ўқиган бўлса ҳам, шу маҳал Жаннатнинг қаршисида алланечук бўлиб кетди. Ахир бир маҳал қаттиқ гапириб, дилига озор бермаган бўлса ҳам, уни қўйиб, ёш хотин олган, ўз орзусини ўйлаб, уни қаттиқ ўкситган эдиди! Мана ўша хотин онасига меҳрибонлик қилиб, тирик етим ўғлининг бошини силаган. Мана бутун бўлса уларни бошлиб келиб ўтириби.

Содик гапни чалғитмоқчи бўлиб, онасининг мусиҷалиридан гап очган эди, сұҳбат яна Мирсалимга бориб тақалди.

— Мирсалим жувонмарг бўлгур ҳовлимизни тортиб олгандан бери у томонларга ким ўтиби дейсан. Шу кунларда яна иккитаси айвонга қўниб, уйга кириб юрибди. Ўшаларми — билмадим.

— Худди ўшанинг ўзи, ойи, — тасдиқлади Жаннат.

— Бўлса бордир. Мирсалим тулкиницида мусиҷа турадими!

Яна сұҳбат қовушмади. Мирсалим номи аралашган сари охри дилихитликка бориб тақаларди.

Лекин салдан кейин гап қовушиб кетди. Қодирнинг иши, Мушарраф фожиаси, турган шаҳарларининг обод бўлиши, об-ҳаво, нархи наво — ҳаммаси ҳақида гаплашдилар.

Ана шунда согинчнинг ҳоври бир оз кўтарилгандек бўлди. Марат ҳам энди Содиқдан ётсирамас, дадажонининг тиззасида оёқларини ликиллатиб ўтиради.

* * *

Жаннат гапни ўз шахсий ишларидан четта олиб қочмоқчи бўлса ҳам, бари бир, Содиқнинг кўнгли ҳамон хижил, ҳамон ўрнига тушмас эди. Агар кўнглидагини очиқ-ойдин айтиб, юрагини бўшатиб олмаса, армон бўлиб қолиб, янаги кўришгунларича ич этини еб юришини биларди. Уни қўрқув аралаш шодлик босарди. Қўрқуви шундан эдики, Жаннатнинг маъзуруни эшитгани йўқ, балки маъзур тутмас. Бу қора кунлар ўтгандан кейин, «мен ўз инсоний бурчимни ўтаб, ҳақ жойини топишида сизга ёрдам бердим, лекин ўша гуноҳингизни кечиролмайман» дейиши мумкин. Жаннатга ўхшаган хотинлар қўлидан бу иш келади. Бу эса, Содиққа ўлимдан оғир, то сўнгти дамигача кўнглини хижил қилган, қалбини эзган армон бўлар эди.

Бу фикр Содиқнинг хаёлидан кетмади, соатлар ўтган сари парма бўлиб чуқурроқ кириб борди. Ана шундан кейин Жаннат билан албатта гаплашишга қарор қилди. Ўғлининг худди шу фикрини кўзидан уққан Адолат хола неварасини етаклаб, «шамоллагани» чиқиб кетди. Жаннат қайнанаси олдидағина ўзини дадил тутаётган эканми ёки шу гапнинг очилиб қолишидан эҳтиёт чораси кўраётган эканми, у чиқиб кетиши билан хомуш тортиб, бошини қуий солди. Содиқ учун бундан қулай вақт йўқ эди, бутун кучини қалбига йигиб, уни ёнига сурилди, лекин бетига қаролмади.

— Жаннат, сен мени кечирансанми, йўқми — билмайман. Лекин сенинг бу яхшиликларингни қайтаришга умрим етмаслигини биламан. Мен сендан ўла-ўлгунча миннатдорман. Бу олижаноблигинг ҳақи-хурмати, ўғлим Марат сенини. Омон қайтиб борсам, қабул қилсанг ўзим ҳам...

Жаннат бундоқ қараса, Содиқнинг ўпкаси тўлиб боряпти, ҳали замон йиглаб юбориши мумкин. У умрида эркак йигисидан қўрқади — эркак бағри сув бўлиб эзилиб оққанда йиглайди. Буни эса, Жаннат сира ҳам истамас эди, айниқса Содиқдек кишининг кўз ёшини

кўриш унга ўлимдан қаттиқ. Шунинг учун ўзини тутиб, ҳазилга олди:

— Ўзингизни қабул қилмасам, ўғлингизни олиб қўясизми?

Содиқ буни жиддий тушунди, шу пайтда ҳазил бўлишига у ишонмасди:

— Йўқ! Йўқ, бундай деб тушумса! Марат сеники, умрбод сеники! Ота бўлиб унга нима қилдим. Уни тарбия қилаёттган сен. Мен сенинг олдингда айборман. Бирор нарса дейишга ҳақим йўқ. Ҳатто кечирим сўрашга тилим бормайди.

— Йўқ, — деди Жаннат, гўё ўтган ҳамма гапларга якун ясагандек жиддият билан, — мен бу ерга сизнинг гуноҳингизни кечирсаммикин-кечирмасаммикин деб келганим йўқ. Ўтган-кетган гапни қўйинг. Ўзингизни ўйланг, тезроқ кутулишини ўйланг. Менинг нима ёрдамим керак бўлса, айтинг, тортинманг, керак эшикни қоқай, турми бузилгунча қоқай!..

Қолган вақт ичида улар шу ҳақда келишдилар.

Орадан уч кун ўтгач, Адолат хола ўғли билан хайрлашар экан:

— Болам, эди қўришамизми, йўқми, ким билади. Кўришмасак, берган оқ сутимга мингдан-минг розиман, — деб кўзига ёш олди.

— Нима деяпсиз, ойи, албатта, қўришамиз. Мана, келинингиз Москвага тушади. Москвага бориш деган сўз, ҳақ жойини топади деган сўз!

— Илоҳим шундай бўлсин... — ўзини тутиб олиб деди хола. Кейин Содиқни бир четга тортди. — Энди нима қилганда ҳам мен қариб қолдим, болам, кузакдаги сариқ япроқман, сал шамол турса чирт этиб узилиб кетишим деч гапмас. Шунинг учун сенга битта илтимосим бор.

— Хўш, хўш! — жон қулогини тутди Содиқ ҳам шивирлаб.

— Жаннатни энди хафа қилма. Унга тез-тез хат ёзиб тур.

— Хўп, ойижон, хўп!

— Умридан барака топкур, топилмас жувон. Ўғлингни ҳам унинг ихтиёрига бериб қўйганман.

— Майли! Майли!

— Онасидан аъло. Ширин сўзингни ундан аяма.

— Хўп, ойижон, хўп.

Икки кундан кейин Жаннат Адолат хола билан Маратни проводникка тайинлаб, ўзи Москва поездига ўтирга.

12. ҚОЧОҚЛАР

Икки ҳафтадан кейин Содиқни этап рўйхатига тирка-
дилар.

Лагердан лагерга кўчириб туриш аслида, одат, лекин
у кўчадиган одам учун ташвиш: ҳеч ким «иссиқ жойини»
совутгиси келмайди!

— Қаерга экан, эшитмадингми? — папирос тутатаёт-
тиб сўради Богун. Унинг ҳам миёсида Содиқни синга-
ри ўйлар кезиб юргани кўзидан аён эди. Содиқ елкасини
қисди. Шу маҳал яна кўч кўтарган кишилар кўринди.
Улар бошқа бригада, бошқа барраклардан эди. Улар
орасида Диловархўжа ҳам бор экан, Содиқни кўрди-ю,
қоқилсан, тутиб қоладиган бор экан, дегандек, яшнаб
кетди. Этап бўлишини эшитгандан бери юрагини босган
ваҳимани унуди.

— И-е, Содиқжон. Сиз ҳам шу ердамисиз? Майли,
майли, яхши бўлибди, бир-биримизга ҳамроҳ бўламиз.

Содиқ жавоб бергунicha йўқ эди:

— Юкларингни қўлларингга олинглар! — деган буй-
руқ бўлди.

Бир соатдан кейин этапга чиққанлар икки вагон
бўлиб, поезд жўнашини кутарди. Содиқ, Богун, Диловар-
хўжа бир купега тушди. Диловархўжа мамнун эди.

— Омадни қаранг, Содиқжон, ниятимиз бир-да, яна
биргамиз. Қаёққа олиб боришар экан, билмадингизми?
Узоқ эмасмикин?

— Билмадим. Юртимиздан чиқиб кетмайсиз.

— Чиқаради дейсизми!

— Рози бўлса чиқиб кетармидингиз? — ўсмоқчилади
Содиқ. Диловархўжа сир бой бермади:

— Сиз-чи?

— Ўзини билган одам учун муҳожирлик ҳам лагердай
гап. Бегона қўрага кириб қолган итдек доим думинг
қисиқ.

Диловархўжа тили билан ҳеч нарса демаган бўлса
ҳам, Содиқнинг бу жавобига дилида қўшилмади. У чет эл
деганда Афғонистон билан Туркияни тушунарди, холос.
Ўзи кўрмаган бўлса ҳам, эшитган, ўша ўқ отиб юрган
йиллари эшитган.

— Сиз шунаقا дейсиз-ку, четда жилла бўлмаганда,
мана булари бўлмайди, — Диловархўжа соқчиларни
кўрсатди.

Содиқ хандон солиб кулди:

— У ердагисини қўзингиз қўрмайди, холос, бўлмаса
ҳар қадамингизни шунаقا санаб юрадики, асти қўявери-
нг!

— Бе! — ҳайрон қолди Диловархўжа.

— Ундан кейин, бегона юртга кўниши учун мушук-
дан баттар бўлиш керак киши. Ахир мушукни ҳам бегона
утика элтиб қўйсангиз қочиб келади-да!

— Қочади! Қайтиб келади! — галининг тагига тузук
тушунмай унга қўшилди Диловархўжа. — Болалигимда
бир мушугим бор эди, адаштиромлай ўлганман, охири
ўрага ташлаб қутулганман.

«Тошибагирлик қўндоқда теккаш касал экан

дегандек Диловархўжанинг мўйловига ўхшаган

қошига қараб қўйди. Содиқ,

Поезд шу кетганича манзилга етиб бора қолади,
икки срда узоқ гўнаб қолди. Борадиган ерлари по-
мамъул ва қисталон булмаса ҳам, маҳбусларнинг жилини
чиқарди юборди.

— Ўзининг мана шуниси ёмон, қонингга ташна
қимади! — деди Богун иргиб ўрнидан туриб. «Ўзи бу ер
қае?» дегандай, ташқарига қаради, ҳеч нарсани кўрма-
ди, жойига ўтириди.

— Юрагингни кенг тут, дўстим. Етиб борармиз ҳам,
у ер ҳам жонга тегар. Оёгингни узатиб дамингни ол! —
деди Содиқ.

Богун Содиқ табақасидан: айбсиз айбдор. Юраги
тору, ўзи ҳақгўй. Содиқ билан иқи чиқишиб қолган.
Ҳаммадан унинг сўзини маъқул кўради. Жаҳли чиқиб
турганда ҳам мовий қўзларини пириллатиб унинг хоҳи-
шига кўна қолади. Ҳозир ҳам шундай бўлди. аламини
маҳоркадан олди.

— Ҳей, дўстим, бу чекишингда мени элтиб қўясанку,
сал эви билан чек-да!

— Мазасини билмайсан, бир тортгин, бутун дардинг-
ни ичингдан сугуриб олади.

— Раҳмат! Ўзингга буюрсин.

— Ана шу-да, ишонмайсан. Мана, бир торт! Лательни
ақдли одам топган.

— Келинг, қўлингиз қайтмасин! — деди Диловархўжа
ва Богуннинг қўлидан ўрта бармоқдек қилиб ўралган
маҳоркани чилимга ўхшатиб узоқ тортди. Тутунини
бурнидан бурқатиб чиқарди: — Бай-бай-бай! Ўзимизни
жайдари тамакига ўхшайди. Қаёқдан тоғдингиз буна-
қа бир тортганда қулатарини?

— Хотиним юборган. Ўзи экибди.

— Эрим кўп тажанг бўлавермасин, хуморини ёзиб
турсин деган-да, — деди Содиқ, тутунни ҳайдаб.

— Хатида ҳам, сенинг учун экдим, дебди.

— Қани шунга жиндай наяқидан ҳам қўшсанг — оромижон-да! — Диловархўжа ўтган кунларини — мис қоплаган чилимига наша солиб чеккан кунларини эслаб, қўзини сузуб қўйди.

— Улдиради-ку кишини!

— Аксинча, ўпкадаги қуртларни ўлдиради.

— Ие, дорининг бунаقا хили ҳам бор денг! — мазах қилди Содик.

— Мен-чи, — деди Богун, — хотинимнинг шу олижаноблиги учун қайтиб борсам беш йил қўлини совуқ сувга урдирмас эдим!

Содик Богуннинг эриб кетганидан ҳазилга олди:

— Овқатни ҳам ўзинт пиширармидинг!

— Ўзим пиширардим!

— Болаларингни ҳам ўзинг ювиб-тарармидинг?

— Ювиб-тарардим!

— Кир ҳам ювармидинг!

— Ювардим!

— Ана шу ерда сал ошиб кетдинг.

— Нега?

— Эркак ювган кир очилмайди.

— Очилгунча ювардим.

— Қўшиларинг таънасига қолиб ўлар экансан.

— Нега энди! Хотиним менинг ўрнимда ер чопиб, ариқ олганда индамаган қўшним, мен унинг ўрнида ишласам куладими! Кулсин, нақ тишларини қоқиб оларман!

— У хотин, сиз эркак, — чертди Диловархўжа.

— Ана шунинг учун жўрттага кирини ҳам юваман.

— Бари бир хотининг йўл қўймайди, — деди Содик.

— Мана бу бошқа гап! Бунингга ишонаман! Лекин, очигини айтсам, хотинимга жабр бўлиб кетди. Бирор дурустроқ ҳунарга ўқитмаганимга ачинаман. Мен топиб келибман, у ширин қилиб пиширибди, шунга маст бўлиб юраверган эканмиз. Дунёда мана бунаقا чигал ҳангомалар бўлар экан-ку! Ҳа, айтгандай, қейинги аризангга ҳам жавоб бўлмадими?

— Йўқ, хотиним Москвага тушиб ўтадиган бўлди.

— Агар сеники шу йўл билан ўнгидан келса, мен ҳам хотинимни сеникининг изидан юбораман. Лекин, Содик, билиб қўй, қора кунда топишган дўстлар ажралмас бўлади. Тагин ўзинг биласан-ку...

— Гап битта, Микола, агар мен олдим чиқсан, ишинг билан ўзим шугулланаман. То қиёмат бир-бирини унуган номард!

Икки дуст қўл олиши, бунга қаноат қилмаган Богун Содикнинг бўйнига қўл солиб лабидан ўпди:

— Мен олдин чиқсан ҳам худди шундай қиласман!

Гап маромига бориб тақалган эди. Икки дўст жим қолди, фақат йўлга чиқсан поезднинг: «Ҳақ гап! Ҳақ гап!» дегандек гилдирак товуши эшитиларди. Ёмонга кун ҳам қоронги, тун ҳам, дегандек, икки ўртоқнинг самимий қасами Диловархўжанинг гашини келтирди. «Минг қилса ҳам Содик ўриспарастлигига боради!» деб қўйди ичидা. Кўзига Богун хунук кўриниб кетди.

Поезд шу йўлга чиққанича фақат катта станциялардагина тўхтаб, маҳбуслар вагони ҳеч қаерда узиб олиб қолинмади. Бундан хотиржам бўлган Содиклар, энди манзилга етиб оладиган бўлдик, деб қоронги тушиши билан уйқуга кетишиди. Содик бир уйгониб, иккинчи ёнбошига ағдарилганда ҳам ҳали тим қоронги, кимдир пихиллаб, кимдир чийиллаб хуррак отиб, ҳамма миқ этмай ухлаб ётарди. Лекин Содик тонг яқинлигини уйқуси пишиб қолганидан билди. Шундай бўлса ҳам кўзини юмди. Энди кўзини уйқу элтиши билан самолётларнинг жуда паст учганини эшитиди. Шу товуш билан уйгонган бўлса ҳам, ҳеч нарсадан хавотир олмай, «қаерда тўхтаб турибмиз?» деган фикрни хаёлидан ўтказди. Худди шу пайт самолётларнинг шўнгигани, кетидан устма-уст портлаш эшитиди. Бу портлаш шундай яқинда эдики, уларнинг вагонини дарзага солди, ойналари чилпарчин бўлиб кетди. Ҳамма бирдан уйгониб, нима гап эканини фаҳмлагунича булмай, яна портлаш, қарс-қурс ҳамма ёқни тутиб кетди. Сал ўтмай яна қайталанди. Шу қайталанишида бир бомба улар вагонининг шундоққина ёнига тушиб, уни издан ағдариб, парчалаб юборди. Содик ана шундагина станцияда бетартиб қий-чув бошлиганини, аллақаер ёниб, алланималар ағдарилиб тушаётганини кўрди. Тутундан кўз очиб бўлмас эди. Содик аввалига нима қилишини билмай кўзи тушган томонга қочди. Жонни сақлаш керак эди. Станциядан чопиб чиқсан, кўзи тушган чуқурга ўзини отди. Бу ер назарида уни хавфдан сақлай оларди. Шундай бўлса ҳам ўлим қувиб келаётгандек орқасига қараб қўйди. қоронги тун эди.Faқат вагонлар ва шу атрофдаги баъзи биноларнинг бурқасб ёниши теваракни ёритиб турарди. Ҳамон станция устида самолётлар доира ясар, пайти-пайти билан шўнгигиб, бомба ташлаб турарди. Ҳар сафар портлаш атрофни ларзага келтириб, темир йўл изларини ер багридан ичақдек сугуриб олиб улоқтирас, вагонларини парча-

парча қилиб ташлар, ёндирап, янги бир қий-чувни авжга чиқарар эди.

Содиқ ўйлар гирдобида экан, кимнингдир ўзига томон йиқила-қўпа чопиб келаётганини кўрди. «Часовой мени қидириб юриди, шекилли!» деган ўй мисига келиб, маҳбуслигини, вагон қулаши билан бу ёқса қочганини эслади. Астойдил қочиш нияти йўқлиги, фақат жонини сақлаб бу ерга келгани учун, хавотир олмай жойида тура берди. Лекин елиб келаётган у одам часовий бўлиб чиқмади.

— Ким у? — нидо берди Содиқ.

— Содиқжон, сизми! — дея орқасига қайтди Диловархўжа. У етиб келиб, Содиқнинг оёғига ўзини ташлади. — Бу ерда нима қилиб турибсиз? Қочмайсизми?

— Ҳа, айтгандек, Богун қаёқда?

— Бирга эдик. Ҳу анави ерга келганимизда бомба гумбурулаб қолди-ю, бир-биримизни йўқотдик.

— Сатқай одам кетинг! — койиди Содиқ. — Киши шунаقا вақтда ҳам шеригини ташлаб қочадими!

— Тўс-тўполонни кўрмайсизми, сичқоннинг ини минг танга бўлиб кетди.

— Ҳўп, майли, сиз шу ерда туринг, мен дарров хабар олиб келаман.

— Эй, ушланиб қоласиз.

Содиқ уни эшитмади. Елиб кетди. Олдида бирдан бомба портлади. Ўзини ерга отди, яна туриб, Диловархўжа кўрсаттан томонга энгашганича юргурди.

Содиқнинг бу куйди-пишилиги Диловархўжага ҳеч ҳам ёқмади: уни қидириб нима қиласи? Ҳозир бирорни излайдиган вақтми? Мендан кўра, ўша сенга азиз экан, у билан қолавер. Мен кетдим. Ҳар кимнинг гўри бошқа, тўри бошқа. Дарё бўлсанг оёғимни ювмадим!

Шу хаёллар билан Диловархўжа тўши бериб ётган еридан иргиб турди. Барини қоқиб, чуқурлиқдан чиқди. Бир оз елиб кетди. Лекин бирдан тўхтади, қаёқса боришини билмай қолди. «Ҳўп, ҳозир-ку, қочаман, бир кавакдан бошпана топарман. Кейин-чи! Кейин нима бўлади. Бу томонларни билмасам. Ўзи қаердаман ҳозир? Кўрган киши ўша заҳотиёқ ҳиқилдоғимдан хиппа бўғиб, дуч келган милицияга бериб кетади. Кейин нима?

Диловархўжа шахтидан тушиб орқасига қайтди. Богунни минг балога гирифтор қилиб қаргади. Содиқнинг унга меҳри тушиб қолганидан хафа бўлди. Шу вақт ошна қидирадиган пайтми! Ўзингни бил, ўзга билан нима ишининг бор? Сенинг бошингга қор ёғса, Богун курарми-

кин! Тили бошқа, дини бошқа бўлса...

Узоқда икки шарпа кўринди. Булар Содиқ билан Богун эди. Богуннинг кийим-бошлари йиртилган, бош кийими қаердадир тушиб қолган. Диловархўжани кўриши билан ачитди:

— Қойилман! Қуёндан ҳам оёғингиз енгил экан. Устимга тушган тахталарни олиб ташланг деб, шунча бақираман...

Диловархўжа Богуннинг чақирганини эшитган бўлса ҳам, ўз жони кўзига ширин кўриниб, жуфтакни уриб қолган эди. Лекин у қасам ичди:

— Тил тортмай ўлай, эшитган бўлсан!

Барча соғ кўнгил кишилардек, Богун билан Содиқ ҳам бўнга ишонишди.

Диловархўжа, хайрият, ишонтиrolдим, деб енгил нафас олди.

Богун кўлининг шилинган ерини дастрўмоли билан боғлади. Шунга ҳам шукур қиландек:

— Анча одам нобуд бўлди, — деб қўйди.

— Нимасини айтасиз, менинг ёнимда иккитаси «мама» деганича ер тишлаб қолди. Жон ҳолатда устидан ҳатлаб бу ёқса ўтсан, яна биттаси қоп-қора қонига беланиб ётиби. Одам нархи арzon бўлиб кетди. Ўзинима гап?

Богун ҳам, Содиқ ҳам Диловархўжанинг бу саволига жавоб беришдан ожиз эди. Вагон қулақ, эсини ўнглаб олган лаҳзадан бери уларнинг ҳам ўзига берган саволи шу эди.

Улар тун қоронгилигида жадаллаб станция атрофидан анча четлаб олиши. Уларнинг баҳтига, станция шаҳарнинг четрогида бўлиб, тонг ёришунча тошлоқ дала ўйлига чиқишига улгuriши.

Тонг ёришиши билан уларнинг кўнглидаги саволнинг жавоби ҳам равшан бўлди: Гитлер шартномани бузиб, Совет Иттифоқига уруш очган!

Жумбоқнинг ечилиши уч қоюқнинг энди нима қилишини ҳам белгилаб берди. Қизиқ устида қочишига қочиб қўйиб, «бу ёғи энди нима бўлади?» деб минг бир хаёlda бораётган Содиқнинг фикрини тизгинлади, қатъий қарорга келтириди:

— Модомики уруш бошланган экан, биз учун йўл битта: фронт Эртага ялпи сафарбарлик бошланиб, ҳар одамнинг жойи фронт бўлиб турганда орқага қайтиб лагерь панжарасидан томоша қилиш ҳам, қочоқ бўлиб бир кавакда магор босиб ётиш ҳам мен учун малол

келади. Аргамчи кучи қил, мен фронтни танладим.

Бу фикр, юртимиз кенг бўлгани билан бу қочоқлиқда ҳеч қаерга сигмасак керак, деб келаётган Богунга ҳам маъкул тушди, у иккиланмай:

— Сен нима бўлсанг, мен ҳам шу! — деди.

Фақат Диловархўжа икки ўт ўртасида эди. Мабодо йўқ деса, қаерга боради? Энди нима қилди? Тиканли симдан қочиб, ўтга киришга ҳеч тоқати йўқ эди. «Ҳозирча рози бўлаверай-чи, кейин йўлимни топиб кетарман», деди-ю, илжайди:

— Э, Содиқжон, мендан сўраб нима қиласиз, мен қўлингизда бир парча лойман, истасангиз золдир қилиб думалатасиз, истасангиз сопқонга солиб отасиз. Сиз нима десантис, шу-да!

Лекин ҳалимдай бўлиб тилёгламалик қилган бу «бир парча лой» ҳарсанг бўлиб Богуннинг бошини еди.

Йўлда, бир тепалиқдан ошиб, жарликка тушишди. Богун думалаб кетиб оёғини майиб қилди. Олдинига арзимаган бўлиб кўринган бу огриқ кечга бориб аламга кирди, шунаقا аламга кирди, туни билан ажриқза ағанаб чиқди. Эрталаб бундок қараса дўмбира бўлиб кетган. Кейин маълум бўлдики, ўнг оёғининг тўпиги чиқиб, ундан сал юқориси синган экан. Олдинига Содиқ, кетидан Диловархўжа «табиблик қилди». Ҳеч нарса чиқмади. Эрталаб чўғдек ёниб турган оёқ тушга бориб мўматалоқа айланди. Шу шишиб боришида кечга қолмай пақиллаб ёриладиган кўринарди. Богуннинг бардоши тугаб, ўлимига рози бўлди: бир томондан огригига чидаласа, иккинчидан, у туфайли ҳамроҳлари йўлдан қоляпти. Унинг бу ётиши айниқса Диловархўжага малол келаётгани кўриниб турибди. Содиқ сокин. Унинг дарди ичида.

Богун шерикларини ёнига чақирди:

— Менинг ишим тамом. Оёққа турганим билан ҳам бари бир фронтга ярамайман. Сизлар кетаверинглар. Мен бир амаллаб бирор қишлоққа етиб оламану, у ёгини баҳтимдан кўраман.

Содиқ сакраб тушди:

— Сени ташлаб-а!

— Бошқа қандай илож бор? Мени деб сизлар ҳам нобуд бўлманглар, дейман-да! Гожлик билан тошни тепсанг, оёқ огрийди, холос.

Содиқ кўнмади.

— Йўқ, — деди у, — кучимиз етганча олиб борамиз. Жуда бўлмаганда бирор тайинлик ерга қолдирмагунча

мен ҳеч қаёққа кетмайман. Гап шу!

Содиқнинг феълини билган Диловархўжа қанчалик газабланмасин, бир нарса дейишга ожиз, деган чоғида ҳам гапи ерда қолишига ишонарди. Чўнтағида қўлини мушт қилганича бақрайиб тураверди.

— Ўзингиз биласиз, серкамиз сиз, — деди у пичингнамо.

— Унинг ўрнида сиз бўлсангиз, ташлаб кетсак хурсанд бўлармидингиз?

Диловархўжа ялатма жавоб қилди:

— Мен сизга ташлаб кетинг деяпманми! Мен майиб қилгандай гапирасиз-а!

Аслида Содиқнинг бу гапи Диловархўжанинг ўёқбу ёғидан ўтиб кетган, қани энди аввалги вақт бўлса-ю, бир имо билан иккаласини тавбасига таянтиrsa! Тишини тишига босди, қўлини чўнтағида қаттиқроқ мушт қилди. Инқиллаб ётган Богунга қараб газаб билан бароқ қошини чимириб қўйди.

Содиқ ўйлаб ўйининг сўнгига етолмас эди. Албатта Богунни бу ерга ташлаб кетолмайди, ташлаб кетиши инсофдан эмас, ҳатто пастлик. Бу унинг қўлидан келмайди. Минг хил режа билан бу кун ҳам ўтди. Эрталаб Содиқ барвакт уйгониб, чаққонлик билан жардан чиқди.

— Хўш, йўл бўлсин? — деди кўзи очиқ ётган Диловархўжа. У Содиқни ўз гази билан ўлчаб ёлғиз қочиб кетяпти, деб ўйлаган эди.

— Атрофни бир айланиб келай, зора Богунга бирор жой топсам. Бечора кечаси билан иситмасидан алаҳлаб, бола-чақаси билан гаплашиб чиқди.

— Билдим, — деди Диловархўжа ачингандек, — ёмон бўлди.

Содиқ кетиши билан Диловархўжанинг мудҳиш газаби яна тўлқин урди. «Агар шу лаънатининг оёғи лат емаганда, анча ерга бориб қолардик. Худо кўрсатмасин, қидириб қолсалар борми, иш расво! Шундоқ қўлтигининг тагида ётибмиз-а! Икки тугишиб, бири қолгандек жони ачиди Содиқнинг. Тавба манглайидан ой кўрдингми! Мана ҳозир яна шуни деб, жонини тикиб аллақаёққа кетди. Ҳали кетидан бирорта шум оёқ айгоқчини эргаштириб келиб ишнинг расвосини чиқармаса эди! Йўлдан тутилиб қолишимизга ҳам, хавф остида кечадан бери ўтиришимизга ҳам мана шу инқиллаб ётган Богун сабаб. Шу ўлади-ю, биз қутуламиз. Ўлармикин? Ўзи кичкинагина бўлса ҳам, жони итникидан қаттиққа ўхшайди. Бизниг бошимизни еб, ўзи омон қолмаса эди! У тирик экан,

Содиқ ундан ажралмайды».

Диловархұжа бирдан күзларини чақайтириб, мүйловга ұхшаган қошини керди. Рұнарадан үқ еғандай бужур юзи йилтилаб кетди. «Жонига Азроил чанг солишини кутиб үтирасдан... үзини унинг бағрыға ғатарып күй қолиш керак...»

Диловархұжа қатый бир қарорға келган кишидек Содиқнинг орқасидан чиқиб, асабий алантлаб унинг узоқлашувини кутиб турди. Пастта шошинқираб тушиди. Богуннинг бошига келди. Башарасидан бир нарасанинг изини қидираёттандек, бир лаҳзә қарағас турди. Богун кечаси билан қийналиб, тоңға яқин үйқуга кетганича хали қимир этмай ётарди. Оғриқнинг зўридан саргайиб кетган ориқ юзлари, майин киприклари қылт этмас, майиб оёғининг тиззасини мурғақдек құчоқлаб олган, дунё ташвишларидан холи кишидек сокиғ ётарди.

Унинг заъфарон юзи, озиб-түзиб кетган чакаклари раҳмини келтирмади. У раҳм қиласын алпозда эмас эди. Унда ўша босмачилик йилларининг ёвуз ҳирси уйғонган, күзига қон тұлиб кетган эди, у шундай ёвузлик, тажрибали қотилға хос совуққонлик билан иш тутарди, ҳатто құли титрамас эди. Шундай бұлса ҳам яна жардан чиқиб, атроғға алантлади. Содиқнинг узоқлашиб кеттагнига қаноат ҳосил қылғақ, барини орқасига силтаб ташлаб, пастта үзини урди. Тұғри келиб, оч қашқырдек Богуннинг томогига чанг солиб, устига үзини ташлади... Жон талласасида типирчилашлари тинган, ҳатто майиб оёғи узатилиб қолған бұлса ҳам, Диловархұжа унинг ўлганига гумон қилиб, анча вақтгача құлинини бүгзидан олмади. Лекин ўрнидан турганида қора терға ботган, тиззаси титрар эди. Бушлатининг барига юзарининг терини артди.

Богуннинг күзлари очиқ қолған эди. Бу, қотил Диловархұжаны титратиб юборди. У күзларни ёпишта журъат этмай, Богуннинг қалпогини юзига тортиб қўйди. Бир оз үзини тутиб олғандан кейин, Содиқ билан бұладиган савол-жавобини бир карра күнглидан үтказиб қўйди. Агар Содиқ Богуннинг ўзи ўлганига ишонмай, гумонсияйдиган бұлса, у билан ҳам ҳисоб-китоб қилишини мұлжаллаб, ҳужумға ҳозирлик кўрди.

Содиқ эса, қайтмас эди. Шу пайт Диловархұжанинг юраги сиқилиб, аччиқ чилим чеккиси, уша «довруқли йиллари» қўлидан тушмаган мис қоплама чилимининг оловини бир қарич гуриллатиб чеккиси келди. Қани у чилим? Сарханаси учыб, қаерларда пачоқланыб қолиб

кетган! Шунда Богуннинг вагонда бир тортиб берган аччиқ тамакисини эслади.

У аста босиб жарға, мурданнинг олдига борди. Богун бир құли билан тупроқ чангллаганича ётарди. Қотил унинг чўнтағига қўл солиб, бўғма тўрвадаги тамакисини олди. Ўраб чекди. Тўрвачани эса, оғзини яхшилаб болглаб ўз ёнига солиб қўйди.

Содиқ анчадан кейин қайтди: Унинг қайтишини жар ёқасида мўралаб кутиб үтирган Диловархұжа эгасини таниган итдек қаршисига югурди. Нафаси оғзига тиқилиб, гапира кетди:

— Богун ўлиб қолди. Уйғонди-ю, томогини бўғиб, типирчилади, сув сўради. Сув тамом бўлган экан, чопиб кетдим. Олиб келгунимча оламдан ўтиби. Энди нима қилдик, яхши йигит эди бечора! Олдига тушгани юрагим бетламай, боядан бери сизни пойлаб шу ерда үтирибман.

Содиқ «ўлиб қолди»дан бошқасини эшитгани йўқ, чопиб кетди, гўё Богун ҳали ўлиб қолмагану, тезроқ борса олиб қоладигандек, елиб кетди. Диловархұжа ундан узилмай, олдинма-кейин чопиб, ўлим тафсилотини айтиб келарди. Содиқ жарга ўмбалоқ ошиб кетгудек елиб тушди, бир-икки тошга қоқилиб, думалатиб юборди. Унинг биттаси худди Богуннинг ёнига бориб тўхтади. Богунга тегиб, озар етқизадигандек Содиқнинг юраги шигиллаб кетди.

Содиқ энтиkkанича келиб, дўстининг юзига ёпиб қўйилган қалпогини олди, гўё шу қалпоқ Богуннинг нафасини қайтараёттандек туюлди Содиққа. Богуннинг очиқ қолған бир кўзи «қаёққа кета қолған эдинг? Сенга сўнгги марта боқиши ва мудҳиш воқеадан сенга гувоҳлик бериш учун юмилмай турибман. Мана сени кўрдим, энди ўзинг мени ёпиб қўй!» дегандек тош қотиб турарди. Кутимаган бу фожиадан гангид қолған Содиқ, дўсти қошида гир айланар, томирини ушлаб кўрар, кўзига боқарди. Унинг бадани совий бошлаганини сезса ҳам, ўлганига ишонгиси келмас эди. Диловархұжа эса мурданда кўрқадиган кишидек бир четда турар, бошини қуий солиб Содиқни «ачиниш» билан кузатарди.

— Жуда қўрқиб кетдим, Содиқжон, юзига қарашга юрагим йўқ. Кўзини ёпиб қўйсангиз-чи!

Содиқ индамай, унинг айтганини қилди. Шундан кейингина Диловархұжа Богунга яқинроқ келди:

— Икки марта сизни сўради. Хайрлашмоқчи бўлган экан-да, бечора. Аксига олиб, сўнгти дамида бошида бўлмадингиз. Қадрдонингиз эди, оғзига ўзингиз сув

томизар эдингиз. Мендан буюрди.

— Қаёқдан биламан бунақа бўлишини! — деди содда Содиқ унинг гапига ишониб. У ўзини Богун ўлимидагуноҳкордек ҳис қилди. Буни пайқаган айёр Диловархўжада ёнлатиб ҳужумга ўтди:

— Ахир кечаси алаҳлаб чиққанини ўзингиз гапириб турган эдингиз, яна кетиб қолдингиз.

— Қизиқмисиз, алаҳлаган ўлаверадими! Дарди бор ҳар қанақа касал ҳам кечаси безовта бўлади-да!

Диловархўжа Содиқнинг қаршилик билдирганини кўриб, дарров ён босди:

— Ҳа, рост. Бундоқ бўлишини туш кўрибсизми! Бизнинг қишлоқда биттаси қирқ кеча алаҳлаган экан. Шундан кейин тузалиб, эвара-чевара кўрган. У эмас, бу эмас, кўргилик, етган ажал. Йиссиқ жоннинг иши шунақа. Ютган нафасинг қайтиб чиқиш, чиқмаслиги худойи таолонинг ўзидан бошқа ҳаммага сир. Баңданинг иши шу, Содиқжон, лип этиб чироқдек ўчади-қолади.

Содиқ ҳеч нарса демас эди. Кутимаган бу мусибат унинг идрокини шол, фикрини ўтмас қилиб қўйган эди. У фақат мурданнинг атрофида айланарди...

Диловархўжа кўрдики, Содиқ шошиб қолди. Уни йўлга солмаса, ўлик атрофида гирди капалак бўлиб вақтни ўтказади.

— Содиқжон! Тепасида ёш тўкиб туришингизнинг энди фойдаси йўқ, — у ўпкаси тўлиб, кўзига ёш қуилиб келган кишидек энтикиб, дастрўмолини кўзига тутди, димогини устма-уст чуқур тортди. — Нечора, қисмати шу экан! Вақти соатида жойига қўяйлик, бир кафт тупроги шу ердан олинган экан. Нечора!

Қуёш жар ичига қиялаб боқиб, унинг ингичка ирмогини пичноқдамидек йилтиллатганда Богунни ерга қўйишиди. Содиқ қизариб кетган кўзларидан ёшини артиб, дўсти устига шагал аралаш ҳўл тупроқ тортарди...

УЧИНЧИ ҚИСМ

1. ЭЛ БОШИГА ИШ ТУШГАНДА

Хотини уруш бошланганини айтгани кирганда Мирсалим донг қотиб ухлаб ётарди. Хотинининг йиглаб:

— Гафлат босмай ўлсин, туринг, дунёга ўт кетди! — деганини ҳам эшифтади. Хотин жон ҳолатида елкасидан силкиган эди, аранг кўзини очиб:

— Юз грамм борми? — деди.

— Юз грамм ҳам ўлсин! Уруш бошланибди!

— А!

Мирсалимга ана шундагина етиб борди. Иргиб туриб, ўрнига ўтирди. Қовоги шиниб, мижжаларининг чети ёпишиб қолган кўзларини ишқалади. «Нима деяпсан?» — дегандек хотинита бокди. Хотинига ҳам фақат эрини уйготиш, унга урушнинг бошланганини билдиришгина керак экан пискилли, индамасдан чиқиб кетди. Эшикни ёла туриб:

— Кап-ката одам... — деб қўйди.

Хотин бу билан ярим кечада ичиб келиб, шу вақтгача учиб ётган эрига «ачиб суйилмаган, қариб қуийлмаган» деб таъна қилдими, ёки уйнинг бир четига қайт қилиб қўйган «кап-ката одамдан» нафратландими, билиб бўлмас эди.

«Уруш» сўзи Мирсалимнинг кўзини очирган бўлса ҳам, ҳушига келтирмади, паҳтавон ўқдек панг этди-ю, жароҳати кўринмади. Эринибгина ўрнидан туриб, икки қадам қўйди. Бош карахт, оғзи елим эди. Хотини кечаси бошига қўйган чойнақдан муздай сувни симириш олдидан бир кавшаниб, кейин туфурди: милклари қонаб кетибди!

Муздай сув бир неча лаҳза кўзини мoshдек очди. Ана шунда ўйлаб кетди: кеча «таги кўрган» бир ўртогиникида меҳмонда эди. Анор сувини закуска қилиб анча ичди. Қазини парраклагани эсида. Думба-жигардан олиб турди. Ёнида ўтирган, гап-сўзидан жуда тайёрга ўхшаб турган бир сўрқилдоққина бева ўқитувчининг сонига қўл юборган эди, қўлинини омбирдай чимчилаб олди, бунга ҳам иззат-нафси қонмадими, «турқинг қурсин, бит кўз» дегандай шунаقا бир хўмрайдики, Мирсалим жойини ўзгартиришга мажбур бўлиб қолди: ҳовлига чиқиб келиб, ўша хотин кўзи тушмайдиган томонга ўтиб ўтириди. Шериги:

— Ҳа, у ердан мих чиқдими? — деган эди:

— Стул нобопроқ экан, яна синдириб товонига қолмай, — деган баҳонани қилди. Яна икки рюмқадан кейин хотиндан еган даккиси эсидан чиқди. «Сен, тўнка, мендан ҳазар қилиб ўтирибсан, ҳали менинг шунаقا ҳуарим борки, кокил ёйиб ўзинг келасан олдимга» дегандай танбуруни олиб машқ қилди, бирининг кетига бошқасини улади. Куйнинг охирини олифтагарчилик билан чертиб, танбуруни ёнига олиб қўяркан, ҳаммадан раҳмат ёғилди. Ҳалиги чимчилаган хотин ҳам кўп қатори қисқагина қилиб ташаккур айтди. Буни пайқаган Мирсалим: «Ўл-а! Ёнингдан кеттанимга энди ачинаётгандирсан!» — деб қўйди ичида. У хотинининг кўнгли сув ичиб қолганига энди ҳеч шубҳа қилмас эди.

Шўрва тортилиб, ичкилик қизигаңдан кейин хотинлар бошига уйга чиқиб кетишиди. Хотинининг «бас, бўлди!» деб тирсак туртишидан қутулган эркакларнинг «бити тўкилди». Норини қанақа қилиб қорганини Мирсалим элас-элас эслайди, лекин норин тортилганини билмайди. Бир-икки ошамни оғзига согланини сал-пал хотирлади, лекин уни ютдими, қайтиб ташладими, ҳозир айттолмайди. Бир маҳал кўчага чиқса, ҳали тегишган хотини ҳам кишилар билан хайр-хўш қилиб кетяпти. Кетидан эргашиди. Бир-икки гап ташлади. Хотин индамади. Мирсалимнинг назарида, хотин бояги қилган «маданиятсизлиги»дан хижолатда, Мирсалимнинг бошқа ерга ўтиб чалган танбуридан эриб кетган, қўргошиндек қалқиб турибди, истаган қолипга солиб олса бўлади!

Хотин унинг луқмаларига оғирлик билан жавоб қилиб борди. Мирсалим билиб билмасликка олиб биқинига тегиб кетган эди, бунга ҳам индамади. Мирсалим яна бир погона кўтарилиди. Хотинининг бир жуфт қамчилик узунгина, бақувват сочини ушлаб тегишиди:

— Уламамасми?

— Йўқ, уламани сиз олиб берасиз-да.

— Жоним билан! Ўзи қаерда сотади?

— Олиб берадиган одам, сотадиган ерини билмайдими? — хотин жилпанглади. — Янгамга қаердан харид қилган эдингиз?

— Янгандизни қўйсангиз-чи, жонгинам, шарти кетиб, парти қолган. У кишига уламани ким қўйилти.

— Ҳамма эркаклар ҳам шунаقا: бегона хотинни кўрганда, уйидагини ёмонлайди.

— Йўқ, рост гапни айтяпман. Шу маҳал олдингиздан чиқиб қолса борми, нақ лабингизга учук тошиб кетади!

Хотин индамади. Мирсалим, эритдим, қўлга олдим,

деб шилқимликка кўчди. Бу маҳал хотин уйига етиб қолган эди. Тўхтади. У пастки лабини тишлиб турар, кўзи нимадандир чақнаб ёнарди.

— Мен етдим, — деди у. Кейин сунъийроқ қулди. Кайфдан кўзи қисилиб бораётган Мирсалим буни пайқамади, у чантакдаги гўшт остида сапчисам оламанимийўқми?» деган мушукдай, лабини ялаб, суқланиб турарди.

— Уламани энди қачон олиб берадиган бўлдингиз? — сўради боягидай ясама қулиб хотин.

— Истасангиз эртага-да, жоним! — ялпанглади Мирсалим ва хотиннинг бағрига қўл юбормоқчи бўлди.

— Тўхтанг! Ҳали ташлаб ҳам қочарсиз, — деди хотин, бир қадам орқага тисарилиб. — Ҳуанави кўриниб турган эшигим. Ўғилчам билан иккимиз турамиз. Эримдан ажраганимга бу йил беш йил тўлади.

Бу гапларни эшитган Мирсалимнинг «нахтига йўлиқдим» деб кўзлари лўқ, хаёлида оппоқ тўшалган сим каравот эди.

— Йўлда ёлғиз келгани чўчиридим. Кузатиб келганингиз учун раҳмат. Мен сизни яхши биламан, Мирсалим ака, хотинингизни ҳам танийман. Боринг уйингизга, ҳар кўринган жувонга эргашиб, тилингизни осилтириб юрманг. Уламанинг пулини янгамга бериб қўйинг, эрталаб ўша кишидан оламан.

Хотин истеҳзоли қулиб, шарт орқасига бурилиб кетди. Мирсалим турган ерида шалвираб қолаверди. Унинг қимирашга мадори йўқ эди. Фақат милиционернинг хуштаги ва «ким у?» деган нидоси унга жон киритди. У гандираклаб, икки бор ариққа йиқилиб, уйига етиб келганда қўшнисининг бобоқ хўрози тонг юлдузини қанот қоқиб қутламоқда эди...

Мирсалим бир пиёла муздай сувнинг далдасида ана шуларни эслаб, юраги орқасига тортиб кетди. Урушдан ҳам тундаги аҳволи қўзига даҳшатли кўринди, чунки минг қилганда ҳам уруш узоқда, бу шармандалик эса, чақирса эштилгундек жойда, ҳали замон шармандаси ни чиқариши мумкин. «Лаънати нима қилиб ёнимга ўтира қолган экан, — ўзича пушаймон бўлди, — мен ҳам хотинимни олиб борганимда-ку олам гулистон эди. Лекин хотини билан яйраб бўладими? Ўзи ким эди шу хотин? Қайси мактабда ишларди? Ортиқча шилқимлик қилганим йўқми! Шу вақтда «уламанинг пулини беринг» деб кириб келиб қолса-я! Ана шармандалигу, мана шармандалик!

Шунинг ваҳимаси билан Мирсалим наридан-бери кийиниб кўчага чиқди. Кўча ҳар куни кўрган кўчасига ўхшамас эди. Одам қайнайди. Одамлар хомуш, лаблар қисиқ. Қадамлар зарворли, кўзлар ташвишли. Радио карнайлари бор овози билан гитлерчи Германиянинг жинояткорона уруш бошлагани ҳақида оламга жарсолади. Одамлар тўп-тўп бўлиб жон қулоги билан эшитишиди. Ана, бир кампир йиглаб, дока рўмолининг учини ҳимариб, кўзини артди. Бошқа бири Гитлерни «тўнгиз қўпдиради», асаддан соқолини ҳадеб тутамлаётган чол Гитлернинг соганасига тош қалайди, ёш жувон эрини қўлтиқлаб туриш ганиматдай, эрта-индин шунга ҳам зор бўлиб қодадигандай унинг қўлтиғига кириб кеттудек бўлиб, икки қўллаб ушлаб турибди, бошқа бири ташвишдан ёнида йиглаб келаётган боласини эшитмайди. Ҳар куни кулгиси билан кўчани тўлдириб юрган ёшлар бугун сокин, кулги ўрнига алланимани куйиб-пишиб гаплашади, бир-бирига маъқуллайди. Хуллас, мамлакат бошига зўр ташвиш тушгани етидан етмис ёшгача ҳамманинг фикри зикрида. Фақат Мирсалимгина катта дарёнинг, тўлқинли дарёнинг бир четида оқимдан узилиб, бир жойда айланётган чўпдек бақрайиб турарди. Бу узоққа чўзилмади, тўлқин уни ҳам қамраб кетди. Ана шундагина у кечаги хотиннинг «уламанинг пулини беринг!» деб одамлар орасидан чиқиб қолиши, уни шарманда қилиши мумкин эмаслиги, юрган бошига тушган мушкулот олдида ўзининг ташвиши урвоққа ҳам арзимаслигини фаҳмлаб, анча енгил тортди, -шундай пайтда жанжал кўтаргани келадими» деб ўзини юпатди. Уйига қайтиб, юз граммни хотинидан ўгринча ютиб, ўрнига ўзини ташлади. Хотининг:

— Ҳа, яна уйқуми? — деганига:

— Бошимни сал ремонт қилиб олай, — деди ва орқасини ўгириб олди.

— Камроқ ичинг, сизни бирор зўрламагандир. Ё зўрладими?

«Зўрлаш» сўзи Мирсалимнинг хаёлига ичкиликни эмас, тундаги хотинни келтирди. «Оббо, лаънати эрталаб келган экан-да!» деб юраги шувиллаб, кўз олди жимирлаб кетди. Хотини томонга бирдан ағдарилиди.

— Кимни зўрлабман? — баланддан келди Мирсалим. Бу кутилмаган дагдагадан чўчиб кетган хотин паст тушди:

— Бирорни зўрлабсиз деяпманми! Ичкиликни...

— Ҳа, бундай демайсанми! Менинг қулогимга...

Мирсалим яна орқасига ағдарилди. Хотини пичинг қилди:

— Ҳа энди бир камингиз, биронни зўрлаш қолувди. Ўтган йил Қаюм қўноқнинг тўйида ўйинчи қизга пул қистира туриб, томогидан ушлаганингизни тўртта хотин йигилишса ҳали-ҳали гапиришади.

— Буни ҳам йигитнинг юрагида ўти бор, қони ўйнаб тургани қилади! — чиранишнамо ҳазил қилди Мирсалим.

— Сизнинг қонингиз қайноқми? Мен сезмайман-ку! — рашк билан ачитди хотини. Бу гап чиранчоқ Мирсалимнинг эрлик нафсониятига тегиб, сирини фош қилиб ҳўйгандек бўлди. Башни кўтариб, хотинига елкаси оша сигир қараш қилди: унинг кўзлари қинидан чиқиб кетай дерди.

— Қайногини кўчада совитиб келаман!!

Эрининг астойдил жаҳли чиққанини кўрган хотини индамади, фақат чиқиб кета туриб, чимчилаб оди:

— Эҳтимол...

Бу гап Мирсалимга боягидан ҳам алам қилди. Лекин тундаги хотин келган бўлса, яна «олтин тўрва»нинг оғзи очилиб кетмасин, деган хаёл билан аччигини ичига ютди. агар шу томондан хавфи бўлмагандა хотинига «бирор бўйни йўгонни топган бўлсанг, кетаверишинг мумкин» деган бўларди.

Урашнинг бутун даҳшатини Мирсалим эртасига мактабга борганида сеҳди. Кечаги кунни уйда хотини билан адидабди айтишиб, бачканалашиб ўтказганига ҳайрон бўлди.

Мирсалим ўзи шунаقا: бир нарсанинг таъмини ҳам, даҳшатини ҳам ўтиб бўлганидан кейин билади, билади ю, вақтида пайқамаганидан ажабланади, ёмон нарсанинг ўтганидан хурсанд бўлса, ширинини сезмаганидан ачинади. Ҳозир ҳам худди шундай бўлди. Кечаги энг даҳшатли кун ваҳимасини шундай енгил-елпи ўтказганидан мамнун.

Бир ҳафтада мактаб ёшлардан бўшаб қолди, мактаб тугул шаҳар бўшаб қолди. Военкомат эшигида одам тирбанд. Кунига вокзалдан колонна-колонна ҳарбий эшеплон жўнайди. Бугун кўрган одамингдан бир ҳафтадан кейин аллақайси шаҳардан «фронтта кетяпман» ёки «ҳарбий тайёрлиқдан» деб хат келади. Бу ерда қолганларнинг ҳам бутун хаёли фронтда. Фронтдан эса кунига аҳоли яшайдиган қандайдир пункт, баъзан эса бутун бир шаҳарнинг «қаттиқ жанглардан кейин ташлаб чиқилгани» ҳақида кўнгилсиз хабарлар келади.

— Ўҳў, қадам олиши тез-ку! — деди Мирсалим эрталаб радиога қулоқ солиб. Кейин тишини кўрсатмай сал ишишайиб қўйди.

Яна бир ҳафта ўтди.

Мирсалим юзини ювмаёқ радио ёнига келди. Эшигмай қоладигандек қўлини қулоги орқасига ҳовуч қилди. Яна нохуш хабар.

— Зўр! Келиши ёмон, — деди, кейин тойчадай ўйноқилаб ювингани кетди. «Қичқир, хўрозим» ашуласини хиргойи қилиб ювиңди. Ичидан севинчи тўлқин уриб чиқарди. Хотинига ҳам умрида бир марта кулиб қаради:

— Ишларинг яхшими, хотин!

Хотин ҳайрон: «Бу чима дегани бўлди?» Эрита қараб кайфи борми ўзи, деб ўйлади. Ундай деса ҳозиргина ўрнидан турган. Кеча ҳеч қадекча боргани йўқ.

Нонултадан кейин сурма ранг дўппини фуражкага, қора бекасам тўнини гимнастёрка билан энли камарга алмаштирган Мирсалим эшиқдан чиқипи билан юзига жиҳдий тус берди. Юрт бошига тушган ташвишни бирга тортишаёттган кишидек бошини сал қуи солиб кетди. Худди шундай алпозда кабинетига кириб борди. Бугун дарсга кечикиб келган ўқитувчини зуд билан чақириди:

— Ҳозир қандай вақт эканини биласизми? — деди зуғум қилиб.

Ўқитувчи важ кўрсатди:

— Қизимиз туни билан иситмалаб, эрталаб ухлаб қолибман.

— Важ қидирманг. Ҳозир важ қидирадиган пайт эмас. Мен бунга йўл қўёлмайман, совет болаларимизнинг тарбиясига шутур етишига, айниқса шу масъулиятли кунларда йўл қўёлмайман. Бу жиноят.

Содда ўқитувчи жиноят қиланини энди англаган кишидек гангиг қолди, шошиб ўзини оқлашга кириди.

— Ўзингизни оқламанг, — унинг сўзини бўлди Мирсалим, — бу ёмон одмт. Яхшиси айбингизга, иқор бўлинг, тузатишга урининг. Мен, албатта, буни педсоветга қўймайман.

Бу «олижаноблик»дан юки енгиллашган ўқитувчи унга раҳмат айтиб чиқиб кетди. Мирсалим ўз туттан йўлидан мамнун эди. Бурнининг остидаги туфланган носдек кичкина мўйловини кўрсатгич бармоги билан силаб қўйди. «Қичқир, хўрозим»ни беихтиёр хиргойи қилаётганини сезиб қолиб, бирдан тўхтади: бу уйда айтиладиган ашула! Бу ерда ўзини раҳбарона тутиши лозим. Кнопкани босиб котиба қизни чақирди, йўл-

йўриқлар берди. Сўнгра ҳар қачонгидан сал юмшаб, ўзи ҳақида, мактаби ҳақида колективда қандай гап-сўз юрганини суриншиди.

— Жимжит, — деди қиз қизаринқираб, — фақат Курбоновни ёқтирганидан директорнинг ўзи телефон қилиб фронтта юборди, дейишяпти.

— Масалан, сиз шуни кимдан эшийтдингиз? — қаттиқ қизиқди Мирсалим лекин мулоийим қилиб суриншиди.

— Ҳамма шунаقا дейди, — қиз дудуқланди. Аслида у кимдан эшийтганини эслолмас эди.

— Менга ҳамманинг кераги йўқ. Биттасини айтинг. Ўша биттаси керак.

Қиз «ўша битта»ни айттолмади. Мирсалимнинг қанчалик жаҳли чиққан бўлмасин, ўзини босди: қизни хафа қилишдан фойда йўқ! Ҳали кўп керак бўлади. Лекин Қурбонов масаласидаги «сир»ни колектив билиб қолганидан ҳайратда эди. Ахир у жуда эҳтиёт билан ишлаган эди-ку! «Майли, — деб қўйди ичида Мирсалим, — бундан бўён шунга қараб иш тутаман. Шарт шу: мактабда менинг олимни босадиган ҳеч ким бўлмаслиги керак. Ўсиб чиққанини чеканка қилиб, кемтиб тураман».

Мирсалим хижолатдан бармоқларини қирсиллататган котиба қизни аста кузатди.

— Киши бунаقا бепарво бўлмайди, қизим. Пишиқ бўлинг, чийратма бўлинг. Ҳали мен сизни директорликкача тарбия қиласман, деб юрибман-ку...

Қиз бирдан қизариб кетди. Мирсалим унга яна биринки ширин сўз қилиб чиқариб юборди. Бу тадбиридан ҳам ўзи мамнун бўлиб қўйди.

Шу кунларда у яна бир одат чиқарган. Ишга сал барвақт келиб, ҳаммадан кейин кетади. Мақсад: мамлакат бошига шундай оғир кун тушган кезларда ўзини қаттиқ ишлабтган қилиб кўрсатиш. Бирор ерга кетса, албатта, котиба қизга тайнинлаб, келадиган соатигача айтиб кетади. Вақтида қайтса-ку майли, лекин сал кеч қолгудек бўлса, эшиқдан терини артиб, аллакимдан нолиб, шу кунларда иш кўпайиб кетганини таъкидлаб кириб келади. Бу ерда у талай иши қолиб кетган кишидек дарров кабинетга ўзини уради. Бироқ... кабинетда бўлмагур хаёлларни сурисиб, ҳадди сиғадиган кишиларига телефон қилиб, ҳиринглашиб ўтиради, унча-бунча бозор-ўчар ишларини ҳам шу ерда битказиб олади. Лекин столнинг устида доим турли қоғозлар бўлади.

Яна бир ой ўтди. Мирсалим яна одатдагиdek радио ёнига келди, қўлинни қулоги орқасига ҳовуч қилиб тинг-

лади. Ҳамон фронтдан хушхабар йўқ, ҳамон душман босиб келарди. Миясига келган фикри шу бўлди:

— Шўро тамом! Нари борса яна бир ойга чидайди, кейин ичи пўрак дараҳтдай ағдарилади.

Яна «Қичқир, хўрозим»ни айтиб, ўтган даврларини эслади. Ўтган кунлар кўнглига чироқ өқди. Бу чироқ тафтида бир вақтлар гўштга тушган қуртдек гимирлаган, кейинчалик замона зайлар билан ухлатиб қўйилган бойвачча орзулари уйгона бошлади, ҳа, ҳаёlinи олиб қочди. Бу орзулар инқилобдан у ёққа олиб ўтар, ўн ёшидаёқ бошига шоҳи салла ўраган тотли йилларини эслатарди. У бобосининг қорабайирига минглашиб растага тушарди, бежирим дўконларида ўтирган, кўкрак чўнтағидан соат занжири чиқиб турган жуужун камзул, духоба дўппилик бойваччалар ўринларидан иргиб туриб бобосига салом беришар, отнинг жиловини ушлаб, хушомад билан гап қотишар, бир пиёла чойга таклиф этишарди. Бобоси виқор билан кулиб, барчасига ўзига яраша мумомала қиласди. Кейин карвон саройга кириб, карвонидан хабар оларди, уйга қайтиб, меҳмонхонада анча маҳалгача чўт соларди. Овқатдан кейин Мирсалим чой олиб кирганда бобоси чўт қоқиб ўтирган бўларди. Мирсалимни кўриши билан меҳрибонларча кулиб, қўлидан чойнакни оларди ва меҳмонхона охиридаги ҳужрадан гоҳ бир кафт хандонписта, гоҳ пашмак олиб унга берарди.

Бу давлатнинг бир қисмини дадаси бобосидан кейин қиморга бой берган бўлса ҳам, қолганини ички-ташқи ҳовли билан инқилоб олиб қўйди. Вақтни ғанимат билган дадаси бир кечадаёқ Пишиқдан шўнгигиб, Мирсалим ҳозир турган шаҳардан чиқди. Бироз вақт ўтгач, оиласини чақиририб олди, «туя кўрдингми? Йўқ!» деб, тўнини ўзгартириди, фуқаро бўлиб олди.

Мирсалим ҳозир ана шуларни ўйлаб туриб, дадаси ўлими олдида чақириб, мана буни олиб, хуфия ерга қўй, бир куни керак бўлади, деган тўрвани аллақаердан топиб чиқди. Ундан ўша Пишиқдан уй-жой ва ер сувларнинг саргайиб кетган васиқасини олиб, завқ билан кўздан кечириди, ёмби топган одамдек қувониб, кўзларига суртди, чангини қоқиб яна жойига солиб қўйди. Уйнинг у бошидан бу бошига ҳаяжонланиб юрди. Шу пайт унинг кўзига ҳамма нарса чиройли, ҳамма нарса кулиб қараётгандек кўринди. Шунда бирдан кўнглига бир гап келди: у немис тилини билмайди-ку! Жилла бўлмаганда салом беришни, «хуш келибсиз?», «Бизникига ташриф буюрсалар гоят хурсанд бўлардим!», «Қандай таом кўнгилла-

рига хуш келади», «Шу арзимас совгани олиб құясиз-да» дейишни билиши керак-ку. Азизанинг ўрта мактабда үқіган немис тили китобини эслаб, уни аллақаердан топиб олиб, чангини қоқиб варақлади... Жон-жаҳди билан ўрганишта киришди...

Эрининг ҳар куни ишдан келди дегунча уйға қамалиб олиб, аллақандай сўзларни ҳижжалапи, тилларини бураб талаффуз қилиши хотинининг гашини келтириди, унга бачкана бўлиб кўринди. Бир-икки кун индамай юрди, бундек қараса, эри бу «қилигини» ҳали бери тарк қиласиган эмас. Битта-яримта одамнинг кўзи тушиб қолса нима дейди!

Хотин дераза остидан бир оз қулоқ солиб турди. Мирсалим кичкина блокнот-дафтарнинг орасига бир бармогини солиб, ушлаб олган, икки кўзи уйнинг бурчагида, у ёқдан-бу юққа бориб келиб, ҳар хил сўзларни қироат қиласи, эсидан чиқиб қолганини тўхтаб, ўша блокнотдан кўриб олади. «Тавба, ҳеч бунақа одати йўқ эди-ку, — деб ўйлади хотини, — бунча астойдил киришмаса. Эрталаб намоз ўрнига ҳам шуни қироат қиласиган бўлиб қолди».

Эрининг бу иши хотинига ёқмади.

— Бу нима бачканалик кап-кагтта одамга! — деди эшиқдан кириб бориб, — «Гутин таг», «гут гут»дан бошқа ишингиз қолмадими?

Бу Мирсалим учун кутилмаган танбеҳ эди, жаҳли чиқди:

— Кирингга сув ташиб берайми!

— Қачон ташиб берувдингиз, энди ташиб берасиз. Ёшингизга яраша иш тутнинг, бирам ярашмаяптики...

— Нима десам ярашади, томогингни тут бир ўпай десамми? — Мирсалим суюқлик қилиб келиб, хотинининг энгагидан ушлади. Хотини унинг қўлини силтаб олиб ташлади. Мирсалим салмоқлади:

— Нодонсан, хотин, нодон!

— Ҳа, сиз доносиз!

Мирсалим унинг таънасига парво қиласи:

— Ҳали сен тўхтаб тур, яқинда менинг кимлигимни билиб қоласан.

— Куруқ кекироқ! Пуч ёнгоқнинг нархи неча пулдан бўлди? Ҳали ўшрогини ҳам қўнглингиз тусаб қолар.

— Тусайди!

— Йўл қўйиб бўлибман!

— У вақт мен ҳам сендан сўраб бўлибман!!

— Нима, подшоҳ янги бўлиб, тахтта хон ўтирасизми?

Хотиннинг оғзидан беихтиёр чиқсан бу сўз уни чўччишиб юборди, зотан, унга хуш ёқсан бўлса ҳам, оғзига урди:

— Тесс!! Деворнинг қулоги бор-а!

Хотин хандон солиб, масхаралади:

— Ҳали шу юрак билан юрт сўрамоқчимисиз! Қочинг том босиб қолади.

— Аҳмоқ! Бор, қозонингни юв, мушук ялаб кетади!

Мирсалимга бу сухбат чалиб турган танбурининг иши узилгандек таъсир қилди. Бағрини эркалаб, руҳини аллаётган ажойиб куй чала қолди. Мана шундай оромбахш онларни фаҳмламаган хотинидан ранжиди. Бу нима дардда ённати-ку, хотини нима деб юриди, минг қиласа ҳам хотин хотинлигига борар экан-да! Лекин Мирсалим бургага аччиқ қилиб, кўрига куйдириғ ўтирасдан, яна машқини давом эттиришга киришди. Ахир кун эмас, ҳатто соат ғанимат! Фақат деразадан хотинига қараб ичидя яниб қўйди: «Шу қилганингга ўша вақт устингга «боссам ер заха бўлади» деб нозу карашма қилиб турган бир дўндиқчасини олиб сени куйдириласам, Мирсалим эмасман!»

2. ЭЛГА ҚЎШИЛГАН ЭР БЎЛАДИ...

Содиқ қора кунда орттирган дўсти Богунни кўмид, жардан чиқсанда кун алламаҳал бўлиб қолган эди. У ўйл биладиган, борадиган ери аниқ қишидек бошлиб кетди. Қишлоқ четидаги бир қўрачанинг эшигини очиб, ичкарига кириб борди. Унга пешвоз чиққан, луҷчак шафттолидек бежирим кампир Содиқ орқасида хомуш келаётган Диловархўжани қўриб:

— Юриб кетибди-ку, шу қишимиди? — деди.

Содиқ боши билан қандайдир имо қилди шекилли, кампир бошқа сўраб-суриштирмай хонага йўл бошлиди. Гаригина хонанинг тўридан каравот шу яқин орада кўздан кечирилиб, аллакимга тайёrlаб қўйилгани ёстиғи тўгрилаб, одеялининг бил чети қайрилиб қўйилганидан маълум эди.

— Мана шу ерга жой қилдим, болам... Бу хона холи, — деди кампир хона тўрига ўтиб.

Содиқ жавоб бермай, хона ўртасидаги стол атрофига қўйилган табуреткалардан бирига оғир ўтириди.

— Раҳмат, она, — деди уахир. — Ҳимматингизга раҳмат! Энди унга ҳеч нарсанинг кераги йўқ.

Кампир сапчиб тушиді:

— Вой, ўлмасам, нима қилди, вафот этдими?

Содиқ жавоб ўрнида болі қимирлатди. Кампир күзидан ёш тұкканича, мункайиб қолди, пиқ-пиқ йиглади. Содиқ ҳам бошини қуи солди, Диловархұжа унга тақлид қилди.

Кампир ўзи бир умр күрмаган Богунга жони ачиб, унинг вафоти тафсилотини куйиниб сұради, кетидан гапириб юриб дастурхон тузатди, ҳатто, унинг шерикларига далда берди:

— Киши умри бир құлтум сув, құлт этди — вассалом, адойи тамом. Қани дастурхонға қаранглар. Олинглар.

У бирпасдан кейин буги чиқиб турган боршч олиб кирди. Сал титраган құли билан идишларга сузар экан, индамай ўтирган Диловархұжага гап қотди:

— Ҳа, сен нега жуда хомушсан. Тобинг қочдими? Құрқиб кетдингми?

Шошиб қолган Диловархұжа кампирнинг гапига құшилиб құя қолди:

— Ёлғиз әдим...

— Шунақа бұлади: киши ўлықдан құрқади, энг яқин кишинг бұлса ҳам құрқасан. Минг құлса ҳам жон чиққан тана-да! Қани, мана буни хүріллатиб, нон билан ичиб олгин, ўзингта келиб қоласан. — Кампир лиммолим тұлдырилган талинканы унинг олдига аранг сурди.

Диловархұжа қорни түйиши билан, Содиқнинг оёғини босиб, энди ійліга чиқайлик, деган имони қилди. Кампир ҳам ularни тутмади.

— Раҳмат, она!

Хайрлашағыбы, кампир деди:

— Ъртогинглар қабридан ўзим хабар олиб турман, шам ҳам ёқаман. Бу томонидан күнглинглар түқ бўлсин!

Икки қочоқ узун-қисқа бўлиб ійліга тушди. Содиқнинг күнглигі құрқув келмас, фақат олган ійлінинг түгрими эканлиги уни ташвишлантираарди. Ійліда бирор ушлаб олиши, яна лагерга тупши даҳшати гүё Богун билан биргә ўша жарда қолган, Богун биргә бўлгандагина қўрқиши мумкинга ўхшаб туюларди.

Диловархұжа, нима содир бўлса ҳам аввал Содиққа йўлиқсин, дегандай ундан икки-уч қадам орқада, етиб оло маёттан одамдек борарди. У безовта эди, Богунни бевақт ўлдирганидан бир лаҳзагина афсусланди. «Жой тайёр экан, ўша ерда қоларди-қўярди» деб күнглидан ўтказди. Лекин сао ўтмай бу фикридан қайтди. «Қолишига-ку, иссиққина ер экан, қоларди, аммо бирор суринти-

риб қолса нима бўларди? Шармандамиз чиқарди. Ўзининг боши кетса майли, бизга зомин бўларди. Ўла қолса, уларни билмайман, демасди! Жон шунақа ширин нарсаки, ошина-огайни тугул, ота-онадан тондиради!»

Ана шу мулоҳазага борған Диловархұжа бу томондан күнгли түқ эди. Бироқ ийл хавотирлиги, эртаги кун тақдирли, бундан кейин қиласидан ишлари темир занги бўлиб ич-ичини кемирар, учраган ҳар киши унинг жонига қасд қилган бўлиб кўринар, ҳар қишлоқ бир қопқондек туюлар эди. Содиқнинг ишонч билан боришини кўриб, унга ҳаваси келар, ҳатто: «Шу серка бўлмаганда бу томонларда ийл топиш менинг учун ўзи бўлармиди!» деб күнглида мамнун бўлиб қўярди, унга орқа қилиб, унинг далдаси билан дадироқ борар, бўлмаса шу вақтгача аллақайси кавакка уриб кетган бўларди.

Бир ҳафта деганда улар қишлоғи кўриниб турган ўрмоннинг бир четида тунашга қарор қилишиди. Содиқнинг тахминига кўра, фронт энди жуда ҳам олис бўлмаслиги керак эди.

— Энди бу ёғи нима бўлади, Содиқжон? — деди Диловархұжа хавотирланиб курсидаккина бўлиб турган тўнқага ўтириди.

— Бу ёғи ҳақида эрталаб бош қотирамиз. Ҳозир дам олиш — ухлаш керак, — деди Содиқ режасини аллақачон тузиб, қаноат ҳосил қилиб қўйған кишидек, сўнгра хазондан наридан-бери жой тайёрлаб, устига чўзилди.

— Киши юраги шунақа ҳам дарё бўладими! — деганича Диловархұжа унинг ёнидан ноилож жой олди. Унинг тахминича Содиқнинг юрагини дарё қилиб, кенг туттираётган нарса ҳамон ўз гуноҳига иқрормаслиги ва энди қочиб бўлса ҳам яна ҳаётдан ўз ўрнини топаёттанига бўлган ишончи эди. Бу нарса унинг юрагига юрак, ишончига ишонч қўшади, уни хотиржам тутади. Худди шуни тасдиқлагандек, сал ўтмай Содиқ бемалол хуррак отиб, уйқуга кетди. Диловархұжа ҳам кўзини юмди, лекин ҳадеганда ухломади, хаёл тизгиниз отек ҳар томонга судраб кетди, бир ерда тұхтамади. Унинг юрмаган тошлоги, кирмаган кўчаси қолмади, охири хаёлининг кети тушга уланғандек бўлди-ю, ухлаб қолди. Қанча вақт ўттанини билмади, бирдан оёқ товушлари келди. «Бўри қулоги овда» бўлиб, қуш уйқусида ёттан Диловархұжа, албатта, биринчи бўлиб пайқади. Дик этиб бошини кўтарди, қулоқ солди: чиндан оёқ товушлари...

— Содиқжон! Содиқ! Бизни қуршаб олишди. Туринг! — деди нафаси бўғизига тиқилиб у.

Содиқ қаттиқ уйқуда эди, унинг қулогига «туриңг»дан бошқа сўз кирмади. У алан-қалан бошини қутариб:

— Ухласангиз-чи! Мунча шошасиз, ачангизнинг палови қирмоч олиб кетадими!.. — деди. Диловархўжа унинг гапи тугамасданоқ бояги гапини тақрорлади. Содиқ ишон-қирамай қўзини уқалади:

— Сизнинг нимангизни қуршайди. Қаноти синган қуидай чўзилиб ётибсиз-ку, керак бўлса босади-олади.

Шу пайт беш-олти кишининг шарпаси қўринди. Улар тўгри шу томонига келарди: ҳарбий формада, қўлларида миљтиқ.

«Булар ким бўлди?» деб қўнглидан ўтказиб, Содиқ ёнига қараса, Диловархўжа йўқ; анъа нарида сингашанича қилдирлаб кетишти. «Қаёққа қочасан, нодон» деб кулиб қўнглидан ўтказди Содиқ. Буни гўё эшигтандек Диловархўжа қўшалоқ ўстган дараҳтиниг орқасига үзини олиб, унинг айрисидан қуён мўралаш қилди. Бу орада миљтиқли кишилар Содиқ олдига етиб келишди. Содиқ уларни кўриб жуда ҳайрон бўлди: кийим-бошлари кирчир, соқол-мўйловлари ўсиб кетган, пойгадан қайтган отдек юз-кўзлари ҳоргин, миљтиқларининг қўндоғига лой теккан.

Улар Содиқнинг кимлиги билан қизиқмай, унинг қаршисида тўхташди. Биттаси, манзилимизга етдик, дегандек кечака Диловархўжа ўтирган тўнкага оғир чўқди. Бошқалар ҳам ўтиришди. Тўнкада ўтиргани ҳеч нарсага парво қилмай:

— Бир чектиринг! — деди Содиққа. Содиқ «йўқ» дейишга тили бормай, ҳамон бутоқ айрисидан «қани Содиқни нима қилишар экан?» деб кўзи ола-кесак териб турган Диловархўжага қўли билан «бу ёққа келинг» деб ишора қилди. Ҳуркиб дараҳт орқасидан зўрга айрилган Диловархўжа уч-тўрт қадам қўйиб, яна хавотирсираб тўхтаб қолди.

— Тамакидан олиб келинг! — деди Содиқ. Ана шундагина Диловархўжага жон битиб, қадамини тезлатди, юзида кулгига ўҳшаган бир нарса пайдо бўлди.

— У ким? — қизиқди миљтиқлардан бири.

— Шеритим. Сизларни немис гумон қилди шекилли. Ўзинглар қаёқдан келяпсизлар?

— Қуршовдан чиқдик. Ўн кун деганда зўрга ёриб ўтдик. Кўплар қолиб кетди. Лаънатининг миномёти нафас олдирмайди. Солдатини танкка ўтқазиб, қўлига автомату, миномёт берганга ўхшайди.

Бу орада қўлида тамаки тўрвасини ушлаб Диловархўжа етиб келди. Унинг қўрққани ҳали ҳам қўлларининг титраб туршидан ва асабий боқишидан аён эди. У тамакини кир-чири, ўстан соқоллари билан ўзини ҳайратта солган аскарларга эмас, нима учундир, чекмайдиган Содиққа тутди. Содиқ:

— Уларга беринг! — деди боши билан аскарларни кўрсатиб.

Аскарлар донга ёпирилган товуқдек тамаки тўрвани қуршаб олишди. Сал кечикишса қайфи тарқаб кетадигандек шоша-пиша ўраб чекишидни. Кайфини баданга сингдираётгандек гап-сўздан қолиб, қўзларини сузуб ўтиришди, аччиқ тутун ҳам уларни ташлаб кеттиси келмагандек, даврада ҳалқа-ҳалқа бўлиб айланарди. Папирослар чекилиб бўлганидан кейингина улар астойдил танишдилар. Содиқ ўзларини аскарликка чақирилиб, бомбардимонда қолган қилиб кўрсатди.

— Энди нима қилмоқчисизлар? — деди тўнкада ўтиргани.

Содиқ ҳали бир фикрга келмаган кишидек елкасини қисди.

— Бу кунларда қисмингларни топиш амри маҳол. Истасанглар биз билан бўлинглар.

Содиқ умрида бир марта ёлғон ишлатди. У аскарнинг таклифини жон деб эшишиб турган бўлса ҳам, «сиз нима дейсиз, ё ўз қисмимизни қидириб топамизми?» дегандек Диловархўжага қараб қўйди. Диловархўжа бу ҳаракатнинг маъносини тушунмай ҳайрон эди.

— Майли, жанг қиладиган фронтимиз бир, душманимиз битта бўлгандан кейин қайси қисмда бўлишимизнинг нима фарқи бор, — деди Содиқ.

— Тўппа-тўгри! — унга қўшилди аскар. Лекин бошқа бири ҳадеб суриштираверган эди, ўша тўнкада ўтиргани силтаб ташлади, Содиқлар ёнини олди:

— Бунча суриштиравердинг, онанг терговхонада туққанми? Сендан ош-нон сўраб, ўқ товуши келмайдиган жойга олиб бориб қўйинг дейттаний йўқ-ку, бирга жанг қилмоқчи. Ё сенга фашист камайиб қоладими? Хотиржам бўл, сен эмас, ога-инингга ҳам етади!

— Хушёрлик... — деб гап бошлаган эди у, яна тўнкада ўтирган оғзига урди:

— Ёни тит, яна радиопередатчиги бўлмасин!

Бирдан қулги кўтарилиди. Шу билан гап-сўз тугади.

Содиқ, гарчанд ўша ҳушёрлик ҳақида гапирган аскарнинг фикрига қалбан қўшилса ҳам, ўзининг яхши ният

билин ноилож шу қалтис йўлни тутаётганидан, шу лаҳзада унинг турқи совуқ кўриниб кетди. «Бир балони бошламасайди кейин», деб кўнглидан ўтказди. Диловархўжа ҳам ўша аскардан чўчиётган бўлса керак, унинг хатти-ҳаракатидан кўзини олмасдан, баъзан «мана бунисининг гаплари илмоқди-ку, кейин тахири чиқмайдими?» дегандек, Содиқ билан кўз уришириб оларди.

Ваҳима билан бошланган бу тасодифий учрашув уларнинг жонига ора кирди.

Улар уч кундан кейин қуршовдан чиққанлардан тузиленганинг қисмда, форма кийиб сафда туришарди. Ишнинг бунчалик енгил кўчганидан мамнун Содиқ «қалай, энди хурсандмисиз?» дегандек, Диловархўжага кўзини қисган эди, у ҳам «охирни хайрли бўлсин» деб жилмайиб кўйди.

— Дўстлар билан бирга жанг қилишдан яхши нарса борми, — деди Содиқ кечқурун ўрнига чўзилар экан, — ҳалок бўлсанг бир чуқурда, тирик юрсанг бир тепада бўласан!

Ёнига ётган Диловархўжа уни эшитса ҳам, ўзини ухлаганга солиб, индамади.

3. ЁВУЗ НИЯТЛИ КИШИ

Мирсалим қанча уринмасин, йўлинни қиломади — фронтта кетадиган бўлди. Гарчанд мактабга «эл бошига тушгани — эр бошига тушгани» деб мақол айтиб, мамнун кириб келган, «ўзим бориб, йўлинни тўсмасам бўлмайдиганга ўхшайди», деб керилган бўлса ҳам, остоңдан ҳаттаб уйга кирди дегунча, бутун заҳрини хотинига сочди.

— Мана, хотин, бачканалик қиласидиган эрдан кутулиб қолдинг. Қуруқ кекирмайдиган бирорта бўйни йўғонни топиб оласан энди.

Хотин гапнинг нима ҳақида бораётганини дарров фаҳмлади. Бошқа вақт бўлса ҳақини юбормаган бўларди. Не чораки у фронтта кетяпти, қайтиб келиши гумон ерга кетяпти. Бу албатта эри учун эмас, ўзига ҳам оғир эди. Лекин хотин эрининг турқини кўриб, ўзини тутиб оди, тиқилиб келган аччиқ ёшли зўрга қайтарди. Агар у шундай қиласа, бу йиги ё эрининг яна аччиқ таънасига дучор қиласар ёки унинг фарёдига сабаб бўлар эди. Хотин иккисини ҳам истамас, жуда бўлмаганда, шу охирги кузатув кунларида ўзини тутишга, шу билан эрига ҳам далда беришга қарор қилди.

— Юртга келган тўй, дадаси. Ўзингизни бунаقا диққинафас қилиб, куйиб-ёнишингизнинг фойдаси йўқ. Худо насиб қиласа тўрт кўз тугал кўришамиз. Қирқ йил қирғин бўлса ажал етган ўлади.

— Борди-ю, менинг ажалим етган бўлса-чи... — Мирсалимнинг кўзида ёш қалқиди.

— Ниятингизни яхши қилинг! Ҳар иш ниятта яраша бўлади.

Мирсалим кечаси билан безовталаниб аганаб чиқди. Сурмаган хаёли, кўрмаган туши қолмади, эрталаб шундай бўлиб ўрнидан турдики, туши билан хаёlinи ажратолмай қолди. Кечаси икки марта йиглади. Хотинининг қилмаган тадбири қолмади. Ширин гапириди, далда берди, орқаларини узоқ силаб ётди, оёқларни ўқалаб кўйди. Агар бошқа вақт бўлганда Мирсалим хотинининг қўлидан шунчалик меҳрибонлик келишини билиб қувонган бўларди. Лекин у њеч бирини ҳозир қадрламас, бунинг барчаси касалнинг ўлими муқаррар бўлганда доктор «энди парҳезнинг кераги йўқ, кўнгли нима тусаса, бера-веринглар» дегандек тумоларди.

— Мана мени айтди, дерсиз, кипригингизга гард юқмай омон-эсон қайтиб келасиз, — деди хотини эрини хаёлдан чалгитиш учун.

— Йўқ, хотин, йўқ... сен билмайсан, — деди Мирсалим шифтта қараб, тоқи санаб ётганича. Лекин хотини нимани билмаслигини айтишга тили бормади, юрагини оч мушукдек тимдалаб ётган дарди уни минг балога мубтало қиласди, унга тинчлик бермас эди: у фронтта борса, бекорга ўлиб кетса, немис галабасидан кейин даври давронни ким суради! У орзу қилганича, дард чекиб ёнганича кўзини юмиб кетаверадими! Йўқ, бунга у асти чидолмас эди, чидагиси келмас эди.

Бу аламини Мирсалим хотинига айтмоқчи эмас, айтгани билан у тушунмайди, башарти тушунгандан ҳам қўлидан нима иш келади. Мирсалимдан кейин «вой эримлаб» минг фарёд чексин, бир йил эмас, беш йил қора кийиб азасини тутсин — бундан унга нима наф бор! У ўзи ўша кунларни кўрмоқчи, ўзи даврон сурмоқчи!

Мирсалим эрталаб барвақт уйгонди. Таҳорат олиб, узоқ намоз ўқиди, кўзидан ёш оқизиб, алланарсаларни жойнамоз устида ният қилди. Ихlos билан ўрнидан туриб, қизарган кўзлари билан икки ёнига салом берди. Эшиқдан нонушта кўтариб кирган хотинига очиқ юз билан қараб, «бисмилло» айтиб дастурхонга ўтириди. Одоб билан

нон ушатиб бир бурдасини оғзига олар экан, қизи Азизани сўради:

— Келмадими?

— Келиб қолади, кечак тайинлаб айтиб юборганман.

Азиза дадаси билан Қодир туфайли ўша гапга боришиб қолгандан бери бир қанча вақт ўтган бўлса ҳам, ҳамон яра битиб, изи йўқолмаган, қори кетиб, музи қолган эди. У ҳамон ётоқда турарди. Лекин илгаригидек дадаси билан «пўм» эмас, онасининг илтижо-илтимоси билан дадасининг бир оз тоби қочган бир кези салом бериб келган, ҳолини сўраган, шундан бери уйга келиб-кетиб турарди. Ҳа, ростдан ҳам, ўша биринчи тўқнашувдан кейин Азиза яна дадасини бир ачитиб олганди. Бу Мирсалимнинг сурбетлик билан Адолат холаларнинг уйини бўшатиб олганидан кейин содир бўлганди. Бу тал Азиза дадасига тик туриб, башарасига очиқ айтмаган бўлса ҳам, унга эшигтириб, онасига бундай деди: «Бир дастурхондан нон еб, бир пиёладан чой ичган одамнинг ҳовлисини тортиб олгани уялмадингларми! Эртага эшик қоқиб кириб келса, қайси юз билан башарасига қарайсизлар? Майли, бошқа одам олсин эди, ўша яхши эди. Лекин сизлар эмас! Бу пасткашли! Қайси бола-чақангларга жой етмаётган эди. Мен ўлсан ҳам бу ҳовлида турмайман, илгари қайтиб келиш фикрим бўлса ҳам, энди қайтмайман. Кишилардан номус қиласман, уяламан. Уят!»

Азиза ўз сўзида турди. Бу ҳовлига қайтиб келмади, Келиб-келиб турди, эл-юрг олдида «ота безори, она безори» бўлиб кўринмаслик учун онда-сонда келиб турди. Лекин гишт қолипидан кўчган, муомалалар жуда «ўта расмий» эди. У дадасига букилиб пешвоз чиқмаганидай, дадаси ҳам эгилиб «кел қизим» демас, дейишига иззатнафси ўйл қўймас эди. Шундай бўлса ҳам Мирсалим фронта кетиши аниқ бўлгандан кейин, уни айтиб юборишини хотинидан илтимос қилди.

Азиза, уларнинг тахминича, нонуштага етиб келиши керак эди. Чиндан ҳам нонушта охир бўлиб қолганда кириб келди. Орада ҳеч нарса ўтмагандек улар билан сўрашиб:

— Сиз хавотир олманг, — деди у Мирсалимга, — ойим ёлғиз қолмайдилар, хабар олиб турман.

— Қўчиб кела қолсанг-чи! — майнингина қилиб деди Мирсалим.

— Буни бир ўйлаб кўриш керак. Эҳтимол, кечалари ойимни ёлғиз қўйиб, чўчитмаслик учун кўчиб келарман.

Лекин ҳозир эмас. Сал имтиҳонларимдан қутулиб олай.

Бу гап шу билан тамом бўлди. Энди нима ҳақида гап боришини ҳеч ким билмас, ҳар ким шундай пайтларда бўладиган ўй-хаёл билан банд эди.

Охирги қултум чойни ҳўплаб, пиёлани бир четта суриб қўяр экан, Мирсалим Азизага қараб ҳазин товуш билан салмоқлади:

— Нима қилсан, сенлар учун қилдим, нима десам, сенларга жоним ачитандан дедим. Мана энди фронт кетяпман. Фронт борса келмасдай жой. Сени бир кўрай деб чақиртирган эдим, қизим...

Азизанинг назарида дадасини бирор алмаштириб кетганга ўхшарди! Наҳотки, айтганини қилдирдиган, ушлаганини кесадиган дадаси шу киши бўлса!

Азизанинг ўзгариб қолган дадасига раҳми келди, уни «Бағри тош, дийдаси қаттиқ» деб юрганидан ҳозир ажабланди. Дадасининг кўзида қилт-қилт қилиб турган ёш унинг ҳам кўзига ёш чиқарди, лекин уни тўкишдан Азиза ўзини эҳтиёт қилди. Қандайдир био сўз айтиб, ўлими олдида хайрлашаётган кишидек кўзида ёш билан эзилиб турган дадасининг кўнглини кўттармоқчи бўлди-ю, шундай таъсирили бир сўз тополмади. Фақат: «Ундей деманг, дада, фронт кетаётган битта сиз эмас», — деда олди, холос.

— Уларнинг ўйли бошқа, менини бошқа, — деди беихтиёр Мирсалим ва бундан чиқадиган маънодан чўчиб, бошқа бир таърифга бурди: — Менинг ёшим улгайиб қолган...

— Ёшингиз катта бўлса ҳам, согломсиз, бақувватсиз.

— Ажал соғлиқ суриштирмайди, қизим, учган ўқнинг ақли йўқ.

Азиза энди билдики, шу вақтгача қамчисидан қон томиб, сўзидан илон пўст ташлаган ва ботир кўринган дадасининг ичи пўнг экан. Фронтга боргиси йўқ, ҳар қанча ботирлик керак бўлса шу ерда қилмоқчи.

Мана шуларни ўйлаб туриб, Азиза кўзида пайдо бўлган ачиниш ёшлиарининг қаёққа кетиб қолганини сезмади. Унинг ўрнини қандайдир бошқа бир ҳис олган эди. Бу раҳм ҳисси эмас, балки бўлак бир нарса эди. Шунинг учун ҳам у йиглаб турган дадаси билан совуққина хайрлашиб қолди. Кейинчалик онаси:

— Бунча дийданг қаттиқ, қизим кўзингга ёш ҳам келмади-я! Даданг ўтгай эмас эди-ку! — деган эди, Азиза:

— Ўзим ҳам билмайман нега шунаقا бўлди, ойижон, — дейишидан бошқа жавоб қилолмади ва нима учундир кўзидан дув ёш тўкилди.

Мирсалимнинг режаси бўйича, у тўгри фронта тушиллиги керак. У билан бирга кетаётганларнинг барчаси тойланмаган паҳтадек бўш, хом кишилар. Умрида қўлига миљтиқ ушламаганлар ҳам бор. Демак уларни бирор ерга олиб бориб ўргатишлари, машқ қилдиришлари шарт. Бу машғулот камида уч ой, бўлмаса ярим йилга чўзилади. Бу муддат қисқа фурсат эмас. Бу орада уруш тугаши, жилла бўлмаса, «яраш-яраш» бўлиши мумкин.

Поездда кетаётган Мирсалимнинг фикрига шу хаёллар келди-ю, кўнгли равшан торти. «Саронжомингизни олинг, фалон куни кетасиз» деб буйруқ олгандан бери бўғилган иштаҳаси очилди. Ҳамманикidan кўра каттароқ сафар қопини олдига сурди. Унда нималар йўқ эди: шакар аралаштирилган талқон, яхна гўшт, патир, мева-чева, ширинликлар, бир қутичада чой, чойнак-пиёла, иккита қошиқ (биттаси запас), зарур бўлганда биронта командир билан «отамлашиш»да жуда ўнг келадиган хом қази (пишириладиган жой доим топилади!), иссиқ пайпоқ...

Мирсалим кўнгли тусаган нарсаларни олиб, олдига қўйди...

Учинчи кун кечқурун Мирсалимни яна ташвиш босди: нега ҳалигача бирор ерга тушишмайди? Бу кетишда ҳадемай фронта етиб қолишади-ку! Йўғ-е! Машқ қилдирмасдан-а!

Мирсалимни машқ, ҳарбий тайёрлик эмас, шу орада ўтадиган вақт қизиқтиради, албатта. У фронтга тушиш, ёғилиб турган ўқлар, портлаб турган мина ва снарядлар орасида жанг қилишни тасаввур этолмас эди. Унинг назарида уруш тугаб қолди, вақтдан ютиш керак, холос. Лекин поезднинг ҳамон елиб боришига тушунмасди.

— Тўппа-тўгри фронтга олиб бориб туширадилар шекилли, — деди Мирсалим жўрттага ҳамроҳининг фикрини билиш учун. Қорацадан келган, дўнг пешона ҳамроҳи унинг бу қизиқ саволидан «бунинг ўзи соғ одамми?» дегандек мийигида кулиб қўйди.

— Бўлмасам-чи! — деди қатъий қилиб у, — далага чиқиб «ҳоммопиш» ўйнамоқчимидингиз?

Мирсалим ичида «тўнкага ўхшаб қўпол бўлмай ўл» деган бўлса ҳам:

— Ахир машқ-пашқ деган нарса бўлади. Ҳали миљтиқ олганимиз йўқ, — деди ётиги билан.

— Хавотирланманг, ёқалаштиргани эмас, жанг қилгани олиб кетишияпти. Ҳали қурол ҳам беришади, қанақа қилиб урушишни ҳам ўргатишади.

— Мен ҳам шуни сўрайман-да, элат, — деди кўнгли

бир оз тинчиб Мирсалим. — Юзингда қўзинг борми, демасдан, кишини силтаб гапиришингиз яхшимас.

Дўнг пешона яна кулиб қўйди, узр сўраган бўлди:

— Кўнглингизга олманг-ку, қўшини, саволингизнинг ўзи йўнмаган таёқдек бесўнақай эди. Қанча тез фронтга тушсак, шунча яхши эмасми! Душман мамлакат ичкарисига қанча кўп кирса шунча ёмон, ахир уни қувиб чиқаришнинг ўзи бўлмайди. Унинг йўлига тезроқ гов ташлаб, тўхтатиш керак. Буни сиз билан мен қиласасак, ким қиласди!

— Кейин орқасига қайтариш-чи? — унинг гапини бўлди қаршида ўтирган қошиб-кўзларига сурма қўйгандек чиройли йигит. — Ҳали қиладиган ишмиз кўп, биродар.

— Эҳтимол, сиз билан биз анави дўстим айтганидек, гов бўлиб душманни тўхтатганча ўша ерда қўз юмармиз, бошқалар уни кетига суриб кетар. Шер ҳамласига қарши ташланган киши ўлимни ҳам бўйнига олиб қўйиши керак. Биз сайилга эмас, жангга кетялмиз, — деди Мирсалимнинг ёнида ўтирган суюклари бузуқ, елкаси кенг лўлинамо ўрта ёш киши.

— Албатта! Албатта! — деди жуда ўнгайсиз аҳволда қолган Мирсалим. Лекин у бу кишиларнинг ёниб гапиришига ишонгиси келмас эди: наҳотки кишилар ўлимга кета туриб, анави лўлинамо айтгандек, шер ҳамласига қарши бора туриб, шунчалик дадил бўла олади, бирор ерда беш-олти ой тинчигина машқ қилиб ётишдан кўра тезроқ қиёмат қиргин бўлиб турган фронтга тушишни афзал кўради. Йўқ, бу одамлар ё мен кўриб юрган кишилардан эмас ёки ўшаларнинг ўзи-ю, фақат тилини сал қайраб олган ва ё бўлмаса, улар бирдан ўзгариб қолган, мен тушуниб бўлмайдиган, менинг ақлим етмайдиган даражада ўзгариб қолган. Бу ёги энди душман билан қамти келганда маълум бўлади деб қўнглидан ўтказди Мирсалим, аммо яна ичида, булар ҳам фронтга тушишга қўзи етмаганидан шунаقا дейишияпти. Наҳотки буларнинг жони савил, деб қўйди. Пайти билан уларни бир-бир кўздан кечирди. Дўнг пешонанинг бирор фиригарлик қиладиган турқи йўқ, боя гапираётганда қандай бўлса ҳозир ҳам шундай: хотиржам, бошини сал бир томонга ташлаб поезд тебратишида аллаланиб бормоқда. На хомуш кўзида бир қувлик бор, на ўтиришида. Қошиб-кўзига сурма қўйгандек чиройли йигит сухбат тугаши билан яна қўлига китобини олиб завқ билан ўқиб кетяпти. Ҳатто чиройли кўзи, кам гўштгина юзида кулги аломатлари ҳам кезади. Ташвишли, қув, тили билан дили

бошқа одам бунаقا сафарда ўзини бунчалик эркин ва бемалол тутолмайди, ҳар қандай ичидан пишган бўлганда ҳам, сохталиги очилиб, миси чиқиб қолади. Анави суюклари бузуқ лўлинамо-ку, икки дунё менга бир қадам. Яшашни билардим, ўлишни ҳам биламан, курашни-ку қойил қиласман. Онам мени асли шунга туқсан, дегандек оғир жангда ўзига тенг келадиган йўлдош қидиргандек ҳаммани бир-бир кўздан кечириб, ўзича холоса чиқариб, ишонч билан ёнбошлаб ўтирибди. Унинг хатти-ҳаракати ва сўзида бирор ясамалик бўлишига киши ишонмайди. «Менинг бўлганим шу. Менга ишонсанг мана, ишонмасанг ачангнинг арвоҳига» дегандек, юзига нисбатан кичкина кўзлари сокин йилтиллайди. Унинг нимаси дир Мирсалимга Содиқни эслатди. Лекин нимаси ўхшашлигини топиб ололмади. Содиқнинг эсга тушиши эса, Мирсалимни туни билан ухлатмади: уруш эрта-индин тугаса, Содиқ қайтиб келса, унда нима бўлади? Бутун сирларимдан воқиф бўлмаганида ҳам, у ўтирган ҳовлини тортиб олганимнинг ўзи баҳтимни қора қилиш учун кифоя эмасми? Эй, калтафаҳм Мирсалим! Бошини ейишга-ку единг, шу ҳовлига чангл солишининг сенга нима кераги бор эди! Мана энди нима бўлди? Арзимаган ўша ҳовлини деб, тилинг қисиқ, юзинг шувут. Ширин сўзлик билан бўшатиб олган бўлсанг ҳам майли эди. Адолат ҳоланинг ошпоқ соchlари билан қон йиглагани эсингдами? Нималар деб чирқилламади, нималар деб илтижо қилмади — ҳеч бирига қулоқ солмадинг, «давринг келди, сур бегим» деб орқа-ўнгингга қарамадинг. Энди-чи. Энди нима бўлади?

Эрталаб турганда Мирсалимнинг мияси бу ташвишлардан анча холи эди, ҳатто кечаси беҳудага шунча изтироб сурганидан мийигида қулиб қўйди: нодон бошим!

Поезд эса, ҳамон километрлар танобини тортиб, уфқа бигиздек санчилиб бораради. Кечаси саҳро тугаб, ўрнини рус ерининг манзаралари: ям-яшил қарагайзор, бугдойзор, кўм-кўк ўтлоқ, томи ниш, ёғоч уйлар алмашган эди. Ана шапкасини бостириб олган рус бола ўтлатиб юрган сигири ёнид турлиб поездга қўл силкияпти.

— Бу ерларнинг ҳавоси бошқача, — деди қоши кўзи сурма қўйгандек чиройли йигит. — Ху анави ўрмонларни қаранг: ичи роҳатижон!

— Бўлганимисиз? — сўради дўнг пешона.
— Йўқ, ўқиганман.

«Ёш-да, ўқиганининг ҳаммасини рост деб юради» дега кўнглидан ўтказди Мирсалим уни эшишиб. Йигит эса

бутун умри рус ўрмонида ўтгандек, оғзидан бол томиб таърифини қиласади.

— Шундан озгинасини бизнинг томонга бермаганди!
— дей ўқиниши билан сўзини тутатди йигит. Дўнг пешона эса, Ўзбекистон тоғларидағи арчазорларни мақтаб, турли-туман мевалари билан рус ўрмонидан қолишмайди, деган фикрни айтди. Суҳбат табиат бойликлари ҳақида кетиб, анча вақтни олди. Лекин Мирсалим фронтга, тиштиргонигача қуролланган душман билан жанг қилгани кетаётган бу одамларнинг юрагига шу гаплар сигтанига ажабланарди. Бу ҳам етмагандек, чиройли йигит китоби ичига газетадан қирқиб солиб қўйган бир парчани олиб:

— Ўқиб берайми? Эшиласизларми? — деди.

— Хўш? Хўш? Қани! — деди суюклари бузуқ лўлинома киши гавдасига ярашмаган бир қизиқиши билан.

Йигит, сизлар нима дейсизлар, малол келмайдими, деган қаби кўзларини атрофга юргутириб чиқди, кейин ўқиди. Бу ўзбекнинг севимли шоири Мақсад Шайхзоданинг «Кураш нечун?!» деган оташин шеъри эди. Йигит бу шеърни илгари ҳам катта давраларда ўқиган ёки яхши машқ қилган бўлса керак, расмият учунгина қўлида ушлаб турарди, аслида ёд ўқирди.

*Бу кураш истиқбол машъали учун,
Лениннинг мужассам ҳайқали учун,
Бу — элнинг гўдаги, чоли, гўзали,
Навоий «Хамсаси», Бобир газали,
Дуторнинг мулоим унлари учун,
Ижоднинг муҳташам кунлари учун.*

*Шу учун курашмоқ бизга фарз бўлди,
Юраклар оташин нафрратта тўлди.
Эй Ватан, эй дунё, эй инсон, қардош,
Халқлар эрки учун берамиз бардош.
Зафарнинг нашъасин тотиган эрлар:
«Эрк десанг, урущда ентиб чиқ!» дерлар.*

— Шоирлар ҳам ўлмасин, дўндириб айтади, дилингданни топиб айтади, — завқланиб кетди дўнг пешона.

— Дўндириса ёэсин-да! Ўликнинг нафасидай совуқ шеърнинг кимга кераги бор! — деди шеър завқидан кейин ўрнига ўрнашиб ўтирас экан суюги бузуқ лўлинома киши.

Мирсалим бу гапларга аралашмади, тўгриси, бу гаплар унинг юрагига сигмас эди. Поезд юрган сари унинг

кўзига кўлоб бўлиб ётган фронтдаги қон, мурдаларни босиб-ячичиб келаётган немистанклари, ўзининг жонигина кўринарди. У бу хаёллардан ўзини зўрлаб ҳам ажратиб ололмас, боши зирқираб оғриб, чаккаларига бирор бигиз санчётгандек азобланар, қовоги огирашиб, мудроқ босарди. Уйқусида ҳам боши кетини тушуниб бўлмайдиган алламбалоларни кўрар, кўзини очганда бирор тасини эслаб ололмас эди. Ёнида кетаётган, ўзи билан сафари бир, тақдири бир кишиларга ўхшашни баъзан истар, уларнинг суҳбатига гоҳо аралашарди-ю, барис бир қўшилиб кетолмас эди. Бошқалар эса кундалик ҳаётини янги бир шароитда давом эттираётган, бундан кейин ҳам ҳар қандай шароитда давом эттириши мумкин ва қўлидан келадиган кишилардек боришарди. Улар учун фронт Мирсалим тушунганидек даҳшат эмас, балки булар фронтга, фронтдаги душманга даҳшат солиш учун кетаётганга ўхшайди. Мана шуниси Мирсалимга яна ҳам қизиқ туюларди.

Поезд бешинчи кун кечаси бир станцияда тўхтади. Мирсалимнинг вагондан чиқиши билан қилган иши атрофга қулоқ солиш бўлди: ўқлар овози келаётгани йўқми? Бу томондан хотиржам бўлганидан кейин станцияни кўздан кечирди. Бу ерда унинг диққатини тортадиган ҳеч нарса йўқ эди. Дала жойларда бўладиган оддий станция: икки қаватли бир бино.

Нарсаларини машинага солиб, ўзлари саф тортиб, йўлга тушдилар. Сокин тун. Осмон тўла юлдуз, лекин ёргуи йўқ. Йўл бўйидаги дараҳтлар ҳурпайган товуққа ўхшаб кўринади, қоп-қора. Саф ярим соатча юргандан кейин ўрмонга кириб кетди. Ўрмон ичи боятидан ҳам жимжит, фақат баланддан дараҳт бошларини тебратиб ўтган шамолнинг пихилашга ўхшаш бўғиқ товуши бир текисда келади. Аскарлар ҳам бу ўрмон тинчлигини бузгиси келмагандек чурқ этмай боришарди, фақат баъзида старшинанинг: «Сочилмасдан юринг!» деган товуши янграб қолади, чопиб олдинга ўтгани кўринади. У колонна этагидагилар етиб олиб, саф тартибга тушгунича, саф олдида ўзи секин бошлаб боради, кейин яна ёнига ўтиб кетади.

Бир маҳал палаталар тикилган қаттагина майдонга чиқдилар. Бу ерда аввал ҳам аскарлар бўлгани биринчи қарашданоқ кўриниб турарди. Янги келганларни отделениелари билан палаталарга бўлдилар...

Қош-сўзи сурма тортгандек чиройли йигит эрталаб ювениб келиши билан:

— Поездда менга «ўзинг ўрмонни кўрганмисан?» деяётган ким эди? Қани, ўша одам айтсин-чи, ўрмон ёмон эканми? Роҳатижон-ку! Анави дараҳтларни қаранг, сафга тизиб кўйганга ўхшайди-я. Аддлигини кўринг,— деба ўрмон сайилига келган кишидек қувонч билан куни ни бошлади.

— Шунинг ўндан бири мева дараҳти бўлармиди! — галга аралашди кеча Ўзбекистон тогларини мақтаган дўнг пешона.

— Богбонга ўхшайсиз-а, дараҳтнинг мевасизини тан олмайсиз.

— Йўқ, дэҳқонман, паҳтакор. Дараҳтнинг ҳусни бўйида эмас, иним, мевасида.

Мирсалим уларнинг гапига қулоқ солиб туриб, уларнинг ҳамон йўлдагидек бу ерда ҳам беташвиш, бехавотир ҳар қунгидек оддийгина ҳаёт бошлаётгандарига ҳайрон бўлди.

Шу маҳал отделение командири ёрдамчиси билан нон ва қанд олиб келиб қолди. Уларни палата ўртасидаги «қўй бола» столда тақсимлади. Эҳтиёт билан, имкон борича баравар қилиб бўлинган нон устига бир неча чақмоқдан қанд қўйди. Кейин ҳаммани тўплади. Мирсалим куттанидек ўзи улашиб қўя қолмади.

— Қани ким чақиради? — деди атрофга қараб. Ҳеч кимдан садо чиқмади. Битта аскарни тайинлади. У аскар орқасини ўгириб турди. Отделение командири тақсимланган нондан қанди билан биттасини қўлига олиб: Кимга? — деди, орқасини ўгириб тургани унга қарамасдан бир аскарнинг фамилиясини айтди, нонни номи чиққанга узатди. Худди шундай Мирсалим ҳам ўз ҳиссанини олиб, тумбочкаси устига қўйди. Ҳамма тарқалиб бўлгандан кейин ёнида қолган суюклари бузуқ лўлиномо кишига:

— Бу нима бачканалик? — деган эди:

— Кўринишдан-ку, бачканаликка ўхшайди, аслида яхши нарса: бегидир бўлади. Финляндия урушида менга ҳам аввал сизга ўхшаб ғалати кўринган эди...

Мирсалим унинг сўзини бўлди:

— Финляндия урушида бўлганмисиз?

— Бир ҳафтагина.

— Кўзи пишганларданман денг. Бахти экансиз, согсаломат қолибсиз.

— Урушга борган ўлаверадими, биродар, урушнинг бошидан охиригача қатнашиб, гард юқмаганлар бор.

— Йўғ-е! — ажабланди Мирсалим.

— Ўз кўзим билан кўрганман. Одамлар ўқнинг ақли йўқ лейди, бу бекор гап. Ўқ ақдми. Ўқ аввалам қўрқоқни қидиради, кейин бошқага тегади. Боболаримиз, қирқ ийл қирғин бўлса, ажали етган ўлади, деб бекорга айтишмаган. Ўша ажал ёвқурлиги, довюраклигидан, ўлимни ўйламаганидан етмаган, ҳа, ботирлигидан етмаган, хўп деяверинг! — Унинг гавдасига нисбатан майдა бўлган кўзлари, ишонаверинг!, бу одам ёлгон гапирмайди, дегандек чақнаб кетди. Лекин, бари бир, Мирсалим ишонқирамади. Мирсалим ҳар нарсани ўз қолипига солиб, ўз гази билан ўлчарди. Буларнинг қолипи ҳам, гази ҳам уникига ўхшамайди, ўхшатаман деса ҳам ўхшамаяпти.

Биринчи кун ҳаммомга тушиш, кийим-бош — форма олиш, гимнастёркага ички ёқа тутиш, қуроллар олиш, уни кишиларга бириткириш билан ўтди. Эртаси тонг қоронгисидан бошлаб сиқса суви чиқмайдиган пишиқ қилиб тузилган жадвал билан машгулот бошланди.

Мирсалим муродига етган кишидек кўкрак кериб, мамнун нафас олди. Машгулотлар қанчалик оғир бўлмасин, фронтда қон тўкиш, ҳар лаҳза ўлим кутищдан енгил эди. Солдат камарини қандай қилиб боғлашдан тортиб, душманга қай вақтда қандай ўқ узишгача, бир-бировга честь беришдан тортиб, яраланган жангчига ёрдам кўрсатиш, уни қуроли билан бир четга олиб чиқиб кетишгача, походда қанча ва қай вақтда сув ичишдан тортиб, окоп қазиш, мудофаа тутиш, кейин шиддатли ҳужумга ўтишгача — ҳамма-ҳаммаси ҳақида, «бilmасанг ўргатамиз, истамасанг мажбур этамиз» деган қаттиқ шиор билан машгулот бораради. Ҳаммадан ҳам Мирсалимга командирнинг: «Бу ерда қанча кўп тер оқизсак, фронтда шунча кам қон тўклилади», — дегани ёқиб тушди. Кўнглида «қани энди шу ердаги тер тўқишининг ўзгинаси узоқроқ чўзилса!» деб қўйди. Лекин ҳеч ким бу машгулотларнинг қанча вақт чўзилишини билмас эди. Бирор «Этигимизнинг гарчи кетиб, милитигимиз нишонга тегадиган, ўзимиз ҳар қандай қулфга тушадиган калит бўлган куни кетамиз», — деса, бошқаси: «Ҳали замбаракдан отишни ҳам ўргатишади», — деб, муддатни орқага сурар, яна бири: «Ҳа, сенларни боқувга олиб келган, семириб қолинглар», — деб пичинг отарди. Бу орада Киевга душман кирди. Рота командирининг сиёсий ишлар бўйича ўринбосари шу куни ўтказган машгулотида: «Бу жуда ноxуш хабар, лекин бизни ваҳимага солмаслиги керак. Киевни

вақтинча босиб олган душманни ҳам тор-мор келтиришга ишонч билан ҳарбий техникани ўрганиб, маҳорат билан жанг қилишга ҳар соат тайёр туришимиз керак», — деди. Политрук бу гапларни фронтга кетиш муддатини билиб айтган эканми, эртаси тонготарда тревога билан ўйла чиққан батальон икки кундан кейин фронтга келиб тушди. Эргасига жангга кирди.

Батальон душманинг икки ҳужумини қайтарди. Бирда суяги бузук лўлинамо жангчи бир танки ёндириб, командирнинг ташаккурини олди. Қош-кўзи сурма тортгандек чиройли йигитнинг танкка эргашиб келаётган фашистларни жуда яқинига келгунicha қўйиб бериб, кейин қўл пулемётидан тутдек тўкканини ўз кўзи билан кўрган Мирсалимнинг кўзи ўйнаб кетди. Лекин бир вақт қараса, у йигит яраланибди, замбilda олиб ўтиб кетишипти, бу унга боягидан ҳам таъсир қилди. Дўнг пешона жангчи эса, иккинчи марта душман ҳужуми бошланиши биланоқ нобуд бўлди. У Мирсалимнинг кўзи олдида манглайидан ўқ еди, милитиги душманни нишонга олганича брустверда қолаверди. Шериги окоп ичига олиб ётқизди. Бу даҳшат Мирсалимга туни билан тинчлик бермади, эрталаб сарғайиб чиқди. Душман яна ҳужумини бошланганда Мирсалим ҳеч нарсани фаҳмламайдиган девонасифат аграйиб ўтирап, ҳар гал снаряд тушгандагина кўзини пирпиратиб қўярди. Душман бугун кечагидан уч баравар кўп куч билан ҳужумга ўтиб, батальонни чекинишга мажбур этди. Батальон тушга бориб чекинди.

Лекин Мирсалим ўтирган окопида қолаверди...

4. ҚОТИЛ ЯНА ҚОН ИСТАБ ҚОЛДИ...

Бундан сал кун аввал бирор «фронт шунаقا бўлади» деса, Диловархўжа асти ишонмас, «ваҳима ҳам сал эви билан-да!», деган бўларди.

Наҳотки яқинлашиб келаётган фронт қарисига юриб, каттагина бир шаҳар бўсағасида мудофаа тутишганидан бери немис кўзларини очирмаса! Гоҳ осмондан келиб бомбалайди, гоҳ узоқдан мина ташлаб бетинч қилади.

Диловархўжа фронт деганда ўша ўзи кўрган пақ-пуқ билан қиличбозликни тасаввур қилиб юрган экан. Бомбалар ернинг ҳалқумидан тутиб, чангини минора қилиб осмонга отишни, қулочга сигмас азим дараҳтларни илдизи билан қўпориб ташлашини, гиштин иморатларни

қумдек тўкишини, не-не тепаликларнинг қаншарини сал вақтда пастга тушириб юборишини ҳеч хаёлига келтириб кўрмаган экан. Ҳаммадан қизиги шу бўлдики, эрталаб бошланган шунча тўс-тўполондан кейин ҳам одамлар тирик қолибди. Диловархўжа шунча бомба ва мина портлаганини, ҳамма ёқнинг ўйдим-чукур бўлиб кетганини кўриб, «Фақат мен худо ёрлақаб тирик қолдим шекилли» деб ўтирган эди. Бир маҳал бомбалашув, мина ташлаш тугаб, гувиллаган бўгиқ товуш келди. Бу нотаниш товуш унинг ҳуркиб қолган миясига бир фикр келтиргунича бўлмай, кимдир томоги йиртилгудек бўлиб «Танки!» деб бақирди. Бу товуш хўрзларнинг тонгдаги қичқириғидай мудофаа бўйлаб кетма-кет таракорланди. Окопларда аввал милтиқлар наизаси йилтиллади, кетидан жангчиларнинг боши кўринди. Айниқса, атайин олдинга ташланган бронтешарнинг ҳаракати тезлашиб кетди. Сой томондан кетма-кет ўшқириб чиқиб, дарров очиқ майдонга сочилиб кетган, тўшида иккита оқ илонни бир-бирига кўндаланг қўйгандек фашист белгиси бор танклар «бу майдон ўзимники, бу атрофда одам зоти қолмагандир, қолгани бўлса менинг емим» деган виқор билан мудофаа қаршисига ўрмалаб қолди. Лекин мудофаа линиясига яқинлашуви билан шунаقا ола-тасир ўқса дучор келдики, олдиндаги иккитаси чўғ тушган хазондек гувиллаб ёнди, кетидагилар эсанкираб қолгандек бир зум тўхтади, кейин шартта орқасига бурилиб, елиб кетди. Нарироқ бориб яна биттаси ёнди. Ичида экипажи люкни очиб чиқиши билан кимнинг автоматдан берган сидирга ўқи ер тишлатди, ҳатто биттаси танк устидан ўмбалоқ ошиб тушди.

Диловархўжа, олдинда битта-иккита мерган қолган экан-да, деб унга аҳамият бермади. Душман учта танкнинг аламига чидолмади шекилли, бир пиёла чой ичтунча вақт ўтмай, мудофаани шунаقا тўпга тутдики, Диловархўжа, энди ажалим етди, боя бир худо асраган экан, деб юборди. Окопнинг тубига тушиб, бошини елкалари орасига олганича гужанак бўлиб, ҳар ер силкинишида бир қалқиб, жонини ҳовучлаб ўтириди. Турли катта-кичикликдаги снарядлар бечора ерни минг оҳаннга солиб, қўпориб ётар, зарралари қуюн бўлиб кўқдан ёғилар эди. Унинг назарида боягиси ҳам ҳаловат экан. Бу ҳам етмагандек немис яна танкини майдонга чиқарди. Улар келаётганда ҳам тўидан отишни тўхтатмади. Яна танклар ўша ерга келганда қаршиликка учради. Биттаси ёнди. Лекин бунга улар бу гал парво қилишмади. Танклар йўл-йўлакай ўқ

узиб келар, ҳар ўқ узганда қаттиқ йўталган кишидек бутун вужуди билан бир силкиниб тушарди. Улар мудофаанинг олдинги қаторига келиб, окопларни чир айланниб изғилади. Ана шунда танкларни паноҳ тутиб уларнинг орқасида келаётган автоматчиларнинг ҷагир-чугури эшитилиб қолди. Диловархўжа бундоқ қараб, ҳанту манг бўлди. Бақа ранг кийимдаги бу кишилар калта автоматларини қоринларига тираб, баъзан қисқа-қисқа ўқ узиб ийқила-қўпа келарди.

Диловархўжа бу ёғи нима бўлганини билмади, окоп ичида алланималарни пичирлаб, эси кетиб қолибди. Бир вақт кўзини очса, қўшни окондаги Содиқ қўл пулемётини окопи четига қўйиб олиб, тариллатиб ўқ узяпти. Ўқи тугил, кўзлари билан ўққа тутаётган кишиларини еб юборгудай бир ҳолатда эди. Турган окопи торлик қилиб қолгандек, пулемётини кўтарганича чолиб кетди, ундан ўнгроқда бўлган бошқа бирига сакраб тушиб, яна ўқ ёғдириди.

Диловархўжа кўзи Содиқда бўлиб, пайқамаган экан, унинг бу ёнидагилар ҳам, умид билан келибсан, насибнгни ол, дегандек ҳоли-қудрат ўқ узиб турибди. Танклардан биттаси ундан сал нарида занжирлари узилиб тўхтаб қолибди. Лекин у ҳамон ўқ узарди. Диловархўжа ичида, бу нима қилгани, ишдан чиқса ҳам, тавба қилмайди-я! Тоза ашаддийси экан-ку, деб турган эди, ўрмонда учрашганда ҳадеб Содиқда савол бериб, кимлигини суринтира берган, кейинчалик «ҳушёр» лақабини олган жангчи (исми Шубин эди) окопидан чиқиб, танкка қараб эмаклаб кетди. У худди сув остида сузиб бораётгандек бошини қуий этиб борар, баъзан тўхтаб, ён-верига қараб олар, терлаб кетган юзига қурум ўтирган, кўзида ўт ёнарди. Бўйнига осиб олган автомати эмаклашга халақит берди шекилли, уни бир қўли билан силтаб, орқасига ўтказиб юборди. Худди шу пайт танк ичидағилар уни пайқаб қолишиб шекилли, пулемётдан ўқ узишди, чумчуқ галасидай чийиллаган ўқлар бошидан бир қарич баланддан ўтиб кетди. Энди ўқлар панд беришига кўзи етган Шубин читтакдек чаққонлик билан олдинга сапчиб ўтди, яна атрофга олазарак қараб эмаклади. Танкка беш метрча қолганда чалқанча ётиб ёнидан, немис таъбирича, «Сталин коктейли» номли ёнилғили шишани олиб, яна қорнига ағдарилди. Автоматини бир қўлида ушлаб туриб, шишани танкка иргитди. Диловархўжа унинг танкка

тегиб синганини эшитмади, лекин «гуп» этиб олов кўтарилигини кўриб чўчиб кетди. аммо нима учундир Шубин орқасига қайтмай, ҳамон ўша еда автоматини ўқтабиб ётарди. Диловархўжа уни қотиб қолган фараз қилди. Йўқ, ундан бўлиб чиқмади. Шубин тирик, атайин сичқон пойлаган мушукдек бўлиб ётган экан. Бир маҳал гулхан бўлиб ёнаётган танк жон талвасасига тушиб қолди шекилли, тўпидан устма-уст икки-уч ўқ ўзди. Шу ўқ билан нафаси ичига тушиб кетди. Шубин танк жуда гурилаб ёнаётганидан ҳафсаласи пир бўлган кишидай орқасига хомуш эмаклаб қайтди. Диловархўжанинг ёнидан ўтар экан, чиқмади лаънатилар. Ичидаги куйишини афзал кўрди, деб қўйди ва қурум босган юзидағи терини енгил артди. Диловархўжа шунда билди, у танкни ёқиб юборганидан кейин ҳам кўнгли тўлмай, ичидан экипаж чиқишини пойлаб ётган экан.

«Бу одамларнинг жони бунча савил», деган Диловархўжа немисларнинг шунга ўхшаш ҳужумидан кечгача яна иккитасига гувоҳ бўлди. Кечгача ўнга яқин танк ёнди, унинг орқасидан калам, ўшдай ўрмалашиб келган солдатларнинг камидаги ярми майдонда қолиб кетди. Аммо мудофаани ёриб ўтолмади. Эртасига яна шу ҳолат такрорланди. Эрталаб барвақт утган иккита самолёти қандайдир қоғозлар ташлади. Улар ерга тушгунча, комиссарнинг бўйруги окопларда пайдо бўлди: «Варақаларга тегилмасин! Агитаторлар йигиб олиб, кўйдирб ташласин!

Одатда ниманини моне тутилса, қизиқувчилар шунча кўп бўлади. Худди шундай Диловархўжа ҳам қаттиқ қизиқди-ку, қўлга туширолмади. Окопидан сал нарироқ-қа тушган биттасини кўзи остига олиб турган эди. Шубин пайқаб қолди. Диловархўжа, қани ўқирмикин, агар ўқиса мен ҳам сўраб кўраман, деб турган эди у, ҳатто бащарасига қарамади, ердан ола солиб қийма-қийма қилиб йиртиб ташлади. «Чийратма, лаънати бу «ҳушёр» деб қўйди Диловархўжа ва бу орзуси армон бўлиб ичидаги қолди.

Бир маҳал, сал тўс-тўнопон тинганда, зарурат билан сойга тушса, бир нарса кўзига оқариб кўринди. Қўлига олса, ўшанақа қозоз. Дарров қўйнига тиқиб, ўз ишига кетди. Хилватта ўтиб кўз югуртди. Кўз югуртди-ю, кўнгли ёришгандек бўлди. Немис совет жангчиларига мурожаат этиб, Диловархўжанинг кўнглига хуш ёқадиган гапларни ёзар, ўз ҳоҳиши билан немис томонига ўтгандарга олтин тоф ваъда қиласди.

Бу варақа Диловархўжанинг юрагида устини кул босиб ётган ўлимтик умид учқунини яллиглатиб юборди. У қайта тугилгандек бўлди. Варақадаги гапларга юз фоиз ишонди. Агар шўроларнинг қурби етганда шунча ергача чекиниб келарми! Демак шўро урушда ютқизди, бугун бўлмаса эртага ютқизади. Шундай экан, эси борида этагини ёпиб қолиши керак. Ҳаммадан ҳам варақанинг «уруш туташи билан ҳар ким ўз юртига жўнатилади» деган ери Диловархўжага ёқиб тушди. Варақада қуролни ҳам ўзи билан олиб ўтиш алоҳида таъкидланган эди. Шунисига у бир оз ҳайрон қолди. «Қурол унга нимага керак бўлди, шу қурол билан яна урушга солмайдими?»

Шундай фикрлар билан Диловархўжа бир ҳафтача ўй сурив юрди. Бу орада полк, яхши қаршилик кўрсатиб турган бўлишига қарамай, тунда чекинди. Янги мудофаа тутган тепалиқда ҳам узоқ туролмади, энди ўрнашиб олишганида чекиниш ҳақида буйруқ келди: немис, ўнг томондати қисмни ёриб, буларни ёнлаб ўтиб кетибди, қуршовда қолиш хавфи тугилибди. Уч кунлик поход — чекинишдан кейин полк яна мудофаа тутди. Уларга янги куч келиб қўшилди. Лекин Диловархўжа буларнинг барчасига энди ишончсизлик билан қарар, пропуск ўрнида ўтадиган, ёмон кўздан холироқ қилиб «ўғри чўнтағи»га солиб қўйган немис варақасини баъзан «жойида турибдими» дегандек устидан ушлаб қўярди. Уни жон деб ишга солмоқчи бўлади-ю, ўйлини тополмас, топган ўйлининг оқибати «вой» бўлиб чиқаётганга ўхшаб кўринарди. Назарида ҳамма ҳам ҳолдан толган, ҳатто Содик ҳам варақани кўрсатса «бормисиз», биродар, жуда увол бўлиб кетдик-ку» дейётгандек, «ўзим шу ергача бошлиб келувдим, бу ёғига ҳам ўзим бошчиллик қиласман. Лекин шартим бор, у ёққа боргандаги менинг «қизил командир», коммунист бўлганимни ҳеч кимга айтмайсиз, ўтган ишга саловот» деб ёлвораётгандек туюлди.

Чиндан ҳам бу мудофаа жанглари Содикни, ҳамма қатори ҳолдан толдирган, руҳан жуда эзиз юборган эди. «Кўнгил учун бир қадам олга силжишмаса-я! Жонни жабборга бериб жанг қилишади-ю, барни бир чекинишида, бу лаънати немисларнинг техникаси бунча кўп экан, қирган билан адо бўлмайди, ўзидан олдин техникаси ўрмалайди. Солдатининг ҳам кучи шу техникада, техникасини мажақладинг дегунча ўзи қуён бўлади, яна техникасини олдига солиб ўрмалаб келади, яна техкаси барлош бергунича урушади. Бўлмаса солдати унча юракли ўмас. Қани бизда ҳам шунча техника бўлса!

Бизнинг шунча ҳарбий маневрларда қатнашган, таърифи оламга ёйилган техникамиз қани, қаёқда? Душманни бир қарич ҳам еримизга киритмаймиз деган эдик-ку! Қани ўша куч?»

Ертўла оғзида Диловархўжа пайдо бўлди. Мўловга ўхшаган бароқ қоши қовогига уюлиб тушган, бужур бетлари баттар қорайиб кетган. Қовогидан қор ёғади. Бирор билан уришиб, бир-икки мушт ортиқча еб аламда қолган кишидек салом-аликни ҳам унугиб, бир четга оғир чўқди. Содиқ унга қўл узатар экан тегишиди:

— Мунча қўлингиз совуқ, йилингиз қурбақами? Салом-аликни ҳам еб қўйдингизми?

— Жанозага борган одамга «хуш келибсиз!» дейилмайди.

— Тагин нима гап? — тушунмади Содиқ.

Диловархўжа айтадиган гапи кўпу, бир оғиз сўз билан ифодалаб қўя қолишга қийналадиган одамдек оғзини бир-икки жуфтлаб яна жим қолди. Охир бошини қўйи солиб:

— Содиқжон, биз ютқиздик, урущда ютқиздик, — деди. Кейин варақани узатди. — Мана буни қаранг.

Содиқ варақадан ҳазар қилгандек қўлига ҳам олмади.

— Олтин тувак ваъда қиляптими? — деди у, сўнгра сўзига якун ясагандек ҳижжалади: — Олтиндан бўлса ҳам, бари бир тувак!

— Аввало сиз буни бир ўқинг, бошқа гап бор.

— Биламан, ўқиганман. Бизни кафанга ўраб қўйибдими? Ишонманг, ёлгон! Тушга нималар кирмайди, душман нималар демайди.

— Ёлгон? — ажабланди Диловархўжа ва Содиқка тикилиб қолди.

— Сабр қилинг, той минган от ҳам миниб қолади, немисни қанақа қилиб қийратаётганимизни кўряпсиз. Кўплашса чивин филни ҳолдан тойдиради дейишади. Биз-ку арслонлармиз. Шунақа қила-қила муккалатамиз.

Диловархўжа гайри табиий ҳикоя эшитаётган одамдек бўлиб турди-ю, бирдан гаши келиб, пўнгиллади:

— Унгача суякларимиз чириб кетмаса денг.

— Чиримайди. баҳорда лой кечган кузда мой чайнайди. Тарихда бунақа фактлар кўп.

Диловархўжа очигига кўчди:

— Бўлса бордир. Лекин бунисини ютқиздик, чув тушдик. Борди-ю, чув ҳам тушмадик, шўронинг қайси қилган яхшиликлари учун лой кечишим, эгар қуҷоқлаб ўтириб от минишни орзу қилишим керак? Атала ичириб

тергов қилгани, бундан кейин ватанинг бетини кўрмайсан деб, ўн ўйл бергани учунми? Йўқ, Содиқжон, шуларни эслаганда кишига жуда малол келади.

Диловархўжанинг бу гапидан Содиқнинг чойига пашша тушгандек таъбир хира бўлди. Унинг аввалги сўзлари ёнидан ўтган бўлса, буниси жонидан ўтиб кетди.

— Бўлмаса боринг, катта ҳолангиз палов дамлаб турибди! Уятмасми! Шу гапларни менга гапиргани уялмадингизми! Қайси юзингиз билан гапирдингиз! Кишида жиндай номус ҳам бўлиши керак. Бир марта тузлигинизни булғаб, ўзингиз сув ичадиган қудуққа туфлаб, азобини тортган эдингиз-ку.

Диловархўжа бундоқ қараса, Содиқ уни деворга тақаб қўядиган. Бирдан тусини ўзгартириб, қаҳ-қаҳ солиб кулади.

— Яшанг, пухта экансиз, Содиқжон! Бир синамоқчи бўлган эдим.

— Мени синамаган энди сиз қолувдингиз.

— Аслсиз! Жуда асл,— бўш келмас эди Dilovarxўja,— минг марта айтаман-ку, шўро сизни қамаб хато қилган, ўз оёғига ўзи болта урган. Қани энди барча ҳам сизга ўхшаб шўргора жонини тикса. Афсус, сиздақалар...

— Кам демоқчимисиз?

Диловархўжа худди шундоқ демоқчи бўлса ҳам, гапни боши қўқса бурди:

— Йўқ! Кўпи қамоқда ётиби демоқчиман.

— Очиқда ҳам кўп. Тўхтаб туринг, ҳали кучини кўрасиз!

— Аслсиз! Асл айнамас, олтин зангламас, деганлари шу. Лекин... аввал жинояtingиз бўлмаса ҳам, энди хиёнатта қўл уриб қўйдингиз.

Диловархўжа суҳбатдошига ер остидан муғамбirona қаради. У, бу гапни Содиқнинг тилини қисиб қўйиш учун атайнин бошлади. Ахир Содиқнинг бояги ҳужуми ҳазилақам бўлмади, агар ҳазилга йўйиб, кулиб қутулмаса, худо билади, яна нима кунлар бошига тушарди. Содиқ, ўша аввалги Содиқ, шунча азоб чекиб ҳам эътиқодига куя тушмаяпти!

Диловархўжанинг нимага ишора қилаётганига тушунган Содиқ яна аниқлаб олмоқчи бўлиб сўради:

— Қочибми?

— Ҳа, бўлмасам-чи! — Dilovarxўja яна унинг юзиаги ўзгаришни кўрмоқчи бўлиб зимдан кузатди. Содиқ парво қилмади. Ҷўчиш ўрнига юзида табассум пайдо

бўлди. Бу табассум узоқ чўзилмади, ўрнини ишонч тўлқини алмашди:

— Яхшилик йўлидаги ёлғон айб эмас!

— Шундай бўлса ҳам...

— Бўлмаса бориб айтинг! — пичинг қилди Содиқ.

Диловархўжа муродига етолмади: ноинки Содиқни ўз нияти йўлига буриш, унинг тилини қисиб қўйишни ҳам уddyаломади. Шу гапларнинг чин эканини билиб қолса-я, деган хаёл миясига келди-ю, унинг юраги сиқилиб кетди, чекмоқчи бўлиб тамаки тўрвасини қўлига олди. Ҳафсала билан папирос ўтар экан, Содиқнинг ҳайрон бўлиб қўлига қараб турганини пайқаб қолди. Аввалига унинг бунчалик термилиши сабабини билмади, кейин унинг иккала кўзи тамаки тўрвасида эканини кўрди-ю, юраги «жиг» этиб кетди. Қўлидаги тамаки тўрва Богунники эди. У эсини йигиб олгунча Содиқ:

— Богуннинг тўрвасими? — деб сўраб қолди.

— Ие, ҳали сизга айтмовдимми? Йўғе! Айтгандирман! Ёдингиздан қўтарилиби. — Ўзини тутиб, ўсмоқчилади Диловархўжа. Ундан қатъий «йўқ» жавобини олгач, бирор «ёлғон, гапинг ёлғон» деётгандек изоҳлаб кетди: — Раҳматли, бир маҳал тўрвасини узатиб, «ўранг, бир чекайлик» деб қолди. Шундан дардига даво изляяпти шекилли бечора, дедиму, қўлидан олдим. Ўраганимча йўқ, сув сўраб қолди, бу ёгини айтувдим шекилли, бир вақт нафасим бўғзимга тикилиб сувни олиб келсан, бечора, дунёдан ўтибди. Қўли мен томонга узатиғлиқ қолибди: сувга узатганми, тамакигами — билмадим. Шушу тўрва менда қолиб кетди. Бечорани эслаб, ёдгорлик қилиб олиб юрибман. Ё сизга берайми?

— Йўқ-йўқ! Раҳмат! — галати бўлиб кетди Содиқ. Бундай ҳолат киши қўли қоронгида шилимшиқ нарсага тегиб кетса ёки жонли нарсани ногаҳон босиб олганда пайдо бўлади. Унинг хаёличувади: нега шу вақтчача кўрмаганман ёки яшириб юрганими? Яширса, нега яширади? Ўзининг бошқа тўрvasi бор эди шекилли. Ўрмонда аскарларга тамаки сўраб олиб берганимда шу тўрвамиди? Йўқ, бошқа эди! Агар шу бўлганда таниған бўлардим. Демак яшириб юрган! Бир балоси борки, мендан яширган. Богуннинг ўлиши ҳақида ўша куни ҳикоя қилганида унинг чекмоқчи бўлганини айтмаган эди. Рост, айтмаган эди. Энди нега бунақа дейяпти? Ранги ҳам ўзгариб кетди. Уни ҳеч маҳал шундай кўрмаганман. Богуннинг мурдаси тепасида ҳам худди шунга ўхшаган ҳолатда кўринган эди. Майли, унда кўрқкан бўлиши мумкин. Ҳозир нега

ўзгарди? Нимадан ўзгарди? Бу ерда у қўрқадиган ҳеч нарса йўқ-ку. Демак тўрванинг тагида бир сир бор! Ана, папирос ўраётган бармоқлари ҳам сал титраяпти. Кўзини ердан ололмаяпти!

Содиқ ўз ҳаяжонини билдириб қўйишдан қўрқиб, бирпас Диловархўжани кузатиб турди-да, бир баҳона билан ертўладан ташқарига чиқди. Уфқа бош қўйган қуёшдан баркащдаги оловдек яллиг кўтарилиб турибди. Ўнга яқин турган увада булатнинг этаги титилган қизил латтадек товланади. Сал ўтмай, уфқ тўқ қизилдан тўқ сариққа ўтди, кейин сариқнинг туби қорага яқин тус олди, бориб-бориб ним малла рангга айланди. Ўнга яқин турган увада булат эса, бир парча қора доддек жойида қотиб қолди. Содиқ шу уфқдан кўзини олмас, хаёли ҳамон ўша тамаки тўрвада, қулогида Богуннинг вагондаги гапи: Бу, хотинимнинг ўзи эккан тамакидан. Атайин мен учун экибди... тўрваси ҳам ўзининг ҳунари... Жабр бўлди бечорага, болаларимиз бир-биридан кичик... Борсам, қўлинини совуқ сувга урдирмайман...

Содиқ бир нарса эсига тушгандек шарт орқасига бурилди, қўлида хаёл билан эзгилаб ўтирган кесакнинг бир бўлагини зарб билан куқун қилиб, сочди. ертўлага ўзини босиб кириб борди. уни кўриб, хомуш ўтирган Диловархўжа бирдан тетикланди. Қаёққа чиқиб келганини сўради. Бирор чақиргандай бўлди, деб баҳона кўрсатди Содиқ. Сўнгра Диловархўжанинг икки бармоги орасидан буралиб чиқаётган тамаки тутунига қараб қолди. Ертўланинг нишига қўйилган «жинчироқ»ни олди, унинг пилиги учидаги сўхтасини икки бармоги билан уқалаб тушириди, кейин ёқди. Атайин қилгандай уни ўртага қўйиб, ертўланинг оғзига тутиб қўйилган плашиблаткани ташқарига ёруғ ўтмайдиган қилиб, тўғрилади. Жойига ўтираётib, Диловархўжадан сўради:

— Богун уйғонганда сиз теласидамидингиз?

— Ҳа, шундоқ ёнида чўзилиб ётган эдим.

— Чўчиб уйғондими?

— Йўталиб уйғондию, типирчилайверди.

— Унда тамаки тўрвани сизга қачон берди?

— Шунда-да! Ишонмаяпсизми? Худо ҳаққи, шунда берди.

Диловархўжанинг қасами Содиқнинг шубҳасини ошириди. «Наҳотки уни... Йўғе! Нима учун, нима учун уни ўлдириши керак. Бир тўрвачаю бир кафт тамакигами? Лагерда эмас эди-ку! Сўраса, Богуннинг ўзи ҳам берарди, сахий, тантн ийгит эди. Ё у ўлганидан кейин

очкўзлик қилиб, ёнидан оддими? Чўчимасдан-а! Йўқ, гап тамакида эмас. Бу чиройли тамакидонда ҳам эмас, бу ерда бошқа бир сир бўлиши керак. Акс ҳолда Диловархўжадай одам асабий титраб, қасам ичмас эди.

Содиқнинг қўли мурданинг совуқ баданига теккан-дек сесканиб кетди.

Диловархўжа Содиқнинг ёмон ўйга борганини сезиб турарди-ю, уни очиқ рад этишга қурби етмас эди. Шунинг учун гинахоникка кўчди.

— Ўликнинг ёнидан уялмасдан тўрвасини олибди, деб гумонсираяпсиз-а, Содиқжон? Ўзим ҳам шундай дерсиз деб ўйловдим. Айттаним келди. Кўнгли бегидир одамманда, бўлмаса, тамакисини олиб, ўзини бир четга улоқтирганимда билиб ўтирувдингизми? Айб ўзимда, ўзим аҳмоқман. Бу вақтда одамлар тўри гапга ишонмайди, ёлғон чин бўлиб, чинга чечак чиққан. Мана биттаси сиз. Эчкига салла ўратиб, имомликка ўтказяпсиз. Наҳотки мен мурданинг ёнига қўл солсан, қўлим синиб, қўзим ситилиб оқса бўлмайдими!

— Нега қасам ичиб, ўзингизни қаргайсиз! Сизни бирор бир нарсада айблаяптими?

— Саволларингизни кўрмайсизми, терговчиникидан ўтиб тушади, гўё мен Богунни ўлдириб, тамакидонини ёнидан олгандай зугумли.

Содиқнинг қўнглига «ҳа, сенга гумоним бор. Гумоним фақат тамакидонгагина эмас!» деган сўз қелган бўлса ҳам, ўзини тутди. У оғир аҳволда қолган эди. Даъвову қилиш мумкин, лекин исботига қўлида нима бор? Ҳеч нарса! Мана шу нарса тилини bogлаб, шахтини қайтаради.

— Шу тўрвачани сиз олиб қўйинг, Содиқжон, худо ҳайрингизни берсин. Раҳматли, мендан кўра сизга яқин эди.

Диловархўжа Содиқ қўлинини узаттунча тўрвачани унга иргитди. Тўрва Содиқнинг қўлига «пап» этиб тушиби билан тамаки ҳиди анқиди, унинг бурнини қичитди. Бир қўли билан димогини эзгилаб, тўрвачага кўз солди «шайтонтери»дан тикилган, устига Богун исми ва фамилиясининг бош ҳарфлари ип билан қайд этилган, одийгина тамакидон. Оғзини бўғиб қўйган чийратма ипининг учларида бинафшадек попуги бор.

Содиқ тамакидонни олгиси келиб турган бўлса ҳам, Диловархўжанинг шубҳасини оширмаслик учун қайтариб берди:

— Мен чекмасам, нима қиласан.

— Дўстингиздан эсдалик.

— Сизнинг қўлингизда кўриб юрганим ҳам бўлади.

— Ўқ тегиши бор, фронтдамиз...

— Менга тегмайдими? — кууди Содиқ.

— Тегишга-ку, ҳаммамизга тегиши мумкин... Кўнглингизга гап келгани учун...

— Олсан келмайдими? — яна ўша алфозда деди Содиқ.

Шу билан гап узилди. Диловархўжа яна бир тамаки ўраб чекди. Қолдигини ерга ташлаб, тупроққа қоришиб кетгунича оёги билан эзгилади. У шу билан Содиқнинг шубҳасидан қўнгли олинганини билдиromoқчи эди. Чиқиб кета туриб:

— Нима бўлса ҳам босмачи ўттанмиз, Содиқжон, бизларга шубҳа билан қарамасанглар бўлмайди. Одатда, игна ўгирилагандан йўқолган сигирни ҳам гумон қилишади, — деди. Содиқ бир сўз дегунча у ертўладан чиқиб бўлган эди, шунинг учун пардани четлаб орқасидан қаради: у сувга тушиб бораётган одамдек қоронгиликка сингиб бораради.

У кетгач, Содиқ нима қилишини билмай қолди: ўтираса ўрни, юрса йўли куярди!

• • •

Диловархўжа ичидан ёнар эди. Гарчанд у Содиқнинг олдидан пичинг билан аразлагандек бўлиб чиқсан бўлса-да, аслида ўзининг бутунлай қармоққа илиниб қолишидан қўрққан, асабларининг қақшаб бориши бунга гувоҳлик бермоқда эди. У ортиқча ўтиrolмади, ўтириши ҳам энди мумкин эмас эди. Унинг назарида Содиқ бутун сирдан воқифу, тамакидон шуничуватиб очишга бир восита бўлмоқда. Бўлмаса у шу вақтгача бунақа тилда бирор билан гаплашган эмас, худди терговчининг ўзи-я! Аввалам менинг ўзим аҳмоқман. Унинг гумон қилганича бор. Бу лаънати латтани нимага ҳам олган эканман. Ҳа, яхши, тамаки-ку сенга керак экан, тўрвачаси билан олиб нима қиласан, чўнтағингта бўшат, қўй. Ё тешиб чиқармиди! Тешиб чиқмасди! Мана энди шу арзимаган нарса биттан ярани газак олдириб, унут бўлганни эсга солиб ўтирибди. Ҳали бошингни емаса гўрга эди! Эй Диловархўжа, шунча қоқилганинг етмаганидай, яна гадир-будур кўчадан юрасан-а! Ҳеч ақдинг кириб, тавбангга таянмас экансан-да! Зора шу ҳам ўтиб кетса! Ўтиб кетармикин? Шу Содиқ бўладиган бўлса

бости-бости бўлиб кетишига қўярмикин? Қўймас, сира ҳам қўймас! Турқи бузуқ. Яхши ҳам шубҳа қиласти, мабодо анигини билиб қолса борми, нақ ўша ернинг ўзида қозиқ қилиб қоқиб юборади. Хўш, айт-чи, Диловархўжа, сен нима қилиб, унинг кетида лайчадек эргашиб юрибсан: ўша станциянинг ўзида йўлингни терс солиб кетаверсанг бўлмасмиди? Майли, учратишга-ку уни учратиб қолибсан, бу ёққа юр, деганда «тақдири-миз бир тушган бўлса ҳам, энди йўлимиз бошқа! Сен ўз йўлингдан боравер, мен ҳам жойимни топиб оламан» деганингда «қаёққа, хўжам?» деб ёқандан бўғиб сударими? Ҳеч ҳам-да! Ахир у ҳам сенек иштонсиз, чўпдан ҳадиги бор эди! Уч-тўрт ой бирор кавакда жон сақлаб турардинг. Немиснинг шу босиб келиши бўлса, унчага ҳам бормайди. Эй, режасини билмаган хом калла! Энди нима бўлди?.. Ҳа, майли, станцияда, бомбалаш пайтида учратганингда-ку хом эдинг, энди кўзи очилган кўрдек қаёққа боришингни билмасдинг. Кейин-чи? Кейин нега ақлинг кирмади. Содиқнинг сенга эш бўлмаслигини, қайнатса қони қўшилмаслигини билмасдинг. Ё шўродан алам кўрди, энди бошқа бўлиб қолди деб ўйладингми? Унинг шўродан айнамаслиги ўша, лагердаёт кўриниб турган эди, бирор марта гинг дегани йўқ. Аксинча, унча-мунча гингиллаганни оғзига уриб юрди. Шундай бўлгандан кейин, ялангоч ханжарнинг ёнида юришнинг нима кераги бор эди. Жуда бўлмаганда Богундан кейин, унинг ҳам жанозасини ўқиб қўя қолгин эди. Бир лаҳзанинг иши эди-ку. Ухлаб ётганда бўғиб кетиши қўлингдан келмаганда, бирорта темир ёки сўйил топилмасмиди? Тош-чи? Каттароқ бир тош билан ухлаб ётганида миясига ўхшатиб солиш кифоя эди. У маҳалда бу ёқдарга келиб, ҳар учган ўқдан кўзингни чирт юмиб, мина портлаганда астагфирулло айтиб, «ҳозир устимга тушади, ҳозир устимга тушади» деб жон ҳовучлаб ўтирас эдинг. Ўзингдан кўр, хўжа! Аҳмоқ бош оёққа тинчлик бермайди, деб шуни айтади.

Аслида Диловархўжа фронтга Содиқнинг маслаҳати билан эмас, ўз режаси билан келганини ҳозир эсламас эди. Ахир Содиқ фронтта бориши масаласини айтганда, Диловархўжанинг хаёлига Советлар учун жанг қилиш эмас, мана шу яқин йўл билан ўз мақсадига етиши — яъни бир амаллаб немис томонга ўтиб олиб, жонини сақлаш учун келган эди. Имкони бўлиши билан бир маҳаллар кишилар орқали алоқа қилиб турган «мусулмонобод» Туркия ёки Афғонистонга сафар қилмоқчи эди. Лагерда

кимдандир Иброҳимбек билан Кўршермат йигитларидан анчаси ўша томонда деб эшигтан, шундан бери ўша томонларга яна кўнгли суст кетиб юради. Уни танийдиганлар ҳам топилиб қолса ажабмас эди. Ана унда дориламон ҳаёт бошлайди. Ўлдимики, ҳали ҳам бирор эллик кишига саркорлик қилолмаса. Немиснинг шу келиши бўлса шўроларнинг бошини ейиши муқаррар. Унда яна яхши. Шўродан азият чеккан, бир маҳаллар унга қарши курашган «ислом азамати» сифатида кириб келади, ҳақ-қи-хуқуқини олади, эҳтимол бир шаҳарга ҳоким бўлса! Қани ана шунда Содиқ қамти келса-ю, у билан гаплашса. Гаплашиб, ади-бади айтишиб ҳам ўтирас эди. Бир бармоги ишораси бунга ўхшаган юзта яланг оёқнинг товонига мих қоқарди.

Диловархўжа ҳозир бу орзуларини унугтан, ҳамма айни Содиққа қўйиб, тақдиридан нолиб ўтиради, ичичидан ёнарди. Иложини топса, унинг этини бир бурданда қилиб ташлашга тайёр эди-ю, беиложлигидан яна баттар ўртанаар эди. Асабдан сонидаги қичитмасини қичиб, қоп-қора қонга белади! Ётмоқчи бўлиб ўрнига чўзилди — бўлмади, бир пиёла чой ичмоқчи бўлди — томогидан ўтмади, папирос чекди — дикқатини ёзмади. Тамаки тўрвача мудҳиш дақиқаларни яна бутун даҳшати билан эсига солди, жаҳл билан уни ерга отди, сўкинди, яна бориб олди — тамакини кўзи қиймади. Яна ўраб чекди, бармогини кўйдирадиган бўлгунича чекди. Барি бир аламдан чиқмади. Тўппа-тўғри Содиқнинг олдига бориб: «Хўш, менда нима аламинг бор, очиқ айт. Қасдинг бўлса майдонга чиқ, жуда жонимдан тўйиб кетдим!», — демоқчи, ҳатто тик бориб, томогидан олиб, бир ёқли қилмоқчи, кейин немис томонига ўтиб кетмоқчи бўлди. Шунда қандайдир ички бир товуш «бу нодонлик. Осмонга туфлассанг бетингга тушади! Ўзингни бос, модомики, қасдинг бор экан, ўйлаб иш тут. Уни ўлдирман, деб ўзингни сиртмоқча тутиб берма. Бир маҳал у билан олишиб, ўқинг тошга теккани эсингдан чиқдими? Нодон бўлма. Уни шундай ҳам бирорта ўқ гажиб кетади. Сен аҳмоқ бўлиб у билан олишиб юрмасдан, ўз ишингни бил: оғагингни қоқу, ҳайё-ху деб нариги томонга ўт-кет. Шундан яхшиси йўқ» деса, бошқа бир алам ўтган, асабий товуш — «Йўқ, ҳезимкаш шунаقا қиласди. Сен бу йўлдан бормаслигинг керак. Аввалам унинг бошини ейишинг шарт. Наҳотки уни тирик ташлаб кетиб, тинчгина яшай оласан! Яшолмайсан, яшатмайди. Ўша от ўйнатиб, ўқ чақнатиб юрган кездаги журъатларингни эсла-ю, яна

бир мардлик қил, худо ўзи мададкор бўлади, савобига қоласан. Сен учун бирдан-бир тўгри йўл — шу!» дей уни талвасага соларди, қўлини мушт қилдиради.

Диловархўжа ана шу кейинги товушга қулоқ солди, Содиқнинг жонига қасд қилди: бунинг учун фронтда озмунча имкониятлар борми!

Шу лаҳзадан бошлаб, итнинг хаёлидан ёғлиқ сувқ кетмаганидек, Диловархўжанинг фикри-ўйи Содиқнинг жони бўлиб қолди.

5. ҚОДИРНИНГ ҚОРА КУНЛАРИ

Омадинг келмагандан кейин қийин, текис ерда қоқиласан.

Қодир худди шундай бўлди. Уруш бошланадиган кун кечаси қўярда-кўймай Азизани ўзи ишлаёттан қишлоққа олиб чиқди. Шу кечаси у электрини қурган қишлоққа ялпи ток берилди. МТС клубида шунга бағишланган кеча бўлди, шаҳардан артистлар чиқиб концерт қўйиб берди. Зиёфат бўлди. Зиёфатда жиндай қизиб олган Қодир, ўтириш охирида Азизага зўрлаб бир оз вино ичирди. «Рақибларимизнинг кўзи куйсин», деб қўлтиқлаб, қишлоқнинг чарогон қўчаларини айланди, кечаси ўзига теккан бир хонали квартирасида олиб қолди.

— Эшиттан қулоққа хунук, мени кузатиб қўйинг! — деган Азизага;

— Ҳайиқадиган одамингиз борми? Сиз учун сувга ҳам, ўтта ҳам кираман, деганингиз ёлгон экан-да! — деб хафа бўлди. Ўзининг инженер бўлолмаганини эслаб, шундан баҳона топди.

— Сиз докторга мен чорва албатта тенг эмас! — деб Азизани ҳам хит қилди. Кайф аралаш йиглади.

— Ҳой, Қодиржон ака, сизга нима бўлди, бирор нарса деяптими! Ичкилик ҳам ўлсин! Кишини хурсанд қилади дейишар эди, турган-биттани гурбат экан-ку, — деб, Азиза Қодирнинг маъюс бошини тиззасига олди. Қодир шу ўтирганича «учиб» қолди.

Бир вақт уйгониб кўзини очса, томоги қақраб, бир пиёла муздай сувга муҳтоҷ. Стол устида турган чойнакка қўлини чўзиб, диванда ётган Азизани кўриб қолди-ю, вужуди титраб кетди. Сув ичишни ҳам унутди. Бошига келган биринчи савол «мени ким ечинтириб ётқизди?» бўлди. Азизани эслади-ю, баданидан муздай тер чиқиб кетди, кайфидан асар ҳам қолмади. Соатига қараса, тонг

яқин. Боши лорсиллаб туришига қарамай, иргиб ўрнидан турди, наридан-бери кийинди, юзини деворга қилиб ётган Азизанинг орқасидан яланг оёқ аста ташқарига чиқди, қўлидаги туфлисини кийиб, орқасидан бирор қуваётгандек йўргалаб қолди. Салқин шамол таптини олиб, эси ўзига келди. Гоголнинг «Ўйланиш»и ёдига тушиб «Азиза ўйгонса, нима деб ўйлайди» деган андиша билан орқасига қайтди. Лекин бари бир хонасига киромай, кичкина хат ёзиб, очилганда ерга тушадиган қилиб, эшик тутқичига қистириб қўйди. Хатда шундай дейилган ёди: «Азизахон! Мен бадбаҳтнинг бу беодоблигини кечи-расизми, йўқми, лекин менинг бошим қаршингизда мажнунтодек эгик. Сиздан узр сўраб Қ.».

Қодир «Азизанинг кўзига қайси юз билан қарайман энди» деганича минг бир истиҳола билан МТСга келди. Устахонасини очиб, бирор иш қилмоқчи бўлди-ю, қўли ҳеч нарсага бормади. Ҳаёли чироққа ёпишган капалаклай кечаси бўлиб ўтган гап-сўзлардан нари кетмас эди. «Бунаقا ичиш одатим йўқ эди-ку. Нима жин тегди менг! Азиза «мендан чет, бу ёққа чиқиб олиб, шунаقا ичадиган бўлиб кетган экан-ку, мен билмасдан юрган эканман» деб ўйласа-я! Ана шармандалигу, мана шармандалик!»

Қодир пешонасини қафтига олиб, зўр бериб эзгиларди.

Кимдир буради шекилли, МТС ҳовлисидаги радиокарнайи тилга кирди. Ундан берилган мудҳиш хабар олдида Қодиржоннинг ташвиши урвоқ бўлмай қолди. У «Уруш!», «Уруш бошланиби!» деганича устахонасидан чиқиб, кимгадир хабар бериши жуда зарур кишидек учиб кетди. Энди унинг кўзига на тундаги кўнгилсизлик, на Азиза олдидаги хижолат кўринарди. У квартирасига кириб боргандা Азиза ювиниб-тараниб, уй ўртасида сочини бошига турмак қилаётган эди. Бу мудҳиш хабарни эшитди-ю, қўлидан сочлари елкасига илондек тўлғаниб тушди, ўзи ҳанг-манг бўлиб қолди.

Уч кун ўтгач, Қодир военкоматнинг ҳовлисида кетишига шай бўлиб турар, унга Азиза нималарнидир уқтириар ёди. Марат эса этагига уралашиб Чапаевнигига ўшаган қилич олиб келишини илтимос қилиб, қайта-қайта тақрорлар эди. Девор остидаги скамейкада ўтирган Адолат хола билан Жаннат Қодирдан кўзини олмас, баъзан «жон болам хола», «йигитларнинг жонига кўз тикмай, кўзинг тешилсан» деб Гитлерни минг балога гирифтор қиларди, баъзиди қариганда шоҳ-шаббасидан ажралган дараҳатдек шўппайиб ўғилларисиз ёлғиз қолаётганидан уксиниб йигларди. «Ўғлим кўрмасин, эслаганда кўз олди-

га кўзимда ёшим билан келмайин» дегандай юзини четга ўтириб ёшларини артарди, ўзини тетик тутарди.

Қодир бу ердан ҳамма билан хайрлашиб кетган бўлсада, эртасига ҳам ҳали шаҳардан жўнамаган эди. Унинг қаердалигини топиб келган Азиза, у фронтдан галаба билан қайтгандек бўйнига қўлини ташлаб қучоқлади, юзларидан ўпди. Яна хайрлашар экан:

— Мендан кўнглингиз тўқ бўлсин, тошлар эриб, дарёлар қуриб кетгунича кутаман. Сизни деганим деган, — деди. Ана шунда Қодир кўнглида дор бўлиб ётган дардини очди:

— Азизахон, ўша куни кечаси...

Азиза уни гапиртиргани қўймади:

— Ўша ҳам ўзингизга яраши. Бошқа одамга ҳам шунаقا қилинг-чи! Севгига ишониб, бепарво бўлгандан, ундан хавотир олиб, ардоқлаб турган яхши. Сиз шунаقا эмасмикансиз деб қўрқар эдим, йўқ, кутганим келди. Хурсандман.

— Шунақами, Азизахон! — яшнаб кетди Қодир, — ўшандан бери кўнглим гаш эди..

— Ҳа, айтгандай, фронтда ҳам кўнглингизни унар-унмасга гаш қилаверманг.

Шу орада дараҳтда омонат ўтирган мусичаларни чўчитиб, сигнал янгради. Бу сафга чақириқ эди. Қодир шошганича, Азизани бағрига босиб, лабларидан чала-чулпа ўпди. Йўл-йўлакай қўлини силкиганча чопиб кетди. Кўзи мўлтилаганича Азиза қолди.

Бу уларнинг охирги учрашуви бўлди.

Эртасига поездга чиқсанларида ўйлаб қараса, Қодирнинг Азизага айтадиган анча-мунча гаплари қолиб кетган экан, шунча бирга бўлиб, айтишга вақт топмабди!

Поезд йўлда икки марта осмондан душман ҳужумида қолиб, охири фронт бўсағасида уларни тушириди. Осмон тўла юлдуз бўлса ҳам, тун қоп-қоронги эди. Узоқ-узоқлардан тун сокинлитида ер остидан келгандек бўғиқ гумбурлаш эштиларди.

Улар туни билан қандайдир паст-баланд дараҳтзорлардан ўтишди. Туннинг қоронғилигиданми ёки даҳшат ва қон уфуриб турган фронт ваҳимасими, сафда ҳеч ким чурқ этмас, гўё ҳамма ўзининг ички дунёси билан яшар, бу дунё сирларини ташқарига чиқаришни истамас эди. Фақат баъзан олдинда бошлаб бораётган командирнинг «чуқурлик», «кўндаланг ёғоч», «чапда ботқоқлик» деб сафни огоҳлантирган товушигина эштиларди.

Қисм эрталаб очиқ майдонга чиқиб, ўзини ўнглаб

лагунча бўлмай, жанг бошланиб кетди. Бу жанг Қодир икки йил хизмат қилганида ўргатилган машқларга ўхшамас, жуда ҳам «бетартиб» эди. Душман ўзи кўринмайди ю, ҳамма ёқ гумбур-гумбур. Осмонга чиқсан учта самонгити тосадаги сувга солиб қўйилган балиқалардай жилпажилпанг қилиб, истаганича ўққа тутди. Улар шунчалик пастлаб бемалол учардики, қорнига ёпишган тутун излари, қанотидаги илон нусха крести, баъзан бир томонга ёнбошлаганда учувчинининг жигар ранг шлёми ҳам аниқ кўринарди. Баъзан на бир ўқ узар, на бир бомба гашлар, фақат қандайдир чинқироқ бир асбобини асабга тегадиган қилиб чинқиртирганича окопларга қанотини уриб олгудай бўлиб ўтиб кетарди. Жангчилар жон ҳолатда қулогини беркитади, асаби бутуннорги эса, машқда ўргатилганидек кетидан пақ-пук қилиб милтиғидан ўқ узиб қолади. Қодир ҳам бир шўнгиганида нишонга олди, мекин улгурмади. Шўнгиб келаётган самолётни остидан ҳудди унинг тепасига келганда икки-учта зулукка ўхшаш қора нарса ажралиб, ерга туша бошлиди. Қодир уларнинг майдада бомбалар эканини билиб, кўзини чирт юмди ва ўзини окоп ичига олди. Бомбанинг ўзидан қанча нарига ва қаҷон тушганини билмайди, фақат салдан кейин ернинг гумбурлаб силкиниб кетганини элас-элас эслайди. Бир маҳал кўзини очса тупроққа кўмилиб ётиби, мекин ҳеч ерида қон йўқ, яраланмаганидан, ёлгиз бомбанинг шамоли елпид, окопини бузиб устига ағдарганидан бир қадар хурсанд бўлиб, ён-верига қараса, бақа ранг кителли, камарининг, тўқасида бургут нақши бор немис солдатлари юрибди. Бошқатдан кўз олдини қоронғилик босди. Кўзини очиб, ўзидан бир қадам нарида кимнингдир тирсагидан узилиб тушган қўлини кўрди. Узуқ биланқдаги соат ҳамон чиқиллаб юриб тушарди. Юраги орқасига тортиб, бир зум шошиб қолди: ўзини ўлганга ғолиб ётаверсинми ёки ўқ узсинми? Ҳали бир қарорга келмай, устидаги тупроқни сал сидириши билан орқасидан унга бирорвинг нотаниш тиљда нимадир дегани ёшитилди. Орқасига қараб, автомат ўқталиб турган нечисни кўрди. Қисмнинг чекингани маълум бўлди.

Шу куни ёқ уни майдонда қолиб кетган бошқа ярадорлар билан ҳарбий асирлар лагерига келтириб ташлашиди. Қодир шунда билдики, унинг бошига нимадир қилган, қулоги ёмон эштиб, ҳамон гувиллайди. Миясида бўшмик пайдо бўлиб, у қандайдир ҳавога тўладек туюлади.

Қодир қўли, боши боғлиқ ёки ҳали ярасини боғлашга улгурмаган, кийим-боши қон аскарлар билан лагерга

кирганда у ердаги кишиларни кўриб, яна даҳшатга келди: усти бошлари кирчир, соқол-мўйловлари ўсиб ёввойилаштирган, фақат кўзларигина милтилаб инсон боқишидан дарак беради, бечора ярадорларнинг қачонлардир олпоқ бўлган докасига қараб бўлмайди, қорадан ўтиб, йилтироқ қозон сочиқ тусига кирган эди. Буларнинг ҳам ўзи қаби ҳарбий асирлар эканини билди-ю, ваҳимага тушди. Эрта-индин ўзининг ҳам ўшалар аҳволига тушиши мумкинлигини ўйлаб, тирик қолганига пушаймон қилид: нега ўша кунти бомба ўлдириб қўя қолмапти!

Янги келганларни «томуша» қилиб турганларнинг орасида бир киши кўзига иссиқ кўриниб кетди. У одам ҳам Қодирни кўрди, бир зумгина бир нарсани хотирлангандек термилиб турди. Кейин орқасига шарт ўтирилиб, кета бошлади. Бу вақт Қодир унинг кимлигини эслаган эди. Бу бир вақт акаси қамоқча олингандан кейин уйларини тинтуб қилиш учун келган НКВД ходимидан бири эди. Уни Қодир яна бир иш билан телефон қилганида ҳам кўришган, икки оғиз гаплашган ҳам эди. Адашмаса унинг фамилияси Пушкарёв эди. Қодир Пушкарёвнинг орқасига бурилиб кетиши сабабини билди: у ўзини эҳтиёт қиляпти. Ахир немислар унинг НКВД ходими эканини билса тирик қўймайди-да! Шунда бирдан хаёлига келди: у бу ерда нима қилиб юрибди? уруш бошланганига ҳали ҳеч нарса бўлгани йўқ-ку, бу қачон асир туша қолибди.

Гарчанд Қодир Пушкарёвни ёмон кунлари гувоҳи сифатида эсласа ҳам, ундан шахсан ёмонлик кўрмаганидан, ўша қабул қилган куни меҳрибонлик билан сухбатлашганидан, бунинг устига мана шундай даҳшатли ерда биринчи учратган таниши кишиси бўлганидан унинг кўнглида қандайдир шафқат уйгонди. У билан гаплашги келди. Кетидан бориб:

— Салом ўртоқ Пушкарёв! Мени танияпсизми? — деди.

Пушкарёв уни биринчи марта кўраётган кишидек елкасини қисди. Бу йўли эди. Аслида у ҳам боя қарашидаёқ Қодирни таниган, таниб туриб, «яна бир балони бошламасин бу» деган фикр билан ўзини олиб қочган эди. Қодир унинг лагерга тушганидан бери учратган биринчи таниши эди. Тагин қанақа таниш! Унинг НКВД-да ишланингина эмас, балки акасининг қамалишида, терговини олиб боришида бевосита иштирок этган киши сифатида билади. Қодирнинг бир оғиз сўзи унинг бошини ейди.

Бу даҳшатли хаёл Пушкарёвнинг юрагига ништар бўлиб қадалиб, дунёни кўзига қоронги қилиб кўрсатган, нима қилишини билмай, икки ўт ўртасида қолиб келмоқла эди. У ўйларди: ишқилиб таниб қолмасин! Таниганда танишдан бошқа чорам йўқ. Лаънати тасодиф!

Мана ўша «ишқилиб, таниб қолмасин! деган одами у куттанидан ҳам тезроқ ишга киришиб, кетидан қувиб келиб, йўлини тўсади. Демак унинг юрагида акасининг алами қат-қат бўлиб ётган экану, фронтта тушиши билан асир туша қолибди. Энди эса, унинг омадини бериб, қаршисидан мен лақقا гўштдек тайёр чиқиб турибман.

Шундай бўлса ҳам Пушкарёв ўзини йўқотмади. Ҳатто бундай ишларда чиниқиб кетган одамларга хос оғирлик билан бефарқ қараб туриб:

— Йўқ, танимаяпман. Сиз кимсиз? — деди.

Бу Қодир учун кутилмаган жавоб эди: наҳот уни танимаса? Йўқ, йўлини қиляпти. Кўзидан кўриниб турибдики, йўлини қиляпти. Ҳа, иложи қанча! Коммунистлигидан бир чўчиса, НКВД ходимлигидан икки бор ҳайиқади! Наҳотки мени хоинлик қилади, деб ўйласа.

Хоинлик ҳақиқидаги фикрни ўйлаб юраги орқага тортиб кетди. Бироқ уни хоинлиқда айблæттандек, сескашиб тушди. Ваҳоланки, унинг Пушкарёв тугул, бошқа бирорга ҳам ёмонлик қилиш хаёли йўқ. Фақат шу оғир дақиқада танишини, унинг жуда узоқда қолган она шаҳрини, Азиза билан бирга юрган кўчаларини, яйраб нафас олган боғларини кўрган танишини учратганидан кўнгли сув ичиб кетидан келган эди. Бу бўлса, кўзини лўқ қилиб, ўзини четга олиб турибди!

— Кўрқманг, сотмайман! — деди унинг сариқча яқинроқ юзларига, тикан бўлиб ётган малла соқолига ладил қараб.

— Нимадан қўрқаман? Қизиқ гапни гапирасиз-а! — Пушкарёв бўш келмас эди. Лекин шу билан баравар унинг олдидан қўрқан кишидек шоша-пиша жўнаб ҳам қолмоқчи эмас, «яна нима демоқчисан, гапиравер!» дегандек бамайлихотир турарди, ўзини тутишидан қилаётган ишинга маҳкамлиги аён эди. Қодир аскарлик тамакисини олиб, папирос ўради ва ҳурмат билан унга тутди:

— Чекинг!

Пушкарёв раҳмат айтиб, бир чимдимгина олди.

— Кўпроқ олаверинг, тамом бўлса бирга хуморлашамиз.

Пушкарёв индамади, олганини ўрайверди, шу пайт

уларнинг атрофида учтўртта кашанда пайдо бўлган, бири қўлини чўзиб, сўраб турарди.

— Сахий бўлсангиз ана уларга беринг! — деди Пушкарёв ўраётган папиросидан бошини кўтармасданоқ.

Қодир папиросини оғзига қистираётib:

— Тамаки одамдан азиз бўлибдими! — деди ва атрофдагиларга бўлашиб берди.

Буралиб чиқсан тутунни кўрибми ёки хумор димогларига ҳиди дарров бориб урдими, уларнинг атрофини бир талайтина асиirlар ўраб олди. Бир хили сўлакайини оқизиб, чекаётганларнинг оғзига кўзини лўқ қилиб қараб турган бўлса, бошқа бирлари, ақлли одамнинг ўзи билади, дегандек ўзларини нима биландир машгулдек қилиб кўрсатарди. Бошлиб Пушкарёв ярмига бориб қолган папиросини устма-уст бир-икки тортиб, ёнида турган бирига узатди. Қодир ҳам шундай қилди. Сал ўттач, Қодирдан сўраб олган киши ҳам бошқага узатди. У ундан нарига узатди. Нарислар кўлма-кўл ўтди. Лекин энг биринчи сўраб сан чиноқ асир юзини бир четга қилиб, ёлгиз ўзи чекарди. Пушкарёв унинг тирсагига туртди:

— Уялмайсанми бир ўзинг чеккани!

Чиноқ асир ҳеч нарса демасдан, яна бир узун сўриб, кўшнисига узатган эди, у олмади:

— Аввал ўзинг тўй. Ўзи тўймаганинг сарқити юрак оғриги қилади! — деганича бурилиб кетди. Чиноқ ўсал бўлганича қолди.

Кечқурун Пушкарёв мудраб қолган Қодирни уйготиб:

— Овқатга юринг! — деди. Уйқуга тўймаган Қодир телба бузоқдек унга эргашиди.

Узун навбат туриб, минг қий-чув билан, идиш-оёқ этишмасдан, пачоқ котелоқда иккалаларига олган нарсани бошқа ном топиша билмаганидан «овқат» деб аташса керак. Сувборлиги суюқлигидан аниқ, аммо ичидан ундан бошқа нималар сузуб юрганини, унинг рангини алламабало нотайин тусга кирилган нарса нималигини билиб бўлмас эди.

Эркинликнинг ширин таоми димогидан кетмаган Қодир қорни оч бўлса ҳам, кўнгли тусамади, иргангана ўхшаб, навбати келганда бир-икки ҳўплади. Бир гал унинг қўланса ҳидидан кўнгли ағдарилиб келди-ю, иштаҳа билан ичаётган Пушкарёв олдида номус қилиб, ўзини куч билан зўрга тутди. Пушкарёв билиб турса ҳам, ўзини билмасликка солди. Лекин Қодир мен «тўйдим, ўзингиз

ишиб қўя қолинг» дегандан кейин, қўлидаги нонни таклиф қилишга мажбур бўлди, чунки унинг нима сабабдан «тўйганини» яхши биларди: янги келган кезлари ўзи ҳам бир ҳафтагача оғзига оломаган.

Аввалига рози бўлмай, огриниб олган Қодир нонни ҳам тузук еёлмади. Ундан нондан кўра, бошқа бир нарсанинг таъми келарди, чайнаса оғзида ў ёқдан-бу ўққа ўтиб, томогига кетмас эди.

«Ҳа, шу ерда очимдан ўлар эканман-да» деб ваҳимага тушган Қодир, бир ҳафтадан кейин бу «таъми овқатни» талашиб-тортишиб ейдиган бўлди. Лагерда каравоғ, кўрча-ёстиқ йўқлигини ҳам унутиб, «ит ётиш, мирза туриш»га ҳам кўнишиб қолди. Энди у ҳақини талаб қилиб, чуштлашишдан ҳам тоймас, керак ерда энгаҳини чўзиб ҳам бораради. Унинг ёш, қизиқонлагини билган Пушкарёв бу йўлдан қайтариб, дакки бериб турарди. Нима учундир унинг сўзи Қодирга дарров таъсир қилақоларди. Сабабини ўзи ҳам очиқ билмас эди.

Бир куни эрталаб Қодир қўзини очса, ёнида қорачадон келган, қоши-кўзи чиройли, бурни тўмтоқ, энгаҳи уч бурчак бир йигит турибди. Йигит шоша-пиша салом берди. Қодир алиқ олди. Йигит гайри табиийроқ бир ишшайиш билан:

— Мени танимадингиз, а? — деди.

— Йўқ! — деб ростига кўчди Қодир. Гарчанд уни аввал кўрган бўлганда ҳам, ҳозир таниши қийин эди. Унинг лосдек қоп-қора соқоллари то қўзининг остигача юзини қоплаб олган, паст томони кўкраганинг жунига ullaшиб кетган эди. Пешонасидаги икки қалин ажинига ўтирган кир қора ип ёпишгандек бўлиб кўринарди. кўкрагига қўйиб турган қўлларининг кирига-ку, қараб ўлмас эди: тирноги қошиқ бўлиб кетган, ости тўла кир.

Йигит ўша қалаки ишшайганича ўзини таништириди:

— Сиз Содиқ аканинг уқасисиз, шундаймасми? Мен у кишида ўқиганман. Заб муаллим эдилар-да, бунақаси ўлмайди. У киши синфга кирганда бирон бола қилт итмас эди. Дарсни ҳам кийдириб юборардилар. Лекин ичтиҳонни ҳам тоза олардилар. Мени жуда яхши кўрардилар. «Сендан ажойиб тарихчи чиқади» деб, нуқул беш» қўярдилар. Ўзим ҳам тоза тайёрлардим.

Табиати хушчақчақ бўлиб кўринган бу йигит Қодирни қизиқтириб қолди:

— Сизники қаерда эди ўзи?

— Шундоққина мактабининг ёнида. Директор бўлиб турган ерларида қамалиб кетдилар-ку. Ўшанда мен тўқ-

қизинчи синфда эдим. У кишидан кейин Мирсалим ака директор бўлди. Икковлари жуда қалин эдилар, лекин Содиқ ака қамалгандан кейин Мирсалим ака дарров тўнини ўзгартириб олди. У кишининг ёзdirган конспектларини, «халқ душманини ярамайди» деб йигдириб олди, мактаб ҳовлисига гулхан ёқтириб, ўзи тепасида туриб, куйдриб ташлади. Лекин коспектларида хато йўқ эди. Битта ўртогум бекитиб олиб қолган экан, ўшани ўқиб имтиҳон бердик, ҳаммаси тўғри чиқди.

Ақасининг шаънига айтилган бу сўзлар Қодирга хуш ёқди, унинг меҳрини товлади. Бу ёқимтой йигитнинг кимлигини яхши билиб қўйиш, вақти вақти билан ўтган кунлар ҳақида суҳбатлашиб туриш учун унинг исми-ширифини сўради. Шунда йигит нима учундир жуда ўнгайсизланиб, юзида боядан бери барқ уриб турган кулгиларни йигишириб олди, алланечук бўлиб кетди. Қодир, бунинг бир балоси бор шекилли, деб сабр қилиб турди. Бир оз жимликдан кейин йигит журъат этиб, оғзини гапга жуфтлади.

— Сизга тўғрисини айтмасам бўлмайди: асли исмим Мўрдаҳай, лекин Мардон бўлиб кетганман, ҳамма Мардон дейди. Сиз ҳам шундай деяверинг. Шу исм яхши, шуни ўзим ҳам яхши қўраман: Акангиз ҳам «Шу исм сенга ярашади» дердилар Рост! Бир неча марта айтгандар.

Қодир бу йигитнинг исмини айтишдан олдин нега бунчалик безовта бўлганини энди тушунди. Ҳозир ҳам, айтиб бўлгандан кейин ҳка, кўнгли жойига тушмаганини, балки аввалгидан кўра бешбаттар ташвишда эканини ҳам фаҳмлаб турди. Уни шундай нозик жойда «бухор яҳудийимисиз» деб, кўнглига баттар гулгула солишни истамасдан:

— Ўқчиликман денг! — деди.

Мўрдаҳай ҳам тушунди, дарров жавоб қилди:

— Лекин ўзбек бўлиб кетганман. Ўйда ҳам нуқул ўзбекча гаплашардик. Дадам раҳматли, ўзбекдан бағри кенг халқ йўқ. Жаҳли чиққандა ҳам кулиб тургандай гапиради, гапи оғир ботмайди, дер эдилар. Шунинг учун мени ўзбек мактабига берганлар. Тилимдан билинмайди, а?

Унинг талаффузида бухор яҳудийлиги сал-пал сезилиб турса ҳам, қодир унинг юрагига ваҳима соглиси келмади:

— Сира сезилмайди.

— Раҳмат! Катта раҳмат! Мен билиниб қоладими, деб

қўрқиб юрган эдим. Энди сиздан битта илтимосим бор.

— Хўш? Хўш?

— Мабодо бирор суриштириб қолса «уни танийман, ўзбек» деб юборсангиз. Жон ака, шундай дейсизми?

Мўрдаҳай ҳали замон бирор томогидан хипла бўғиб олиб кетадигану, Қодирнинг бир оғиз сўзи олиб қоладигандек унинг оғзига илтижо билан термилиб турди.

Қодир унинг жавдира бтурган кўзига қараб «бу очкораларга биздан ҳам қийин. Билди — бесуд, бетергов оғиб ташлайди. Халқнинг ҳам яхши, ёмони бўладими!» деди-ю, унга раҳми келди.

— Хавотиранманг! — деди.

Мўрдаҳай ташаккур айтганича юзида ўша таниш габассум билан туриб кетди. Бир соатлардан кейин тўрт чақмоқ қанд олиб келиб, Қодирга узатди. Қодир бу яқин оғада қанд бетини кўрмаган эди, шундай бўлса ҳам бингтасини олди.

— Раҳмат! Қолганини ўзингиз енг, Мардон! — деди.

У табиати ёришиб ташқарига чиқди. Куз осмонида гивитсимон булут сузуб боради. Этаги лагерни ўраб турган тикан симларга илиниб қолгудек паст. Эҳ, бу тикан симлар! Шу занг босган тикан симларга, вишкамарда тез-тез алмашиб турадиган баҳа ранг кителли соқчиларга кўзи тушганда Қодирнинг бутун аъзойи бадани жўшга келиб фарёд қилгиси, ана шу ҳайқириқ билан соқчиларнинг тилка-порасини чиқарип, тиканли симларни бурда-бурда қилиб ташлагиси келарди. Лекин бунинг мумкин эмаслигини танасига ўйлаб, юрак-багри ғизилиб, бош ургани жой тополмай қоларди.

Ҳозир ҳам у худди ана шундай дикқинафаслик билан ҳар ер-ҳар ерда беҳол-бедармон чўзилиб ётган, кийим-бошлари у ёқда турсин, башараларига ҳам одам қараб бўлмайдиган кир-чир асирларга маъсум назар ташлаб кунгай ерга ўтиб борар экан, ўзининг ҳам бора-бора бир куни шу аҳволга тушиши мумкинлигини ўйлаб, юраги орқасига тортиб кетди. «Йўқ, бунга йўл қўйиш ўзимни ўзим ўлимга маҳкум қилишдир» деган фикр билан яна ўзига далда берди ва кунгайга ўтиб ўтирди. Куз бўлишига қарамай, қуёш баданини иситди. Қўлтиги остида бир чима гимирлаб, этини қичитди. Қодир беихтиёр қўлини тобориб аста қичинар экан, ёнида ўтирган чиноқ асир ўзқма ташлади:

— Тортинмай қичина беринг, у ўзимизнинг бит бўлади, — деди.

— Йўғ-е! Бит эмасдир! — деда Қодир гимнастёркасини бошидан чиқаркаркан, чиноқ унинг ёнига сурилиб келди ва Қодирдан аввал кўзи синашта бўлиб қолган чок орасига назар ташлаб:

— Бу-чи? Мана бу нима? — деди у. Кейин Қодирнинг соддалигидан кулиб, биттасини кафтига олди, унинг кўзи олдига тутиб, яна тегищди:

— Танияпсизми? анчагина семиртириб қўйибсиз.

Битлаш у ёқда турсин, умрида бит зотини кўрмаган Қодир номусдан қизариб кетди.

— Мана, эртага яна келишармиш. Рози бўлсангиз, бу азобларнинг ҳаммасидан қутулиб қоласиз.

Қодир ҳеч нарса тушунмай, чиноққа боқди. Чиноқ бошиқа тапирмади. «Жонга тегди бу ҳаёт, ўлик бўлиб гўрда, тирик бўлиб тўрда йўқсан. Онам ўлсин мени шу кунларга турмай!» деганича тўнгиллаб туриб кетди, сал нари бориб яна қайтиб келди:

— Шу ҳам умр бўлдими! Итдан суюк қарз бўлиб яшагандан... Йўқ, мен бундан ортиқ чидолмайман.

— Ахир бу аҳволга тушган битта сизми?.. — уни юпатмоқчи бўлди Қодир.

Ҳар кимнинг гўри бошқа, биродар, фалончи ҳам юрибди-ку, деб ажал ёқамдан туттунича пойлаб ўтиришм керакми? Аввалимбор урущда биз ютқаздик. Хўш, энди нимани кутамиз? Бас, ўз жоним ўзимга керак.

Қодир унинг фикрига қўшилмаса ҳам, шу пайт бирор нима деб уни эпақага келтиришига ишонмади. Бир томондан унинг немислар томонидан қўйилган айғоқчи эканидан чўчиб:

— Жуда ҳам қисқа ўйламанг! — дегандек қўлини силтаб, жўнади.

Чиноқ «шу ҳам гап бўлибдими!» дегандек қўлини силтаб, жўнади.

Қодир унинг бунчалик изтироб билан нимага тайёрлик кўрганининг сирини эртасига билди.

Эртасига туш пайтида Ўрта Осиё республикаларидан асир тушган «мусулмон» аскарларни бир ерга тўпладилар. Улар қаршисига лагерь идорасидан уч ёркак, бир хотин чиқиб келди. Бир ёркак граждан кийимида бўлиб, бошида шляпа, эгнида дазмоли бузилмаган жигар ранг костюм, ёқаси крахмалланган кўйлак, бўйнидаги бежирим қилиб тақилган қора галстукнинг туғилган ерида немис фашизмининг крест белгиси. Ўзи бугдой ранг, ориққина, бошига нисбатан энгажи жуда кичкина ва учнишили. Хотинчалиш юриш билан у ҳаммадан олдинда

колар, ундан ўнгда немис офицери, чап томонда эса, ихши кийинган бўлишига қарамасдан истараси совуқ, хунук бир хотин. Орқада эса, автомат тақсан солдат.

Костюмлик киши саф тортиб турган асирлар олдига кулимсираган бир алпозда хотинчалиш қадамлар билан келиб, ҳезалак товуш билан ўзбекчалаб сўрашди. Асирларнинг юриш-туриши «ҳол кўр, ранг сўр» бўлса ҳам, ҳарнинг ҳол-аҳволини сўради. Уларга ачинган бўлди. Чиноқ гапириди. Кимнидир қаргаб, аллакимин кўкларга кўтариб мақтади, немис қуролининг кучига ҳасанот ўқиб, «жаҳонгир, музaffer фюреर»га ташаккур билдириди. Ўзининг мусулмонлигини пеш қилиб, уларга «химмат ва муруват кўлини чўзишига жазм этиб, фюрери атзамдан фатво олганини» таъкидади. Яна алланимани узундан-узоқ гапириб, «барча мусулмон болаларининг бир байроқ остига тўпланиш пайти келганини» сўгирди. Шу ниятда фюрери атзам қаноти остида музaffer мусулмон қўшини тузмоқчилигини, бу қўшин ўзагиги мана шу рўпарасида турган азamat йигитлар ташкил отажагини, бу қўшинга ҳазрат Амир Темурнинг руҳиноклари мададкорлигини гоҳ гурур билан, гоҳ ҳазин бир бавориш билан айтиб чиқаҷ, ёнида турган немис офицери билан бир оз немисчалашиб, кейин кийим-бошлари титилиб кетган, очлиқдан ранги рўйига одам қараб бўлмайдиган гарид асирларга мурожаат этди.

— Мана шу қўшинга ёзилишта хоҳиш билдиран мусулмон фарзанди бир қадам олдинга чиқсин!

Ўзини Али Наимхон деб танишириган костюмлик кипи, «мен буларни ўз нутқим билан мойдек эритдим, бу оч-ялангоч ҳаётдан албатта воз кечишиади, ҳаммаси гув тиб олдинга қадам қўйса, яна мени босиб кетишмасин» дегандек икки-уч қадам орқага чекинди. «Бу заифа менини хотиним, немис фарзанди бўлсалар ҳам, Туркистонга нисбатан бўлган ҳурмат ва эҳтиромлари сабабли мусулмонликни қабул этганлар!» — деб бундан сал аввал танишириган ёнидаги хунук хотинга назокат билан ишшайиб чап қўли билан унинг билагини қисиб қўйди. Бўлажак аскарларининг сафдан чиқишини кутиб турди у. Оч-ялангочлар сафи бу кутилмаган командадан бир қалқиб, кейин шундай сокинлик чўйкан эдики, осмондан утган қушнинг қанот қоқиши эшитилди. Али Наимхон сафни кузатиб турар, тоза қириб упа суртилган бўлса ҳам, соқолининг излари шундоқ қорайиб кўриниб турган юзлари тагида қандайдир шумлик яширинган табасум кезарди. Вақт ўтган сари бу табассум устига кул

ўтирган чўтдек сўниб борар, ўрнини асабий бир ҳолат олмоқда эди. Бу ўзгариш охирига етмасдан, унинг кўзи бирдан чақнаб, тишининг оқи кўринди. У Қодирдан ўн одимча нарига қараб:

— Боракалло, азамат! — деди ва барчанинг диққатини ўзига тортди. Қодир у «боракалло» деган томонга боқиб, кечаги чиноқ асирни кўрди. Чиноқ бир қадам олдинга чиқди-ю, атрофда ўзидан бошқа ҳеч ким йўқлигини кўриб, шошиб қолди. Яна жойига қайтмоқчи бўлиб, тисарилган эди, унинг олдига етиб келган Али Наимхон:

— Бемалол, bemalol, азизим, tortinmang! Turk ўғли журъатли бўлиши керак! — деб уни тутиб қолди. Бу ташабусдан руҳи кўтарилган Али Наимхон чиноқни мақтаб, бошқаларнинг ҳам чиқишини кутди, бу орада уларнинг «мусулмон аскарлигига» қандай кийиниши, қандай майшатда яшашларини оғиз кўпиртириб мақтади. Лекин бари бир саф қилт этмади, бошқа бир асирнинг чиқиши амри маҳол эканини аста-секин фаҳмлаб, сўзининг маромини ўзгартириб борди, охири асабий бир титроқ билан койиди, кейин яна «таналарига ўйлаб кўришни» ётиги билан маслаҳат берди. Бу маслаҳатидан сўнг яна кутди. Бари бир чиноқ ёнига бошқа бирор қўшилмаслигига ақли етгач, у ёнидаги немис офицери билан нималарнидир чуғурлашди, хотинига юзини ўгирб ўзини зўрлаб кулади.

— Кўрқишияти, маликам. Большевизм зулми буларнинг юрагини олиб қўйган-да, — деди у ўз хатти-ҳаракатини оқлаган кишидек.

— Қизиқ, нимадан қўрқишиади! Ўз юртлари гўзал Туркистонга улуг фюрер хайри-паноҳида голибоно кириб боришади-ку, — деди хотини ҳаммага эшиитириб. Унинг оғзи калхат боласиникдай жуда хунук ва бесўнақай катта эканини эндиギна пайқаган Қодир. «Оғиз ҳам шунаقا эски кавушдай бўладими! Лойтовоқдай ўзига бирам ярашгани! Гитлер ҳам ўз немисидан қолган сарқитини, ташлагани жой тополмаганидан кейин, бу «Туркистонпарвар» жанобига ҳадя қилганга ўхшайди. Дунёда бундан чиройли хотин зоти йўқдек ялаб-юлқашини қара!» деганича анча вақт бу лойтовоқ башара, калхатогиз «малика»дан кўзини олмади. Шу пайт кимдир орқа томондан:

— Ўзинг ботган ботқоқса тортма бизни! — деди. Яна бошқа бирор бу томондан:

— Биз хоин эмасмиз! — деб бақирди.

«Малика»нинг кўзи ўйнаб, шериларига нимадир деди, немис офицери ҳам безовталанди. Лекин Али

Наимхон уларга нималарнидир қисқагина тушунтириб, сафга юзланди. Юзида остини заҳар босиб ётган галати бир жилмайиш бор эди.

— Ватандошлар! — деди у, ўзини аранг босиб, — бу подонликни ташланг. Шайтонга мусулмон кўнглингиздан жой берманг. Биз яхши ният билан ташриф буюрган ёдик. Бу жаҳолат нечун!

У анча гапириди. Лекин кўзи билан ўша луқма ташлаганларни ҳамон қидириб турарди. Уни топгандек бўлди шекилли, хотинча юриши билан олдига борди, суриштириди, койиди. Шу пайт, бирдан Қодир унинг бошқача товушини эшишиб қолди:

— Сен жуҳудбача, бу ерда нима қилиб турибсан? Сенинг касофатингмиди бу!

— Ким? Меним? Мен ўзбекман, — деди сафдан бири. Бу товушни Қодир таниди, бу Мўрдахай эди. «Оҳ, бечора, қўлга тушди» деб эгилиб қаради: Мўрдахайнинг юзида қон қолмаган.

— Олдинга чиқ! — буюрги Али Наимхон.

Ноилож қолган Мўрдахай саф олдига чиқди. У Қодир кутганидан кўра тетик кўринарди.

— Нега ёлгон гапирасан? Қани менга қара! — Али Наимхон унинг кўзидан, серсоқол юзидан бир нарса уқиб оладиган кишидек синчилкаб қаради. Кейин нима учундир оёғига, йиртиқ шинелининг куйган ерига кўз ташлади: — Ўзбеклигини нима билан исбот қиласан?

Мўрдахай бундай савол қачонлардир берилишини кутмаганиданми ёки жавоб қайтаришга ожизлигиданми олакасини қисди, ажабланди, кўзини милтиллатди.

— Йўқ, сен жуҳудсан! Жуҳудлигинг кўзингдан кўриниб турибди, — деди қатъий ҳукмдек Али Наимхон. Бу ҳукмини немис офицерига етказмоқчи бўлгандек, орқасига бурилиши билан Қодир:

— Мен уни танийман, афандим! — деди. «Афандим» сўзи қулогига хуш эшитилган Али Наимхон юзида табасум ёйиди, Қодирга юзини ўгирди:

— Жуҳудлиги тўгрими?

— Йўқ! Мен у билан бир мактабда ўқиганман. Ўзбек, исми Мардон.

Али Наимхоннинг бирдан қовоғи солинди. У ишонмади. Буни сезган Қодир яна тасдиқлади.

— Рост!

Ҳеч ким легионига хоҳиш билдиримай турган шундай нозик бир пайтда «ўзимники тўғри» деб гожлик қилишни ўринисиз билган Али Наимхон бир исқирт асирнинг

гувоҳлигига ишониб қўя қолишни ҳам истамас эди. Бу ўта соддалик бўлар эди. Шунинг учун у яна бир исбот талаб қилди:

— Қани ўзбек бўлсанг, мусулмонлигинга калима келтириб.

«Калима» нималигини умрида эшитмаган Мўрдахай яна ҳайрон бўлди. Унинг бу мушкулини яна Қодирнинг ўзи енгиллаштириди:

— Афандим, биз ёшлардан ким калимани билади! Ким ўқитиби-ю, ким ўқиттани қўярди. Наҳотки шуни билмасалар!

Али Наимхон бўшашиб тушди: ахир Туркистоңда диний мактаблар бекитилган-ку! Бу йигитнинг гапида жон бор!

— Агар «калима»га қараб ажратадиган бўлсангиз, мени ҳам ўзбек демаслигингиз мумкин. — Яна исботини чуқурлаштириди Қодир. Лекин «мусулмоншунос» Али Наимхон Қодирни ўзбек демасликка ҳеч қандай асоси йўқ эди, чунки Қодир талаффузидан тортиб, қош-қўзи, юриш-туришигача қўйиб қўйган ўзбек эди.

Қодир «енгдим, энди нима важ топар экан?» деб турган эди, лагернинг дарвозаси даранглаб, очилиб, ичкарига юк машинаси кирди. Устида уч-тўртга асир аскарлар. Улар ёнида ва кабинкада учта немис автоматчиси. Машина сафдан сал нарида тўхтади. Ҳамманинг қўзи машинада эди. Қодир уларга қарди. Қаради-ю, ҳангут манг бўлиб қолди: асирнинг бири Мирсалим, унинг севиклиси Азизахоннинг дадаси Мирсалим эди. «Бу ҳам асир тушибди-да!» деб ажаблангунича бўлмай, Али Наимхон битта ўзи саф олдида ҳамон тумшайиб турган чиноқ асирни машинага чиқишга буюрди. Ана шунда Қодир машинадагилар кимлигини тушуниб, ўз қўзларига ишонмади. «Наҳотки, кўкрагига муштлаб юрган «қизил Мирсалим» хоинликка розилик билдириган бўлса! Йўғе! Эҳтимол адашаёттандирман. Одам одамга ўхшами мумкин». Қодир шундай ўйлар билан машинага кўзини қадади, ҳатто ўзининг сафдан ажралиб чиқиб қолганини ҳам пайқамади. Йўқ, ушанинг ўзи. Қодир адашмаган! Худди ўшанинг ўзи! Ахир оралиқ киши адаштирадиган даражада олис ҳам эмас. Қодирнинг қўзи эса, яхши кўради.

«Шу яқиндаги лагерда экан-да, сотқин» деб кўнглидан ўтказган Қодир, зўр бериб, унинг кўзини учратиш ниятида ундан кўзини узмас эди. Мирсалим бу томонга боя бир қараганича, энди бошини ердан кўтармас эди. Аксинча, Қодирнинг бургут бўлиб тикилиб турганини пайқагандек, юзини терс ўгириб олди. То машина жўнаб кетгунича ҳам

бу томонга қарамади. Қодир унинг кетидан чақириб, ўзининг кўрганини билдириб қўймоқчи бўлди-ю, бир томонда лагердошларининг «ҳали шунақа танишларингиз ҳам бормиди!» деб таъна қилишидан, иккинчидан, Али Наимхоннинг қаҳрига учраб қолишдан чўчиди. Ахир бу юмшоқ супургининг бир лаҳзада кирпига айланиши ҳам ҳеч гап эмас-да! Мўрдахайнинг ёнига тушгани ҳам етади!

Ови кўнгилдагиdek ўнгидан келмаса ҳам, бўрилитини яшириб, қўзиларча муомала қилган Али Наимхон «мен сизларнинг сўзларинга ишонман. Сизлар ҳам менинг айтганимга киринглар, бошлаган йўлимга юринглар!» дегандек, Мўрдахайнни сафга қайтарди.

— Яхшилаб ўйланглар! Шайтон сўзига кирманглар. Биз яна келамиз! — деганича ширин хайрлашиб кетди.

Унинг бу ширин сўзининг таҳири эртасига ёқ чиқди. Лагерь унинг яна келишига тайёрлик кўриб, нималиги шундоқ ҳам номатулм бўлган «овқат»ни яна расво қилди, энди уни оғизга олиб, нонини тишга босиб бўлмас эди - турган-биттани қипиқ. Бу ҳам етмагандек «овқат»нинг ичидан соч толалари, тирноқ, жун, темир-терсак, резина, тери ва яна алланимабало чиқарди. Буларнинг ўз азоб уқубати ўзига етмагандек, бошқа бир қўшни лагердан озиб-тўзган, кийим-бошининг бутун ери қолмаган, умри саноглик бир тўда асирларни келтириб ташладилар. Улар ўз лагерларида норозилик галаёни кўтаришган экан. Қўзголон бошлиқларини териб олиб, кўзлари олдида отиб ташлашибди. Қолганларини эса, икки ҳафта бутунлай очи-наҳор қўйиб, кейин ибрат бўлсин учун бошқа лагерларга тақсимлаб юборишибди. Улар чиндан ҳам ҳолдан толган эди. Эшикдан кириб, тақсимланган баракларига етиб боришигунча бир нечтаси йўлда сочилиб қолди. Қодир улардан бирига кўмак бермоқчи бўлиб бориб чўчиб кетди: одам боласи ҳам шунақа ориқлақ кетадими! Агар кўзининг миљтилаганини айтмаса, тирик ўлик эди у.

Бу ҳол Қодирнинг раҳмини келтириши билан баравар, уларни шу кунга согланларга нисбатан битмас-туганмас нафратини ҳам уйғотди. У бу ерда ҳам кураш зарурлигини англади. Лекин қандай қилиб? Буни билмас эди!

6. МАШЬУМ УМРНИНГ СЎНГИ

Диловархўжа Содиқнинг жонига қасд қилганидан кейин яна безовталаниб қолди — ахир буни кечиктирчай бажариш керак-да!

Аввалига жуда енгил бўлиб қўринган бу тадбир, тафсилотига ўтган сари мураккаблаша борди. Содик инқиллаб ётган Богун эмаски, ухлаб ётган ерида кавушини тўғрилаб қўя қолса! Бунинг устига атроф тўла одам, арининг уясидай ертўлага бири кириб, бири чиқиб турари. У шундай йўлини қилиши керакки, ноинки товуши, ҳатто ҳиди чиқмасин. Бу енгил эмас, албатта. Кечаси ёнига кириб, бўғзига найза санчиб бўлмаганидек, биқиниб туриб пақ этиб отиб ҳам бўлмайди. Демак пайт, хилват, фурсат ва эпчиллик керак.

У «мушкулимни ўзи осон қиласин!» деди-ю, ўнг ёнбoshини босиб ётди. Эрталаб барвақт туриб, таҳорат олди. Бир четта ўтиб намоз ўқиди. Дуо қилди, нола қилди.

«Эй худойим, бир меҳрибонлик қиласанг-чи! Мени қийнаб ўтирмасдан шунча учган ўқдан бирини, шунча бало уфурган бомбанинг аччиқ данақдек бир парчасини унинг жон ерига қадасанг нима қилади. Мен-ку сенинг мўмин-қобил бандангман. Эсимни танибманки, измингдаман. Фарзингни фарз, суннатингни суннат тутдим. Ёшлигимдаёқ «бу сенинг амринг» деб қишлоқ имомининг оғзидан чиқиши билан рўза тутмаган, намоз ўқимаган, фитр рўза бермаганинг пўстагини қоқдим, қўли эгриларнинг таъзирини бердим. Кейинчалик ўзим шу йўлга кириб кетган бўлсан ҳам, сени унугтаним йўқ, масжидинга бўйра, жойнамоз олиб бериб турдим, закотни канда қилмадим. Ўйламаки, барча топганини ёлгиз ўзи босиб еди деб. Йўқ. Нимаики ўлжа қилган («ўгиrlаган» дейишга тили бормади) бўлсан имомга ҳам, қозига ҳам, юзбoshiга, аминга ҳам чўтал бериб турганман. Улар ҳаммасидан хабардор эди. Бир сафар бир деҳқоннинг қўшга қўшиб турган ҳўқизини ўмарганимда («ўгиrlаганимда» дейишга яна тили бормади) қози поччамнинг ўзлари «бадбаҳт, қўни-қўшнига қиласанми! Нариги қишлоқда, сал нарироқда иш тутсанг, оёғингга ел тушадими!» деб қутқариб юборгандар. Бу яхшиликларини, албатта, қуруқ қўйганим йўқ, бир овчининг иккита тулкисини (ўгиrlаб, йўқ, сўраб) олиб берганман. Қишлоқ оқсоқолику, ўзимнинг отахоним эдилар. Бир почапўстин эвазига мардикор рўйхатидан ўчириб берганлар. Кейинчалик бериб турган «совға-саломларим» бунга кирмайди. Омил қори кенжак хотини — аячамни ҳалала қилиб, мардикорига қўшганда, мардикор «энди менинг қўядиган хотиним йўқ» деб туриб олганда, унинг бошига ит кунини солгандан. Ҳа, ростдан ҳам шуларнинг ҳаммасини «бисмилло» демасдан бошлаган эмасман, ҳар вақт ўзингни ёдлаб

турганман. Демак ҳаммасидан ўзинг воқифсан, маъзур тутсанг бўлади.

Инқилоб бўлиши билан «Ислом туғи остига ўт!» дединг, ўтдим. «Йигит тўпла!» дединг, тўпладим. «Кофири ни қир!» дединг, қирдим. Ҳа, шуни ҳам сенга эслатиб қўйяки, бизнинг сафимиизда қадет ўрислар ҳам бор эди, улар кофир бўлмаса керак, чунки ҳазрат муфти улар билан бир дастурхондан нон ушатиб, бир қозондан ош ёрдилар, ҳатто саллаларини олиб қўймасдан хушчақчақлашиб ўтирас эдилар. Неча-неча қишлоққа ўт қўйиб, неча одамни тигга тортирган бўлсан, сенинг номинг билан, байробинг остида қилдим. Ахир ўзинг «менинг ихтиёrimсиз бандамнинг баданидан бир дона мўйи тушмайди» дегансан. Демак шуларнинг ҳаммасига ўзингни ўзизатинг бўлган, ўзинг буюриб тургансану, мен содик қулинг, бажо келтирганман. Ўша вақтларда, азиз қулинг бўлиб юрган вақтларимда, баъзан майшат билан бўлиб, беш вақт намозингни канда ёки қазо қилган бўлсан айб мендамас, мен билан «бу шаръийдир» деб май ичишган уламонгда. У кишининг бетидан ўтиб, ўзбошимчалик қилгани ботинмадим. У ҳазрат бўлса, кўп вақт майшатдан кечиб, намозга турмас эдилар... Байробингнинг сопи синиб, ўзи қизил аскар оёғига пайтава кўрган ит кунларим ўзингга аён — қоқмаган эшигим, кирмаган тешигим, дайди итдек санқимаган кўчам қолмади. Қища оч қолган қашқир ҳам мендан аъло эди. Шунда ҳам сени эсдан чиқарганим йўқ, ойнинг ўн беш куни қоронги бўлса, ўн беш куни ёргу деб, «бу — бирор қилган гуноҳимнинг жазосидир» деб сабр қилдим. Бу ёги яна ўзингта маълум: қўлга тушиш, тергов, лагерь... Шундой қилиб ҳамма синовингдан «гинг» демай ўтиб келяпман. Мана энди шу кунга келиб, ўзинг мусулмонободликка ибрат қилиб қўйган юртга юз тутай деб турганимда, яъни оғзим яна ошга етганида, Содик кофир томогимга балиқ қилтанаги бўлиб тиқиляпти. Содикнинг кимлигини ўзинг биласан: бирор марта боши саждангта эгилгани гумон. Бу ҳам майлику-я, ўша йиллари байробинг остида бўлганларнинг озмунчасини шаҳид қилганми! Бу қилемишларига яраша жазо бериб, қаматган, лагерга ташлатган бўлсанг ҳам, тавбасига таянгани йўқ, таяниш ў ёқда турсин, хаёлига ҳам келтирмайди. Ҳали-ҳали аввалгидаи, ҳамон ўз йўлим тўғри дейди, ҳамон гайри динлар измида. Мен ана шу кофирининг жонига қасд қилдим. Шу мушкулимни ўзинг осон қил, йўл кўрсат! Ўзинг «ол қулим, баҳтиңг ёр бўлсин» демасант, асти

иложи йўқ. Бу лаънати юрсам йўлимда, ўтирсам дилимда тўғаноқ. Э, худованди карим, сендан шу ёшга келиб, ҳеч нарса илтижо қилган эмас эдим, шу биттаю битта тилағимни рўёбга чиқар. Содиқни немис тифғи-баронига учрату, мени муродимга етказ — яъни немис томонига омон-эсон ўтиб олайнин. Ишқилиб, шарманда қилма! Омин!»

Диловархўжа ўпкаси тўлиб, димогини тортиб қўйди. Аста туриб ертўлага қайта ётиб, Содиқга дуч келди.

— Ҳа, йиглабсиз? Тинчликми?

— Кечаги гапларингизни ўйлаб, хўрлигим келди. Номинг ёмонга чиққандан кейин, тавбаннга ишонч йўқ экан!

— Тентак бўлиб қолибсиз, сизга бирор бир нарса деяптими. — Ўтган гаплар Содиқнинг хаёлидан анча кўтарилиган эди.

Диловархўжа «ҳа, кечаги гапларингиз-чи», демоқчи бўлди-ю, бетга чопишни ҳозир ўзига эп кўрмади. «Ҳа, найрангбоз, одимга тўртта ёнроқни ташлаб қўйиб, қўйнимга қўл соляпсан-а!» деган фикр кўнглидан ўтиб, ўпкалаб деди:

— Содиқжон, сиз билмайсиз, одам ўлдиргандан тухмат ёмон: иқрор бўлсанг дилинг огрийди, рад этсанг ишонмайдилар.

Содиқ ана шундагина унинг бутунлай бошқа нарса устида ўйлаб келаётганини пайқаб қолди. Лекин ўзининг жонига қасд экани етти ухласа тушига кирмас эди. Шундай бўлса ҳам, уни зимдан кузатиб, кўнгли гаш бўлди. Топшириқ билан келгани учун мақсадга кўчишга мажбур бўлди:

— Ўқ-дори олиб келарканмиз.

— Қачон? Ҳозирми?

— Албатта эртагамас! Ҳозир.

— Қаердан?

— Сойнинг нариги бетидаги чакалакзордан. Полк ўқдорихонаси ўша ёқда-ку.

— Иккаламизми? Ё яна одам борми?

— Иккаламиз борсак бўлармиш.

Диловархўжанинг юрагида бир нарса чақмоқ чаққандек ялт этиб кетди. Унинг кўз олдига қонли режаси ва Содиқнинг оппоқ мурдаси келди. «Эй худо, мушкулимни ўзинг осон қиляпсан шекилли!» деган қувончли фикр уни энтикириб қўйди ва бўғилиб кетган кишидек гимнастёркаси ёқасини чиқарди, камарини бўшатди. Гарчанд умиди

милтиқда бўлса ҳам, ўзини гўлликка солиб Содиқдан сўраб қўйди:

— Милтиқни ҳам олайми ё ортиқча бўлармикин?

— Ўзингиз қанақа одамсиз, фронтда жангчи ҳам қуролсиз юрадими! Оддингиздан немис чиқиб қолса, «менга Тегма, милтиғим йўқ» деб мақом қиласизми?

— Сизда бори-чун...

— Мендаги ўзимга керак. Ё навбатма-навбат отамизми?

Содиқнинг кулиб айтган бу сўзини Диловархўжа тузук идрок этмади. У ўлиб қолса ҳам милтиқни қолдирмоқчи эмас, бутун умиди шундан эди. У яхши билардики, ҳозир борадиган жойлари анчагина йўл. Сойни ёқалаб оориб, пастга тушилади, кейин чакалакзор бошланади, ўқ-дориҳона эса ана шу чакалакзорнинг аллақаерида. Гарчанд у ҳеч бормаган бўлса ҳам, шу ерда мудофаа туттганларида командир эҳтиёт юзасидан айтган эди. Диловархўжа Содиқ билан одинма-кейин бора туриб, настдаги сойга қараб қўйди: сойнинг суви яхши, лекин чиқурулиги қалай экан, одамни кўмадими? Кейин сойнинг у бетига назар ташлади: дараҳтнинг орасида ниқоблар қўйилган тўп-замбараклар, атрофида битта-иккита аскар юриди. Улар ҳам анча нарида. Ён-верида эса ҳеч ким нўқ. «Айни жойи экану, қаршидан бирорта одам келиб қолиши мумкин-да? — деди Диловархўжа ва икки қадам одинда бораётган Содиқнинг сочи ўсиб кетган бўйнига, кўйлаги ёқасидан сал чиқиб турган оппоқ ички ёқасига, шалпангроқ кўринган қулогига, ҳаммадан ҳам найза сончишини мўлжаллалагани чап курагининг остига ички чиқишин билан яна бир қараб қўйди. Бу ниятдан унинг оидани сесканмаса ҳам, юраги дов бермади. Сал нарироқ ораверайлар-чи! Ҳали вақт бор-ку.

Шу вақт одинда уч жангчи кўринди. Уларни кўриши оилан Диловархўжа ўзини шошма-шошарлик қилиб кўймаганидан қувонди, ўз ақлига қойил қолди. «Шарман-м бўлишимга сал қолган экан-а!» деб шукур қилди. Қаршидан келаётган жангчилар иккитадан қутини камарлари билан хуржун қилиб, елкаларига осиб олган ғидилар. Айниқса, жуссаси кичкинаси қора терга тушив кетган эди, уларни кўриши билан:

— Шарбатга кетяпсизларми? — деб сўради, жавоб ҳам кутмай нолиди: — Тентаклик қилиб сизлар ҳам иккитадан олиб юрманглар. Жуда оғир экан. Оддинига онлиномаган эди, энди елкани узиб юборай деяпти.

У юкини ерга авайлаб қўйиб, гимнастёркасининг

енгига терини артди. Бошқа бири ҳам тўхтади, учинчиси эса, «тўхтаганинг билан бирор тақимингни мойлаб қўядими, юриб қолсангчи!» дегандек, индамай ўтиб кетди. Нарироқ бориб орқасига қарамай бақирди:

— Осмонга «юнкерс» амакинг чиқиб, нонуштангни бергунча турасаларми? Қани юринглар!

Жуссаси кичкина жангчи пўнгиллади:

— Ҳамманинг сенга ўхшаб уруғидан фил чиққанми! — кейин Содиқдан кўтаририб юборишни илтимос қилди. Юк унча оғир эмас эди. У узоқлашгач Содиқ:

— Этагини ҳилпиллатиб, шоҳи кўйлак кийиб юрганлардан шекилли, — деди. Диловархўжа ўз мудҳиш хаёли билан банд эди. Эшитмади, шошиб қайта сўради:

— Нима дедингиз?

— Хаёлингиз қаёқда ўзи? Ниманинг ташвишига тушиб қолдингиз тагин? — У орқасига ўгирилиб ҳамроҳига қаради.

Диловархўжа сири фош бўлган кишидек типирчилаб қолди. Содиққа жуда гайри табиий кўринган бир ҳаракат билан важ кўрсатди:

— Шу бугун кечаси ёмон туш кўрдим.

Содиқ қаҳ-қаҳ солиб кулди:

— Шунинг мотамини тутяпман денг. Балли-е, ким айтади сизни иссиқ-совуқни кўрган деб.

Диловархўжа шундай аҳволда эдики, Содиқ ҳозир «нима туш кўрдингиз?» деса жавоб қоломас эди. Унинг баҳтига тушга унча аҳамият бермайдиган Содиқ қизиқиб суриштирмади. Фақат кап-катта одамнинг кўрган тушидан мунчалик безовталанаётганига кулиб қўя қолди. Диловархўжа бундан жуда мамнун бўлиб, ўзини тутиб олди. Яна миясида ўша мудҳиш хаёллар изгиб қолди... Гўё унинг мушкулини чиндан ҳам осон қилаётгандек сал юришгандан кейин бир томони тик қия, бир томони сувга бориб тақаладиган тор сўқмоқ йўл бошланди. Бу сўқмоқнинг полк мудофаа тутгандан кейин пайдо бўлгани ҳали яхши топтолмаганлигидан кўриниб турарди. Диловархўжага айни шундай жой керак эди. Ахир қўндоқ билан орқасидан бошига бирни ўхшатиб солса, вассалом! У гангиг сувга тушгунича бир неча тошга урилиши турган гап. Бу тошлар ҳам анча ерини чақа қиласи, кўкартиради, қонатади — бирор унинг қўндоқ билан урилганини билиб ўтирибдими! Кейин, то ҳуши ўзига келгуннича оғзи-бурнига сув тўлади, бу ундан яхши! Маълумки, бўккан киши дарров сувнинг юзига чиқа қолмайди. Ичи сувга тўлиб, шишиши керак. Унгача

Диловархўжа немис ташлаган варақани чанглаб, фронт линиясидан ўтиб бўлади. У ёққа ўтиб кетиш дарров мумкин бўлмаса, Содиқнинг ўлганига кўзи етганидан кейин, айюҳаннос солиб бошига одам тўплаши, уни қутқармоқчи бўлиб ўзини сувга ташлаши ҳам мумкин. Бу йўл ҳам ёмон эмас. Фронт мамлакат ичкариси эмаски, ота гўри қозихона қилиб текшириб юришса! Ана шундан кейин, немисга бемалол ўтиб кетади.

Содиқ эса бу ёвуз ниятдан бутунлай бехабар, кечаги отишмадан жароҳат топган дараҳтларнинг шоҳ-шаббаларига, снаряд ёки минадан ўпирилиб кетган сой бўйига, кўм-кўк майсалар ўртасида сўғалдек хунук кўриниб турган бомба чуқурулкларига назар ташлаб, хаёл сурисиб оварарди. Урушга тили йўқ дов-дараҳтлар, бегуноҳ ерунаст-баландликлар ҳам қатнашади, дарё, тог, унгурлар қатнашади, бир умр инсон оёқ қўймаган қияликлар, юдан чиқиб кетган сўқмоқ йўллар қатнашади, улар ҳам инсондек жароҳат топади, сафдан чиқади, бир умр ногирон бўлиб қолади. Демак урушнинг маşaқатини фақат кишилар эмас, бугун мавжудот тортади, унинг оғирлигини бутун мавжудот елкасида кўтаради, қалбида ҳис этади. Уруш пайтининг гулу чечагидангина эмас, унинг музикасидан, ашуласидан ҳам пороҳ ҳиди келади. Уруш оқ билакларни ёмон кўради. Душмандан нафратлашиш мардлик ва матонатни тутғиди. Кураща душманга бешафқатлик эл-юртга меҳр-муҳаббатнинг олий босқичицидир.

Содиқ шундай одамий йўлар билан парвойи фалак юнан, Диловархўжанинг ичини ит тирнаб, ёвуз ниятини амалга ошириш учун елкасидан милтигини қўлига олди. Буни Содиқ пайқади-ю, яна ўшандай бепарволик билан потишиди:

— Ҳа, милтиқни қўлга олиб қолдингиз, чумчуқ отаизми?

Аиловархўжа ички бир мудҳиш ҳаяжон билан кўзига ёзи тўлиб турган бўлса ҳам, баҳона топа олди:

— Йўлнинг торлигини кўрмайсизми? Киши тойиб кетса...

— Қўлда кўтарган яхшими? Ундан кўра, менга бера қолинг, унда жуда ҳам бемалол бўлади. — Содиқ орқасидан ўгирилиб қўлинни узатди.

— Йўг-е! Бир кишига икки милтиқ оғирлик қиласи.

— Бўлмаса олдинга ўтинг, шошмасдан йўл бошмайсиз. Тагин тойиб кетсангиз балойингизга қолмайин, ҳали қиласидан ишларимиз кўп-а!

Диловархўжа «оҳ, билиб қолди!» деди ичида ва бутун аъзойи бадани титраб, ранги қув ўчди, Содиқ қиялаб туриб, уни олдинга ўтказар экан, кўнглига «нега бу бунчалик безовта? Мана ранги ҳам девор бўлиб кетди!» деган фикр келди. Лекин шунда ҳам ёмонликка жўймади:

- Очигини айтинг, бирор ерингиз оғрияптими?
- Нега? Йўқ!
- Алланечуксиз-ку! Тобингиз қочиб турган бўлса орқангизга қайта беринг. Бирорта одам топиб, ўзим олиб келарман. Бизга ҳам ҳалигиларники сингари танкка қарши ёнилғи берсалар керак-да!

Диловархўжа орқасига қайтишга рози бўлмаганидек, нега бунчалик ўзгариб турганига тузуккина сабаб ҳам кўрсатолмади. Содиқ эса «эркак киши эмасми, дардини айтгани номус қиляпти» деб бир оз индамай борди. Лекин ўз взводидан икки жангчини учратиши билан уни зўрлаб орқасига қайтариб юборди:

— Ўралиб ётинг, — деб тайинлади, — киши ўзига беларво бўлмаслиги керак.

У, бу билан ҳам қаноатланмай, ёнилгиларни келтириб командирга доклад қилганидан кейин, доктор бошлаб Диловархўжанинг ертўласига кирди. Касали нозикроқ бўлса у менинг олдимда уялмасин деб, ўзи ташқарига чиқиб турди. Доктор бирор касал тополмай, елкасини қистганича чиқиб кетди:

— Кўрққанми... — деди у холос.

Докторнинг кетидан Содиқ ҳам ажабланиб елкасини қисди.

* * *

Диловархўжа ўзини бутунлай фош бўлган ҳисоблаб, ўтиргани жой тополмай қолди.

Содиқдай устаси фарангдан келгани йўқ. Кеча Богуннинг тўрвачаси туфайли гапни шунаقا айлантириб бордики, дод деб юборишмуга сал қолди. Шунда ҳам дилидагини айти қолмасдан, чиқариб юборди. Бутун эрталаб гўё ҳеч нарса бўлмагандек мулоийм кириб келди. Менинг нима туфайли яниб ўтирганимни пайқади-ю, яна олдимга хашак ташлаб, кўнглимни олди, «ўқ-дори олиб келамиз» деб йўл бошлади. Бу кураш тушаётган полвоннинг рақиби белидаги белбогини бўшатиб туриб, бирдан кўлига ўраб, ёнбошига олиши эди. Мен содда буни тушунмай уни йиқитаман деб, қасд қилиб юрибман.

Лйни долигулига келганда пайқаб қолди, шунда ҳам очигини айтмай, гўё меҳрибонлик қилиб соглигимни сўради, қўярда-қўймай ярим йўлдан қайтариб юборди. Ваҳоланки, ўша пайтда ҳамма нарса ранги-рафторимдан кўриниб, қўлларим титраб турувди. Шарт ёқамдан олиб, «Хўш, ниятинг нима?» деганда, кўлимдан нима иш келарди. Ҳеч нарса! Ё милтиқни кўтаришга улгуардим ёки йўқ. Шунда ҳам у юрагини кенг туриб, яна арқонни узун ташлади. Кичик бир ҳазил билан чегараланиб қўя қолди. Лекин мени олдига ўтқазиб олди, у билиб туриб шундай қилди. Тавба, кишининг шунчалик ҳам асаби маҳкам, юраги дарё бўладими! Бошқа одам бўлганида кече ёқимни ўттиз кун қилиб, ҳисобимни тўғрилаб қўя қоларди. Бутун-чи? Бугунгиси-ку, жуда ўтиб кетди. Бунақаси бу ёруг жаҳонда бўлмайди. Лаънатининг жони мунча сабил бўлмаса! Ўлмасликка хат олганми дегин. Пинагини бузмайдия! Тавба! Унинг ўша инқолоб йиларидаёқ «қизил командир» лақабини олиб, бутун бева-бечорани оғлаштирганича бор экан. Ахир мендай одам тан бериб ўтирганидан кейин, у ёгини айтмаса ҳам бўлади. Ажаб, шўролар шундай садоқатли одамининг оёғига киshan солиб, лагерга ташлагани қизиқ. Бошинигга кўтармайсанми, бошингга! Соянгга кўрпача солиб, йўлингда жонини фидо қилиб юборай деяпти-ку, «қоч, душмансан!» деб кўкрагидан итарасан! Булар ҳаммаси-ку майли, нега онди билиб туриб доктор бошлаб келди? Унинг жонига қасд қилиб турган одамнинг соглиги унга нега керак бўлиб қолди? Йўлдаги хатти-ҳаракатимни хашишлаб, ўз оғзимдан иқрор бўлгунимча қўйиб бермоқчими? Ҳаммасини билиб турган одамга, оғзимдан иқрор бўлдим нишмою, ёқамдан бўғиб иқрор қилдири нима? Бу мушукнинг чала жон сичқонни у ёқдан-бу ёққа отиб ўйнашига ухшайди. Йўқ, мен бунга чидомайман. Модомики, яна ўқим тошга теккан экан, бошқа чорани кўришим керак. Осим борида этагимни ёпиб олмасам, шармандам чиқади. Бу ер энди менга тор. Бугун бўлмаса, эртага унинг ҳиқилдоғимдан тутиши турган гап. Ё ўзим бориб, унинг ҳам, ўзимнинг ҳам кимлигимни, қанақа қилиб фронтта тушиб қолганимизни айтиб берсаммикан? Хўш, бундан менга нима наф? Ўз бўйнимни ўзим тутиб бераманми? Унга ҳам тикилган бало бордир. Мен ўз ишмни тўғрилаб кетаверай, то мен ўйчи ўйлагунимча, у таваккалчи ишмни тўғрилаб қўймасин тагин! Тўғрилаб қўйиши ҳам ҳеч гапмас.

Диловархўжа устига ёпиб ётган шинелини бир четта

отди, иргиб ўрнидан турди. Содиқ иккита одамни бошлаб кириб, «қўлингни кўтар, қотил» дейётгандек, эшикдан кўзини узмай йигиштирилди. Эҳтиёт юзасидан милитигининг ўқдонига ўқ жойлади, ёнидаги немис варақасини «ўғри» чўнтағидан юзароққа олиб қўйди. Сафар тўрвасини олмоқчи бўлди-ю, кейин қайтди. Бирор «ҳа, йўл бўлсин!» деб сўроқлаб қоладигандек туюлди. Унинг ичидаги бўлган колбаса, консервани чўнтағига тиқди, нонни ҳам пайтава учун берилган, лекин ишлатишга кўзи қиймай юрган оппоқ газмолга ўради, қўйнига тиқди. Оғир сафарга отланаётган кишидек қандайдир дуо ҳам ўқиди. «Ишимни ўзини ўнгидан келтир», — деб юзига фотиҳа тортиди. Ертўладан чиқди.

Унинг режасича, ҳамма ўзи билан овора. Бугун отишма бўлмаганидан хурсанд бўлиб, ертўлаларда дам оляпти. Албатта, душман томонни кузатиб ўтирган навбатчи кузатувчилар бор. Уларнинг асосий вазифаси душман томонга кўз-қулоқ бўлиб туриш. Шундай бўлса ҳам Диловархўжа уларни имкон борича узоқроқдан четлаб ўтишта қарор қилди. Бунинг учун бирдан-бир йўл тўгри немис томонга эмакламасдан, сойга ўтиш. У ерда нима кўп — паст-баландлик. У ернинг буталари ҳам ётган кишини кўмиб кетгудай ўсиқ. Ана ўшалар жонига оро кириши мумкин.

Ўзини босиб, постга чиқиб кетаётган аскардек милитигини осиб, анча ергача борди. Бир-икки ураган одамга турли баҳона кўрсатди. У ҳаммадан ҳам Содиқдан қўрқарди. Фақат Содиққина унинг ичини билиши мумкиндай кўринарди. Унинг баҳтига Содиқ тугул, умуман, бу атрофда жангчилар кўринмас эди. У мўлжал қилган еригача юрак ўйноқлик билан келиб, «Худога шукур, энг оғир еридан ўтиб олдим», — деганича чуқурликка ўзини ташлади, кўкраги тўлиб нафас олди. То нафасини ростлаб олгунича бу ердан қимирламади. Бир кўнгли шом қоронгиси тушишини шу ерда куттиси келди, бироқ бунга юраги дов бермади, бирор кетидан қувиб келаётганга ўхшади. Белини қаттиқ bogлаб чуқурдан чиқди-ю, «бисмилло» деганича эмаклаб кетди. Чиндан ҳам ўсиқ ўтлар, ўнқир-чўнқирлар, баъзан чакалакзорга ўхшаган ерлар уни бегона кўздан яшираётгандек эди. Аслида Содиқ «ундан хабар олиб тур» деб тайинлаб кетган жангчи, Диловархўжа ертўладан чиқиши билан унга хабар берган, бу қизиқ ҳаракатдан ажабланган Содиқ унинг изига тушган эди.

Содиқ Диловархўжа чуқурликка тушиб анча вақт

жим бўлиб кетганида «ўзи нима гап?» деб тепасига боргиси келди-ю тагин «тўхтаб тур, қани бу ёги нима бўларкин?» деб қизиққанича узоқдан кузатиб турди. Диловархўжа чуқурдан тик туриб чиқиши ўрнига ўгри кишидек у ёқ-бу ёққа аланглаб қаради, кейин бошини наст қилиб, елиб кетди. Сал нарироқ бориб, ерга ётиб олди, ётганича эмаклади. Бу ҳаммаси аввалига Содиққа ғолати туюлди, кейин бундоқ ўйлаб қараса, унинг нияти бузуқ, оёқ олиши хунук. «Ҳа, ит, — деди Содиқ ичидаги шафрат билан, — олтин тувак хумори тутиб қолибди-да! Тўхтаб тур сени!»

Содиқ то узил-кесил ишонч ҳосил қилгунича уни қўйиб берди. Кейин «тўхта!» деганича тик туриб унга ташланди. Диловархўжа унинг товушини эшитиши билан ўрнидан туриб немис томонга чопа кетди. Содиқ яна товуш берди. Қараса, у ҳадемай немис томонга ўтиб қоладиган, мўлжаллаб туриб ўқ узди. Диловархўжа ўқ теккандан кейин йиқилдими ёки ундан олдин ўзини ерга ташладими, билмай қолди. Йўл-йўлакай милитигининг ўқдонига ўқ юбориб, кетидан чопди. У етиб борганда Диловархўжа мукка тушиб ётар, милити қўлидан учиб кетган эди. Содиқ унинг ўқ еганига гумон қилиб, газаб билан:

— Тур, хоин! — деди милитигини ўқталиб, Диловархўжа турици ўрнига ётган жойида ингради. Шундан Содиқ билдики, у оғир яраланган. Тепасига келиб, оёги билан уни орқасига ағдарди. Кўкраги, қорни қоп-қора қонга беланган эди. Тили сўзга келмади. Чангалида ўша мудҳиш варақа.

Содиқнинг жиндай бўлсин унга раҳми келмади, ақсинча нафрatiдан дир-дир титрар эди...

7. ЭЪТИҚОДИ БУТУН КИШИ

Содиқ ўзини ҳамон бир нарсада кечиролмас эди: нега у сўнгти дамгача Диловархўжанинг ёвуз ниятини пайқаб ололмади? Наҳотки у унча-мунча тош билан чақилмайдиган ёпишқоқ ёнгоқ эди? Унинг-ку бир вақтлар атрофида йигит тўплаб, босмачилик қилганини биларди, шундай ёкан, нега энди кўз-қулоқ бўлиб кузатиб юрмади? Бу ҳушёрглигининг дами қайтиб қолганиданми ёки унинг бир вақт «ўша йиллар тентаклик қилиб юрган эканмизла, эсласа кишининг кулгиси қистайди» деб тавба қилганига ишонганиданми? Тўгри, гражданлар уруши йилла-

рида тавбасига таяниб, бизнинг томонга ўтган, кейинчалик ўзининг оқ кўнгиллиги, мардлиги, садоқати ва ишбильармонлиги билан ўтмиш гуноҳини ювганлар озмунча бўлмаган. Диловархўжани ҳам ўшанақалардан бири, мамлакат бошига оғир кун тушганда асқатар, ўзини оқлар деб ғафлатда қолдими? Унда деса, унинг варақа кўтариб келиши, «уруща биз ютқаздик» деб синамоқчи бўлганлари кўзини очиши керак эмасми? Йўқ, барча айб ўзимда, гражданлар уруши йилларининг бундай «сайёҳлар» ҳақида «уларга ишон, лекин изини ўйқотма, тўрт кўз бўлиб тур» деган ажойиб шиорини унугиб қўйдим. У тулкининг тавбаси-ю, мугамбир йигисига ишонмаслик керак эди. Энди нима бўлди? Ҳамманинг оғзида дув-дув гап: «Бир ўзбек жаңгчиси қўлида немис варақаси билан душман томонига ўтиб кетаётган экан, отиб ташлашибди. Қандай уят!»

Содиқ ҳаммадан ҳам шунга сира чидамас эди, ҳар эшитганда бир энлик этидан тушарди. «Мен уни яхши билардим, асли душман — босмачи эди, адашиб фронтта тушиб қолган» деса, бирор «ўзинг ҳам ўшанақалардан бўлма, сени ҳам бир текшириб кўриш керак» деётгандек бўларди.

Бу иялогни ўзимга ҳамроҳ қилишимнинг нима ҳожати бор эди? Кўчаларда дайди итдек санқиб, қўлга тушиб кетмасми? Бунақаларнинг жойи асли ўша ерда. Қонун булаҳни тиканли симдан ташқарига чиқармай тўғри қиласди. Булаҳнинг оғзи теккан сув ҳаром бўлади, оёқ изи тушган тупроқда гиёҳ унмайди, нигоҳ ташлаган боги қуриб, гулнинг исини, ҳаётнинг баҳорини ўғирлайди. Бир жиҳатдан шармандаларча бўлса-да, қўлга тушгани яхши бўлди, ичимиизда юриб, зимдан зиён етказаверганда нима қиласди? Бундан даҳшати йўқ эди! Яхши бўлди, ҳар ҳолда яхши бўлди!

Шу сўнгги фикр унинг кўнглига тасалли берди, у майдада чуйда гапларни орқага ташлаб, эркин нафас олди, Йўқ, шон-шараф излаган ҳам, ўлимни ўйлаган ҳам жанг қилолмайди. Лекин ўлимни писанд қилмаган ҳам панд ейди. Снаряд тушиши билан вақтида ётиб, вақтида туриш, вақтида бирор тепа орқасига ёки чуқурликка чопиб ўтиб олиш қўрқоқлик эмас, балки жанг санъати. Ана шу лаҳзадаги онгли ҳаракат яшаш мақсадида, душманга чап бериб яна курашга имкон топиш учун қилинади. Кимки, ана шу лаҳзада ўлимни ўйлар экан, ваҳимага берилар экан ёки уни писанд қилмай бепарво бўлар экан, нобуд бўлиши турган гап. Жанг ваҳима ва манманликни

ўмон кўради. Чунки майдон мардлар учун, эътиқоди бутунлар учун, кўпилар қатори яшаш умиди билан ёнгандар учунгинадир.

Содиқ ана шуларни хаёлидан ўтказиб ўтириб, ўтган кунларини кўз олдига келтирди. Уни гражданлар урушидан соғ-саломат олиб чиқсан ана шу тушунчasi ва метин ўтиқоди эмасмикин! Ахир ўша йилларда унинг жонига қасд қилиб отилган беҳисоб босмачи ўқлари тупроқларга қоришиб, тошлар орасида қолиб кетган. Мана, яна ўша душман қаршисида тишини гижирлатиб, кўзига қон тўлиб турибди. Фақат номи бошқа, жанг майдони бошқа, бўлмаса қонли нияти битта: совет тузумига қасд!

Содиқ ана шундай пайтда тасодиф билан, қингир йўл билан бўлса-да, фронтта тушиб қолганидан мамнун. Мамлакат бошига жуда мушкул ва оғир кунлар тушган шундай бир пайтда ўзининг маҳбуслар лагерида бўлишини тасаввур этолмайди. Борди-ю, станцияда ўша олтин тасодиф рўй бермаса, ҳозир лагерда ўтирган бўлса нима қиласди? Албатта «фронтта юборинг!» деб ариза берган бўларди. Лекин рухсат этишармаси? Ана шу даҳшатли савол ичидан муздек изгирин ўтгандек қалбини ҳувиллатиб юборди. Йўқ, дейишса, унда нима қиласди? Қийналарди, ёнарди, изтироб чекарди, балки ёлворарди — бошқа нима ҳам қила оларди. Ҳозир ўша лагерларда жонини қурбон бериш иштиёқи билан ёниб ётган, ариза устига ариза ёзаётганлар каммикин?

Йўқ, нотўғри йўл билан бўлса ҳам Содиқ ўз ўрнини топди. Унинг жойи шу ерда, шу ўқлар чақнаб, миналар нортлаётган, ҳар лаҳза ўлим совуқ ел уфуриб турган муқаддас ерда, шу окоп, шу ертўлада. Душман унинг мурдаси устидан босибгина бу ёққа ўтади. Агар у душманга бефарқ қараса, ўз муқаддас Ватани учун жон тикмаса, ўзи ўқ узиб, ўзи ҳимоя қилмаса, бошқалар ҳам шундай қилмаса, унда юрт-эл тақдиди нима бўлади! Йўқ! Буни у миясига сидира олмайди. Аргамчига қил қувват, дейдилар. У ана шу душман томогидан хиша бўғадиган йўгон, бақувват арқоннинг ингичка бир қили. Бу билан у фахрланади ва охирги нафасигача шундай бўлиб қолади.

Содиқ ана шундай эзгу фикрлар оғушида мамнун бўлиб милтигини тозалаб ўтирап экан, бирдан немис замбараклари ўқ ёғдириб қолди. Ертўланинг чеккаларидан шувиллаб тупроқ тўкилди, устунга илиб қўйилган котелок тарақлаб тушиб кетди, аллақаер қирсиллаб, нимадир шувиллади. Унинг ёнида ўтирган жангчилар

бундай вақтда қилинадиган одат бўйича, мильтигини олиб окопларига югурдилар. Гарчаңд бу «зилзила» Содиққа янгилик бўлмаса ҳам, шошиб қолди. Чунки у мильтигини қисмларга бўлиб ташлаб, ҳафсала билан тозалаб ўтиради. Йигиштириш учун вақт керак эди. Шундай бўлса ҳам, «автоматчилари дарров босиб келиб қола қоладими, ҳозирча менинг ишим йўқ-ку» деб ўзига далда берди ва зуд билан мильтигини йигиштиришга киришди. Шошганидан манглайи ва яшалоқ бурунлари паррагида майдага тер зарралари пайдо бўлиб, ўз окопига етиб борганда бўлинма командири уни суршириб турган эди.

— Узр, ўртоқ командир! Мен шу ердаман! — дея қўлидаги мильтигини окоп брустверига қўйиб, кўзини снарядлар вагиллаб чиқиб келаётган томонга тиқди. Кейин бизнинг артиллерия жавоб қайтарди. Шундай қилиб тўпчилар дуэли бошланиб кетди. Икки томоннинг снарядлари ўртада ётган ўқчи, бронтешар, кузатувчиларнинг устидан ҳуштак чалиб ўтар, бўғиқ гумбурали асабга тегиб, тутун аралашган чанги ер бағирлаб сузуб юради. Нима учундир, бизнинг тўпчилар отишни сурайтириб бориб тўхтатди.

— Хайлага кўчди! — деб қўйди Содиқ ёнидаги гўлабирдан келган отделение командири Зубенко.

— Ким? — тушунмасдан сўради Содиқ.

— Ҳозир кўрасиз.

Содиқ «нимани кўрар эканман» деб турганда уларниң окопини миномёт шунаقا ўққа тутиб қолдики, у бу яқин орада бунақасини кўрмаган эди.

— Ўзларингни четта олинглар! — деб бақирди Зубенко ва отделениедан битта кузатувчи қўйиб, ўзи ҳам яширинди. Улар узоқ кутди. Лекин немис миномёти ҳамон тинмас эди. Жангчиларнинг асабига тега бошлиди. Содиқ ҳам чидолмади:

— Бизнинг артиллерия нима қиляпти, жавоб қайтармайдими?

— Бояги дуэлдаёқ қирилиб битди шекилли, — гўлдиради унинг ёнида мильтигини чоти орасига олиб ўтирган бири.

— Сабр! Жангда ҳам сабр керак, — деди Зубенко ва нима учундир осмонга қараб қўйди. — Сабр қилган ютади. Ҳозир ҳаммаси маълум бўлади.

Командирига ҳурмат юзасидан индашмади. Чунки Зубенко бундан аввал ҳам жанг кўрган, бу орада госпиталда ётиб чиққан, ўз ишининг маромини биладиган тадбиркор эди. Чиндан ҳам салдан кейин «ҳаммаси

маълум бўлди». Немис танклар билан атакага кўчганда тўпчилар шунаقا ўққа тутиб бердики, «қирилиб битди шекилли» деган жангчи қизарип қолди. Бирорта танк олдинги қаторга етиб келолмади, уч-тўрттаси майдонда дабдаласи чиққанича қолди, қолгани қайтди. Лекин бояги миномёт ҳамон жангчиларни бош кўтартирмас эди. Кичик-кичик пауза қилиб «методик» ўққа тутарди.

— Бу сой томонда! — деди Зубенко миналарнинг учишига қулоқ солиб, — пана жойга ўрнашиб олганга ўхшайди. Лекин узоқда эмас.

Содиқ унинг гапини синамоқчи бўлгандек портлаётган миналарга қулоқ солиб, қаноат ҳосил қилгандек бўлди.

— Борди-ю, шуни ов қиласак нима бўлади? Окопда биқина бериб моголлаб кетдик-ку.

— Жонга тегиб кетди деяверинг, — бу Содиқ билан ўрмонда илк бор учрашганда уларни суршириавериб, бир дўстидан «онанг терговхонада туққаними?» деб таъна эшигтан жангчи — Шубин эди. У сўнгги вақтда ўша «беодоблигини» ювмоқчи бўлгандек ўзини Содиққа яқин тутиб юради. Окоп қазиса ёнидан жой кўрсатади, бир ертўлада туради.

— Қандай ов қиласиз? — қизиқди Зубенко.

— Бўлмаса минаси тамом бўлгунича... — деб Содиқ гап бошлиган эди, Шубин илиб кетди:

— Ё ўзимиз тамом бўлгунимизча бурнимиз билан ер титамизим?

Миналар борган сари уларнинг окопи ёнига яқинлашиб келар, ерга тегар-тегмас портлаб, кўм-кўк ерда қопқора дое қолдирарди. Ҳаммадан ҳам уларнинг чийиллаб келиб, қўнишга жой қидираётган қущдек бир лаҳза лапанглаб туриши қизиқ эди. Агар у кишига зарар отказмаса, учишини томоша қилиш мумкин эди. Бирдан ана шундай чийиллаган минадан биттаси уларнинг окопи тепасида лапанглаб туриб пастта шўнгиди, сал нарига тушиб, уларнинг устига тупроқ сочди. Зубенко бўйнига тушган майда кесакларни териб олар экан:

— Майли, боринг, лаънати ҳали-бери акиллашини қўядиганга ўхшамайди, — деди ва взвод командиридан рухсат олиб берди. Ташиббуснинг нималигини яхши биладиган взвод командири:

— Ким-ким боради? — деди.

— Мен, — деди Содиқ. У сўзини тутатмай Шубин ҳам:

— Мен! — деди. Гўлабирдан келган жангчи: «Мен ҳам!» деган эди, командир кулди:

— Бу ерда ким қолади? Ёғочга каска илиб қўямизми?
Командир Содиқ билан Шубинга рухсат бериб, муваффақият тилади:

— Эҳтиёт бўлинглар! Бу ерда ҳам ҳали қиласиган ишинглар бор.

— Менга қара, Шубин, — деди Содиқ сал четта чиқишилари билан. — Менинг бошимга бир фикр келди. Шунга сен нима дейсан?

— Хўш?

— Мақсад ўша олти қувурли миномётининг қаердагини билиб, бу ёгини артиллерияга қўйиб беришми ёки сафдан чиқаришми?

— Уддаласак сафдан чиқарган яхши-я!

— Албатта, тўппа-тўгри бориб бўлмайди. Бир ҳийла ишлатсак.

— Ҳийла?

— Ҳа. Биримиз немис, биримиз рус бўламиш.

Шубин тушунмади:

— Қандай қилиб?

— Кейин айтаман! Сен олдин менга маслаҳат берчи, қаердан немис формасини топса бўлади?

— Бунисини билмадим, — ўйлаб қолди Шубин, кейин бирдан яшнаб кетди. — Агар кечаги асирини жўнатмаган бўлсалар...

Шундай пайтда бўладиган одатдаги чаққонлик билан Содиқ: «Бу ақлингга балли! Аслида Афлотунсану, ҳеч ким тан олмайди, холос!» — деганича чопиб кетди. Тўгри разведкачиларга борди, улардан асирининг қаердагини билди. У штабга кирганда немис асирини олиб чиқиб келаётган эканлар.

— Шунинг формаси менга керак эди, — деди у штаб бошлигига ва мақсадини айтиб берди. Содиқнинг режаси қизиқчиликка ўхшаб, штаб бошлигининг кулгисини қистатди. Лекин у «ишончи бордирки, дадил киришяпти» деган фикрга келди.

— Этнидан ечиб оласизми? Ирганмайсизми? — қўли ифлос нарсага тегиб кетган кишидек ижирганиб деди штаб бошлиги.

— Зарур бўлгандан кейин илож қанча! Кишилардори бўлади деб илоннинг қусугини ютган экан.

Штаб бошлиги бу жўяли жавобдан яна кулди:

— Урушгача ким бўлгансиз?

Содиқнинг юраги орқасига тортиб кетди.

— Ўқитувчи, — бўшашиб деди у.

— Циркда қизиқчи экансизми дебман.

Суҳбатнинг бунчалик енгил тутаганидан ҳурсанд Со-диқ индамай қўя қолди. Чиқиб кетаётган ерида бирдан тўхтатилган немис нима гаплигига тушунмай, кўзи олмакесак терарди. Ўзидан кўзини узмай турган Содиқдан хавотирда эди. Ваҳоланки, Содиқ унинг ўзини эмас, эгнидаги кийимини кўздан кечираётган эди, кимга сигади: менгами — Шубингами?

— Майли, олинг! Лекин қайтиб бериш шарти билан.

— Омонлик бўлса!

— Омонлик бўлишига ишонмайсизми? — бирдан ажабланди штаб бошлиги кулгисини йигиб.

— Ишончсиз курашиб бўладими, ўртоқ капитан!

— Албатта, йўқ!

Немиснинг ихтиёри ўзига ўтганини билган Содиқ унга орқасидан юриш ишорасини қилди. Қўшни хонага олиб чиқиб, ечинтириди. Содиқ кутмагандан немис дир-дир титраб, ялингансимон алланималар гапира бошлади.

— Ҳа, лаънати, бунча титрайсан, музда ўтирибсанми, қаддингни кўтар, — деди у кителини қўлидан олиб бир четта қўяр экан. Танк орқасидан келаёттанингда жуда бошқача кеккаясан-ку! Жонинг шунаقا ширинми! Қўрқма, биз одам емаймиз, одамхўр! Қани шимни ҳам чиқар!

Содиқ немис формасини қўлтигига қисганича Шубиннинг олдига келди:

— Мана бу ёги бўлди! Энди ким кияди? Ўзим киярдим-ку, қорамагизлигим халақит беради, фрицнинг менга ўхшагани бўлмаса керак, гумонсираб қолмасин. Яхшиси сен кий, ҳар ҳолда ўхшашлигинг бор.

— Гапирма! Унга ит ўхшасин! — Шубиннинг зардаси қайнади.

— Ўзинг эмас, афтинг ўхшайди, — ҳазилга олди Содиқ. Барibir Шубин ён босмас эди:

— Афтим ҳам ўхшамайди!

Содиқ қараса, Шубиннинг чиндан жаҳли чиқяпти:

— Майли, ўзим кияман бўлмаса, — деди.

— Кийишга-ку кияман, лекин ўхшатмагин-да, — бўшашибди Шубин.

— Ҳа, майли, ўхшамайсан, сира ҳам ўхшамайсан.

— Албатта, сира ҳам ўхшамайман.

Болаларча бу тортишув Содиқнинг кулгисини қистатган бўлса ҳам, лабини тишлаб, ўзини босди. Лекин Шубин ҳамон тийилмас эди:

— Ростини айтами, бурнинг фрицнигига ўхшайди десанг, кесиб ташлашга тайёрман. Бунақа буруннинг боридан йўги яхши! Шу формасини

ҳам ўлганимнинг кунидан кийяпман, бўлмаса-чи, теккан қўлимни уч марта совунлаб ювиб ташлайман. Фашист одамми! Ҳайвон ундан афзал. Ҳатто тегмасанг ваҳший ҳайвон ҳам сенга даф қилмайди, ёнингдан индамай ўтиб кетади, овчи бўлганман, биламан. Бу ифлос-чи, эшигингни очмасанг, турмини бузади, уйга киритмасанг, ўт қўяди. Тавба, шуларни ҳам одам боласи туққанми?

— Бўлмасам-чи.

— Ишонмайман, худо ҳаққи, ишонмайман!

— Гап туққанда эмас, дўстим, тарбия қилганда. Тарбия эгрини тўгри қилгандек, тўгрини майиштириб кетиши ҳам мумкин.

— ҳей, ўша тарбиячисини...

— Ҳа, балли, энди ўзингга келдинг. Айб ўша тарбиячисида. Бўлмаса қайси онаизор ўз боласини ёмон бўлсин дейди. Ким онасининг қорнидан бомба қучоқлаб, автомат ушлаб тушибди!

Содиқнинг кўз олдига ўз меҳрибон онаси — «жон болам хола» келиб кетди. У ҳамма оналарни ўзиникига қиёс этар, ўзиникидек мўмину муштипар деб фараз этарди. Ҳозир қаерда ўтирганикин? Содиқ жим бўлиб кетганидан хавотирдамасмикин? Содиқ неча марта унга хат ёзмоқчи бўлади-ю, тагин бирорта галамис изига тушиб қолишидан чўчиди. «Сал ўзимни тутиб, сугим қотсин-чи», деб орқага ташлайди.

— Жуда ярашди, — деди Содиқ Шубин немис формасини кийиб бўлгач. Унга эриш кўриниб бўйини сал бир томонга этиб, кўзини қисган эди, Содиқ дарров гапини бурди:

— Ҳазил! Энди қиладиган ишингни биласан-а? Мана бу автоматни қорнингга тираоб ол, гўё мени асир олгансану, ҳайдаб келяпсан. Гут? Гутми? Қани бўл!

Улар то маълум ергача биқинишиб, атрофни қузатиб боришиди. Ҳамон отишма тўхтамасди. Энди осмонга самолётлар ҳам чиққан. Аллақаерга яширинган зенит тўпларининг ўқлари осмонда гуп-гуп ёрилади. Қаердадир станокли пулемёт сидирғасига ўқ узиб қолади автомат тариллайди, тўплар гумбурлайди.

Содиқ билан Шубин бир қанча жойгача индамай боришиди. Фақат оёқлари остида эзилаётган сариқ ўтларнинг шитир-шитири ва қўллари билан ёриб ўтаётган майда новдаларнинг шивир-шивири эшитиларди. Фронт анча четда қолди. Энди тўплар овози бўғиқ ва ер остидан келаётгандек эшитилади.

— Четлаб кетиб қолмадикми? — деди Шубин бир вақт.

— Ҳозир! — Содиқ югуриб бориб бир тепага чиқди, ундан ҳеч нарса кўрмади шекилли, дараҳтга тирмашиди. Унинг енгил чиқиб кетаётганини кўрган Шубин тегишиди:

— Мушук бўлиб кетинг-е!

— Керак бўлгандан кейин мушук бўлиб тармашмай, ит бўлиб олишмай нима иложимиз бор — деди дараҳтдан тушиб келиб ва бошлаб кетди. — Сал четта ўтибмиз, Лаънати ҳалиям отиб ётиби.

— Ўқи тамом бўлмабдими! — кулиб қўйди Шубин. Унинг ёдига окопдаги сұхбат тушган эди.

— Ҳозирча тамом қилмай, отиб тургани дуруст, бўлмаса ориентировкани йўқотиб қўямиз.

— Ундай бўлса, қани товонингизни мойланг, тезлатиш, дўстларга жабр бўлиб кетди.

Яна бир оз юришгач, тахмин қилинган ерга чиқишиди. Улар полкига ҳужум қилаётган немис қисмининг сўл қаноти шу ер бўлиши керак эди. Кузатиш буни тасдиқлади.

— Топган жойини қара, Шубин, буюртма-я! Осмондан келиб қарамасанг, топиб бўлибсан, артилеријамизнинг қийналганича ҳам бор экан. Ҳовонча-я, ҳовонча! — деди Содиқ Шубинни ёнига чақириб. Чиндан ҳам немис миномётчилари қулай жойда эди. Лекин улар ҳозир, нима учундир, ўқ узмай турарди. Содиқнинг мақтаганини эшилган, ўз позициясининг жуда қулай эканини кўз-кўз қилаётгандек бирдан ҳаракатга келиб қолишиди. Сал орқароқда телефон трубкасини қулогидан қўймай турган биттасининг алланималар деб берган буйруги ва бир қўлини кўтариб силташидан кейин ёнма-ён қўйилган миномётларнинг учаласи ҳам баравар ўқ узди. Тошбуёнга ўхшаб миномёт қувурларидан кетма-кет чиқкан миналар вишиллаб кўкка тикка кўтарилиб, кейин олдинга интилиб шўнгиди, сал ўтмай пақир-пуқур ер қўпоргани эшитилди. Яна такрорланди. Яна...

Фронтда душманинг ўзини бамайлихотир тутишини ва ўқ узишини кўришдан даҳшатли нарса йўқ. Чунки ўзининг кучига ортиқча ишонганидай, қаршисидаги рақибини писанд қилмаганидагина, у шундай иш тутади.

Режа билан кетма-кет отилаётган миналар ўзининг бошига ёғилаётгандек, Содиқ ортиқ чида буролмади. Ёнида кузатиб турган Шубиннинг ҳам кўзида ўт ёнарди.

— Шубин, — деди Содиқ унга ўғирилиб, — қани бўл,

мени олдингта сол! Ҳайда! Тўйри миномётга ҳайда! Лекин ўзингни тут! Қигтай хато ҳам иккаламизнинг бошимизни ейди.

Этнидаги немис формасини ирганиб кўздан кечирган Шубин юзини буриштириди:

— Шуроль менга ёқмаяпти-да, Содик, удаломайман. Кел, сал нарироққача эмаклаб бориб, тўгри ўқ узварейлик.

— Йўқ! — қатъий қаршилик билдириди Содик.— Шу ергача келдикми, бу ёғига ҳам тавакkal қиласиз. Тўртбешта расчётини ўққа тутган билан иш битмайди, ўрнига бошқаси ўтади.

— Артиллерия бор-ку!

— Артиллерия! Артиллерия дейдиган бўлсак, ҳозироқ орқамизга қайтиб, хабар қилишимиз мумкин. Лекин ўшангача булар жойида турадими, кўчиб қолса нима бўлади? Кел, қўй, дўстим, битиб турган ишни орқага сурма! Қани, бўл, автоматингни қорнингта тира! Мен кетдим. Маслаҳат бояги!

Содик «келишдикми?» дегандек, орқасига бир қараб, ёқасининг тутмачасини ечди, бошидан пилоткасини олиб чўнтағига тиқди, гўё асир қиёфасига кирди.

— Мана буни ҳам осиб ол. Ўлжанг!— деди у автоматини узатиб, кейин беш-олти қадам қорни билан сурилиб бориб аста турди, қўлини баланд кўтарганича юриб кетди. Роли ёқмаган Шубин ноилож қолиб, кетидан автоматини ўқталиб йўлга тушди.

Содикнинг бир нарсадан қаттиқ хавотири бор эди: немислар шошиб қолиб ёки орқадаги «немис» Шубинни кўрмай қолиб, бирдан ўқ узиб юборса борми! Лекин бошқа бир томондан кўнгли тўқ эди: уруш бошлангандан бери узлуксиз олга юравериб, кибри ҳавога берилган немис, чекинавериб гўё жанг жонига тегиб кетган «руслар»нинг бунчалик ҳийла ишлатишига ишонмаслиги мумкин. Унинг наздида гўё совет аскарларининг қаршилик кўрсатгиси йўқ, фақат коммунист командирлар ва комиссарларнинг зўри билан бунга мажбур бўлмоқда. Бу қаршилик ҳам гўё узоққа бормайди.

Содик ўз позициясида бамайлихотир иш кўраётган душманни илк бор қуриши эди. Шунинг учун бўлса керак, уларга очиқ-ойдин кўзи тушиши билан эти жимирлаб, беихтиёр бораётган кишидек кўнгли алланечук бўлиб кетди. У мўлжаллаган ергача ўзини тутолмай қолиб, ишнинг пачаваси чиқишидан қаттиқ қўрқар эди. Ана шунда у фавқулодда бир куч билан ўзини босиб,

кўнглида: «Содик, бу умрингнинг синови, йигит бўлсанг ўзингни тут. Ё устидан ё остидан. Яшашни-ку билардинг, зарур пайтда уdda lab ўла билиш ҳам бир санъат» — деди то, қадамини дадиллаштириди. Лекин бу дадиллик эҳтиёт-сизлик эканини, душман пайқаб қолиб, шубҳага тушиши чумкинлигини фаҳмлади-ю, яна дарров ўзини «тақдиридин нолиб» бораётган ҳарбий асир ҳолатига солиб олди, қўлларини шалвиратиб баландроқ кўтарди. Аммо энди иккот кўрина бошлаган немислардан кўзини узмас, мўлжалланган ерга етгунча зарурат тугилиб қолса ўзини қўйқа олиш, қандай қаршилик кўрсатишни кўнглидан утказиб, ён атрофини кузатиб борарди.

Шубин эса, асабий бир сергаклик билан автоматини қорнига тираб, уни ҳайдаб борар, «ҳайдаб бораётган асири»дан кўра, кўзи немисларда эди. Содикнинг «Сен ўзингни тут, икки кўзинг менда бўласин, иложини қилолсанг, мамнун одамдай сал кулиб тур, мабодо немис дурбиндан қараб қолса, гумонсирамасин!» деганини ҳозир унтутиб бўлган эди. Гўё у оддида ҳамма нарсадан умидини узгандек хомуш бош эгиб, лапанглаб, баъзан туртиниб-суртиниб бораётган Содикни кўрмас эди. Содик буни пайқагандек турқини бузмасдан, лаб учиди аста шинварлади:

— Шубин, ўзингни қувноқроқ тут!

Ана шундагина Шубин ҳайдаб кетаётган «асири»ни соchlари ўсган, ўртаси чуқур бўйини, шалпанг қулогини кўрди. «Нега қулогининг шалпанглигини аввал пайқамаган эканман? Ё ҳозир кўзимга шунаقا кўриняптими?», деб қўйди кўнглида Шубин. Шу маҳалда эсига шунаقا бўлмагур нарсалар келганидан ўзи ажабланиб, сал жилмайиб қўйди. «Йўқ,— деди кейин ўзига ўзи,— ҳозир бундай бўлмагур нарсаларни ўйлайдиган пайтимас, бутун диққатим шу қаршидаги немисда бўлиши керак. Ҳа, ростанам, ҳали ўз вақтида Содикнинг автоматини ўзига беришим зарур-а! Яна ёдимдан чиқиб қолмасайди! Йўқ, нега эсимдан чиқсан, асосий вазифамдан бири шу-ку! У ёрдамлашмаса бир ўзим ёлгизлик қилиб қоламан. Ҳа, шу пайтда Содик нимани ўйлаб кетаётганикин? Бирдан немис ўқ узиб қолса бошлаб уни майиб қиласи-я! Йўқ, унга тегмаслиги керак, мен шундай чаққонлик қилишим керакки, у зарар топмасин. Унинг юраги увшашётганмикин? Увшаса керак. Ҳар ҳолда қўлида қуроли йўқ. Қурол кишига катта даётда. Йўқ, юраги увшаса керак, увшаса, чўчиса, немисни пайқаши билан «бўлди, қани энди қайтдик, жуда ноқулай жойда

экан, артиллерияга айтсак, ўзи боплади!» демасмиди! Мен сал ишора қилганимда ҳам унамади. Демак ўзига ишончи зўр. Бу ишончмикин ёки душманга нафратмикин? Киши душмандан қаттиқ нафратланса, кўзига ҳатто ўлим кўринмайди, дейишади. Шу жуда тўгри. Буни ўзимдан қиёс қилсан бўлади. Агар немис менинг болачақамни кўчада сарсон қилиб, ўз кучим билан тикилаган хатамни ёндириб ташламаганида, балки ундан бунчалик нафратланиб, дарғазаб бўлиб, мана бундай қалтис ишга рози бўлмаган бўлар эдим. Бундай десам, Содиққа қандай алам ўтган? Унинг юрти узоқда, бола-чақаси тинч-ку. Йўқ, юрти узоқлиги тўгри, лекин оиласи тинч эмас. Шу немис туфайли тинчлиги бузилган. Ҳаловати кетган. Демак унинг ҳам дарди бор. У узоқдаги уйига ўт қўядиган, оқ соч онасини қон йиглатадиган фашистнинг қўлини шу ерда, худди шу рус ерида узиб ташламоқчи!

Шубинчувалиб кетган ўйи билан бўлиб, бундоқ қараса, Содиқ анча узоқлашиб кетиб қолиби. «У бунча чопади, немис қочиб кетаётгани йўқ-ку! Ё асаби бардош беролмай қолишидан қўрқяптими? Йўғ-е!» деб кўнглидан ўтказди, немис уни ёлғиз пайқаб, бирдан ўққа тутиб қоладигандек қадамини тезлатиб, етиб олди.

— Ана, биттаси бизни пайқади!— деди Шубин салдан кейин.

— Кўриб турибман!

Содиқ немиснинг бунчалик кеч пайқаганидан хурсанд эмас эди. Бирортаси шошиб қолиб, ваҳима кўтариши мумкин эди. Йўқ, ундей бўлиб чиқмади. Ҳаммадан аввал пайқагани югуриб бориб, телефон трубкасини қулогидан қўймай, минадан бўшаган темир қутилар устида ўтирган офицерга хабар берди. У бир лаҳзагина трубкани қулогидан узоқлатиб, дурбинини қўлига олди, бош яланг, ёқавайрон, ҳолдан тойгандек гандираклаб келаётган «асир»га қаради. Унинг орқасида мамнуният билан автоматини қорнига тираб келаётган «немис автомат-чисини» кўриб, бир зумда юзига табассум сочили. Хабар берган солдат опроқ тишларини кўрсатиб, нималардир деди. Бу орада бошқалари ҳам пайқаб, «қани, берироқ келсин-чи, бу қанақа коммунист экан, бошида шохи бормикин?» дегандек мўлтиллашиб, турган ерларида қотиб қолишиди. Содиққа шу керак эди. У дарров уларни санаб чиқди. Дурбинли офицерини алоҳида назардан ўтказди. Худди шу вақтнинг ўзида, мабодо улар чекингудек бўлса, қайси томонга қочишларини ҳам тахмин қилиб қўйди. У Шубин билан келишиб қўйган

шартига кўра, муккалаб кетган кишидек бир ҳаракат қилди. Шу лаҳзада қиладиган ишини хаёлидан қочирмай келаётган Шубин, фавқулодда бир эпчиллик билан қўлидаги автоматни унга иргитди ва ўзи ёнидаги «ўлжа» автоматта ёпищди.

Эстафетада қўлига калтакча тегиши билан бирдан чопишини теззатган чопқирдек, Содиқ автоматни илиб олган замон ўт очди. Кутимаган бу ҳодиса немис миномётчиларининг бир нечтасини турган еридаётк ер тишмиди, қочишига ултурганини эса, ўқ қувиб етди. Содиқ минтиқдан уншонга олиб отишга ўрганиб қолганиданми, автомат қўлига тегиши билан олдинга ташланиб, бир тўнка устига автоматини қўйиб ўқ ёғдирмоқда эди. Ундан сал чаңда Шубин тик турганича ўқ сочар эди. Содиқ атрофга қараб, оёқ устида бирорта ҳам немис қолмаганини кўрди-ю, олдинга югуриб кетди. Лекин нимага юрганини ўзи ҳам билмади, осмонга оғзини очиб турган миномётлар олдига бориб тўхтаб қолди. Унинг орқасидан етиб келган Шубин «энди бу ёғи нима бўлади?» дегандек, Содиқдан кўзини олмасди. Кутимаган муваффақият уларни шошириб қўйган эди. Ахир немисни битта ўқ узишига қўймаслик, енгил гапми?

— Қани сен атрофни кузатиб тур!— деганича Содиқ немис солдатлари ёрдамга келишини гумон қилган томондаги тепаликка югуриб чиқиб кетди, разведкачилардагина бўладиган зийраклик ва қувлик билан атрофга кўз ташлади. Бу ёқдан хотиржам бўлди шекилли, Шубинга:

— Қани, миномётларини ишдан чиқар. Шундай қилганини, бирортасидан отиб бўлмасин!— деди ва ўзи ўша орда кузаттанича қолди.

Дўстининг ишонч билан берган буйругидан гайратлашиб кетган Шубин бошлаб миномётларнинг узоқлик ва отиш бурчагини белгилайдиган асбобларини мажақлаб ташлади, кейин ўзини ағдариб, мумкин бўлганича пачаклади, синдириди-ю, «тағин нима қолди!» дегандек орқасига қараб, ётган ерида Содиқни нишонга олаётган немисга бирдан кўзи тушиб қолди, «қоч, Содиқ!» деб уни тоҳлантиргунича бўлмай ўқ унинг ўзини оёқдан ийқитди. Ўқ товуши балан ҳушёр тортган Содиқ ёнига ўгирилиб, этилганича қочиб кетаётган немисни кўрди. Турган жойида ўқ узиб қўя қолиш ўрнига, нима учундир Содиқ уни қувиб кетди. Бутун жони фақат бўйнида, бўйнини яширса бошқа ерига теккан ўқдан зиён кўрмайдигандек, бўйнини икки елкаси орасига қисиб олган фрип пилдир-

лаб борарди. Содиқ эса, бўрига ташланган чўпон итидек қувар, ўқ узиш хаёлига ҳам келмас эди. У энди қувиб етиб, орқасидан ёқасига чангалини солай деганда немис ўзини таппа ерга ташлаб, ағдарилди-да, унга ўқ узди. Ўқ Содиқнинг шундоқ қулоги остидан шангиллаб ўтиб кетди. Қўрқув аралаша нафратдан даргазаб Содиқ чопиб кела туриб унинг тўппонча ушлаган қўлига бирни тепди. Тўппонча учиб кетди. Немиснинг қўли оғриди шекилли, бўғилганга ўхшаш бир овоз чиқариб, жон ҳолатда оғзига ўша қўлини тиқди. Лекин қаршисидаги қора терга тушиб, ҳаллослаб турган қорамагиз совет жангчиси унга қўлининг оғриғидан ҳам даҳшатли кўриниб кетди. У, қўл экан-ку, ўзини сафдан чиқариши мумкин эди. Қўрқув ичида буни фаҳмлаган немис оғриқни унутиб, ётган ерида иккала қўлини барала кўтарди.

— Даюс, аҳволинг шу экан-ку, ўқ узиб нима қилардинг, — деди энтикиб Содиқ ва аламдан титраб биқинига бирни тепди. Немис ўзининг томири тортишгандек буришгиреб, «хиқ» этиб қўйди, лекин қинидан чиқиб кетай деб чақчайиб турган кўзини ундан олмас эди. Содиқ қаёққа юришини автоматининг уни билан кўрсатиб:

— Тур тўнгиз, олдимга туш!! — деди.

Немис, иштонига булғатиб қўйиб, онасининг шапатасини юрак ўйноқилик билан кутаётган гўдақдек кўзи жавдираб, одинга туцди. У шу маҳал, Содиқ отиб ташламасликка ваъда берса, ит бўлиб акиллашга, чўчқа бўлиб чийиллашга тайёр кўринарди.

Содиқ уни олдига солиб, Шубиннинг ҳузурига келганда у ўқ теккан ярасини боғламоқда эди. Немис «мана энди, мени унинг кўз олдида отади! Ёки унинг ўзига оттиармикин?» дегандек жуда эсанкираб қолди. У Содиқнинг:

— Кўрдингми, ифлос, қилган ишингни? Онангнинг ҳақи бормиди унда! — деганга тушунмай гоҳ унга, гоҳ бармоқлари қон Шубинга кўзини лўқ қиласди.

Содиқ, немиснинг ўзидан нарироқда орқасини ўгиртириб қўйиб, Шубиннинг ярасидан хабар олмоқчи бўлган эди, немис «мени отгани тўғрилайпти» деб, бағиллаб оёги остига ўзини ташлади, улар билмаган тилда шафқат сўради, йиғлади, ёлворди.

— Ҳолинг шу экан-ку, ифлос, тагин аслзодалик, қаҳрамонлик даъво қиласан. Ўтир бўлмаса, мен унинг ярасидан хабар олай, — деди Содиқ ва Шубиннинг ҳолини сўраб, ярасини боғлашга ёрдамлашди, қўлидан ушлаб тургизди.

— Уҳ! — деди Шубин оёгини босмоқчи бўлиб. — Ишим чатоқ, юриб бўлмайди.

— Хотиржам бўл, сени юргизмаймиз, олиб кетамиз, деди Содиқ ва немисга ўгирилди — қани, жаноб олий прўқ, бир эшаклик қилинг, — кейин Шубинга қаради. — Йўнга опич! Олиб боради, олиб бормасин-чи... Бекорга уни қувиб, ушлаб келдимми!

Фриц Содиқнинг ишорасини тушуниб, тирик қолишинга кўзи етиб, қандайдир миннатдор боққанича елкасишиб Шубинга тутди.

— Тортинма, — деди Содиқ ийманаётган Шубинга, — опининг шунча бегуноҳ кишиларимизни қонга ботирганди, бир марта эшак қилиб минсанг минибсан-да!

Содиқ миномётчилар позициясидан чиқиб чакалак-торга кириб олгунча немислар билиб қолишидан, мабодо опинишга тўғри келса ёлгизлик қилиб қолишидан юраги шучиб борди. Бугун унинг баҳти ростакамига кулган ёкин. Ҳеч қандай ҳодиса рўй бермасдан етиб олди.

Уни қарши олган штаб бошлиги Шубинни опичлаб көләётган асир немис ефрейторини кўриб, тегишиди:

— Сопини ўзидан чиқарибсиз-ку!

Содиқнинг қисқача рапортини эшишиб янада қувонлиб кетди.

— Хилватга ўтиб, минабозлик қилиб ётган экан денг, о, аънатилар-е! Боплабсизлар!

Бу суҳбат устига чиқиб қолган полк комиссари уларнинг гапига бир оз қулоқ солиб, кўзойнаги тепасидан қарраб турди-да, кўзойнаги халақит бераётгандек, қўлига ўди, бир қулогининг орқасига ҳовучини қўйиб тинглади. Сўнгра мамнун термилганча бир қадам олдинга оғриб, Содиқнинг елкасига қўлини ташлади.

— Мана бу матонат! Мана буни маҳорат дейилади! Йалли, сизларга! Сизнинг ярангиз оғир эмасми! — деди кейин Шубинга. Уни тезда санбатта жўнатиш ҳақида фармойиш берди, самимий сўзлар билан кўнглини кўтарди. — Ишонаманки, сизларнинг бу қаҳрамонлигини ўзи қўмондонлик керагича тақдирлайди. Энди дам олинглар.

Шубинни носилкада санбатта олиб кетар эканлар, Содиқ анча ергача эргашиб борди. Ўзи соғ-саломат қолиб, у яралангани учун бир нима демоқчи бўларди-ю, нима деб гап бошлашни, тўғриси, нима дейишини билмас эди.

— Огайни, — деди у Шубиннинг қўли устига қўлини қўйиб, — мендан хафа бўлмайсан...

- Нимага?
- Лаънатининг сенга ўқ узганини айтмайсанми...
- Сенга отса яхши бўлармиди? — ўзини зўрлагандек кулади Шубин.
- Шундай бўлса ҳам... яхши бўлмади, — деди ийманиб Шубин.
- Борди-ю, нобуд бўлганимда нима қиласдинг? Бунинг отини жант дейдилар, ҳаёт-мамот жангги. Қурбон бўлишимиз ҳам мумкин. Ҳаммасини бўйнимизга олиб майдонга кирганмиз, дўстим. Бу ерда сенинг нима гуноҳинг бор!
- Шундайку-я... — иқрор бўлиб бўшашибди Содик.
- Лекин сен мени кечиришинг керак, Содик. Мен сенга бир беодоблик қилиб қўйганман.
- Беодоблик?
- Ҳа. Катта беодоблик. Биринчи марта учрашганимиз эсингизда борми?
- Ҳа, бор.
- Шунда сендан шубҳаланиб, саволлар берганман. Эсингдами?
- Тўғри қилгансан. Мана шеригим пачоқ чиқиб қолди-ку! — деди Содик хижолатомуз бир оҳангда.
- Шеригингни гапирма. У одамми! Қоши хунук эди! Ахир мен унимас, сени сўроқ қилгансан.
- Содик қараса, Шубин ўша қилган ишидан хижолатда. Жўрттага ҳазилга бурмоқчи бўлди:
- Сен ҳали ҳам ўшани эслаб юрибсанми? Менинг хаёлимдан ҳам кўтарилиб кетиби. Ўзи қачон бўлган эди?
- Биласанми, Содик, кишига ишонмаслиқдан ёмон нарса дунёда йўқ.
- Биламан! Жуда яхши биламан, дўстим, қалбинга ништар бўлиб ботади. — Содик ўзининг шубҳа ва туҳмат билан қамалганини эслаган эди.
- Ана шунинг учун ҳам сен мени кечиришинг керак.
- Аллақачон кечириб юборганиман.
- Менинг гўллигимни қара, келиб-келиб сендай одамдан шубҳа қилибман-а! Бу калламас мендаги, қовоқ, хом қовоқ.
- Ундай дема, Шубин, мен хафа бўламан. Қани ҳаммада ҳам сеникайдай бошу, юрак бўлса!
- Шундайми? Чинингми?
- Чиним!
- Икки ўртоқ ўпишиб хайрлашди.
- Содик унинг орқасидан узоқ қараб қолди.

318

• • •

Содик билан Шубиннинг шу қаҳрамонлигидан хабар топган фронт газетаси, мухбирини юбориб, Содик билан сұхбат уюштириди ва сувратини олиб кетди. Бир неча кундан кейин каттагина материал билан сурат босилиб чиқди. Гарчанд бу жантовар очерқда мухбир ўзидан ҳеч нима қўшиб-чатмаган, имкон борича бўлган воқеани ҳалоллик билан тасвирлаб берган бўлса ҳам, Содик ўзини аллавақтганча ноқулай сезиб юрди. Ҳаммадан ҳам сурати чиққанига хурсанд эмас эди. Фронт жантчи, командирларига ибрат қилиб босилган бу сурат Содик учун ёмонликка хизмат қилиши мумкин эди. Ахир Содик ўзининг қилган гуноҳини — қочоқ эканини бирор лаҳза чиқутмас, баъзан бу нарса қалбини исқанжага олиб эзарди. Борди-ю, унинг қочганидан хабар топишган бўлиб, қидирив эълон қилинган, ўша қидирувчилар қўлига шу сурат тушиб қолса борми!

Содик ана шуларни ўйлаб беш-олти кун қаттиқ безовталаниб юрди. Мухбирнинг илтимосини астойдил рад ўтиб туриб олмаганига ачинди. Ахир, ийқ, керак эмас, деб оёғини қаттиқ тираб турганда зўрлаб суратга олмас ҳоли-ку. Тўғри, камтарлик қилган кишидек бўйин товлади. «Шубин тузалиб чиққанда бирга оларсиз. Иккаламиз борганимиз» деб баҳоналар кўрсатди, суратга тушишини ёмон кўришини ҳам айтди, мухбир кўнгандай бўлган ҳам ҳоли-ю, полк комиссари кириб қолиб, ишни катта қилиб юборди:

— Албатта сурати билан беринг, бу кичкина иш эмас. Қандай жанг қилишни бошқалар ўрганишсин! — деб олоҳида таъкиддади. Ноилож қолган мухбир «айб менда эмас, комиссарингиз илтимоси» дегандай аппаратини тўғрилади. Содик ҳам ичидан зир кеттанича бир нарса дөёлмади. Мана ўша сурат газетада. Кичиккина бўлса ҳам майли экан, каттагина. Яна бирар тиниқ чиқибди!

Содикнинг ўйқуси қочиб ташвишланганича ҳам борди.

Уни бир маҳал тергов қилган Чуханов ана шу дивизиянинг оператив группасида эди. Уруш бошланиб, фронтда унинг касбидаги кишиларга ҳам зарурат тутилганда сафарбар қилинган ва бир қанча вақтдан бери шу ерда юди. У эрталаб нонуштадан туриши билан унинг ҳазилкай ўртоқларидан бири:

— Элатингизнинг қаҳрамонлиги билан табриклаймиз, ўртоқ Чуханов! — деб тегищи, қўярда-қўймай қўлини олиб сиқди.

319

— Қанақа элат? — бепарвогина сўради у.

— Ахир ўзбекистонликмисиз? Мана, марҳамат, элatingiz билан танишувингиз мумкин!

Ҳазилкаш дўсти артистона ҳаракат билан газетани унга узатди. Чуханов газетанинг учинчи бетидаги Содик нинг суратини кўрди-ю, таниш одамини учраттандай бирдан юзи ёришиб кетди. Лекин қандай таниш эканини ҳадеганда хотирлаб ололмади. Унинг қувонганини кўрган ҳазилкаш ўртоги яна тегишидди:

— Таниш ҳам чиқиб қолдими? Демак, яримтага эрийсиз. Шу бутун кечқурун столга қўясиз, ё ҳозир ташкил қилиб юборасизми?

Чуханов индамади. У кўнгилсиз бир нарсани эслагандек юзидаги табассум пардаси туширилаётган саҳнадек йигиштирила бошлади. Унинг бит кўзлари бир нуқтага қадалиб, сочсиз кенг пешонаси йилтиллади. У Содикни танигандек бўлди. «Наҳотки у? У қандай қилиб фронтга тушиб қолади? Йўқ, у эмас. Бирор ўхшашидир» деб ўйлади Чуханов ва суратга яна тикилиб қаради. Ўзидан узоқроқ тутиб қаради. «Йўқ, худди ўшанинг ўзи!»

Бу сурат унга қизиқ бир жумбоқ бўлди. Ҳазилкаш ўртогидан бир амаллаб қутулиб, ўзига ажратилган хонага кирди. Очеркни ўқиб чиқди. Суратни яна қаршисига қўйиб мулоҳаза юритди, тагига етолмади. Совет ҳокимиyyatiдан дакки еган Содикдек бир одамнинг бунчалик матонат билан жанг қилишига, оддий тўқнашув пайтида эмас, балки ўз хоҳиши билан талаб этиб бориб қаҳрамонлик кўрсатишига Чухановнинг ақли бовар қилмас эди. Ахир бундай мардлик фронтда ҳар куни содир бўлавермайди. Очеркка кўз югуриб туриб, полк комиссарининг у тўғрида айттан сўзини ўқиди: «Она-Ватанини жону дилидан севган кишигини, душманга қаҳру-газаб билан тўлиб-тошган жангчигина бундай мардлик кўрсатишига қодир!»

Чуханов бу фикрга қўшилди. Лекин у билган Қўчқоров шундай ишнга қодирмида?

Чуханов Содик масаласига жуда қизиқиб қолган эди. Бир хаёл билан ўзи ўша қисмга бориб, суриштириб келмоқчи бўлди. Аммо бу ерда вақти зиқлигига ачиниб, ўрнига бир ёрдамчисини юборди. Уни узатар экан, тайинлади:

— Штабга кир, ҳужжатларини кўр. Агар командири коммунист, ишончли киши бўлса аста сұхбатлаш: қачон, қаердан келган?

Эртасига ёрдамчи доклад қилди:

— Штабда ҳеч қандай ҳужжатлари йўқ. Қисм қурновдан чиқкан куни йўлдан қўшилган. Тунов куни юмис томонига қочиб ўтиб кетаётганни отган ҳам шу жангчи экан. У қочган ўз ҳамроҳи, ҳамشاҳари бўлган.

Чухановнинг яна шубҳаси ошиди. Содик, у билан Қўчқоровга, ўзи тергов қилган Қўчқоровга ўхшаса ҳам, үнинг ватанпарварлик ишлари ўхшамас эди.

— Ажабо! — деди у бошини чанглаб, — бу қанақаси ўлди? Бунақасини ҳеч учратмаган эдим.

У яхшилаб текширишга қарор қилди.

Худди шу куни кечқурун Содикни ўзига яқин тутадиган, айниқса мана шу машҳур воқеадан кейин у билан фархрланиб юрган взвод командири уни бир четга чақириб, дивизия штабидан оператив ходим келиб, уни ўришириб юрганини айтди.

— Бу нима қилишгани? Бирор ишнинг йўқми? — деди.

Содик «йўқ!» деди-ю, юраги «шув» этиб, орқасига тортиб кетди.

8. ХОИН ВА ЖОСУС

Мирсалим ҳам ўша куни Қодирни кўрган эди.

Аввалига «Қодир бу ерда нима қилсин?» деб гумонсиди. Кейин синчиклаб қараса ўша, худди ўша зумрашанинг ўзи! Нима учундир у ҳатто бошқалардан ажralиб туради. Мирсалим уни таниди-ю, баданини чумоли талагандек тирноғигача жунжиб кетди. Лекин Қодир уни кўрган кўрмаганини аниқ билмас, шундай бўлса ҳам юзма-юз туришга бардош беролмай, орқасини ўтириб олишига мажбур бўлди. Бу билан ҳам кўнгли тинчимади. Қодир ҳамон унга кўзини ништар қилиб қараётган, бу ништар орқасини тешиб юбораётганга ўхшарди. Назариди, у югуриб келиб «ҳали сизнингичингиз билан ташқингиз бошқа-бошқамиди! Кўкракка уриб «шўроларга жон фидо!» деб юришларингиз паҳтавон гаплармиди!» деб қасидан тутиб, акасининг хунини талаб қилаётган, машинадан тортиб тушираётгандек туюларди. Ана шундай янги бошлиқдардан бир оз ўпкалади ҳа, хўп, ўз розилигимиз билан легионингга ёзилганимиз тўғри. Лекин нега бу лагерга олиб келиб, дўст-душман олдида кўз-кўз қилиб юрибсан! Тўғри олиб кетаверсанг бўлмасмили? Энди нима бўлди? Кишининг кўнгли хижил, хира: калтакесак чақмаса ҳам, кўзинг тушса этинг сесканадида!

Иштонсизнинг ҳадиги чўпдан, дегандек, то машина гуриллаб, орқасига тутун қайтариб лагердан чиқиб кетгунча Мирсалимнинг ичидан қиринди ўтди. Ташқарига чиққандан кейин бундоқ қараса, баданида терга ботмаган мўйи қолмабди!

Мұхтарам китобхоннинг эсида бор, Мирсалим ўша фронтга тушган куниёқ отишмадан қуёндек дир-дир титраб ўтирган окопида қолаверган эди. Бир маҳал ҳуши ўзига келиб, окопдан бошини чиқариб қараса, немислар жанг майдонини хазончинак қилиб юрибди. «Дам шу дамдир, ўзга дамни дам дема!» — деди-ю милигини окопда қолдириб иккала қўлини кўтариб, бирор «Ие, сен тирик экансан-ку!» деб тарс отиб қўядигандек баланд кўтариб, то немис пайқаб териб олгунча гоҳ унисига, гоҳ бунисига кўзини лўқ қилиб турди, беллари толиб, кўзлари тиниб кетди. Бир очатқи немис «окондан чиқ!» деб ишора қилиши билан лип этиб олдига тушди. Уруш бошланиши билан ёдлаб машқ қилган немисча сўзларидан битта-иккитасини аранг эслаб, нимадир деди. Немис илжайиш ўрнига хўмрайиб қўйди. «Немисчани билмайдиган немис шекилли бу» деган хаёл билан бошқа хушомад қилмади. Ўқ товушлари узоқлашиб кеттанига шукур қилиб, немис имо қилган томонга кўйдек кетаверади. Уни сойда, бир катта шохи бомбадан синиб, осилиб қолган эмманнинг соясида ўтирган кишиларга олиб бориб қўшиб қўйди. Улар ичida оёқ-қўли бутун ёлгиз у эди. Шунинг учун бўлса керак эманга суюниб ўтирган, бир оёғи узилиб тушган сержант у келиши билан «давангидай бўлиб сог-саломат асир тушгани уялмадингми?» дегандек шундай бир хўмрайдики, Мирсалим кайфи тарқаган кишидек ҳушёр тортиб, гандираклаб кетди, ўзини унинг кўзидан четга олди.

Мирсалим лагерга тушиши билан ҳеч кимга тузуккина аралашмади, ўзини якка тутди. Лекин у ўлимдан қаттиқ қўрқар, бир ери сал санчса ҳам ваҳимага тушиб худога нола қиласди, гиштнинг орасига кўмиб келган, бувасидан қолган уй-жой, ер васиқаси кўз олдидан пирпир ўтаверарди. Бу мол-мулклар у ўлиб, яна аллакимларга қолиб кетаётгандек ич-ичидан ёниб куярди. Қизи Азиза ҳам яхши чиқмади. Агар у отасининг измидан чиқмай, нима деса, лаббай деб турганида бирор тагли-тахтли йигитта узатган бўларди. Тагли-тахтли куёв албатта унинг сўзини иккита қилас, фарзанд ўрнини босиши мумкин эди. Шунда хотиржам бўлиб, ўша васиқаларни ҳозир унга бериб келган, бирор баҳтсизлик рўй бериб

(иссиқ жон-да!) қайтолмай қолса, у вақти соати келганда ворис сифатида мулкни ундирган бўларди.

Мирсалим шуларни ўйлаб, оч-наҳор қолиши ҳам кўзига кўринмай юрган кезларда бир куни Али Наимхон келиб қолди. У кўзига нажоткор бўлиб кўринди, унинг ёскича бир талаффуз билан муллабаччалардек юмшоқ гапиришидан эриб кетди. Уруш бошланганда йилтиллаб, фронт ва лагерга тушиши билан устини даҳшат кули босган умид учқунлари яна чақнади. Ҳаммадан ҳам Али Наимхон: «Эй, турк ўғлонлари, гафлат уйқусидан энди уйғонинг! Ислом байробини поклаб, юқори тутинг!» — деганида кўзига ёш қалқиб келди. «Эй, хизир назар қилган банда, тур, энди ўз жойингга ўт» — деди-ю, биринчи бўлиб қўл кўтариб чиқди. Шу онда қизини тагли-тахтли куёвга чиқариб, васиқани унга бериб келмаганидан хурсанд бўлди: ўзи голиб кириб бориб барчасини ундириб олади, даври-даврон суради!

Мирсалим Қодирни кўриб қолгунicha мана шу ширин ҳаёллар оғушида масти аласт эди. Қодир унинг оромбахш тушини бузиб, бирдан уйготиб юборган кишидек даҳшатга солди. Ахир у Содиқнинг укаси эди! Акасининг қамалишида унинг қўли борлигини яхши билмас ҳам, ҳар ҳолда гумони бор, шу гумонни Али Наимхонларга сал билдириса борми! Хайрият, Қодир бундай қилмади. «Бу ҳам худонинг марҳамати» деган Мирсалим машина лагерь дарвозасидан чиқиши билан оғир бир уҳ тортиб, шукроналик қилиб қўйди.

Машина шу кеттанича ҳеч қаерда тўхтамай, уларни поездга солди. Кузатувчилар эртасига поезддан тушириб, яна машинада олиб кетди. Машина Германия босиб олган мамлакатлардан бирининг катта шаҳри ёнидаги ҳарбий лагерга олиб келиб ташлади. Шу куниёқ уларни ҳаммомга тушириб, немис формасини кийдиришди. Форма немисфашист солдатиникининг айнан ўзи бўлиб, фақат ёқасига «Олло, Туркистон биз билан» деб ёзib қўйилган эди. Бўлинмаларнинг командири немислар эди.

Уч кун ўтгач Али Наимхоннинг ўзи келди. «Ассалом, турк ўғлонлари! Шонли ишларингизни олло хайрли қилсин» деганидан кейин, барча билан бир-бир сухбатлашди. Навбатини сабрсизлик билан кутиб турган Мирсалим, у якка-якка қабул қилаётган хонага бисотидаги бутун иззату икром ва назокатини ишга солиб кириб борди. Гарчанд устида ҳарбий форма бўлса ҳам, муллабаччалардек қўл қовуштириб, қаддини эгиб турди. Али Наимхон сухбат бошлиди:

— Номи шарифингиз, афандим?

— Мирсалим Мирзоҳидий.

Гўзал Туркистонимизнинг қаерида бўладилар? У ерда ҳам шу ном билан юрармидилар?

Мирсалим гап фамилияси охиридаги «ий» қўшимчаси ҳақида бораётганини тезда фаҳмлаб, айборларча ишшайди.

— Асли шундай эди, кейинчалик...

— Тушунарли! — Али Наимхон «бас, кўп эзмалик қилма» дегандек унинг сўзининг дамини қайтарди. Лекин қўполроқ чиқиб қолганини ўзи ҳам пайқаб қолди шекилли, кетини табассуми билан юмшатди. — «Мир», «амир» сўзининг ихчамлаштирилгани эканини биладиларми?

— Ҳавво, тақсир! — мамнун тиржайди Мирсалим.

— Мадрасада таҳсил кўрганмидилар?

— Бир оз. Қолгани уйда бўлган.

— Жуда яхши! Жуда яхши! Қуръони шарифдан хабарлари бордир, албатта?

— Бор, афандим, бор.

— Қани бўлмаса, бирор суро тиловат қислинлар. Кўпдан бери вагандошимизнинг табаррук овозларини эшиттанимиз йўқ.

Мирсалим кўрсатилган ерга одоб билан ўтириб, биринки томоқ қирди. Қайси сурани яхши билишини хаёлидан ўтказди. Кейин қаршида турган Гитлернинг суратига қўзини тикиб, иккала қўлини тиззасига қўйганича бутун санъатини кўрсатиб қироат бошлади.

Али Наимхон бошини сал бир томонга эгиб қулоқ солди, лаби билан нималарнидир пичирлаб қўйди. Қироат тамом бўлиб, фотиҳа тортилганда, у гайри ислом кишилардагина бўладиган бир қовушимсизлик билан қўлини юзига олиб борди. «Мусулмонлиги бешакдур, лекин қўли бундай ишлардан чиқиб кетиби. Бўлмаса, қуръон ўқилган пайтда бош яланг ўтирармиди. Олло ўзи кечирсин!» деб қўйди уни кўриб Мирсалим.

— Сизга бир хизматни топшириш ниятида турибман, — деди Али Наимхон қуръон тиловатидан кейин чўккан жимликни бузиб, — албатта рад этмасалар керак.

Али Наимхон ўзига «тақсир», «афандим» деб мурожаат этилишини хуш ёқтирарди. Буни келган куниёқ кимдандир эшитиб, кўнглига тугиб олган Мирсалим шу торни зарур-нозарур черта бошлади:

— Бош устига, афандим! Гўзал Туркистонимиз шаъни-шукуҳи учун ўтга киришга ҳам розимиз, тақсир!

— Ҳа, балли! Офарин! Олло ниятингизни берсин! — деди Али Наимхон, гарчанд ёш жиҳатидан Мирсалимдан фақат икки-уч ёш катта бўлишига қарамай ўзини улуғвор ва юксак мансабдор сифатида тутиб. Мирсалим эса, хушомад билан баттар чўкиб бораради:

— Ташаккур, афандим!

Ёшларимиз ислом расми-русумларидан анча бегона оўлиб қолибди. Бу, албатта, бандай мусулмонга уят. Шу гумроҳларни ўзлари йўлга солсалар, ибрат кўрсатсалар.

Мирсалим вазифаси нимадан иборат эканини тўла ва аниқ тасаввур қилолмаса-да, бундай иззату ҳурмат ва моргабадан талтайиб, миннатдорлик билан қабул этди.

— Токи йигитлар орасида мавқелари мавжуд бўлсин учун зарур унвон ҳам берурмиз, — қўшиб қўйди Али Наимхон.

Сал кундан кейин бу амал ва унвон нималиги маълум оўлди. Шу кундан бошлаб Мирсалим Мирзоҳидий «обер мулла» унвони билан бўлинма йигитларига қайси ёнбошни босиб ётиш шаръийлигидан тортиб, таҳорат олиб, оеш вақт намозни қандай ўқишгача — ҳамма-ҳаммаси ҳақида таълим беришга киришди.

Мирсалим олдинига оддийгина кўринган бу вазифанинг кунлар ўтган сари мазасига тушуниб, мартаба лифражасига кўтарди. Бир хонани масжид учун ажратиб олди. Унинг қибла томонига меҳроб ўйдириб, қуръондан оир байт шеър ёздирилди. Аллақаердан истамбул докасини топиб, салла ўрнида бошига ўраб, имомликка ўтди. Бора-бора йигитларнинг шапкасини тескари қилиб намоз ўқиши ҳам ёқмай қолди. Дўппини, иложи бўлса ҳар оирининг бошида салла бўлишини кўнгли тусади. Болалигини эслаб, оқ картон билан тушъ топишларини буюрди. Ундан чуст дўппи ясаб, намуна қилиб кўрсатди. Гарчанд қалампир нусха гули тўйган зулукка ўшаб қолган оўлса ҳам «дўппи — мусулмонлик рамзи» деб мақтади, ҳамманинг ўзига биттадан дўппи ясаб олишни, шу дўппи билангина намозга кириши шартлигини алоҳида таъкидлади. Эртасига ёқ бу фармойишини бажармагани, яна шапқада чиққани учун бир йигитни беш қамчи ўрдириди. Бошқа бирини сўз қайтаргани учун гаупваҳтага юборди. Шундай қилиб «ўз обрўйини тиклаб», ҳар ўтганида солдатларни мутеларча қўл қовуштириб турадиган қилиб олди. Бу, табиатан мансабпаст Мирсалимнинг яхни муддаоси эди. У ўзини сувга ташлаган балиқдек ёркин ҳис қилиб, эрганинг завқ-шавқи билан маст эди. У ўзиди голиблар қатори Туркистонга кириб боришига шак-

шубҳа қилмас эди. Ёз бўйи яхши ҳужумда борган немис армияси қиши кириши билан тўхтаб қолиши, кейин Москва остонасида пешонаси гурра бўлиб чекиниши унинг кўнглига бир оз шубҳа солган бўлса ҳам, кейинчалик Али Наимхон билан бир қилган сұхбатидан сўнг яна ишончини тиклаб олди. Бу орада Али Наимхон нима учундир қисқа муддат Туркияга бориб келди.

У ердан олиб келган, лупа билан ўқиладиган чўнтак куръондан биттасини зўр ифтихор билан Мирсалимга узатди:

— Марҳамат, обер-мулла афандим, бу биздан сизга инъом!

— О, нақадар шараф бу! — Мирсалим қуръонни Али Наимхон қўлидан гарчанд кафтда йўқ бўлиб кетадиган кичкинагина бўлишига қарамасдан букилиб, икки қўллаб олди ва ўпид пешонасига босди, аллақаёқдан кўзида ёш ҳам пайдо бўла қолди.

Обер-мулла Мирсалим Мирзоҳидий китобнинг дуч келган ерини очиб ўқимоқчи бўлгандек кўз юритди, кўзи ўтмади, ҳайрон бўлди. Али Наимхон «эй, гўл, шунга ҳам фаҳминг етмадими? дегандек таъна билан ишшайиб, ёрдамга келди:

— Бу мана бундай ўқилади, афандим! — деди ва қуръоннинг бир четига ингичка ипак лента билан биркитилиб қўйилган тангадек лупани олиб, сўзлар устида юритди.

— Бу мўъжиза! — яшиаб кетди Мирсалим. Хатга кўз юритди. — Жуда тиниқ қўринар экан! Қандай бежирим, ёнда олиб юрса бўлади.

— Худди шунинг учун ҳам ихчам ишланган.

— Қани ҳар йигитимизга биттадан бўлса!

Али Наимхон индамади. Унинг қараши «мен улардан ҳезалак муллабачча эмас, солдат тайёрлайман, менинг шаъни-шукуҳим учун жон олиб-жон берадиган автомат-солдат тайёрлайман. Бу қуръону сен қилаётган ишлар ҳаммаси бир гапики нарса! Буларга менинг ўзимнинг ҳам ортиқча ихлосим йўқ» деган маънони ифодалаб турарди.

Али Наимхон легиончиларнинг бир умум йигилишида «турк қардошлардан» бўшашибигина салом топширди, бошқа бир нарса демади. Мирсалим бир вақт орзу қилган бу «ажойиб мамлакат» ҳақида сўраб-сuriшистиргиси келид-ю, ботинмади. Шунча қулай вақт қидирди — бўлмади.

Бугун эрталаб Мирсалим ҳар кунгидан ҳам барвақт

туриб, казармани айланди. Эшик олдидағи навбатчи легиончининг бош кийимини бир четга олиб қўйиб, мудраб ётганини қўриб жон-пони чиқиб кетди. Постда ухлаб қолгани бир айб бўлса, бош яланг ўтириши зўр туноҳ эди. Одига оёқ учида келиб, шарт қулогидан олдию, чўзиб тортиди. Кутилмаган бу даҳшатдан чўчиб уйгондан навбатчи қаршисида турган обер-мулла Мирзоҳидийни қўриб даг-даг титради. У немис командиридан ҳам ораҳм эди.

— Бу нима қилиқ, абллаҳ! — деди Мирсалим.

— Маъзур тутасиз обер-мулла афандим, айб менда!

— Иккита совет разведкачиси кириб, ҳаммани чавақчи кетса нима бўларди! — деди атайн баланддан келиб Мирсалим, гарчанд то бу казармага келгунicha йўлда қинча соқчи борлигини у яхши билса ҳам.

Легиончи ҳамон даг-даг титраб, мўлтайиб турарди. Мирсалим бундок қараса, эндиғина мўйлови сабза урган спигина йигит. Агар шу оқариб турган юзларига қон югуриб, сал кулса борми, қиз боладек чиройли бўлади-қолади. Ахир унга ҳам бир хизматкор керак-да! Қачонгани бўлар-бўлмас ишларга ҳам югуриб, чойини ўзи дамлаб, ўрнини ўзи тузатади. Али Наимхоннинг ёнида ҳам доим мирзалик қилиб юрадиган бодомқовоқ чиройли йигитча бор.

Мирсалим шундай ширин ўйлар билан қаршисида турган легиончини яна бир бор кўздан кечирди, бирдан жиловни бўшатгиси келмади.

— Бунинг учун отиш керак!

Йигит йиглаб юборди: бу ерда одам отиш ҳеч гап мас-да!

— Афандим, афандим...

Мирсалим раҳми келгандек, оёғига ташланган йигитнинг бошига қўлини қўйди.

— Кўз ёшинг ҳақиқи, кечираман, тур. Турк боласига ишлаз уят! Сенга ўзимнинг алоҳида хизматларим бор.

— Бош устига! Жоним билан афандим!

Шу ондан бошлаб йигитча унинг бармоқларига боғланган визвизак бўлди: истаса айлантиради, истаса ёнига олиб қўяди. Шу кундан бошлаб Ашрафхон (у йигитнинг номи шундай эди) Мирсалим оёғини ювганда сув қуйиб, ҳаммомга тушса ходимчилик қилиб, кирини ювиб, бонинкасини тозалаб, ўрнини тузатиб, чой дамлаб бериб туриди. Қилган жинояти янгилигида унча малол келмаган бу ишлар кунлар ўтган сари оғирлик қилиб, энсасини тутириди. Мирсалим Ашрафхоннинг пайига тушди. Бир

куни зўрлаб олиб кириб, унча-буンча иш буюорди. Билдики, энди у билан муроса қилиб бўлмайди. Уни чиқарип юбориб, кетидан икки-уч ерини бир амаллаб кўкартириди, кийим-бошини йиртиб, орқасидан фарёд солиб югурди. Казарма дарвозасида унинг ёқасидан бўгиб ўзига ди. Казарма дарвозасида унинг ёқасидан бўгиб ўзига ди. Казарма дарвозасида унинг ёқасидан бўгиб ўзига ди. Суиқасд қилганини, улуғ фюрер шаънига ножӯя гаплар айтганини, қочиш ниятида ундан пул сўраб кирганини бичиб тўкиб, қамоққа олдирди, кейин отгириб юборди. Кўнгли тинчидан бошқа бирини кўз тагига олиб қўйди. Бу орада легионга келиб қолган Али Наимхон унинг зийраклигидан миннатдор бўлиб, кўнглини сўради:

— Шундай бўлди, афандим, сал бўлмаса лаънати бетавфиқ...

Унинг сўзини бўлди Али Наимхон:

— Олло ўзи бир сақлабди. Зийраклик ҳар вақт зарур, айниқса бизнинг ишда.

— Албатта, афандим, албатта.

Мирсалим бир ҳезалак легиончига буюориб тиктирган чуст дўппини иззату икром билан Али Наимхон бошига кийгизди.

— Бай-бай, заб ярашди, афандим! — деда нархини кўтариб қўйди.

Аслида ярашиш у ёқда турсин, уни жуда тасқара қилиб юборган эди. Дўппи кийишнинг ўзи ҳам Али Наимхоннинг эсидан чиқиб кетган бўлса керак, бошида туппа-тузук турган дўппини пешонасига суреб, худди калнинг ўзи бўлди-қўйди. Кейин қўлига олиб, томоша қилди, ношуд қўл тиккани кўриниб турган бўлса-да, санъа-қилди. Мирсалим буни қочириқ тушуниб: — Тини мақтади. Мирсалим буни қочириқ тушуниб: — Гўзал Туркистонга муборак пойқадамлари етган куни бир айло дўппи биздан, афандим, — деди.

— Албатта! Албатта! — деди тамаъгиrlарча Али Наимхон. Сўнгра дўппини катта оғзи чакаги узилган эски кавушдек таноби қочиб турган ёнидаги хотинига узатди. Хотини ўша хунук ишшайишда темир қанот айлантириб томоша қилди.

— Офарин! Минг офарин! — деди ўзининг лайлак уя сочи устига дўппини қўрбақасалла қилиб қўндирап экан. — Қаёқдан олдинглар?

Али Наимхон бу тайёрланаётган совгадан ўз айгоқчилари орқали аллақачон хабар топган эди. Хотинининг «легионда ҳали шунақа ойимқизлар ҳам борми?» деган хаёлга боришидан андиша қилган Али Наимхон Мирсалимга мугамбирларча кўз қисиб, ўзи жавоб қилди:

— Анқо қуши гўзал Туркистонимиздан келтирилган, хоним афандим.

— Бўлмаса бу сизга ярашади, жаноб президент, — деди хотини ва яна қалга ўхшатиб, эрининг бошига ўнқайтириб қўйди.

Али Наимхон мамнун табассумдан ўзини аранг тутиб турарди...

Шу куни у Мирсалимни ўзи билан бирга овқатланишиб тақлиф қилди. У келиб тушган меҳмонхонада ўтган бу меҳмондорчиллик Мирсалимнинг анча кўзини очди. Али Наимхоннинг «гўзал Туркистон» ҳақидаги фикри ҳам жуда галати. У ердагиларнинг барчаси аҳмоқ, нодон, ғамроҳу, бефаҳм, фақат ўзигина маърифат олиб борадиган кўринади. У бормагунча Туркистоннинг ҳусни очилмайди! У ўзини қанча фуқаропарвар тутишга уринмасин, шиша орқасига чироқ шуъласини яшириб бўлмагадек, унинг худбинлиги, шуҳратпарастлиги, тезроқ Туркистон тахтига ўтириш учун ичикиб ўлаётгани, бағри тош, бераҳмлиги яққол кўриниб турарди.

— Қилич бир қонга беланиши шарт, акс ҳолда Туркистон тўғри йўлга тушиб ололмайди, — деди у ётган орида сигара тутатар экан, бошланган сұҳбатни давом этириб. — Давлатни бошқарадиган кишилар шу ердан бориши керак. Қилич кесмаганни сўз кесиши лозим. Биз очун Гитлердан ортиқ меҳрибон йўқ. У киши Туркистонни яхши кўрадилар. Фюрернинг музaffer қўшини Ўркистон дарвозаларига етиб бориши билан у ёгини үзимизнинг йигитлар суреб кетади. Бунинг учун ҳам тошқаридан, ҳам ичкаридан тайёр бўлиб туришимиз шарт. Шундай эмасми, Мирзоҳидий афандим.

— Албатта! — тасдиқлади, у гарчанд винодан боши гувиллаб гапнинг магзига тушунмаган бўлса ҳам.

— Эҳтимол, сизга масъулиятли вазифалар юклашга тўғри келиб қолади. Барчасига ҳозир турмоқ ҳам қарз, ҳам фарз.

Гап Туркистонга борганда бериладиган лавозим ҳақида боряпти, деб лабининг таноби қочган Мирсалим, қулиқ қилиб:

— Сиз нимани маъқул топсангиз шу! — деди.

— Қани энди барча ҳам сизга ўхшаб зарбу шижоат билан гайрат камарини боғласа!

Эртасига Али Наимхон уни ўзи билан Берлинга олиб кетди. Етиб боришиган куни тушгача уни ўз машинасида шаҳар айлантириди, томоша қилдирди. Ярим ялангоч чиройли қизлар саҳнchasida рақс тушиб турган муҳтак-

шам бир ресторанда овқатланиши. Рақс тугагач, Али Наимхоннинг ишораси билан оркестр «Қичқир, хўро-зим» куйини чалди, ўзи хиргойи қилди. Мирсалим ўзи яхши кўрган, кўнгли хушнуд бўлиб турганда хиргойи қиласидан ашулани Али Наимхон ҳам ёқтиришини кўриб, ичидан офтоб чиқиб кетди. Мароқланиб қўшилди. Куй тугагач, Али Наимхон керилиб қўйди:

— Ўзим ўргатганман.

— Ўзингиз нима чаласиз? — жуда қизиқди Мирсалим.

— Най. Болалигимда сал-пал машқ қилган эдим. Сизчи?

Мирсалим дутор, танбур чалишини пеш қилгиси келиб турса ҳам, шу онда ботинолмади:

— Бир оз танбурга ҳавасим бор.

— Биз ҳам Туркистонда мана шунаقا нозанинлар ўйин тушадиган ресторонлар ташкил қиласиз, албаттга ташкил этамиш.

— Ҳа, ростанам, бояги гапингиз чала қолди, — деди Мирсалим йўлдаги суҳбатни эслаб, — кўп хотинлик масаласида ўз фикрингизни айтмоқчи эдингиз!

— Модомики, шариат йўлини тутмоқчи эканмиз, бир эркакка тўрт хотингача ижозат берамиз. Бошқа илож йўқ.

— Демак учта запасим Туркистонда денг, — тиржайди Мирсалим. Али Наимхон уни маъқуллагандек кулиб қўйди.

Овқатдан кейин у Мирсалимни қаватини санаб ултурмаган кўп қаватли қоп-қора бинонинг дабдабали бир хонасига олиб кирди.

Эшикдан кирган заҳоти Али Наимхон «Ҳайл Гитлер!» деб олдига қўлини узатган эди, қаршидан худди шундай ҳаракат билан бир ҳарбий киши чиқиб келди. Анчадан бери қўли ўрганиб қолган Мирсалим ҳам буни такрорлади ва қабинетга кўз ташлади. Шерпанжали катта стол. Усти тўла телефон. Девор осталарида чиройли стуллар. Тўрда Гитлернинг жуда катта сурати. Унинг ўнг томонидаги деворда Гиммлерники, лекин у кичикроқ. Паркет полга патгилам тўшалган. Хуллас, кабинет жуда ҳашаматли.

Улар кабинет эгаси — чигиртқадек кам гўшт, бурнига пенсие қистириган, ялтироқ этикли кишининг таклифи билан ўтириши. Али Наимхон у билан немисчаласиб кетди. Легионга келганидан бери немис тилини ўрганишига астойдил киришган Мирсалим унча-мунча тушуниб

туради. Гап Мирсалимнинг келажаги ҳақида борарди.

— Шу киши жуда бол. Синалган ва тажрибали. — деди Али Наимхон. — Айниқса ислом динига ижозат берилган ҳозирги Туркистон учун бу кишининг диндан сабардорлиги жуда қўл келади.

Немис Али Наимхонга қаттиқ ишонганиданми ёки Мирсалимга ўхшаганлар билан учрашавериб, пих ёрганиданми, ортиқча гапни чўзмай:

— Яхши! — деди ва кнопкa босиб, одам чақирди. Мирсалимни кирган кишига топшира туриб: — Қисқа түддатлика! — деб уқтириди.

Шу кундан бошлаб Мирсалимга жосуслик таълими ўргатилиб, Ўрта Осиё шаҳарларидан бирига юбориш тайёрлиги кўрила бошлади.

9. СЎНГГИ ШУБҲА, СЎНГГИ ТАШВИШ

Содик, дўсти Шубинни санбатда кўриб чиқиб келарди. У «узоқлашиб кетсан ўз полкимни йўқотиб қўяман» деб госпиталга кетишига рози бўлмаган, бунинг устига яраси ҳам унчалик оғир эмас эди. Содик ўтган гал келганида «орденингни тақиб келмабсан-да, ярашган ярашмаганини айтиб берардим» деб тегишган, «бир авлат тўкиб келишини» илтимос қилган эди. «Ҳали узиники қўлига тегмаганидан ҳаваси келяптими (унинг тузалиб чиқишини кутиб туришарди), майли, тақсам тақиб келай, ҳарна кўнгли кўтарилигани. «Кўнгли кўтарилиқнинг дарди тез арийди, дейишади» деган хаёл билан бугун Содик жанговар Кизил Байроқ орденини тақиб келган эди. Унинг кўкрагига кўплар суқланиб қараган, ҳатто бা�ъзи тафсилотларини суриштирган, фарланса арзигудек мукофот бўлса ҳам, бари бир Содикнинг дили равшан эмас, кўнглининг аллақаери хира тортиб, аллақаери ҳувиллаб турарди. Чунки бу зўр мукофотта сабаб бўлган воқеа қанчалик унинг обрўйини сипирган бўлса, шунчалик ташвишга ҳам солиб қўйган эди. Сурати газетада чиқиб, қандайдир оператив ҳодим сипиришириб кетганидан бери ўз қилмиши ўзига аён. Содик ўйлаб ўйига, юриб ўйлига етолмас эди. Шундан бери ҳаловати кетган, чақирилмаган ерга меҳмонга келган кишидек ўзини нохуш ҳис қиласди, ранги рўйи ҳам узгарган бўлса керак, ўртоқлари «Сенга мукофот ёқмадими!» — деб тегишарди. У, ўша кўнгилсиз хабарни извод командиридан эшигтан туни деярли киприк қоқма-

ди. Ётган ери тош битиб икки-уч ташқарига чиқиб келди. Ертўла оғзида турган аскардан тамаки сўраб, кафтига олиб чекди, то бармоғи куйгунича сўриб чекди. Кейин окоғдан чиқариб ташланган нам тупроқ устида ҳулкар огишига, юлдузлар учисига қараб ўтириди. Тун жимжит. Гир атрофда на йилт этган бир чироқ бор, на қылт этган ҳаракат. Дараҳтлардан тушган соялар ола бужир, мудҳиши ва сирли. Фақат немис кузатувчисининг баъзан баъзан отиб турган ёруғ мушаги борлиқни қоплаган қора пардани бирдан кўтариб, бир зумгина яна алланечук совуқ кўриниш кашф этади. Ана ўшаңдай мушақдан бири камалак каби доира ясаб, нурли из қолдирганича кўкка вижиллаб кўтарилиди, кейин пақ этиб товуш бердида, ҳамма ёқни тиниқ ёритди ва шўнгигб кетди. Содиқ унинг ёргида кундузи отишма бўлиб ўтган, кўзига хунук кўринган қонли оралиққа назар ташлади. У ер ҳозир қанчалик тинч. Кундузи у ерда юзлаб мина ёрилганига, минглаб ўқлар учганига ҳозир киши ишонмайди. Бу сокинлик эмас, ҳатто кундузги ажал ҳиди келиб турган отишмалар ҳам шу лаҳзада унинг диққатини тортмади. Ҳаммасига қўл силтагандек беларво ўрнидан туриб, кириб ётди. Бари бир уйқуси келмади. Шу кечаси унинг ўйламаган ўйи, тузмаган режаси қолмади. Демак оперативчилар унинг пайига тушган. Эртами-индин келиб, ҳайдаб олиб кетади. Яна тергов, яна суд. Бу сафар албатта суд қилишади, ўтган галдагидек «маҳсус кенгаш» орқасидан ҳукм чиқариб қўя қолмади. Бу гал суд учун материал етарли. Яна ўша занглаган тикан симли лагерь. Конвой билан ишга бориши. Ишдан қайтиш. Эрксизлик. Яна уфқда йилт этган нури йўқ ҳаёт...

Содиқ эркин ҳаётнинг энди таъмига тушуниб, қоясига кўтарилган сор бургутдек парвоз қила бошлаган бир пайтда яна лагерга қайтишнинг оғирлиги учунгина эмас, балки элу юрт тақдири жанг майдонида ҳал бўләётган бир вақтда оёқ-қўли боғлиқ кишидек ёки кўлидан бирон тузук иш келмайдиган ногирон-мушфиқдек лагерда ўтиришига асти чидамас эди! У, бу гал ўзини маҳбусликдан қочган кишидек айбдор ҳисобларди. Бу гуноҳнинг кечирилмаслигини биларди, биларди-ю, ич-ичдан куйиб-ёнарди. Ахир у бу гуноҳи содир бўлгунича бутун вужуди билан ўзини бегуноҳ ҳис этиб, истаган ташкилоти ва кишисига мурожаат этишга маънавий эркинлик сезарди. Энди-чи? Энди унинг тили қисиқ. Энди унинг бу тарихини билган киши ҳеч ҳам ёнига тушмайди, ҳимоя қилмайди, ҳимоя қиладиган топилмайди. Эҳ, қани ўша

одамлар ҳаётда бўладиган нуқсону тасодифлардан қўрқ-маса-ю, кишининг юрагига, ишу идрокига қулоқ солса. Эҳ, кўкси сўқирлик кўзи сўқирлиқдан қанчалик ёмон! Шунча ажойиб машиналар кашф этган доно одамлар нега кишининг юрагини, фикру эътиқодини рўйирост кўрсатадиган, аниқлаб берадиган бирорта асбоб ўйлаб тополмайдилар! Ана шунда қандай яхши бўларди. Терновчилар ҳам қаршисига тургизиб қўйиб, «қани кимсан, нимасан, юрагингни очиб ташла!» деб қон бўлиб ўтираси эди. Ана ўша машинага рўпарў қиласди-ю, ҳаммасини биларди-оларди.

Содиқ сой устига ташланган якка чўп «қўлбола» кўприкка келганда, нима учундир, ундан ўтишга оёги тортмади, кўнгли алланечук бўлиб, сув ёқасига ўтириди. Назарида, шу «қўлбола» кўприк афсонадаги пулсиrottу, унинг устидан ўтиши тақдирини ҳал қиладигандай эди.

Содиқнинг кўнглига шундай шубҳа тушувига жиндай сабаб ҳам бор эди. Сойнинг у соҳилида штаб ўрнашган бўлиб, уни зимдан суриштириб келган оперативчилар ўша ерда эди. Содиқ у соҳидаги ёғоч ўйларга назар ташлади: уни суриштириб келган ва бугун-эрта олдига солиб ҳайдаб келадиган оперативчи қайси бирида яшаркин? Анави тунукаси кўкка бўялганидами ёки бўсағасидаги йўғон эманга болалар қушга тахта уя қўйганидами? Эҳтимол усти қамиши билан ёпилганидадир! Йўқ, улар бу ўйларнинг ҳеч бирида турмайди. Уларга алоҳида пухта ортўлалар қазишган — ахир маҳфий ҳужжатлар шундай омонат, бир бомба билан дабдала бўладиган ўйларда сақданармиди! Демак улар хавфсиз ерларда яшашади. Ана шундай хавфсиз ертўлалардан бирида унинг ҳам янги очилган делоси сақданади. Унда нималар ёзилганикин? Эҳтимол, улар Содиқни бундан бехабар деб ўйлашса керак. Бўлмаса нега шунча вақтдан бери индашмайди. Ёки лагерга хат ёзиб, аниқлашаётганмикин? Шундай бўлса керак, акс ҳолда, аллақачон унинг оёгини ерга тегизмай олиб кетишарди. Ёки «қочган билан сичқон уясини ижарага олиб, бир қавакда тиқилиб ўтирамбадику! Жонини фидо қилиб жанг майдонида юрибди. Ёмон нияти бўлгандা шу вақтгача ошкор бўлиб қоларди. Соғ бир совет граждани бўлса, шунчалик бўларда! Келинг, уни безовта қилмайлик. Нотўғри ишлар қилиб қўймаслик учун зимдан кузатиб турсак кифоя» деган фикрга келишганмикин? Қани энди шундай бўлса! Майли, истаганларича текширишсин, астар-аврамни ағдаришсин, кузатишсин, лекин эркимни қайтиб олишмаса, кўп қато-

ри гражданлик бурчимни шу фронтда оқдашга рухсат беришса, бас! Менинг шундан бошқа олий орзум йўқ!

Бу ўйлар сув ёқасида хомуш ўтирган Содиқни бирдан жонлантириб юборди, туман босган төдек кўнглига нур тўлдириди, руҳини кўтарди, ҳатто, бояги мудҳиш ўйларга борган ўзи эканига шубҳаланиб қўйди. Демак энди уни қамашмайди, унинг гуноҳини кечишган, у кўп қатори бехавотир жант қила бериши мумкин.

Содиқ иргиб ўрнидан турди. Сувни шалоплатиб юзини юви, гўё сув билан унинг кўнглига ўтирган гард ҳам ювилиб кетгандек енгил тортди. Шу пайт ўзидан сал нарида, сувдан чиқсан барги қалин ўтта бир оёгини тираб турган қурбақага кўзи тушди, унга гап қотди:

— Шунаقا ишлар, оғайнини, энди яна фрицнинг онаси ни уч қўргондан кўрсатамиз. То чиқсан кавагига қўйиб келмасак асти ҳисобмас. У ҳали чучварани хом санаб, сичқон бўлиб, филга ташланиб юрибди.

Қурбақа унинг сўзига тушунаётгаңдек бўртиб чиқсан йирик кўзини бир-икки пирпиратди, оппоқ бақбақасини серкиллатиб, бесўнақай катта оғзини очиб ёпди.

— Нима, сенинг ҳам юрагингда армонинг борми? Ким сени безовта қиляпти? Сен ҳам тухматга йўлиқкан-мисан? Бечора! Сабр қил, ҳаётдан умидингни узмасанг бас. Ҳақиқат ўз ўрнини топади. Лекин унинг кўп вақт поездга ўхшаб кечикиб келиш одати бор. Шуниси ёмон! Майли, эзгуликнинг эрта-кечи йўқ. Яна яйраб қоласан. Мен ҳам ўз уйимга, бола-чақам олдига кетаман. Биласанми, менинг ерга урсанг кўкка сакрагудай шўх ўғлим бор. Сенга ўхшаб у ҳам сувни яхши кўради. Эртао кеч сувдан чиқмас эмиш. Қоғоз қайиқлар оқизармиш. Ўша ариқда сенинг элатларинг бордир. Қайтиб борганида сендан уларга салом айтайми? Албатта айтаман, кўнглинг тўқ бўлсин.

Қурбақа «яхши, бу олижаноблигингни сира эсимдан чиқармайман. Раҳмат! Хайр!» дегандек яна чақчайган кўзларини пирпиратиб, оппоқ бақбақасини серкиллатди, кейин «шўлп» этиб сувга шўнгиб кетди. Содиқ меҳрибон сұхбатдошидан ногоҳ ажralган кишидек қўл силкиб, кузатиб қолди. Содиқ, қурбақага юрагида йигилиб ётган дардини тўкиб соганидан бўлса керак, боягидан ҳам хурсанд, ҳалигина ҳаммомдан чиқсан кишидек руҳи жуда енгил эди. У қиргоқдаги оқ қайиннинг жигар ранг чивигини синдириб олди, ўйин қилиб этиги қўнжига урганича «қўл бола» кўприқдан ўтди. Ҳалиги таниш қурбақа яна сувдан чиқиб уни кузатиб тургандек орқаси-

га қараб, боя шўнгиб кетган ерни кузатди. Қурбақа кўринимас эди, у оёгини қўйиб турган новча ўт эса, майин тўғзинга эргашиб силкинарди.

Содиқ папирос чекиб келаётган аскарни кўриб, кўнгли суст кетди, чекадиган одамдек хумори тутди.

— Бир чектирмайсизми, биродар? — деди у етиб келиши билан.

— Шу қолганини беришим мумкин, — деди аскар, мекин уни ҳам дарров бера қолмай босиб-босиб икки-уч тортди. Содиқ шунга ҳам рози бўлиб туар экан, аскар унинг кўкрагидаги орденни кўриб қолди, бирдан ўзгариб:

— Кечирасиз, мен бошқа бераман, — деди ва чўнтаидан катта бир чимдим олиб, қоғоз билан узатди, — мен сизни танимабман. Немис миномётчиларининг таъзириши берган сиз бўласиз-а! Жуда қойил қилибсиз! Комиссар кеча партия мажлисида сизни гапирди. Партиясиз ёкансиз-а?

«Партиясиз экансиз» сўзи Содиқнинг қулогига алланечук эшитилиб, тамаки берган аскар кўздан гойиб бўлгунича ҳам қулоги остида янграб турди. Тўгриси, таънага ўхшаб эшитилди. Наҳотки у партиясиз! Ноҳақ қамалгани қамалган, наҳотки партиядан ўчганича қолиб кетгаверади!

У, шу муносабат билан батальон комиссарининг гунов кунги сұхбатини эслади. У ҳам Содиқни партиясиз ҳисоблаб, «Сиздақаларнинг ўрни партияда!» — деганди. Бечора, билмайдики, унинг стажи ўзиникидан кам эмас. Шундай бўлса ҳам Содиқ: «Анча тайёрлик кўриш керак»,

— деган баҳона билан орқага сильтади. Комиссар: «Албатта тайёрланинг. Битта тавсияни ўзим бераман», — деганича кетди. Содиқ эса, ёлғон гапирганидан яна виждони бешбаттар қийналганича қолаверди. Бир хаёл билан комиссарга ҳаммасини очиб ташлагиси келди, лекин унинг оқибатидан юраги чўчиди: оперативчилар уни бошқа бир иш юзасидан суриштириб юрган бўлса буни эшитиб, панд бериб қўйишмасин. Комиссарнинг ўртага тушишга, ажратиб олишга қурби етадими? Етмай қолса нима бўлади? Йўқ, яна бир оз сабр қилиш керак. Чўнтаидаги партбилет эмас, виждон инобат, виждоним коммунистик бўлса бас-да!

Худди шу пайт кўк тунука уйлар томонда бетартиб отишма бошланиб қолди. Содиқ ўқлар товушига қулоқ солиб, немис автоматини дарров таниди. «Ие, немис автоматчиларими?» деба хаёlinи йигиб олгунича, унинг

қаршисидан бир тўда жангчилар елиб келаверди. Содиқ бундоқ қараса, энг олдинда полк комиссари, қўлида ялангоч тўппонча. Содиқ қаршисига чиқиб «нима гап ўзи, демасданоқ, комиссар! «Десант! Немис десанти!» — деди-ю, елиб ўтиб кетди. Содиқ унинг ҳаракатидан билдики, немис штабни бирдан босиб олиш ниятида тўсатдан қандайдир десант ташлаган. Десант кечикиб пайқалган, акс ҳолда комиссар бунчалик шошиб, ўзи шу атрофдаги жангчиларни бошлиб, хужумга отланиб қолмас эди. «Ие, мен бу ерда нима қилиб турибман», деб қараб қолган Содиқ, автоматини елкасидан олиб, комиссарнинг ёнига ўтди. Улар бораётган ер майда ўрмонлик бўлиб, йирик дараҳтлардан бачканаси, майда шохобчалиги кўп эди. Бу майда новдалар гоҳ юзга, гоҳ кўзга шарт-шарт урилиб, юришга халақит берарди, йўлни ўзгартириб турини талаб этарди. Комиссарнинг бошлиб боришига қараганда улар мўлжалига етолмай ўрмонта, унинг ёнидаги паст-баландикка чекинган десантнинг ёнидан чиқишилари керак эди. Худди шундай бўлиб чиқди. Комиссар немис десантлари кўриниши билан беижозат битта ҳам ўқ узмасликни алоҳида тайинлаб, эмаклаб олдинга сурилишга буйруқ берди, ўзи олдинга тушди. Ёши анчага бориб қолган, кўзойнаксиз ёмон кўрадиган комиссарнинг бунчалик эпчилик билан қорнида сурилиб кетишини кўриб Содиқ ажабланди, умр бўйи шуни машқ қилган кишига ўхшарди. У анча ергача шу хилда боргач, тўхтади. Ўгирилиб орқасига қаради. Жангчиларнинг ҳаммасини етиб келишини кутиб турди, кейин ўрнидан иргиб туриб, «Ватан учун, олга!» деганича олдинга ташланди. Ҳамма «ура!» билан унга эргашди. Отишма бирдан қизиб кетди. Буларнинг муваффақиятли маневридан руҳланиб кетган қаршидаги штабчилар ҳам ёпирилиб келди. Икки томонидан қуршаб олинган немис десанти жон-жаҳди билан қаршилик кўрсатарди. Аслида унинг бошқа иложи ҳам йўқ эди. Бу пайтда улар таслим бўлишни ҳали ўзига ор билар, ўз кучига ҳаддан ортиқ бино қўйиб гожлик билан қаршилик кўрсатар, яраланса ҳам, охирги патрон-гача отишар эди.

Жанг қизигандан-қизиб борди. Содиқнинг икки кўзи комиссарда эди. У, шундай жанговар тўқнашувларга жангчи бошлиб кириб юрган командирдай зийраклик ва идрок билан ўз тўдасини йўлга солиб турар, нишон олиб тўппончасидан ўқ узарди. Ана, у тўппончасида ўқ тугаб қолганини тепкисини бир-икки босганидан кейингина фаҳмлаб, уни қинига солди-ю, ҳалигина йиқилган жанг-

чининг автоматини қўлидан олди, гужанак бўлиб чекишинб бораётган десант кетидан йиқила-қўпа ўқ узди. У терлаб кетган, гимнастёркасининг бир енги тирсагигача йиритилган эди.

Содиқ комиссардан кўзини узмай, унинг ёнида душманга ўқ ёғдириб борар экан, ўзидан анча нарида бир командирнинг уч-тўртта немис автоматчиси қаршисида сиз қолганини, ҳали замон нобуд бўлиши мумкинлигини фаҳмлаб ўзини ўша томонга урди. Содиқ етиб келганди командир паноҳ тутиб турган тепалик орқасидан санчиб чиқиб, немисларга ташланди, иккитасини ўқ онлан йиқитиб учинчисини босиб тушди, бир-бирини атанатишиб олиша кетди. Елиб келганидан командир нафаси тиқилиб, энтикиб қолдими ёки барзангидай немисга чоги келмадими, ҳадеганда остига тушганича чиқиб ололмади, то Содиқ улар тепасига етиб келгунича ўдаломлади. Кўтосдай немис эса, биратўласи уни бир ёқлик қилиб қўя қолиш ниятида қўлидан учеб кетган автоматига зўр бериб интиларди. Шунинг устига етиб келган Содиқ фрицнинг бошига автоматнинг қўндоғи билан бирни тушириб, уни сулайтириди-да, командирнинг устидан суриси олиб ташлади. Ҳамон ўзини ўнглаб ололмаган, усти боши қон командирни кўриб, Содиқ довор бўлиб қолди. Ўз кўзларига ишонмади, мудҳиш туш кўраётгандек сесканди. Неиложки, туш эмас, ўнги эди. У бир зумгина жанг майдонида эканини унутиб, турган ерида ўтириб қолди. Командир эса, ётган еридан зўрга туриб ўтириди. У яралантган эди.

— Раҳмат! Сиз етиб келмаганингизда... бу фриц бошимни ериди, — деди ҳолдан толган командир бўшашиб. Содиқнинг эса, тили сўзга келмас эди!

Бу командир — Содиқнинг терговчиси Чуханов эди. Чуханов Содиқнинг қайси аҳволдалигини билиб турганиданми, очигига кўчди:

— Мен сизни таниб турибман. Сиз ҳам мени танидингиз, албатта. Мени ўлимдан қутқариб қолганингизга жиля ҳам хурсанд бўлмасангиз керак. Шундаймасми?

Содиқ уни эшитмас, унинг қулоги аллақачон том битиб қолган, кўзлари бир нуқтага қадалиб, хаёли мудҳиш камерада, бир маҳал тергов берган номерли хоналарда сарсари бўлиб кезиб юради. У энди ўзининг адойи тамом бўлганига шубҳа қилмас эди. Ахир у Чухановнинг қанақалигини яхши билади. Ахир шу қаршисида ўтирган ярадор ўша ўзи билган Чуханов бўладиган бўлса, унинг қўлидан нималар келиши маълум! Ахир

энди уни кўраётгани йўқ! Содиқ, бўлар иш бўлди, деб таваккал билан тик боқиб:

— Таниб турибман! — деди. Лекин уни ўлимдан қутқариб қолганига қандай муносабатда эканини айтмади. Бу эса, Чухновга галати таъсир қилди, очиқ айтиб кўя қолди:

— Ўлимдан қутқариб қолганингизга пуштаймонингиз бўлса, отиб ташлашингиз мумкин. Бу тўполонда ҳеч ким билмайди. Бемалол!

Бу гап Содиқнинг нафсониятига теккан, ҳатто газабини келтирган эди, чидаб туролмади, у ҳам очигига кўчди:

— Сиз мени ким деб ўйласангиз ўйланг, лекин мени ҳақорат қилманг. Мен фронтта сизни учратиб, ўч олиш ниятида келган эмасман. Гарчанд тасодиф билан фронтга тушган бўлсан ҳам.

Чухнов унинг қизишиб бораётгинини кўриб, жўрттага ҳазил билан қистирди:

— Диловархўжа босмачини отиб ташлаганингиз ҳам тўгри.

— Бу ҳам тўгри! — ҳамон ёниб туташар эди Содиқ. — Хўш, айтинг, энди нима қил дейсиз? Куролимни ташлаб, лагерга қайтиб кетайми? Шуми муддаонглар!

— Бирор сизни лагерга қайting деётгани йўқ. Агар қайтарадиган бўлсан, аллақачон ўша ерда бўлардингиз, — босиқлик билан деди Чухнов.

— Бўлмаса нега орқадан суриштириб юрибсизлар?

— Бу бошқа гап. Суриштирганимиз тўгри. Суриштирдик, билдик, муҳокама қилдик.

— Кейин... кейин... нима қарорга келдинглар? — шошиб қолди Содиқ. Боя сув бўйида кўнглига севинч соглан хаёл ҳақиқатга айланадигандек кўзлари чақнаб кетди, илк марта Чухновнинг кўзига кўзини уринтириб, тик қаради. Чухнов бўлса, мурдага ҳаёт инъом қилаётган кишидек мамнун кулиб турарди.

— Индамай қўйганимиздан кейин нима қарорга келганимиз ўз-ўзидан маълум.

— Демак гуноҳимни кечдинглар?

— Биз кечганимиз йўқ, ўзингиз гуноҳингиз йўқлигини исбот этдингиз.

— Яъни?

— Кўкрагингиздаги орденни нимага олган бўлсангиз, ўша билан!

Содиқ кўкрагидаги орденни энди биринчи марта кўраётган кишидек унга сукланиб боқди, унинг нақадар кўркам ва салобатли эканини энди фаҳмлагандек бўлди,

чанг ўтиргандек устини артиб қўйди. Шундан кейингина Чухновнинг ярланиб ётганини эслаб, кўмак бермоқчи бўлиб чўнтағидан шахсий тиббий пакетини олган эди, Чухнов:

— Ўзимники бор, — деди.

Чухнов ўнг кўкрагининг тепароги — елқага яқин сридан ўқ еган, ўқ ичкарида қолибди. Содиқ унинг гимнастёркасининг олдини шарт йиртиб ташлаб, яра оғзига пахта қўйиб, докасини елкаси оша икки айлантирган эди, узоқлашиб кетган отишма бирдан яқинлашиб қолди, қандайдир ўқ улар тепасидаги қарагайнинг кўмкўк шохини ширт узиб туширди. Яна иккитаси шу атрофда чатнади.

— Қани туринг, четроққа ўтмасак бўлмайдиганга ўхшайди — деди Чухнов ва Содиқнинг елкасига қўлини қўйиб ўрнидан турди. Содиқ докасинг учини ушлаганича уни суюб борди. Улар панароқ ерга ўтиришди. Содиқ ярани боғлаб бўлгач, ачинтандек:

— Ўқ ичида қолибди, — деб қўйди.

— Ҳеч нарса қилмайди, магнит билан тортиб олишади, — деди Чухнов жилмайиб. Содиқ бу гапнинг чинми, ҳазил эканини билмади.

Бир оздан кейин отишма тугади. Қирилиб биттандан қолган немис десантчи-автоматчиларини ҳайдаб олиб ўтиб кетишиди. Чухнов Содиқга суюниб санбатга борар ёкан, юрагини очди:

— Қўчкоров! Бошқа кўришамизми, йўқми — билмайман. Шунинг учун сизга бир ҳақиқани айтмоқчиман. Мен сизни қаттиққўллик билан ўша вақтда тергов қилған эканман — бу тўгри. Хафа бўлишга ҳаққингиз бор. Лекин шуни унутмангки, мен сизни душман деб, душманга қилинадиган муомалада бўлганман. Бу менинг бурчим эди.

— Қизиқ. Тұхмат бўлса ҳам-а!

— Бу сиз учун, бошидан кечирган киши учун қизиқ, холос. Ахир биз уч кишининг гувоҳлигига қандай қилиб ишонмаймиз. Лекин баъзан шубҳаланардим, ҳам... Ўша суратингиз чиқсан куни яна шубҳам ошди, биз қилган хатони қандайдир бир мўъжиза йўли билан тузатаётганингизни билдим. Чунки сиз биз айبلاغан киши бўлганингизда фронтга эмас, бошқа ёққа йўл олган бўлардингиз, бирор хилватда Гитлернинг ғалабасини кутиб, унинг тани-жони соглигини тилаган бўлардингиз. Фронтга йўл олишингизнинг ўзи кифоя қилгани ҳолда, яна жонбозлик кўрсатиб жанг қиляпсиз. Буларнинг ҳаммаси бизга

маълум бўлганидан кейин хатоимизнинг нақадар қўпол эканига иккор бўлиб, сизни безовта қилмасликка қарор қилдик. Лекин сизнинг барча кузатувимиздан хабар топишингиз қизиқ. Бу сир қолиши керак эди. Сизга ким айтди?

— Бу сир, — қулди Содиқ. — Кечирасиз, айтолмайман, беодоблик бўлади.

— Энди аҳамияти йўқ, майли, — уни хижолатдан чиқарди Чуханов. Кейин барча гапига якун ясагандек, — мана шунаقا гаплар, ўртоқ Содиқ Қўчқорович Қўчқоров! — деди. Бир оздан кейин яна қўшиб қўйди: — Энди нима ёрдам керак бўлса, марҳамат.

Содиқ шу кунгача нафрат билан эслаб юрган одамининг юрагида шунча самимий гаплари боридан жуда ҳайратда эди. Унинг елкасига қўлини қўйиб, қоқилиб кетса яраси зирқираб келаётган Чуханов, у билган, уни бир неча кунлаб қаттиқ қўллик билан тергов қилган Чухановга сира ўхшамас, Содиқ уни қанча ўхшатишга ҳаракат қилса ҳам, ўхшатолмас эди. Ана шунда, наҳот одамнинг қалбида шунча эзгу ҳислари ётиб, ана ўшандай ташқи кўриниш билан яшай олса! Ё хизматлари шунга мажбур этадими, деб ўйлади. Бир томондан унга раҳми ҳам келди — демак уларга ҳам енгил эмас экан.

Булардан ташқари, Содиқнинг ўз дарди ҳам унинг юрагини тирнарди-ю, очилиб гапиришга нимадандир хавфсиради. Шундай бўлса ҳам учини чиқаришга мажбур бўлди:

— Биласизми, менинг ҳужжатларим ҳали чатоқ. Шуни бир ёқлик қилиш керак эди.

— Биламан. Партия масалангиз ҳам. — Шунда Чухановнинг юзида бирдан табассум пайдо бўлди, ҳазил қилди. — Партияга кирмоқчи бўлсангиз иккинчи тавсияни мен беришим мумкин.

— Шундан ҳам хабардормисиз? — деди Содиқ комиссарнинг «партияга биринчи тавсияни ўзим бераман» деганини эслаб.

— Ҳа, бўлмасам-чи! Овқатни қайси жағингизда чайнашингиздан тортиб, чўнталингизда бир украин ўртогингизнинг ёдгор тамаки тўрваси борлигигача биламиз!

Содиқ ўзининг элақдан роса ўтказилганига энди сира ҳам шубҳа қилмади. Бу эса унга бемалол гаплаша бериш ҳуқуқини берди. Яна ҳалиги илтимосини такрорлади.

— Очигини айтайми сизга? Бу масала ҳозирча мураккаб, шернинг оғзидан ўлжасини қайтариб олишдек хавфли. Кўп жойларга ёзиш керак. Бирорта калтабин яна

ҳалақит бериб қўйиши, ишнинг пачавасини чиқариши мумкин. Бунинг ҳозирча аҳамияти йўқ. Виждонингиз нок. Қийналётганингиз йўқ.

— Шундай бўлса ҳам...

— Бу тўгри. Лекин кейинроқ тўгрилаш енгил бўлади. Ўруш бир оз олдинга босиб, енгишимиз ҳаммага ошкор ўлсин. Ҳозир алғов-далговроқ.

Содиқ «қўл бола» кўприқдан ўтишгач, бир оз дам олишга таклиф этди. Чуханов қаршилик билдирилди. Енидан тамаки чиқариб ўради, Содиққа ҳам тутди:

— Раҳмат, чекмайман.

— Чекардингиз-ку.

— Диққинафаслигимдан баъзан чекиб қўяман.

— Энди-чи? — боя йўлда кулганига ўхшаб жилмайди Чуханов.

— Энди зарурат йўқ.

— Ундай бўлса жуда хурсандман. Кераги йўқ, чекманг!

Чуханов папирос тутатди, Содиқ боя ўтирган ерига бориб, сувга қаради. Таниш қурбақани излади. Нариги соҳилда турган бир қурбақани кўриб қолди. «Ўшамикин?» деди-ю, термилиб қолди. Унинг опшоқ бағбақаси чиройли кўриниб кетди, бағбақаси эмас, ҳатто ўзи ҳам оски қадрдонидек меҳрини тортид. У билан юрагини очиб суҳбатлашгани эсига келди-ю, Чухановдан ийманиб, унга:

— Қурбақа ҳам қизиқ маҳлуқ: эртаю кеч сувда. Музлаб кетмагани! — деди.

Унинг кўзига фақат қурбақа эмас, қиргоқдаги анави тош ҳам, пўрсиљдоқ сассиқ ўтлар ҳам, сийрак булатли кўкка учларини найза қилиб санчибитурган анави қаратай, оқ қайин, эман, арча ҳам, кишилар оёги остида эзила бериб кукуп бўлиб кетган қумларҳам — ҳамма-ҳаммаси ҳозир жозибадор бўлиб, ўзгача ҳусну латофат кашф этиб кўринарди...

... У шу кечаси биринчи марта оёгини бемалол узатиб ўтди.

10. СИНОВ ДАҚИҚАЛАРИ

Қодир эрталаб кўзини очса, баракнинг ҳидига туриб бўлмайди. Бу аччиқ ва қўланса ҳиднинг ифлос кийимбоси, бир қанча вақтдан бери ювинмаган бадандан чиқ-

қан тер, қони оқиб ётган яралар, остларига солинган пичан чириги ва яна алланимабалолардан мураккаб топганини у яхши биларди. Айниқса, галаён қилган лагердан келтирилганлар қўшилганидан кейин жуда ҳам сасиб кетди.

Қодир турли алфозда гужанак бўлиб ётган одамлар орасидан ўтиб, иложи бўлмаганида устидан хатлаб ташқарига чиқди. «Эҳ, тоза ҳаво, бор экансан-ку» дегандек, чуқур нафас олиб, бурун катаклари керилди. «Шу пайт битта папирос бўлармиди?» деган фикр кўнглига келди. Унинг эрталаб чекиши одати бор эди. Ўзига ўхшаб тоза ҳавога чиқиб, тўдалашиб юрган кишиларга кўз ташлади: қани бирортаси чекаётган бўлса, уят бўлса ҳам сўрарди, таги билан эмас, бир тортиб бериш учун сўрарди! Йўқ, ҳеч ким чекмаяпти! Шу пайт, худди унинг гашига тегиши ниyat қилгандек бир немис солдати чекиб ўтиб қолди. Папирос унинг кўзига шунаقا чиройли кўриниб, тутуни димогига шунаقا хуш ёқдики, кўзи тиниб кетди! Бундоқ ўйласа, бу яқин бир ой ичиде чекмаган эди. Немис, Қодирнинг кўнгли папиросга суст кетиб турганини сездими ёки одатдаги «эрмак»ларидан бирини қилгиси келиб қолдими, икки қадам бурилиб чекиб турган сигаретини қаттиқ бир тортида, итта суяк ташлагандек ерга иргитди.

— Ол! — деди масхаралаб Қодирга.

Қодирнинг қанчалик чеккиси келиб турмасин, «огзинг тўла қон бўлса ҳам душманинг олдида туфурма» деган хаёл билан ўзини тийиб:

— Раҳмат! Чекмайман! — деди.

— Чекишингни биламан. Ол! Сенга нозни ким қўйибди! Ўлиб турибсан-ку. Ол! — немис қўнжи қалта этигини учи билан сигаретани унга яқин сурди.

— Сарқит чекмайман! Гадой эмасман!

Немис истеҳзо билан қаҳ-қаҳ уриб ёнига қўл солди, сигарета олиб, масхаралаб узатди.

— Бутунини чекасизми! Билмабман, хах-хах-ха. Совет кишисиман денг. Гурурим баланд денг!

Қодир билмади: «ҳа, совет кишисиман, нима дейсан!» дегандан кейин бир мушт солиб, немисни ағдардими, ёки ағдаргандаи кейин шунаقا дедими, бир вақт эси ўзига келиб, бундоқ қараса, бегона бир баракнинг даҳлизида турибди. Орқасига ўтирилиб, немис ийқилган ерда олаговур кўтарилганини кўрди. «Бир оз босилсин!» деганича шошиб ўзини баракка олар экан, эшик орқасидаги юмшоқ бир нарсага оёги тегиб кетди, ундан чўчиб

устидан хатлаган эди, ўмбалоқ ошиб кетишига сал қолди. Ҳиник орқасида ётган ўлик эди. Унинг устида қандайдир қонли нарсалар ўрмалашиб юради. Қодир уларнинг каламуш эканини дарров пайқади, чунки уларнинг баралдида ҳам кечалари чийиллаб уйқу бермас эди.

Қодир тимирскилаб ердан тош топиб, каламушларга ётган эди, у бориб мурданинг юзига «шалоп» этиб тушди. Бу товуш Қодирни шунчалик даҳшатта солдики, додлаб шинкка чиқиб кетганини ўзи билмай қолди. Бунинг олдида немисга тарсаки соглани ҳеч гап эмас эди...

Шу куни кечқурун текширишда етти киши етмади.

— Улар қани? — деди лагерь фельдфебели асиirlардин танлаб «капо» — кузатувчи қилиб қўйган ўз кишисида.

«Капо» унинг олдига, итоаткорона югуриб бориб доклад қилди:

— Ўлан.

— Ўлан бўлса нима қилиш керак эди! Ё ҳар куни илатиб туриш шартми!

— Йўқ, шарт эмас, жаноб фельдфебель! Ҳозир!

Югурдак «Сен! Сен! Сен!» деб беш-олти кишини сифдан олиб, чопиб кетди. Салдан кейин ўликларни бараклардан судраб чиқиб, фельдфебелнинг оёги остига, сиф олдига қатор қилиб ётқизиб қўйди. Қодир уларга тоғиб «отган тошим башарасига тушган қайси бирикани? Ҳа, анависи бўлса керак, қулогини каламуш кемирни кетибди-ку» деб хижолат тортиб ачинди.

Ҳисоб тўгри чиқди. Саф тарқатилди.

Қодир шу кечаси «немис эртага таниб қолса нима қилимани?» деган ташвишдан эмас, мурдага қилган беодомлигидан даҳшатта тушиб ухломади.

...

Қодир умрида кўрмаган бир қуш келиб улар ўтирган срадиги баракнинг чети нураб кетган томига қўнди, ундан ишманидир чўқиб, тикка кўтарилиди, қатор-қатор тикан симлар, унинг ёнида турган автоматчиларнинг устидан ишмилол учиб ўтиб, кўздан гойиб бўлди.

Қодирнинг унга ҳаваси келди: шу қушча ҳам баҳти шук. Шу қушга айланишга рози эди.

— уни кузатиб турган Пушкарёв:

— Одам баҳтили бўлиши учун кўп нарса керак эмас, шундаймасми, Қодир? — деб қўйди.

— Албатта. Масалан, менга ҳеч нарса бермасин, ҳеч

нарса демасину, фақат ўз ҳолимга қўйиб берса, бас. Тўғри дарвозага борсам, уни очсан, ундан чиқиб кетаверсам, кетаверсам.

— Кейин нима қиласдингиз? — унинг соддалигидан жилмайди Пушкарёв.

— Кейин нима қиласдим? Жангга кирадим, душман енгилгач, маза қилиб яшардим.

— Тўғри, Қодир, бир инсонча яшаётдан яхши нарса йўқ. Менимча, ҳар одам ўз тақдири билан дунёга келади. Бирорум умри бўйи эзгу ишдан бошқани билмайди, унча кўзга ҳам ташланмайди.

— Кузда, хазончинак пайтида қалин барглар орасида қолган тўпидек беҳига ўхшаб, — гап қистирди Қодир.

— Беҳи ўстган боғларни тоза соғинибсиз-а.

— Соғинмай бўладими, айниқса мана бу жаҳаннамда. Очигини айтсан, соғиниш нималигини энди билдим. Киши қанчалик оғир кунда қолса-ю, узоқ кетса, шунча қаттиқ соғинар экан. Эҳ!

— Бу тўғри, — деди Пушкарёв асл мавзуга қайтиб, — баъзи одам эса, умрида бир марта, фақат бир марта гина рўйирост туриб «олға!» дейиш учун туғилади, узоқ ҳам яшамайди. Модомики, шундай экан, умрнинг узун-қисқаси йўқ. Дунёга келиб, бир шамча ял этиб кетмаган умр умрми? Одамдан «Қанча яшадинг?» деб эмас, «Дунёга келиб нима қиласдинг?» деб сўраш тўғри бўлади. Бирорум бутун бир китоб ёзади...

Бошқа бирорум «шип» этган товуш эшитса, кирпига ўхшаб бошини ичига олиб яшайди, — унинг сўзини оғзидан олди Қодир. — Эҳ, ҳаёт, ҳаёт! Нақадар мураккаб нарса! Мен шу ҳаёт китобига бир вергул қўёлсан жон дердим.

— Ҳали вергул эмас, бутун-бутун сўзлар ёзасиз Ҳали сизга аталган ишнинг бирорта қати ҳам бузилгани йўқ.

Буларнинг шундай жаҳаннамда ўтириб, баҳор чечакларининг иси билан маст бўлаёттганларидан кулгандек қистаган Мўрдахай «буларнинг эси жойидами?» дегандек бир-бир кўздан кечириб, бўйини қичиди. Бу гаплар унга эртак бўлиб туолди. У, шу кунларда жуда забун юарди, озиб-тўзиб кетган эди, бошини титроқ чолдай лиқиллатиб:

— Мен ташқарини ўйламай қўйдим. Қорним тўйиб турса бўлгани эди, — деди.

— Қорнинг тўйиб турса бўлдими? — кесатди Қодир.

— Бошқа нима илож бор? Қочганларни кўярпсиз-ку, отиб, оёғидан судраб келишяпти.

— Ўша ҳам ўлими олдидан бир неча минут бўлсада, эркин нафас олиб қоляпти. Ўзингни тут, Мўрдахай!

— Ичи тўла заҳар бўлгандан кейин косаси олтин ўзди нимаю, сопол бўлди нима, Қодиржон ака, бари бир оғасми! — Мўрдахай маъюс бир қарааш қилиб, дўстларига менсимагандек туриб кетди. Бу Қодирга алам қилди.

— Бўлмаса легионга ёзилинг, устингиз бутун, қорнингиз тўқ бўлади.

— Нега мен ёзилишим керак экан? Сиз-чи? Сиз нега сизни маъмайсиз!

— Чунки мен сизга ўхшаб қорним ғамига тушиб ғанимий йўқ.

Қорним ғамига тушганим хоинлик қиламан деганим ўмас. Сиз мени яхши билмас экансиз. Акангиз сизга ўзди қанақа тарбия берган бўлса, менга мактабда шунаقا таълим берган.

Бу кутилмаган жавобдан Қодирнинг нафаси ичига ўзиниб кетди. Пушкарёв ҳам «кераги йўқ, тортишманг» дегандек унинг тирсагини туртди. Мўрдахай жадаллаб ёриб кетди. Орқасидан Пушкарёв:

Мана бу узоққа бормайди, — деди.

Сабаб?

Қорни ташвишига тушган узоққа бормайди. Бу сада қорин ғами билан эмас, қадр ғами билан яшаш керак. Ҳаёт ишончини, эркинлик ишончини йўқотгаслик керак. Инсон ўзи ўйлаганидан кўра, бардошли ва қудратли. Бундан ўз ўрнида фойдаланиш учун эса, юрак ва инсонч керак. Яна бир-икки ой ўтсин, ўзингиз билиб қоласиз.

Яна бир-икки ой? Наҳотки!

Пушкарёв кеча қошиқ сопидан цементга едириб кичинган «қўй бола» устарада олинган, бир неча ери ёсилган оқ сарик юзини йилтиллатиб жилмайди.

Ҳа, эртага қўйиб юборади, деб ўйлайсизми?

Қодир эрта-индин қўйиб юборилишини ўйламаса сада, бу ҳаётнинг яна бир неча ой чўзилиши мумкинидидон ваҳимага тушди, бирдан тутақиб кетди:

— Йўқ-йўқ! Яхиси ўзимни ўлдираман!

Кўпни кўрган ва ёши улуғ Пушкарёв Қодирнинг оғалигидан куёди.

— Бу мардик эмас. Мана бу бадбаҳт ҳаётдан омон тиқиши, кейин яшаш ва курашиш мардлик.

У синовчан кўзлари билан кузатиб турар экан, Қодир куттган жавобни қилди:

— Буни қарант, — тиканли симларни кўрсатиб тўрт

томонга аланглади Қодир, — қаш бўлиб учиб ўтмасанг...
Йўқ, иложи йўқ!

— Гап шунда-да! Иложи бор! — товушини пасайти-риб қулогига деди Пушкарёв.

— Иложи бор?

— Ҳа.

— Мен тайёрман.

— Тайёрман, дейишнинг ўзи етмайди, тайёрланиш керак.

Қодир тушумнади.

— Қандай тайёрланиш керак?

— Факат сизу мен билан иш битмайди-да. Тўнгизни гоз ўқи билан отиб бўладими?

Қодир фаҳмлади, кўплашмаса бу зулм тошини кўта-риб бўлмайди.

— Мен розиман. Қани, нима қил, дейсиз?

Пушкарёв Қодир тобига келганлигига қаноат ҳосил қилди, шунча вақт уни кузатиб чакки қилмалти, энди унга ишонса бўлади. Лагерда олиб борилаётган яширин ишдан уни хабардор қилди, лекин ҳеч кимнинг номини тилга олмади.

— Сиз мени биласиз, васссалом, бошқа билан ишин-гиз йўқ. Мен эса сизга ишонаман.

— Раҳмат! — Қодирнинг қоронги, дунёси ёришиб кетди, лабининг таноби қочди: — Энди бу иш қачон бўлади?

— Тайёрлик кўришимизга боғлиқ. Лекин сизни огоҳ-лантириб қўйишим керак: тунов кундаги сингари қизишиб немисни тарсакилаб юришини энди қўйинг, бе-фойда, тошга сув сепгандай ўзингизга саҳрайди.

Қодир хижолат тортиб, ўзини оқдамоқчи бўлди:

— Кишини масхаралагандан кейин...

— Масхаралаш? Отиб ташлаганда қўлингиздан нима келарди. Яхшиям тополмади!

Қодир бошини қўйи солди.

— Гап шундай, дўстим, булар барчаси беҳуда уринишлар, бирлашиб, тагидан қўпориши керак. Шундай қилиш керакки, зилзиласи Гитлернинг уйқусини қочирсив! Келишдикми?

— Келишдик.

— Ҳа, ростданам, бирортаси гапга солса, оғзингиздан гуллаб қўйманг тагин. Патриот ниқобидаги иғвогарлар ҳам бор-а бу ерда.

— Хотиржам бўлинг!

Қодир бу томондан қўнгли тинчиб, бир неча кундан

тепри юрагини гаш қилиб келаётган бир савонни унга тифди:

— Тунов куни келган Али Наимхон ким? У ёқдан Гитлер билан тил топиб олибди?

— Пес билан пес қоронгида топишар, деган мақол тифку, худди шуннинг ўзи. Бир маҳал Германияга келиб, қониб кетган савдогар боласи, ватанфуруш. Энди Гитлернинг тувагини ялаб юрибида.

Али Наимхоннинг қилмиши эмас, товушининг ҳам заинуклиги Қодирнинг эсига тушди, ифлос нарса босиб оғландек қўнгли беҳузур бўлиб кетди:

— Ватан, ватандошлар, эмиш! Қайси қўйган устунинг ачун жонинг ачийди! Уялмагани!

Пушкарёв яна таъкидләди:

— Гап шу, ўртоқ Кўчқоров!

Албатта, ўртоқ Пушкарёв! Ўлмоқ бор, қайтмоқ ишк!

Қодирнинг хаёли баҳор қушларидек чаман кезиб кетди. Кўз олдига Азиза келди. «Қани энди у юрган кучадан яна бир юрсам, у узган гулдан ҳидласам, у чанқорини босган ариқдан бир ҳовуч сув ичсан, у севги мўфурган ҳаводан кўксим тўлиб нафас олсанм. Майли эди шундан кейин ўлсанм, ўлдирсалар! Йўқ, шундан кейин ҳаснинг қадрига етиб яшасам, маза қилиб яшасам. Йишиним керак!»

Пушкарёв Қодирга топшириқ бериб, барак орқасига унни билан, уни бир «капо» тўхтатди. «Оббо, лаънати, оғулун гапимизни эшитиб турган экан шекилли» деб у унни қаршилик кўрсатишга тайёрлаб улгурмай «капо» билан бошлади:

Мен сиз билан очиқчасига гаплашмоқчиман. Росинни айтсан, сиз жуда қалтис иш тутяпсиз. Эҳтиёт билан иш кўраётганга ўзшайсизу, ҳаммаси сезилиб турибди. Ўзига ҳозир шу қорача йигит билан учрашуvingизни солиқлик. Нима гаплашганингизни эшитмаган бўлсанм, билиб турибман.

Нима гапиришибмиз! Ҳеч нарса гаплашганимиз ишк!

Ўзингизни гўллиkkка солманг! Ҳаммасини билан кечакоқсоҳи украин билан кўришганингиз-чи! Анави ишчук қазак-чи! Тунда бурни катта арманини нимага шетта олиб ўтдингиз. Тунов куни нега бошқа баракда олиб қолдингиз? Ёнингиздагилар ким эди! Барчаси кафимдади!

Буни Пушкарёв кутмаган эди. У шак келтиролмаса

ҳам, иқор бўлиши мумкин эмас эди. Бу хилдаги курашни ўзига вкасб қилиб олган кишиларга хос ирода ва матонат билан сира пинагини бузмади. Бундай кишилар эгилмайди, тик турганича йиқилади.

— Мени ким биландир адаштиряпсиз, — деди у хотиржам.

— Сизнинг бу хотиржамлигингиз мени ажаблантирилмайди, чунки сизнинг кимлигинизни биламан, жуда яхши биламан, ўртоқ чекист! Ҳозир гап бунда эмас, бошқа ёқда! Сиз мени сотқин ҳисоблайсиз. Бир томондан бу тўғри. Менинг вазифамни бажариш ўзи хоинлик. Лекин мен хоинманми? Бу бошқа масала! Мен сиз билан бирга бўлмоқчиман. Ишонасизми?

Бу учрашув оқибати бундай кескин тус олиши Пушкарёв учун сира кутимаган янгилик эди! У чексиз хаёл тўғонида қолиб кетди: бу ким? Ўз қилмишидан пушаймон кишими ёки иғвогарми? Иғвогар бўлса ҳамма нарсадан хабардор экан, нега энди унинг ўзига айтиб ўтириби? Ўзини бир кўрсатиб олиб, кейин хўжайинларига хабар бермоқчилими? Ёки шу атрофдаги яширин партия ташкилотининг топшириги билан лагерда ишлаётган одамми? Унда бундай қўпол бир йўл билан алоқа боғлашнинг қанчалик зарури бор? Ё жони шириллик қилиб қолган қўрқоқми?

Ишқилиб, Пушкарёв қанча уринмасин, унинг кимлигини тушуниб етмади. Лекин бир нарса аниқ эди: агар у чиндан ҳам иғвогар бўлса, ўюштирилаётган қочишни барбод қилиш учун етарли маълумотта эга. Демак шундай экан, ортиқча ўйлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Пушкарёв шарт кесди:

— Борди-ю, сизга ишонсанк нима нафингиз тегади?

— Бу сизнинг қобилиятингизга боғлиқ! Мен лагерь корчалонлари қўйнига узатилган қўлингиз бўла оламан. Истасангиз юрагини, истасангиз жигарини сугуриб бераман.

Бу ўта ботирлик Пушкарёвни яна чўчитди: ё у чиндан ҳам довюрак ёки сояси юпқа чиранчиқ.

— Майли, — деди у, — эртага қош қорайганда еттинчи барак орқасида учрашамиз.

— Хўп! — «Капо» хайрлашмасдан жўнаб кетди. Нарироқ бориб ҳуштак билан қандайдир куйни хиргойи қилгани эшитилди. У жуда бепарво борарди.

Пушкарёвнинг эртага ваъдалашишдан мақсади шундай эди: эртагача ҳамфирлари билан маслаҳатлашади,

шар қочишни ўюштираётган яширин қўмита унга ишонсан ю, хўп-хўп, ишонмаса унда нима бўлади?

Беш кишилик қўмита шу куни кечаси ва эрталаб узоқ маслаҳатлашди; бир фикрга келишнинг иложи бўлмади: Ҳаммадан ҳам «капо»нинг олтин тог ваъда қилиши, тили хотирлиги уларни эҳтиёт бўлишга ундарди. Шунда бирорни Қодирни иккита немис аскари келиб олиб кетганини ишитиб қолдилар.

— Тамом! Иғвогар экан у! — деди бири.

— Агар иғвогар бўлса мендан бошлаши керак эди, — деди Пушкарёв.

Сабр қил, сен билан менга ҳам навбат келиб қолади.

Қизиқ, нега Қодирдан бошлашди? — тушунмас эди Пушкарёв.

Чунки у орқали калавани чувалатиш енгилроқ бўлса керак, — деди кеча «капо» тилга олган казак.

Кечирасиз! Қодир унча-мунча тошда чақиладиган ёнроқ эмас! — қатъий деди Пушкарёв.

Мана энди маълум бўлади, — гапга аралашди «кано» тилга олганлардан бири — армани йигит.

Агар ўша менга учрашган «капо» хабар берган бўлса, Қодирдан сўраб ўтиришнинг ҳожати йўқ. У ҳаммани билар экан, Қодир ёлгиз менигина сотиши мумкин.

Пушкарёвнинг шу сўзидан кейин ҳеч ким ҳеч нарса демади. Ҳамма ўз фикри-ўйи билан бўлиб қолди.

Тўдалашиб, хаёл суреб ўтиришимиздан фойда йўқ. Ўни бир қарорга келайлик! — деди ташабbus кўрсатиб Пушкарёв.

Бу хилда ўтиришимиз бўлса, қидириб юришмасдан ҳаммамизни шу ерда босиб олиб қўя қолишлари турган бўши, — бошини кўтариб деди казак.

Қарор Қодирнинг иши бир ёқлик бўлгунича йигишмаслик, «капо»ни эса бўгиб ташлаш бўлди. Бу ишга кипши тайинланди. Лекин бир маҳал ўлимга ҳукм қилинган «капо»нинг ўзи Пушкарёвни қидириб, баракка келиб қолди. Уни кўриши билан Пушкарёв «ҳа, ифлос, мени сабаб кетиши учун одам бошлаб келяпсанми?» деб кўнглини ўтказгунча, у жуда эҳтиётлик билан бир четта ишора етди. Пушкарёв «бўлар иш бўлди — энди очиқ гаплаша «орин» керак» деб, кўрсатган томонга ўтиши билан «капо»:

— Қодирнинг ишидан хавотирланманглар, — деди ва афсилотини айтмасдан бепарво юриш қилиб чиқиб

кетди. Пушкарёв сурингиришга улгурмади, кишилар халақит берди.

Пушкарёв бу хабардан ҳайрон бўлганича қолаверди. Ҳамфирларига маълум қилди. Улар яна ишонишмади. Ҳамма нарсани яна бирор кишининг лагердан турмага олиниши ҳал қиласди. Агар «капо»нинг қўли бўлса, у билган кишилардан бирортаси бугун-ерта қўлга олиниши керак эди. Кечгача ҳеч қандай ҳодиса содир бўлмади. Қош қорайиб келарди. Тайнланган кишилар «капо» билан ваъдалашилган ерга келса, уни нобуд қилиб қўйишлари мумкин эди. «Эҳтимол у иғвогар эмасдир!» — шундай фикрга келган Пушкарёв шерикларига учрашиди, қарор ижросини орқага суринши маслаҳат кўрди:

— Чиндан ҳам иғвогар бўлса-ку хўп-хўп, бир эмас, минг бор ўлдирсанг ҳам оз. Борди-ю... йўқ, ўртоқлар, яхши ўйлаш керак. Унинг бизга кўп фойдаси тегиши мумкин.

— Пушкарёв, сен бу мулоҳазаларинг билан ҳамманизни қопқон бир-бир оёғимииздан қисгунча сабр қила-диганга ўҳшайсан. Мен бу фикрингта қўшилмайман. Биздан биттамизни олдими, иложи бор экан, биз ҳам биттасининг бошини еймиз, — дёди казак.

— Сеники жуда христианчасига-я: тиш учун тиш, бош учун бош! — ҳазилга олди Пушкарёв.

— Қандай тушунсанг, шундай тушунавер! Лекин мен душманга шафқат қилолмайман!

— Бу шафқат эмас, эҳтиёткорлик, дўстим! Бегуноҳ чиқиб қолса, айт-чи, виждонинг қийналмайдими?

— Бегуноҳ бўлса «капо»лик қиласдими! Қўйсанг-чи!

— Бу менинг фикрим холос. Яна кўпчилик билади.

Кўпчилик ҳукмни икки кун орқага сурди. Бугунги учрашувга Пушкарёвнинг ўзи борадиган бўлди. Қодирнинг нимага турмага олинганини, ўзини қандай тутаётганини билишни унга топшириқ қилиб беради.

Бир жиҳати бу «капо» учун синов-тақдирини ҳал қиласди.

* * *

Қодирнинг қўлга тушиши қизиқ бўлди.

Қодир, қизнинг ўзидан ҳам хаёли ширин бўлар экан, деб кўнглида Азизани ўйлаб, қуёшдан қўзини пана қилиб ёнбошлаб ўтирган эди, бирдан кимдир:

— Тур, камарни еч, — деб қолди.

Юзига ташлаб қўйган рўмолчасини олиб, тепасида

жони тоғиси фельдфебелининг ўзини кўрди. Кундан-и дармоңсизланиб бораёттан тиззаларини қирсилла-суринидан турди. Фельдфебель унинг кир бўлиб кетган сенга шотржасининг этагини кўтариб, шимини тутиб турди. Шикмик камарни кўрсади.

— Чикар! — деди яна.

Қодир дарров фаҳмлади: фельдфебелни камар эмас, унинг тўқасидаги қизил аскар рамзи бўлган беш қиррали юдуз зўғинич қиялти. Пушкарёвнинг «энди қизишиб иншуманг» деган насиҳати эсига тушиб, камарни чиқарни сифроқчи ҳам бўлди-ю, шимининг тушиб кетишини ўзига хабблаб қолди. Лагернинг ҳокими — мутглақ хўжанини фельдфебелга шунинг ўзи етиб ортарди. У туъжиди кетди. Бир тарсаки тушириди, сўқинди. Қодирни шарсаки зарбидан кўз олди чақнаб кетган бўлса ҳам, Пушкарёвнинг танбеҳини эслаб, индамади, ноилож беш қирфоми юдуз қадалган қизил аскар камарини чиқариб оғради. Аскин фельдфебель, айтган заҳоти чиқариб берманиданми ёки ўзининг итлиги тутдими, иккита кишини тақириб, уни бериб юборди. Кетидан ўзи бориб:

— Нима учун қизил юлдузни олиб юрганингни билади. Яна кимларда бор! — деб дағдага қилди. Қодир бўш ёланни сари ошиб кетаверди, яна бир-икки уриб қолди. Шундай Қодирнинг сабри тутаб, нималардир деб бақириди, сукди, турмага тушди.

Гурма лагердан девор билан ажralган бўлиб, лагерьга кучга томондан эшиги бор. Бу ерда девори қалин, поли цемент қоронги ва заҳ камералар бир талай. Шулардан сиринга Қодирни киритиб, устидан шарақдатиб, қалин соктадан бўлган, кўш қулфли эшигини ёпдилар. Қодир бу гурма ҳақида аввал эшитган — унинг тирик мозоринни биларди. Шундай бўлса ҳам, ортиқча қўрқмади, синтетика камар учун отиб ташламасалар керак, ахир» деган сабад билан қоронги ва каталяк камеранинг бир четига, полигонит полга ўтириди. Камерада на каравот, на табуретка борди. Фақат бурчақдан, тўпнинг оғзидек туйнуқдан ташли тушиб турарди, у ёргунинг ҳам ярмини темир оғжараси бўғиб қоларди. «Панжара тутмаса, бу ердан ўзим күш бўлиб учиб чиқиб кетадими?» деб ўйлади у. То мак цемент ҳиди келиб турган мудҳиш бу хонанинг франгисига ўргангунича кўп вақт қўзини юмиб турди. Шундай секин кўзи кўнниккан сари бу камеранинг даҳшати ташла борди: деворлари дод-дуг, қотган қон излари, инфтиҳнинг бурчакларини ўргумчак уяси босган. Полидан ташли чиқади, бирпас ўтириши билан бутун баданини

совуқ қоплади. Кейин туриб юришга мажбур бўлди. Унинг нима қилаёттанини кузатәётгандек эшиқдаги тую кўзидек тешикдан кимдир тез-тез қараб турарди.

Ана шуларнинг ҳаммасини аниқ кўриб, тасаввур қилгандан кейин, Қодирни ваҳима босди: арзимаган бир иш учун шундай жойга ташлаган фельдфебель нега отиб юбориши мумкинмас? Ким ундан ҳисоб олади-ю, кимдан у ҳайиқади!

Эртаси тушгача Қодирнинг бор-йўгини ҳеч ким суриштирамди. На бир бурда нон бор, на бир қошиқ сув, фақат тунда бир-биридан тўрт энлик олисликда ёнмаён михланган тахта-шита узатдилар. Шунинг устида ётди. Ётиш қаёқда, аганаб чиқди. Таҳтанинг қаттиқлигидан эмас, камеранинг захлигидан, тақдиди қоронгилигидан кўзига уйқу келмади.

Эртасига туйнуқдан тушган ёргудан кун ёришганини сезиб ўтирган эди, бирдан қўш қулфли эшик даранглаб қолди. Уни олиб чиқиб кетдилар. «Яна қаёққа олиб борадилар?» деб юрак ўйноги бўлиб борган Қодир, беш минут ўтмай, ўзини ўша фельдфебель билан яна бир СС офицери ҳузурида кўрди. Русчани унча-мунча билган фельдфебель СС офицерининг сўроқларини яримта-юримта қилиб таржима қилиб турди. Берилган саволларнинг юлдузли камарга алоқаси йўқ эди. Офицер жуда баланддан келарди:

— Лагерда сенинг нима иш қилишингни биламиз. Агар ўзинг иқрор бўлиб, шерикларингни ҳам номма-ном айтиб берсанг ҳаётингни сақлаб қоламиз. Истасанг Туркистон легионига юборамиз.

Қодир аввалига чўчиб тушди: кўз олдига Пушкарёв келди. Наҳотки булар ҳаммасидан хабардор? Агар билса, нега энди мендан суриштириб ўтиради? Билмайди. Билса бундай қилмас эди. Менинг нимамга жони ачиди. Булар қоронги уйда тахмин билан тош отиб юриди.

Шу ишонч унга куч багишлади ва ўзининг ўлимдан хабари бор, аммо бундай «аҳмоқлик»лардан мутлақо бехабар қилиб кўрсатди. Офицер бари бир унга ишонмади, конкрет сўроққа кўчди:

— Анави рус тунов куни сенга нима деди?

Қодирнинг юраги шигиллаб кетди:

— Қайси рус?

— Ўзингни гўлликка солма, офтобда учрашганинг.

— Эсимда йўқ. Ҳеч ким билан учрашмадим. Кимни кўрибман?

Бирдан унинг қулоги тагига шапалоқ тушиб қолди:

Нега ёлғон гапирансан. Мана бу нима? — у сурат суратди. Унда Қодир Пушкарёв билан ёнма-ён турарди. Мана бу-чи? — яна бирини узатди.

Мана энди сенинг қўлга туширдим деб кибрланиб турган офицер, Қодирнинг жавобидан бешбаттар тутоқиб кетди:

Қодир эса, суратни кўриши билан «бу фақат сурат, унингизни қаёқдан билади. Шу билмаганидан мени теребонити-да, акс ҳолда, унинг оёгини ерга тегизмай олиб бораарди. Демак бу ёги менга боғлиқ. «Эй, қалбим, энди менинг бўл, тилларим тош қот! Ўлсанг ўлу, лекин сиринг ишингда қолсин» деган фикр билан жавоб қайтарди:

Ҳа, буми, бир маҳал бизнинг томонларда бўлган оғизи, ҳозир ўзгариб кеттандир деб сўраётган эди.

Яна нима деди?

— Ҳеч нарса.

Исми нима экан? Қизил Армияда ким бўлган экан?

— Бунисини айтмади, мен ҳам суриштирганим йўқ. Унинг исмини билганим билан қорним тўярмиди.

— Қорнингни тўйғизсак, билиб берасанми?

— Айтармиди? Айтмайди. Бу ердаги одамлар пишиқ оғизи.

Унинг соддалиги офицерга ёқди, мағрур жилмайди, фельдфебель билан кўз уриштириб олди:

— Биз ёрдам берамиз.

— Уддалолмасман... Уддалолмайман! Бекорга айгоқчи муроҷиу ўддирив қўйишида.

— Жонинг шунақа ширинми?

— Кимнинг жони ширин эмас. Қари онам бор...

— Ҳа, балли, ўша қари онангни кўргинг келса, биз оғизи ишлашинг керак. Устинг бутун бўлмаса ҳам, оғизинг тўқ юришига кафилмиз.

— Йўқ. Қўлимдан келмайди, уддалолмайман.

— Очликдан ўлиб кетасан-ку, бу ҳолда.

Қодир «бошиқа қандай иложим бор?» дегандек елкасиги маъюс қисди. Шунинг устига тувов куни Пушкарёвни таҳтатиб, ўз хизматларини таклиф этган «капо» эшик бақиллатиб, кириб қолди. У эгилиб салом берди, лекин офицер ҳам, фельдфебель ҳам менсимагандек сал бош иргаб қўя қолди.

— Демак сен советлар келиб, озод қилишидан умидкорсан, ҳа, қизил шайтон! — Офицер яна қутура бошлади. Унинг энгаҳидан кўтариб қўйди, — бўлмаса нега ишдан ўлишга розисану, биз билан ишлашмайсан!

— Қўлимдан келмайди, — яна бўшашиб жавоб қилди қодир.

— Келади! Келтирамиз. Рози бўлсанг бас.

Бу гал Қодир индамади. Тўгриси, нима деб жавоб қилишни билмасди. Яна ўша жавобни қайтариш қутурган ит оғзига қўй тиқиш эди.

Офицер унинг оғзини пойлаб турди, ҳадеганда жавоб бўлавермагач:

— Хўш, нима дейсан? — деди сабри тутаб.

Қодир жўрттага яна бўшаши, «йўқ, қилмайман» дейишга ботинмай ётиги билан:

— Қилолмайман, уддалолмайман, — деди.

— Уддалайсан!!

— Йўқ,

Қиласан!

— Йўқ!

Ана шундан сўнгра Қодир етти ухлаб тушига кирмаган қийноқни кўрди. Уни бегона қўрага кирган дайди итдек уриб-суреб қўшни хонага олиб чиқдилар, бир оёғига арқон солиб, шипдаги ҳалқага осиб қўйдилар. Бутун еган-ичгани оғзига келиб, оёғидан ушлаб, бозордан олиб келинаётган жўжахўроз қанотидек қўллари шалвираб, анча вақт қолиб кетди. Бу орада офицер шошмасдан битта сигарета чекди. Алланима ҳақида «капо» билан немисчалашди, фельдфебель қаёққадир чиқиб келди. Яна папирос тутатиб чиқиб кетди. Кейин офицер «капо»га немисчалаб гапирди, у Қодирга таржима қилиб бериб турди. Савол яна бошидан бошлианди: «Анави рус сенга нималар деди? Ниманинг режасини туздиларинг? У қаерда ишлаган экан? Биз билан ишлашга рози бўласанми йўқми?»

Қодир тушундикси, жавоб бериши бефойда. Модомики, ўзига маълум сирни очмоқчи эмас, улар билан ишлаш нияти йўқ экан, ҳар қандай жавоб фақат ортиқча калтак ва ҳақорат учун восита бўлиши мумкин. У индамади. Назаридা оёғи узилиб кетаётганга ўҳшарди.» Икки оёғимдан осганда ҳам бунчалик бўлмасдим» деган хаёл билан тишини тишига қўйди. Аввал тўпиги, кейин тиззасининг кўзи, ундан кейин бели кесак бўлди, сезиши ҳиссини йўқотди. Бора-бора икки қўли ҳам ўзига оғирлик қилиб қолди, қўлтигининг ости зирқиради, томогига нафаси тиқилиб, кўз олдини туман босиб келди. Худди шу пайтда офицернинг:

— Хўш, ўйлаб бўлдингми? — деган товуши аранг қулогига кирди. Садан кейин ўйлаш эмас, эшитишдан ҳам қолди: қулоги том битиб, кўз олдини тун қоронгилиги босди.

У ҳушига келганда бошқа бир камерада ётарди. Бу ер аввалигисидан сал катта бўлиб, иккита занг босган карашот ҳам қўйилган эди. Биттасида ётган одам у кўзини ғинни билан ўрнидан туриб, саломлашди. Нимага қамални сўраб, ўзиникини айтиб берди. Шу билан камерада одатда бўладиган дастлабки суҳбат тугади. Садан кейин у одамни олиб чиқиб кетдилар. Туни билан қайтади. Эрталаб:

— Гитлерни кўмишга чиқдим. Мендан бошқа ҳеч ким ишлаб, оёғидан судраб кўмиб келдим, — деб, қаҳ-қаҳ солиб тириб келди. Куни билан кулгидан тўхтамади. Туйнукдан тушиб турган ёргуга қараб, қушга ўхшаб толпинди, тиравоти устига чиқиб сакради. Жим қолди. Яна қаҳ-қаҳ тарди. Камерада Қодир борини пайқамади ҳам. Ўзи билан ўзи сервар бўлиб, кунни ўтқазди. Кечга яқин олиб чиқиб кетдилар, бошқа қайтмади.

У жинни бўлиб қолган, уни отиб ташлаган эдилар.

Қодирнинг унга раҳми келиб, ўз тақдиридан ваҳимада тушди: мен ҳам жинни бўлиб қолмасам!

Эртасига бу даҳшатли ваҳимадан қутулиб, камерага «қўниккан»дек бўлди. Уни кўздан кечирди: аввалигисидан сал ёргу. Ташқаридан сал-пал товуш ҳам эшитилади. Бу товуш қулогига илк бор кирганда багрини тилиб кетди: инсон товушининг бунчалик ҳаётбахш эканини юди туйгандек эди. Чанқоқ киши сувга ёпишгандек қўзини ҳовуч қилиб, ташқарига қулоқ солди, лекин товуш келарди-ю, уни англаб бўлмас эди. Бу ҳам бора-бора жонига тегди. Камера деворларини «томоша» қилибтиб, бирдан чумчук кўзидек ковакдан бир нарсанинг чиқиб турганини пайқаб қолди. Гавҳарга йўлиққан гаҳиёндек энтикиб, уни тортиб олди. У ҳимарилган қоғоз олди. Бу кафтдек қоғозга хат ёзилганини ёргуга солгандашина билди ва ўқиди:

«Бу ерда сиёҳ йўқлигидан қоним билан гугурт чўпида ғаниман. Мен оддий совет кишисиман. Маслагим йўлида ҳулок бўляпман. Қалбим тинч. Хайр, дўстлар: Биз енганиз! А. Овчаренко».

Бу хат унга бир олам куч-қувват баҳш этди.

* * *

Пушкарёв, умуман қочишни уюштирувчи яширин қўмита Қодирдан кейин ҳеч кимни немислар безовта қилмаганидан ҳайратда эди. Мана бугун бешинчи кунни кузатиш учун топшириқ олган «капо» ҳам еттинчи

барак орқасида ўша бир учраптгандан кейин лагерь зонасида кўринмай қолди. Бу яна қизиқ эди.

Бу жумбоқ қўмитанинг қўлини боғлаб қўйган эди. Агар шу ҳодиса рўй бермаса ёки «капо» орага тушиб қолмаганида шу бугун-эрта лагерь оёққа турган ва ўз баҳтини синаб кўрган бўлар эди. Ҳозирги ҳолатда иш бошлаб бўлмас эди. Балки немислар шу ҳодисанинг бошланишини бутун лагерни қириб ташлаш учун бир баҳона сифатида атайн кутиб тургандир. Унда барча тайёрлик бир пул бўлиши туган ган.

Қодирни яхши таниган Пушкарёв жуда безовта эди, қўмитанинг иши орқага судралиб путур етишидан бир чўчиса, ёшгина ажойиб йигит Қодир учун яна бир жони ачири эди. «Нима ҳодиса рўй берди экан» деб ўйлаб ўйига етмас эди. Шу пайт фикрдоши арман йигит уни қидириб келиб қолди:

— Чиқ, «капо» ҳовлида юрибди. Сени қидираётган бўлмасин! — деди.

Пушкарёв шошганиданми ёки ҳаяжониданми иргиб ўрнидан туриб, эшикка отилар экан, орқасидан етиб келган арман йигит фақат у эшитадиган қилиб:

— Ҳовлиқма! — деб қўйди. Шундагина Пушкарёв ўзининг ноўрин ҳаракат қилганини сезиб, дарров бенарво тусга кирди.

Чиндан ҳам «капо» уни кўзлаб юрган экан, Пушкарёвга кўзи тушиши билан бир четга ишора қилиб, унинг орқасига ўтди. У орқасида юрганича гапириб кетаверди. Пушкарёв ҳам ўзича кетаётгандек қулоқ солди. «Капо» Қодир ҳақида тўплаган хабарини етказиб, кетидан:

— Унингиз унча-мунча олмос кесолмайдиган ойна экан! — деб қўйди.

— Яхши! — деди хотиржам бўлиб Пушкарёв, лекин Қодирнинг тортган азобидан юраги ачишиди. — Энди нима бўлади?

— Айтольмайман. Камерада ётибди.

— Аниқ айби бўлмаса чиқариб юборишлари ҳам мумкинми?

— Айтиш қийин. Лекин йигит ўн йил ётганда ҳам сизларга касри урмайдиган. Бу ёғидан хотиржам бўлишингиз мумкин. Бунақаси кам бўлади.

— Худди шунақалиги учун ҳам уни қутқариш керакда! Акс ҳодда сатқайисар дердик.

«Капо» бош қашиб қолди: бу жуда оғир жумбоқ эди.

— Сенга топшириқ шу: бир йўлини қил! — деди

пикарёв қатъий.

Боши қотиб қолган «капо» ўйлаб туриб:

— Бирор тўполон бўлганда эди, мен уни олиб чиқсан — деб қўйди.

«Капо»нинг бу гапи қочишини уюштирувчи «яширин читга»нинг ишини тезлатишга турткі бўлди.

Қодирдан кўнгли тинчиган қўмита, яна икки автомат ва туширганидан кейин қочиш кунини белгилади. Ишмани вақтида Қодирни камерадан олиб чиқишини ишмани яхши билган «капо» билан яна беш-олти кишига таширдилар.

— Бу бошقا гап! — деди «капо». Кетидан қистирди:

Омон-эсон бу жаҳаннамдан қутулиб олсак, менинг солигим ҳақида ўзингиз тувоҳлик берасиз-да.

— Бу ёғидан кўнглинг тўқ бўлсин.

— Бу амалим хатоимнинг мажбурий оқибати эди. Бир ин ҳаммасини айтиб бераман.

— Албатта.

Якшанба куни, немислар айни ширин ўйқуда ётади-шонготтарга яқин лагерь оёққа турди. Тайёрлик пухта манидан операция шунаقا тез ва мувафақиятли ўйлаге ошдики, қочоқлар бир соат ичида мўлжаллаган ўрмонларига кириб олдилар.

Қодирни камерасидан жуда эпчиллик билан олиб ишкан «капо» лагерь дарвозасида ўқ еб йиқилгач, уни икки кишилашиб ортмоқлаб келган Қодир саддан кейин ўнда, ўрмон оғзида қодиришга мажбур бўлди. У ҳаётнаги ўз бурчини ўтаб бўлган кишидек кўзини мангушинган эди. «Капо» ўз ҳалокатини билгандек, қўйнидаги шир парча қоғозга шундай деб ёзиб қўйган эди: «Павли-... кий Вадим Тодорович, немис тили ўқитувчиси...» кейин адреси.

Бир ойдан кейин ўрмонда пайдо бўлган партизанлар тряди оғизга тушди, бу атрофда немисларнинг ҳаловати тақолди.

11. ОНА ЙОРТГА ҚАЙТГАНДА

Қодир она шаҳрига кириб келганда айни ёз эди.

Бу юртнинг ёзига нима етсин: ишкомида чарос қоайиб, полизида қирқ хил қовун дум беради, нашватиси таратиб, қимизак олмаси кўнгил очади, гилоси кўз сомаштириб, анжири тил ёради. Қайрагочдаги сават уясида лайлак томоқ қоқиб мусичалар куккулашганда,

захча чагиллаб, булбуллар боғу чаманин куйга гарқ қилганда, ариқ суви осмондек тиниб, қўнгирогини бир текис чалганда, кундузи тупрогига тухум қўмсанг пиширгудек исиб, оқшоми оромбахш салқин тортганда бу ўлкани айланганмисиз? Миришкор багбон супасида бир бош ҳусайнин ёки эчкиэмарни сувга чайиб еб, бобо дэхқон чайласида тунаб, саҳарда аланас, кўкча, оқуруғнинг тарсиллаб ёрилишини эшигтганмисиз? Шода-шода кўсак баглаган кўм-кўк пахтазор бошида, айни туш пайтида, уста пахтакор қўлидан бир пиёла кўк чой ичиб, ёғлиқ паловдан кейин ўнлаб канал, юзлаб анҳорлардан бирига шўнгиганмисиз? Йўқ? Демак мўъжиза тортни кўрмабсиз, дунёда шундай оромижон ҳам бўлишини билмабсиз!

Ана шуларни ўйлаб она шаҳрида поезддан тушган Қодир, илк қарашида ёқ ҳамма бундан неча-неча минг километр узоқдаги даҳшатли урушнинг таъсирини кўрди. Юзидан ёшлик шоду хуррамлиги, қувноқ шўхлиги сочилиб турган йигитлар сийрак. Отаси, ака-укаси, эри, фарзандини фронта жўнатиб, уларнинг ўрнини босган қизжуон, ўсмир-кексаларнинг рангирўйида аввалги завқ шукуҳ, табассум йўқ. Кийимбошлири ҳам соддалашган: енгил ботинкалар, туфлилар ўрнини қўпол этик, или қайишли оғир ботинкалар, ипак ўрнини ит алмашган эди. Қарашлар оғир ва ўйчан. Бошига мушкул иш тушиб, пардоз-андозини унутган жувондек кўча-кўйларнинг бурунги файзи йўқ. Трамвайнинг жиринглаган товушида ҳам қандайдир ўзгачалик бордек. Уруш гўё бу шаҳар, бу тортнинг ҳуснини ўтираб қўйганга ўҳшарди.

Қодир телеграмма бермаган эди. Ҳамманинг ўз иши бошидан ортиб ётган ҳозирги тигиз пайтда ҳеч кимни овора қилгиси келмади. Азизанинг фронтдалигини хатдан билади. Уни кутишга ойиси-ю, Жаннат кеннийиси чиқа олади, холос. Ким билади, онаси акасининг гами устига Қодирнинг шунча вақт бедому дарак бўлиб кетганидан кейин қандай ахволга тушган? Эҳтимол ғам букиб қўйган, станцияга чиқишига ё кучи етади, ё йўқ! Бу оила бошига қора кун тушганда меҳрибонлик қилиб турган кеннийисини безовта қилишни ўзига эп кўрмади. Иннайкейин, бу кунларда вокзалда киши кутиш, гул тутиш қабристон тепасига «Марҳабо, хуш келибсиз» деб ёзиб қўйгандек эришига ўхшаб кўринди. Шошмасдан кириб борса ҳам бўлаверади. Нимани қойил қилиб келяптийки, уйига телеграмма бериб, вокзала гамга бардош оериб келяпти!

Ўша тонгда немис лагеридан қочгандан кейин Пушка-

рўв тузган партизан отрядида жанг қилиб юрди: поезд қулатди, кўпприк портлатди, кўп қатори чоги келган немис гарнизонларига ҳужум қилди, хойнларни тутиб отди, разведкага борди. Хуллас, нима буюрлса йўқ демади, қўлидан не иш келса, бош тортмади.

Шундай тўқнашувлардан бирида сони ва қорнидан ўқ об, узоқ ётди. Охир бўлмагач, самолётда «Катта ер»га шакуация қилишди. Денгиз ёқасидаги бир шаҳарда керагича даволаб, мана энди олти ой отпускага юборяптилар.

Қодир таниш кўчалардан ўтиб, эшигига яқинлашган сори юраги гуп-гуп уриб, нафаси ўпкасига тиқиларди.

Бу нима? Ҳаяжонми? Йўлида кўзи тўрт меҳрибон онасининг согинчими? Немис лагеридаги тортган азоб-кубатларининг ҳоврими? Тўқдан қоннинг шукухи, она шаҳрининг олов меҳрими? Нима бу?

У, бир бурда қора нонга зор бўлиб, лагерда озиб-тўзиб, битлаб юрганда, ифлос немис офицери калтаклаб-калтаклаб, оёғидан шифтга осиб қўйганда шу лаҳзани, шундай totли лаҳзани ўйлаганмиди? Ҳа, булар бари осмондаги оймомага қараб талпинган гўдакникидай ширин хаёллар эди, холос. Мана, кўз олдидан бир лаҳза ҳам шари кетмаган ўша оддийгина эшик! Мана, унинг остонаси тубидан шилдираб оқсан кумуш ариқ. Мана чинорга оир шохини эркалик қилиб қўйиб турган ақация дарахти. Шохлар орасида чумчуклар ҳам аввалидек чугурлашади, осмон ҳам ўша, қуёш ҳам ўша. Ҳамма-ҳаммаси ўз жойида. Фақат уладан уруш туфайли файзу ором кетган, тинчлик кетган. Ана шу чинор, ана шу ариқ, ана шу чумчуклар, ана шу осмон, қуёш, ер, эстган шамол, ана шу она шаҳар, гўзал юртнинг ҳусни, латофати, кўрки, жозибаси бўлмаса, завқи шавқи, фарогати, файзи-ҳаловати бўлмаса, уларнинг дарди билан ёнмаса фронтларда қон кечиб, лагерда зардоб ютиб, душман орқасида жанг қилиб юармиди! Шулар борки, унинг бағри бутун, кунгли тинч.

Қодир ҳаяжондан титраган қўллари билан эшик зулфини ушлади, аста итарди: қани илк бор кимни кўраркин?

Ҳовли сув қўйгандек жимжит. Адолат хола қўшинини кидан ўтган балхтут соясидаги супачада нима биландир шиврисиб ўтириби: қўзида қўзойнак, бошида оппоқ дока рўмол. «Мен кетганда қўзойнак тутмас эди, демак анча қарибди-да. Тағин ҳам фил экан — шунча ғамга бардош оериб келяпти», деб ўйлади Қодир. Бирдан кириб бориб

уни қўрқитиб юбормаслик учун томоқ қириб йўталди. Ҳар қачонгидай зийрак «жон болам хола» кексаларга хос сиполик билан товуш келган томонга қаради, қаради-ю, эшикда турган одамнинг кимлигини аниқ кўрмаган бўлса ҳам, оналик қалби билан унинг Қодир эканини туйди. Дарров кўзидан кўзойнагини олиб, яна термиди, энди яхши таниб, шошиб қолди. Ўрнидан тураман деб, супа четидаги пиёлани тушириб юборди.

— Қодиржон, болам, болагинам! — она бошқа бир сўз айтолмай, яланг оёқ келиб, ўглининг елкасига қўлини ташлади, йиглаб юборди, севинчидан ҳўнг-ҳўнг йиглади.

— Ўз оёқларинг билан эшик қоқиб кириб келадиган кунларинг бор экан-ку! Онанг бечорани бунча қийнамасларинг. Бирингники етмагандай сеники ҳам бормиди, жон болам. Сен-ку қамоқда эмас эдинг, бунча жим бўлиб кетмасанг. Онам куйиб-ўлсин дедингми!

Адолат хола йиллаб юрагида йигилиб ётган севинчи ҳам, гинасини ҳам айтиб тутатолмас эди. У дам куйиниб йиглар, дам кўз ёшлари орасидан кулиб, ўглини қаерга ўтқазишни билмас эди. Қодирнинг ҳам ўпкаси тўлиб, димоги ачиб келса-да, ўзини аранг тутиб, ёшини ичига ютди. Елкасидаги сафар тўрвасини супа четига қўйиб, ўзи ҳам шолчага омонат ўтиреди. Адолат хола уйдан нимдошгина кўрпача олиб чиқиб тўшади:

— Тур, болам, ерда ўтирасанми, кўрпачага ўт. У ер захлик қиласди.

Қодир этигини чиқариб ташлади. Она нимдош бир калиш олиб келиб, супа остига қўйди:

— Акангники, болам келса кияди деб олиб юрибман. У келгунича сен кийиб турга тур. Ака-уқаникининг айби йўқ. Бориб келганимиздан бери ундан дарак йўқ, болам. Нималитини билмайман. Хат ёзамиз, жавоб йўқ, суринтираман бирор бир нарса демайди. Ўз ёгимга ўзим қовурилиб юрибман.

Она бу гал ўртаниб, юрак-багри эзилиб кўзига ёш одди. Лекин бари бир қаршисида ўтирган ўглининг келиш севинчи устун чиқиб, дока рўмолининг бир учи билан кўзини артди, бу қилмишига узр сўрагандек:

— Сен хафа бўлма, болам, кўзим шунаقا серёш бўлиб қолган, киши қаригандан кейин шунаقا бўлар экан! — деди ва самоварга олов ташлаб юборди. Дастурхон ёзар экан, нонга бўлган очереддан нолиб қўйди:

— Каллаи саҳарлаб очередга чиқаман, мана бугун гафлат босиб ухлаб қолган эканман, нонсиз қолдим. Энди кечкурун келганидан оламан. Очередим бор. Ҳури-

шисонинг кетиданман.

Адолат хола дастурхонга биттагина қора гижда қўйиб, қуруқ мева-чева сочди:

— Бу ўзларингга асраб қўйганимдан. Бултургисига курт тушниб кетган экан, данагини чақиб едик. Буниси эниги. Барака топгур Икром ота ҳар йили бир-икки чолакда ўрик, тоголча, шафтоли бериб юборади. Ҳеч кимга бийлатмай «бу ердагиларнинг оғзи тегиб юрибди» дейману қуритаман-қўяман.

Қодир сафар тўрвасини олдига тортиб, ундан нон, консерва концентрати олиб, дастурхоннинг ойисига яқин томонига гўё совга-саломдек қўяр экан, Адолат ҳоланинг юзи ёриди: шукур, тузатиб кутиб ололмаётганимга яраша ўглим ўзига тўқ экан!

Адолат хола аввалгида анча чўккан, чакак тишлари гунишиб, лунжалари ичига ботиб кетган эди. Сочининг ҳам қораси қолмабди ҳисоб. Кўзининг қорасини парда босгандек, оқиши тортган, унча-мунча нарсага чимирилиб қарарди.

«Темирни занг, одамни фам кемиради» деб кўнглидан утказди Қодир, ялпиз ҳиди келиб турган шафтоли қоқидан оғзига солар экан. Кейин ҳаммани бир-бир суриштириб чиқди.

— Кеннойим сог-саломат юрибдими?

— Шукур. Яхшиям баҳтимга ўша бор экан.

Онасининг жавобидан кўнгли алланечук ҳолга келган Қодир Маратни сўради. Она бирдан яшнаб кетди:

— Дастёр бўлиб қолди. Бирам ширин бўлган шу кунда...

Адолат хола ўглининг жим бўлиб қолишини ўзича тушунишиб, ёрдам бермоқчи бўлди:

— Азиза томонни сўрамайсан, хабаринг борми?

Қодир сал қизарид:

— Ҳа, Азизанинг фронтдалигини биламан. Хат олгандим — деди.

— Йўқ, Мирсалим шумқадамнинг келганини айтяпман.

— Мирсалим? Мирсалим ака келдими? Қачон? — чўчиб тушди Қодир.

— Ҳа, анча бўлиб қолди. Тут пишигининг охирида диди.

— Шу ердами?

— Қаерда бўларди, болам, шу ерда. Ёмонни бало ҳам урмайди! Юрибди. Тани носогроқ шекилли, боласини

ташлаган биядай бўшашиб юрибди. Тунов куни узоқдан бир кўзим тушган эди. Сен уни фронт-мронтда учратганинг йўқмиди?

— Йўқ. Нима қилди?

— Шундай, ўзим айтяпман.

— Ё бирорга мени кўрдим дебдими?

— Йўқ. Безовта бўлганингга айтяпман.

— Дарров қайта қолганига ҳайрон бўляпман, — гапни бурди Қодир.

— Бунақалар тегирмондан ҳам бутун чиқади, йўлини топади.

«Чиндан ҳам йўлини топганимкин?» — ўйлаб кетди Қодир. Унинг кўз олдига ҳамма лавҳа бир бутун келди: ҳарбий асирлар лагери, галстуғида фашист белгиси бор. Али Наимхон, дарвозадан кириб келган усти очиқ машина, унинг устида турган Мирсалим...

«Ажабо, бу қандай бўлди? Ахир у легионга ихтиёрий ёзилганлар қаторида эди-ку? Ёки кейин эси ўзига келиб, яна бу ёққа қочиб ўтдими? Бошқа иш билан, ёвуз ният билан келган бўлса-я! Али Наимхоннинг темир чангалидан чиқиш ўнгай эмас, бунинг бир балоси бор! Суриштириб кўриш керак».

Шу мулоҳазаларга борган Қодир уни у ёқ-бу ёқдан чўқилаб кўриб, ишлаётган жойини сўради.

— Жаннат, куздан ўз мактабига борар эмиш, деяётган эди. Ҳозир бекор юрибди шекилли! Ҳа, болам, бунча сўраб-истаб қолдинг?

Қодир кулагига олди:

— Қайнатам бўлганидан кейин қизиқаман-да!

Адолат хола лақ этиб тушди, ишонди:

— Азизанинг ўзи яхши бола, отасига ўҳшамайди-ю, тилим қисиқ. Бўлмаса...

— Хўп, демасмидингиз? — яна ҳазилнамо қилиб сўради Қодир.

— Менинг жагимни очма, болам, — огригандек бўлди Адолат хола, — пайғамбар бўлса умматлигидан чиқиб кетардим. Дарё бўлиб эшигим тагидан оқса оёғими ни чайқамасдим, қизини келин қилиш экану! Одамми? Ундан тўрт оёқли ит яхши. Кет десанг тушунади, боқсанг дўстлик қилади.

— Шундайку-я... — хаёл суриб кетди Қодир. Адолат хола буни «гапим боламга оғир ботди, минг қилганда Азиза унинг севгани-да» деб, ўйлади, юпатди:

— Лекин, болам, сен кўнглингни бўлма! Азиза топилмайдиган қиз. Сендан кейин то фронт кеттунича биздан

хабар олиб турди, мен ҳам ширин сўзимни аяганим йўқ. Сен йўқ десанг ҳам, мен йўқ демайман. Кейин, болам, сени деб озмунча азият чеккани йўқ. Минг балога қалқон бўлди.

— Мен бир нима деяпманми, ойи! — ўзини оқлаган-мек деди Қодир.

— Шундай бўлса ҳам... Берган сўзинг устида тур, шигитлик бурдингни кетказма, болам.

Қодир Азиза ҳақида ўйламаётганидан бу танбеҳлар чига оғир ботмади. Унинг фикри-ўйи Мирсалимда эди. Унинг қандай қилиб келиб қолганидан ҳайрон.

«Ҳар ҳолда бир суриштириб кўриш шарт. Ножӯя чақилган битта гугурт оламни ёндиради-я!» деган қарорга келди.

Бу орада кўча бетқайдаги қатор теракларнинг шам-мек ёниб турган учидан олов ўчди. Жаннат билан bogчалин қайтган Марат амакисининг бўйнидан қучоқлаб куришиб, бир вақт, фронт кетаётганида бувориб юборган «Ишапаевникига ўҳшаган қиличини» даъво қилиб қолди.

— Қани? Олиб келдингизми?

Қодирнинг эсидан чиқиб кетган эди, хижолат тортишдек бўлди. Ўртага Адолат хола тушди:

— Дадангнинг ўзи олиб бораман, дебди.

— Шунақами, амаки? Маза!

Марат ўзида йўқ қувониб, амакисининг бўйнидан ишча қучоқлади, бошқалар хомуш тортид.

* * *

Мирсалим Қодирнинг олти ой отпускага келгани эшиглини, чўт босиб олган яланг оёқ одамдек типирчилаб қолди.

«Энди қандай бўлди? Қодир ўшанда мени лагерда кўрмаган бўлса-ку, хўп-хўп. Кўрган бўлса-чи? Унда иш тамом». Йўқ, кўрмаган. Умрида мени ҳеч ҳарбий формада кўрмаган одам қандай қилиб, дарров таниб ола қолади? Ҳа, мен уни таниганимда, нега у мени танимайди? Таниган! Кўрган! Менинг бу ерга қайтганимни ҳам эшигтан. Эшигтану органга ҳабар берган. Орган «қани, ўзинг келиб, исбот қилиб бер» деб уни отпуска баҳонаси билан чақирган! Йўғ-е, жуда ҳам бунчалик эмасдир! Ҳа, айтгандай, ўзи қандай қилиб бу ёққа ўтиб қолди? Мен уни лагерда ўлиб кетгандир деб юрибман. Ўлмабдида. Шунча азоб-үқубатга бардош берганини қара! Бўлмаса қанча одам очдан қирилиб кетди. Тавба, жони пўлат эканми дейман! Эҳтимол ўзининг ҳам этаги ифлосдир. Тагин подадан олдин чант чиқариб, ўзимни-ўзим балога

қўймай! Сабр қил, Мирсалим, сабр. Сени бу ёққа ўтказиб юбораёттаниларида нима деган эди бошлиқларинг: устинга тоғ қуласа, доддемасанг ютасан! Ҳали бу нима бўлти? Фақат шубҳа-ку! Эҳтимол ҳеч нима бўлмас. Йўқ, бепарво ҳам бўлма, отингни қамчила, оддини ол! — шундай мулоҳазалардан кейин Мирсалим Қодир билан тасодифан бир учрашиш, унинг қўйнига аста қўл солиб кўриш фикрига келди. Мис чилимини бир-икки босиб тортиб, хотинининг: «Ҳой, дадаси, айтган ширчойинигизни қиляпман», дейишига қарамай наридан-бери кийиниб чиқиб кетди. Эрининг келганидан бери бугун кечасидай бетоқат бўлганини кўрмаган хотин, «ўзи бунга бир нарса бўлдими, чаён чаққан одамдай бир ерда ўтиrolмай қодди!» деганича ширчойининг оловига сув сепди.

Мирсалим кўчага Қодир кутиб тургандек қанчалик шошиб чиқкан бўлса, хўжайнинларинг «Шошиб исант, совуқ сув ҳам оғиз куйдиради» деганини эслаб, бирдан шунчалик тез ҳовридан тушиб. Бошидаги сурма ранг чор қирра дўпписини олиб, жиятига ёпишган гардни бармоғини ҳўллаб тозалади, кичкинагина қулоқлари тепасидаги энди оқ оралаган сочини бостириб қайта кийди, ёқасини тузатди. Бу орада у анчагина юриб қўйган, катта кўча юзига чиқиб қолган эди. Муюлишда тўзиб ётган қандайдир қуш патларини кўриб, нима учундир, юраги орқасига тортиб кетди: унинг кўзи олдидан мушук босган парранда кетмай қолди. Бағри тош Мирсалимнинг ўша қушга сабабсиз раҳми келди, кейин кўнглини гаш қилиб, диққатини ошириди. Нега? Ўзи ҳам билмас эди. Ё шу парранда куни бошига тушадими?

Мирсалим кўчани анча айланиб юрди, Қодирларининг эшиги рўпарасидан бир-икки ўтди, у юриши мумкин бўлган кўчаларга бурилди. Ҳеч қаерда Қодир йўқ эди. «Аксига олади, бир маҳаллар рўпарамдан чиқавериб, гашимга тегарди, энсами қотираради. Энди-чи? Энди хоҳласанг кундуз чироқ ёқиб қидир!» деганча, Мирсалим қорни очиб уйига қайтди. Унинг рўзгори ташқаридан ғариона кўринса ҳам, аслида бут эди. У жудда катта пул билан бу томонга ўтган, хўжайнинлари унинг бир-икки йилининг гамини еган эди. Фақат пулгина эмас, у керакли ҳужжатлар ва алоқа қилиб туришга зарур турли туман аппаратлар билан ҳам таъминланган, бу ихчам нарсалар кийим-бошининг чоки, тутгачаси, астари, елкаси, пошнаси, чарми орасига жойланган эди. У омон-эсон етиб келган кунининг эртасига ёқ буларнинг барчасини ўргатганларидек қилиб, шаҳар четидаги гадой топмас

нир хилват жар ёқасига яширган ва хўжайнинлари билан юрганишга ҳам улгурган эди. Унинг асосий вазифаси бу профга ички Россиядан кўчирилган ҳарбий объектларнинг қаердалигини хабар қилиш ва ҳалқнинг аҳвол-хўйисини билиб туриш, керак ерда тутантуроруқ тутиб обориш эди. Али Наймхон бир суҳбатда айтганидек, унинг зиммасига «Туркистонни ичдан тайёрлашдек олимоноб бурч» юклangan эди. Бу иш қанчалик оғир ва турракаб, Мирсалим қанчалик тихирлик қилган бўлмади, бунинг оқибатидаги шону шараф, бойлик, обру, ғувверса «Ҳайл Гитлер!» деб ичган қасами мажбур ишан эди. Кейин бу иш узоққа чўзилмайди, то немис мунтика, вассалом. Унинг Туркистонга кириб келиши да, узоқ эмас. Ундан кейин, оёғини узатиб ётади: дегани ўтган, айтгани айтган!

Мана булар барчаси энди худди саробга, айниқса Қодир келганини эшитган дақиқадан буён аллақачон курилган ёки аллакимдан эштилган тушга ўхшарди. Берлинда таълим олиб юрган кезлари беш-олти ой эртаниндин келадиган кундек жуда яқин туйилган бўлса, энди ҳар соат бир йилга, бир ой асрга ўхшар, санаб тутатолмас эди. Агар немис-фашист қўшинларининг ёз чиқиб, қилиб турган ҳужумлари бўлмаса, у «ўзи хон, ўзи бек, дориламон кунлар»ни кутга-кута, унинг илинжида аллақачон жинни бўлиб қолган бўларди. Ҳозир эса, буларнинг ҳеч онри унинг эсига келмас, фақат жони кўзига кўринар эди. Қодир уни лагерда кўрмаган бўлса-ю, уни тинч қўйса бас! Унга бошқа ҳеч нарса керак эмас! Йўқ, аслида оундаймас, ҳозир дўпписи тор келиб тургани учун шундай деялти. Эртага тинчидан кетса, яна ўша тотли орзузи кетидан қувади, уни деб бутун бир шаҳарга ўт қўйишга тайёр бўларди!

Мирсалим диққинафас бўлиб уйига қайтди. Хотини югалабки ширчойни иситиб, олдига қўйган эди, зардаси қайнаб кетди:

— Мен буни нонуштага буюрганман! Тишга босадиган бирор нарса пиширсанг ўласанми, падар лаънати!

— Падаримни ўқимасангиз ўрнига ўтмайдими? Сизга падарим нима қилди? Қизини сизга чўриликка бериб, ҳеч кимга зиёни тегмасдан гўрида ётибди!

— Ҳа, бир зиёни тегмаган ўша гўрдаги даданг қолувли! Гапир!

— Шунча қора кунни кўриб, тавба қилмаган ношукур банда! — деди хотин унинг олдидан ширчойни олиб, ошхонага бурилар экан.

Аламини кимдан олишини билмай турган Мирсалимга шу қифоя эди. Иргиб ўрнидан турди. Зарб билан ошхонанинг эшигини очиб, бир зумда дақанхўроздай хотини қошида пайдо бўлди:

— Нима дединг? Яна бир қайтар!

Хотин ўгирилиб қарагунча бўлмай, Мирсалим бир тарсаки қўйди, бунга ҳам кўнгли тўлмай тепиб юборди. Ағанаб тушган хотинининг тепасига бориб яна ўдагайлади:

— Мен шу ёмон кунларнинг не-не азобини ким учун чекиб юрибман? Сен учун, манжалақи! Қизинг учун! Отасининг юзига туфуриб кетган қизинг учун!

Қўлидан учиб кетган коса синиқларни йигиб олар экан, хотини йиги аралаш деди:

— Худо хайрингизни берсин, мен учун бўлса, ҳеч нарса қилманг. Узаттан оёғингизни йигманг. Мен ўлаю, сиз қутулинг.

Мирсалим шу куни кечгача қилар ишини билмай, овсар одамга ўхшаб юрди. Шом қоронгисида яна чиқиб Қодирнинг йўлини пойлади. Яна қон бўлиб қайтди. Назарида Қодир қаердадир унга чоҳ қазиш билан овора эди!

Айвонга ўтса хотини ўрнини бошқа солиб ётибди. Бу яна алам қилиб кетди. Жаҳл билан бориб «мен «пуп» сассиқ бўлиб қолган бўлсан, бор, яххисини топиб ол» деб тепиб-тепиб юборгиси келди-ю, яна шайтонга ҳай берди, ўзини тутди. Ўрни устида бошини солиб ўтириди. Туриб ҳовлида юрди. Бир кўчага чиқиб келди. Фикрини қанчалик ширин хаёлларга бурмасин, охири айланиб бориб, Қодирга тақаларди. Қодир эса, уни томогидан хиппа бўғиб, НҚВДга судраётганга ўхшарди. Уйга кириб, яшириб қўйган эҳтиёт ампуласини кўздан кечирди — уни сичқон тортиб кетган ёки бирор олиб қўйгандек кўринарди. «Наҳотки сен жонимга қасд қилиб, шу ерда турган бўлсанг!» — деб унинг оғирлигини салмоқлагандек кафтига олди. Бу, хўжайнларининг «керак бўлишига ишонмаймизу, қоидада бор. Энг сўнгги чора сифатидагина зарур бўлади» деб берган заҳарларидан бири эди.

Мирсалим ампулани кафтида ушлаб туриб, ўзига жуда-жуда раҳми келди. Эртаги ажойиб кунлардан маҳрум бўлаётган одамдек жони ачиди, бекорга ўлиб кетаётганига хўрлиги тутди. «Али Наимхонга маза, ўша ёқда юрганларга маза! Уларни ҳеч ким таъқиб қилмайди. Истаса, ялангоч хотинлар рақс тушган ўша ҳашаматли ресторонларда айш-ишрат қиласди. Оёғини бемалол уза-

тиб ётиб, эрталаб хотиржам ўрнидан турди. Мен-чи? Мен нина ютган итдек бетоқатман. Бугуним қанақа утишини билмаганим ўстига эртамдан хавотирдаман. Ҳолида ўша ёқда «йўқ» деб туриб олсан бўлар экан. Мен ҳам ўшаларга ўхшаб тайёрига кириб келардим. Катта бўлмаса, кичикроқ бир амал тегарди, албатта. Йўқ, яхши бўлмади! Ажойиб, баҳти кунларнинг келишини билиб, бунга ишониб туриб ўлиб кетиш қандай даҳшат! Наҳотки ўша кунларни кўрмайман? Йўқ, кўраман, кўришим шарт. Фақат бардош керак, бардош» — шундай ўйлар оиласи ўзини овутган Мирсалим, заҳарли ампулани жойига қўйди. Унинг ўрнига токча орқасида турган шишадаги синирни олиб, жиндаккина сув аралаштириб ичди. Бирнисада боши гувиллаб, шерга айланди. Қодир кўзига тивиндек кўринди. Ўзининг бояги ҳолатидан кулиб айвонга чиқиб келди. Қатиқ тўклилгандек ола-чалпоқ ойдинда отган хотинининг ёнига ўтириди. Ҳамма нарсани унугиб, ўнинг багрига қўлини юборди. Хотин чўчиб уйғониб:

— Бу нима қилиқ? — деган эди:

— Ҳа, қизлигинг эсингта тушдими, жоним, — деб устига ўзини ташлади. У, нима учундир, хотинини йигиб қучоқларди.

* * *

Қодир Мирсалим билан учрашиб, уни шубҳалантитиб ўтириласдан, тўғри керакли идорага хабар қилди. Қаршисидаги мўъжазгина майдонида денгизчи йигит ҳайкали турган бу идора ходими, Қодирнинг ҳикоясини оир сўз қўшмай охиригача эшлитиб, ўзи папирос тутатди-ми, унга ҳам тутди:

— Сиз кечикиб хабар беряпсиз, ўртоқ Қўчқоров, — доб кулади у, — Мирзоҳидов сизнинг устингиздан аллақачон анонимка ташлаб бўлган. Марҳамат, мана ўқинг!

Қодир кўзларига ишонмади: анонимка унинг тўғрисида нималар демас эди — уни ўз ихтиёри билан душманли топширилишидан тортиб, гитлерчиларга қилган аллақандай хизматларда айбларди. Сўнгида «партизанда бўлгани бекор. Ҳужжати сохта» дейилган эди.

— Қалай, бунга нима дейисиз? — илжайди ходим.

— Текшириш керак, эҳтимол шунақадир.

Ходим яна кулади:

— Бунда ҳам кечикдингиз

— Йўг-e!

— Ҳа, — иккала кўзини чирт юмиб қўйди ходим.

Анонимка Мирсалимнинг дастхати эмас эди. Қодир чайрон бўлиб:

— Бу Мирзоҳидовнинг хати эмас-ку! — деди.
— Ҳали ҳам соддасиз, Қўчқоров, шунча чийриқдан ўтиб ҳам пишимабсиз. Анонимка ёзган киши очиқ имзо қўйиб, ўз хати билан ташлайдими!

Бунақага ҳеч иши тушмаган бечора Қодир бу найрангларни қаёқдан билсин! У елкасини қисиб қўя қолди. Ходим унинг қўлини сикди:

— Раҳмат, ўртоқ Қўчқоров! Катта ёрдам бердингиз. Бу ёғи энди, бизнинг ишимиз. Ишонамизки, барчасини сир тутасиз. Шундай қилингки, Мирзоҳидовнинг ўзи ҳам сиздан шубҳаланмасин!

...Бир қанча вақтдан кейин Мирсалим бутун ашқолдашқоллари билан жиноят устида қўлга олинди.

12. ҲАҚ ЖОЙИГА ҚАРОР ТОПАДИ!

Содиқ бутун эрталаб кўзини очди. Кўзини очди-ю, бошини боғлиқ, ўзини госпиталда кўрди. Лекин қачон яраланганини эслолмади. Фақат кўқда немис самолёти пайдо бўлгани ве кимнингдир «Қўчқоров! Қоч!» дегани ёдида. Демак шундай...

Содиқ бошини ёстиқдан сал кўтариб, ярасининг зирқирашига қулоқ солди: унча оғриқ сезмади. Ён-верига назар ташлади: оқланган оддийгина хона. Шифти тилим-тилим таҳтадан. Эшиги бир тавақалик. Итальянча деразасининг кўзларига очиқ қайчи шаклида қофзлар ёпиширилган. Юқоридаги бир кўзи ўрнида кўкимтир кардон. Ёнидаги ярадор унга орқасини ўгириб ётганидан ухлоқми-уйгоқми билолмади. Битта ўрин бўш. Ундан наригисида соchlари сариқдан жигар рангта ўтиб кетган биттаси ётибди, кўзи очиқ бўлса ҳам, қилт этмайди: ё қаттиқ хаёлда, ё яраси оғир. Содиқ уни безовта қилишни истамасдан ўзи ҳам шифтга кўзини тиқди, хаёл уни судраб кетди.

Эшикни аста очиб, тиббий ҳамшира кирди. Ўйноқи кўзлари Содиққа тушиши билан дўндиқ юзини кулги тўлқини қоплади. «Гез юрсан этагимнинг шамоли озор бермасин сизларга» дегандек, қадамини мулоим босиб ҳаммани бир-бир кўздан кечирди-да, Содиқ қошида тўхтаб, сал энгашди:

— Кўзингизни очиб ётганингиз ҳандай яхши! Ҳадеганда ўзингизга келавермай, бирам ҳаммани қўрқитиб юбордингиз! Азиза Мираслимовна сизни танир эканми, жуда қўрқиб кетди.

Содиқнинг кўз ўнгида чақмоқ чақилгандек бўлди! Лекин бу таниш исмни дарров хотирлаб ололмади:

— Азиза Мирсалимовна?

— Ҳа, бизнинг врач, Танийсизми? Мирзоҳидова!

Содиқ нима дейишини билмай қолди. «Танийман» дечча, эҳтимол бутун тарихни очишга мажбур бўлиб қолар, шунинг учун дудмал қилди:

— Кўрсам танимасам...

— Вой, мен ҳозир чақираман! — Тиббий ҳамшира үажаси бегона бўлиб кетаётган кишидек шошиб қолди. Қўлидаги дорини Содиқ қаравоти олдидаги тумбочка ўстига қўйиб, энди югуриб чиқиб кетмоқчи бўлган эди, Содиқ қўлидан тутди:

— Менга аввал бир пиёла сув беринг, томогим қуриб кетгапти.

Ҳамшира чиқиб кеттач, Содиқ ўзини қандай тутишини ўйлаб, стакандаги сувни чўзиб иди.

Бир маҳал коридордан тапир-тупур оёқ товушлари ёшлитилди. Кейин қия эшик шарт очилиб, остоңада оқ ҳолат кийган, Содиқ назарида, у ўз йилларча бурун кўрган қиз пайдо бўлди. Азиза ўша-ўша эди. Фақат кам гўшт юзларида, чақнаб турган кўзларида, асабли қисилган лабларида ёшига яраша улугворлик, сиполик ва билимдонлик барқ уриб турарди. Тўғри, Содиқ у оиласан ҳеч қачон ёзилиб гаплашган эмас, лекин орқавордан таърифини кўп эшитган эди. Кейин билса, Қодир билан иккиси бир-бирини севишиб қолибди. Шундай кейин-ку унга сира кўринмайдиган бўлиб кетди, ҳалто Мирсалим уйига мәҳмонга чақирганда ҳам у бўлмас эди. Ана шунда Содиқ ўзини туттан, ақли бутун қизга ўхшайди, ўз обрўйини тутиб юрибди, олдимга чиқиб «мен укангизнинг маъшуқаси бўламан» деб жилнанглай берганда нима бўларди, деган фикрга келган, шарар Қодиржон ўйланишдан оғиз очса, тўйига бошқони бўлишни орзу қилган эди.

Азиза шиддат билан очган эшикни ёпишни ҳам анутиб, тўғри Содиқнинг тепасига келди, келди-ю, нима дейишини билмай йиглаб юборди. Мижжасидан тирқираб чиқсан маржон ёшлар оқаринқираган кам гўшт юзида йилтироқ излар қолдириб, Содиқнинг узатилган қўлига томди.

— Сизни ҳам кўрадиган кун бор экан-ку! — дея олди Азиза ва титраган қўллари билан гойибона қадрдан бўлиб қолган Содиқнинг қўлини ушлаб, кўксига бошини қўйди. У пиқ-пиқ йиглар, оқ қалпоқ кийган боши, энсиз

елкаси силкиниб-силкиниб тушарди. Нималардир деб сўзларди-ю, йиги товушини бўтиб, эшитишга халақит берарди.

Бундай самимий учрашувдан шошиб қолган Содиқ унинг титраб турган елкасига қўлини қўйиб, оталарча силар, зўр берид:

— Нега йиглайсиз? Йигламанг, қўйинг! — дер эди.

Азизанинг кетидан кирган бояги ҳасира эса уйнинг ўртасида қотиб қолган эди.

— Фронтда экансиз-ку, бир энлик хат ёзмайсиз-а! — деда гап бошлади Азиза. — Бизлар... уйингиздагилар минг хаёлга бориб ўтиришибди. Ўша! Ўшасиз-а, Содиқжон ака. Ҳеч ҳам ўзгармабсиз! Фронтта юборищдими, ё ўзингиз талаб қиддингизми?

— Ўзим... — астагина жавоб қилди Содиқ.

— Жуда яхши-да! Ҳозир одамнинг сараси фронтда.

Азиза дастрўмолини олиб, юзида йилтиллаб турган ёш изларини артди, пешонасига тушган майдада сочларини тузатди. У севинчини қанақа қилиб ифодалашни билмас, эсига келган гапларни палапартиш гапириб ташламоқда эди. Унинг бу оқ кўнгиллиги ва самимий соддалиги Содиқни бир зумда мафтун этди. Ичидан укасининг дидига тасанно ўқиб қўйди, Азизага ҳурмати ошиди.

— Адолат холам яхши юрибдилар, икки кўзлари сизнинг йўлингизда, қиши келса узум асраб, ёз келса райҳон ўстириб, «ўғлим келса, ошига кертиб ичади» деб ўтирибдилар. Марат-ку азамат йигитча бўлиб қолган, қачон бўлса «дадамни поездда борсангиз кўрасиз» деб паровоз бўлиб қичқиргани-қичқирган. Жаннат кеннойимдан ажралмайди, bogчаларига бирга бориб, бирга келади. У киши ҳам сог-саломат.

Содиқ «Қодирни қанақа қилиб таърифлар экан» деб Азизанинг оғзини пойлаб турган эди, у буни пайқади шекилли, бирдан қизариб, сипо тортиди.

— Қодир акам фронтдалар, — деб қўя қолди.

— Анча бўлдими кетганига?

— У киши уруш бошидаётк кетган.

Содиқ Азизанинг баттар қизариб кетаётганини, ҳатто бурни устига майдада тер тошганини кўриб, Қодир тўғрисида бошқа гап сўрашни лозим топмади.

— Дадангиз-чи? — деда бошқа ёқса бурди. Бу Азиза учун кутилмаган савол бўлиб тушди. У дадасининг сўралишини, айниқса, ундан озор чеккан киши томонидан шу лаҳзада сўралишини кутмаган эди. У бирдан ҳушёр

тортиди. «Жўрттага сўраяпти, мени синаяпти. Муносабатмни билмоқчи» деб ўйлаб, пинагини бузмасдан жавоб қилди:

— Фронтдалар, «урушга кириб-кетяпман» деб икки онлик хат ёзганларича дом-дараксиз кетяптилар.

Содиқ бир нарсани фаҳмлагандек димоги билан астагина «ҳимм» деб қўйди. Нима учундир, кўз олдига Мирсалим эмас, Диловархўжа келди.

Содиқ Азизани зимдан кузатиб, «дадаси туфайли мулзам қилиб қўйдим шекилли» деган фикрга келган ёди, йўқ, ундаи бўлиб чиқмади. Азиза «дада танлаши менинг ихтиёримда бўлса, ўзим билардим» деганга ўхшаб малол чекмай ўтирад, ҳар қанча савол бўлса ўзига олмасдан жавоб беришга рози кўринарди. Ана шундан кейин Содиқ бир вақт мактаб илмий мудирининг «қарқи-ноқдан булбул чиққан» деганини, Жаннатнинг «Мирсалимнинг қизи дадасига ўхшамайди, ўз ишига пухта, чустақил, унча-бунча совукқа барги қовжирамайди» деб таърифлаганини эслади ва уларнинг фикрига қўшилди. Унга меҳри товланиб:

— Ўзингиз кўпдан бери бу ёқдамисиз?

— Ҳа, институтни тугатдиму, сафарбар қилишди.

Эшиқда шошинқираган кишининг боши кўринди:

— Доктор Мирзоҳидова! Янги ярадорлар келди! — деди у ва ўтиб кетди. Азизанинг оғзидағи оғзида, бўғзидаги бўғзида қолиб, кечирим сўраганича чиқиб кетди. Содиқ орқасидан «булар ҳаётдаги ўз ўрнини яхши билади, ота боласи бўлишдан одам боласи бўлишнинг нақадлар афзаллигини тушунади. Булар совуқда музламайди, иссиқда айнимайди!» деб қўйди, кўнгли таскин топтандек ўрнига бемалол чўзилиб, оёгини узатди. Лекин сал кўзи илингандек экан, кўнгли хира тортиб ўйгонди. Бундоқ ўйлаб қараса, Азизага ёлғон гапириш билан иш битмайди. Шунинг учун у Азиза янги келган ярадорларни қабул қилишда ёрдамлашиб, яна кириб келганда барча воқеани очиқ-ойдин айтиб берди.

— Шунақа гаплар, синглим, — деди у охирида, — уруш тугасин-чи, кейин нима бўлса бўлади. Ҳозир «ҳайт» деган тияга дармон бўлиб турган пайт.

Азиза хомуш тортиб қолди. Зийрак Содиқ буни сезса ҳам, аччиқ-чучукни кўра бериб пишиб кетганидан ортиқча парво қилмади.

— Азизахон! Кечирасиз, албатта. Бир вақтлар Қодир билан учрашиб туришингиз қулогимга чалинган эди. Ҳозир қандайсизлар, деб сўрашга тилим бормаяпти.

Менинг фожиам зарар бермадими?

Энтиккандек қизариб кетган Азиза уялинқираб жавоб қилиди:

— Олдинига сал... кейин, ўзимизни тутиб олдик.

— Раҳмат синглим («келин» деб юборишига сал қолди). Қодир ёмон йигит эмас, — деди Содик, кейин кулиб қўшди: — Бизнинг уругда ёмон йўқ, лекин ёмонга чиққан бор: Масалан, менга ўхшаб.

— Қани ҳамма ёмон сизга ўхшаган бўлса, шаҳарга соқчи-ю, дарвоза керак бўлмас эди!

Азизанинг бу ишончи Содиқни руҳлантириб юборди:

— Ростини айтами, Азизахон, турмаю лагерь менинг юртимга, ҳалқимга бўлган меҳру муҳаббатимни қилнинг қийигича сусайтирмади, аксинча, уларни қалбимда яна ҳам яхшироқ ардоқладим, мана шу меҳр мени шу кунгача омон сақлаб келаётган бўлса ажаб эмас. Йўқ, шу меҳр, фақат шу меҳр туфайли барча қийинликларга бардош бердим. Ишончи комил бўлмаган, умидсизликка тушганларнинг озмунчаси нобуд бўлиб кетдими! Бу йиллар мен учун бир синов бўлди, зўр синов бўлди.

— Бундай эътиқод, бундай ирова ҳар кимда ҳам бўлавермайди, — деди Азиза кўпни кўрган одамлардек ҳикматомуз қилиб.

— Чунки вижданим пок эди. Виждан пок бўлса киши бардошли бўлар экан! Жисмоний азобдан виждан қийноғи ёмон-да! Ўша ерда ажалим етганда ҳам балки қийналмасдан ўлардим. Вижданни тоза одам енгил ўлади, дейишади.

— Қўйинг, ўлим қурсин! Шунча одам ўлиб, ер тўйяптими?

— Йўқ, синглим, ўлимдан қўрқаннинг куни қурсин. Ўлим қўрқоқча даҳшат! Ҳаётда ўз ўрнини топган, идеали юксак одам учун ўлим умрнинг қонуний якунланиши! Чунки у нима мақсадда яшаб, нима учун ўлаётганини билади. Олий мақсад йўлида яшаб, дунёдан ўтиш нақадар шараф! масалан, мен ҳозир яраланиб ётибман, оғирми-енгилми билмайман...

Азиза «ярангиз анча оғир» дейишга тили бормай:

— Унча оғир эмас! — деб қўя қолди.

— Оғир бўлганида ҳам, жиндай бўлсин ташвишим йўқ, чунки тўкилган қонимнинг қимматини биламан. Эҳтимол эртага халок бўларман. Шунда ҳам беармон кетган бўламан. Нега десангиз, эл-юртимнинг энг оғир кунларида йиртиғига ямоқ узуғига улоқ бўлдим, гарчанд

ирромлик қилиб фонтга тушган бўлсан ҳам, меҳнатим ё, жангимда гирромлик йўқ. Ахир файласуфлар «тасодиф зарурат элчиси» дейишади-ку.

— Бу ҳам сизнинг баҳтингиз, Содик ака, жуда катта баҳтингиз. Бўлмаса сиз тушган вагон қулармиди!

— Секинроқ айтасизми! Агар шу тасодиф рўй берманди, билмадим, лагерда қандай яшардим. Ўзимни еб қўйсан керак эди! Шу кунларда юртига астойдил хизмат қулмаган одам, бир куни келиб «мен чин совет кишишини» деса бекор! Инсоннинг марди ҳозир майдонга чиқиши керак. Бу кунлар зўр синов: сараги саракка, пучаги пучакка ажраладиган пайт.

— Баъзи бир пучаклар кейин ўнгланиб олишади! — кулиб қўйди Азиза. Унинг эсига олий маълумотли бир кўнинисининг уруш бошланиши билан бир заводга броғни учун ишга киргани кеди.

— Вижданини-чи? Виждан теракнинг барги эмаски, иккни бети иккни хил бўлса. Партия бунга йўл қўймайди, нўл қўймаймиз! Ҳозир асосий масала улар эмас, фронт. Фронтни тўғрилаб олиш керак. Душман Москва бўсаганида манглайидан зарба егани билан ҳали кучли. Ҳали чиқча-мунча иш бор: талай куч, талай одам керак.

Содик дардини тўкишга ҳамдард топган, юрагини оўппатган, энди дунёда армони қолмаган одамдек енгилди. Ичида қамалиб ётган ўша оғир ҳавонинг энг сўнгтишини ҳам чиқариб ташлаётгандек узун нафас оди.

— Уруш яқинда тугармикин? — хотин-қизларга хос соддалик ва кўнгилчанлик билан сўради Азиза.

— Жонингизга тегдими? — яна мийигида кулиб деди Содик.

— Менинг-ку жонимга теккани нима бўларди, ярарларни кўриб раҳмим келади.

— Ҳалок бўлаётгандарни айтмайсизми! Йигитларниң сараси кетяпти. Нечора! Биз уруп бошлаганимиз йўқ. Ҳаршишга мажбурмиз, еримизда охирги гитлерчи автомат билан юрар экан, жанг қиламиз — бу бурчимиз. Гитлерчининг бу иши семиз қўчкорнинг қутуриб, темир дарвозага калла қилишига ўхшайди, шохи синиб, боши начоқданинишини билмайди.

Содик мизгиб қолганида бўш каравотта келтириб ётқизилган ярадор ўйқу аралаш инграб уларнинг диққатини тортди. Азиза иргиб ўрнидан туриб, унинг қошига борди, одеялини бошидан тушириб, юзига боқди:

— Қаттиқ оғрияптими? — деди. Ярадор кўпдан бери ёвл кишининг майин ва ёқимли товушини эшитмагани-

данми, бирдан кўзини очди. Тепасида ёшгина қизнинг меҳрибонона боқиб турганидан иймангандек, бошини кўтаришга уринди.

— Қўзғалманг! Қўзғалманг!

Барі бир ярадор хотин киши олдида узала тушиб ётишни ўзига эп кўрмагандек ярим туриб ўтирди, оғриқни куч билан енгәёттани юз гўштларининг таранг тортилиб, тишини тишига босиб туришидан сезилмоқда эди. У аввал Азизага, кейин боши салладек қилиб докалар билан ўраб ташланган Содиқса салом берди. Содиқ ярадорларнинг илк учрашганда бир-бирига берадиган саволи билан янги қўшнисига мурожаат этди:

— Қаерда яраландингиз?

Янги ярадор шундай шаҳарчанинг номини айтдики, Содиқ ўз қулоқларига ишонмади. Аниқламоқчи бўлди:

— Ташлаб чиқиши дейсизми?

— Йўқ, озод қилишди. Кеча фрицни у ердан қувиб чиқардик. Ҳозир бизниклиар анча илгарилаб кетишиди.

Гарчанд бу хушхабар бўлса ҳам, Содиқни ташвишга солиб қўйди. Ярадор тилга олган шаҳарчани Содиқ яхши билар, у ерда ўз сапёр отделениеси билан (у сўнгти вақтда сержант унвони олиб, отделение командири эди) жанг қилган, тутиб туришнинг иложи бўлмаганидан кейин, полк ташлаб чиқсан эди. Ана шунда командир уни чақириб, шаҳарчада бўлган биттаю-битта тўрт қаватли мактаб биносини миналаштириб чекинишни топширган, Содиқ буни икки жангчиси билан немис киришидан салгина олдин тутатган, бино учинчи куни кечқурун портлаши керак эди.

Содиқ шошинқираб туриб, ўрнига ўтири:

— Ростданми?

— Фронтда ҳам ёлғон гапирадими киши! — ярадорнига нафсониятига теккандек бўлди. — Кеча ўша шаҳарчадаги дала госпиталида эдим, мактаб биносида.

— Мактаб биносида? — Содиқ баттар энтиди, — тўрт қаватли-а?

— Ҳа, биласизми?

— У бино миналаштирилган эди-ку! Ана холос!

Содиқ нафаси оғзига тиқилиб, Азизадан қачон бу ерга келганини сўради. Сўради-ю, яна бешбаттар бўлиб, оёғи куйган товуқдек зир югуриб қолди. Каравоти тепасида турган гимнастёркасига ёпишди. Уни кийиб, тугмасини солмасданоқ эшикка югурди, эшикда қиласидан ишини шу ерда ҳам битириш мумкинлигини идрок қилиб қолдими, орқасига қайтиб, Азизага тушунтира

кетди:

— Мана, ҳозир соат бир, яна беш соатдан кейин бино портлайди. Ичи тўла одам, ярадорлар.

Азиза ўзининг нима ёрдами тегишини тушунмай қўзи жовдираб турарди. Янги келган ярадор ҳам ўрнига ўтириб олган, бу даҳшатнинг ваҳимаси билан ўз оғригани унунтган эди.

— Госпиталнинг машинаси борми? — деди қатъий бир фикрга келиб Содиқ. Азиза бор, дейиш ўрнига ўша ваҳиманинг ташвиши билан шошиб эшикка отилди, орқасидан Содиқ югурди. Азиза майда қадам билан чопиб борар, унинг орқасидан етиб олгудек бўлиб Содиқ шошарди. Азиза коридорнинг у бошига бориб, бир инжинерни тортди. У очилмагач, ёнидагини тортди. У ҳам берк эди. Кейин Содиқка:

— Сиз шу ерда туринг! — деганича пастки қаватта тушиб кетди. Ҳар лаҳваси бир соат туюлган бир неча минутдан кейин Азиза паканадан келган, дум-думалоқ бир кишини — госпиталь бошлигини бошлаб чиқди. Бошлиқ шошмас, бунақа нарсаларни кўравериб эти ўлиб қолганлигидан салмоқлаб гапиради:

— Бугун кечқурун портлаши аниқми? Ё портлаб бўлганмик? Яхши биласизми?

— Албатта! Ўз қўлим билан мина қўйганман!

— Сиздан бошқа биладиганлар ҳам борми?

— Бор! Лекин портлагични қаерга ўрнатилганини ўғлиз мен биламан. Мендан бошқа одам зиёнсизлаштиrolмайди.

Бошлиқ «аттанг, сендан бошқаси ҳам билганда яхши бўларди. Сени шу аҳволда қандай юбораман» дегандек уни кузатиб, ахир:

— Бошингиздан жиҳдий яраланганингизни биласизми? — деди.

— Биламан, ўртоқ медицина хизматлари майори. Лекин илож қанча! Шунча одамнинг нобуд бўлиши...

— Хабар бериб қўя қолсак нима қиласиди? Ярадорларни тезда олиб чиқишиди — вассалом!

— Бино-чи, бино?

— Шунча вайрон бўлган биноларнинг биттаси-да!

Содиқ — «шундай дейишга уялмайсизми?» деб юборишига сал қолди.

— Ўша машинада ўзим бора қолсам бўлмайдими?

— Мен сизга тушимни айтаяпманми! — деди жеркиб бошлиқ. У Содиқнинг бу «беодоб»лиги учун ўзидан баланд турган бошлиқлар олдида жавобгар бўлиб қолиши-

дан чўчиётган эди. Бу қўполлиқдан Содиқ «смирно» ҳолатига келди. Бошлиқ калта оёқларини катта-катта босиғ пастга тушиб кетди. Ўз бошлигининг бу қўполлиқидан ҳижолатда қолган Азиза, изоҳ берди:

— Ўзи ёмон одам эмас, бир оз юраги торроқ.

— Машина бермаса бермасин, бари бир бораман! — деди Содиқ газабдан кўзлари чақнаб. Бу асабийлиқдан боши зирқираб кетди, қўллари билан икки чаккасини чанглалди.

— Кўряпсизми? — деди Азиза ҳам раҳми келиб, — бошлиқнинг рози бўлмаганича ҳам бор. Ярангиз оғир.

— Ўша бинода ётган, кечқурун кули қўкка совуриладиган ярадорларга енгилми? Уларнинг жони жон эмасми? Боплигингизни оқламанг, кимлигини кўриб туриман: дунёга ўт кетса кетсин, менинг кабобим пишса бас, дейдиганлана ўхшайди.

Содиқ шу гапларни айтди-ю, зарда билан қўлини силтаб пастга тушиб кетди, бирор ўткинчи машина билан жўнашни мўлжаллаб, катта кўчага чоғди.

Салдан кейин Азизани кабинетига чақирирган бошлиқ.

— Тажанг ҳамشاҳарингиз қани? Айтинг, ташқарида машина турибди, бориб келсин, — деди. Азиза эшиқдан чиқар экан, яна огоҳлантириди: — Иссикроқ кийинсин!

Сал бўлса Содиқнинг назарида қораланиб қолай деган яхши бошлигининг бу меҳрибонлигидан хурсанд бўлган Азиза, Содиқни қидиришдан аввал ўз хонасига кириб, сафар қопчигидан оппоқ иссиқ пайтава олди, ўрни устидаги одеялни қўлтигига қизди.

Бу пайт Содиқ катта кўча четида совуққа қотган одамдай у ёқдан-бу ёққа асабий бориб-келиб турарди. Ёнига келиб тўхтаган машинани кўриши билан унга ташланди, бояги гина-кудурати эсидан чиқиб, Азизанинг қўлини сиқди.

— Раҳмат, Азизахон! Мана бу бошқа гап!

Азиза бошлигини оқлаб олмоқчи бўлиб:

— Майор юборди! — деди.

— Бошлиқ деган мана бундай бўлибди! Хайр, Азизахон.

— Нега хайр бўлади, ҳали қайтиб келасиз-ку.

— Албатта! — Содиқ машинага ўрнашиб ўтириди, — у ерда бошқа қиласидан ишим йўқ. Бирорта жонон врачи, ҳамширами ушлаб қолмаса!

— Шунаقا ишларингиз ҳам борми?

— Бўлмаса-чи! — Содиқ мамнун эди.

— Ҳали тўхтаб туринг, ҳаммасини Жаннат кенойим-

га айтиб бермасам.

— Йўқ, йўқ! Тавба қилдим. Бўйинимга осилса ҳам ташлаб келаман.

Азиза хандон солди:

— Ҳа, қўрқмас экансиз!

— Буни қўрқиши эмас, ҳурмат дейдилар, Азизахон, ҳурмат!

Содиқ Азизанинг зўрлашига қарамасдан фақат иссиқ пайтавани олди, одеялни қайтарди.

— Кишини тантик қилиб юборманг жудаям!

Азиза шунга ҳам хурсанд бўлиб, қўл силкиб қолди. Сал ўтмай машина уфқа бигиздек санчилиб бориб, кўздан гойиб бўлди.

Қорасовуқ эди. Ялангоч дараҳтлар чўлтоқ супургига ўхшайди. Унда-бунда учраган арча ёки қарагай «совуқ менга чўт эмас» дегандек кўм-кўк бўлиб турарди.

— Неча соатда етиб борамиз? — деди Содиқ машина-нинг бензинидан бошини четта тутиб.

— Уч соат мўл вақт кетади, — деди шофер унга қарамасдан. Кетидан изоҳ берди: — Йўл ёмон! Кўряпсизми, чўтирнинг бетига ўхшайди, рессорни синдириб юборай дейти. Кейин сизнинг бошингизга тез юриш тўгри келмайди, бошлиқ тайнлаган.

— Машинангиз тез юра оладими, ҳайдайверинг!

Ўз қасбини яхши кўрган шоферга жон кирди, ичидаги «бормисан, ўзимнинг ҳам юрагим сиқилиб бораётган ёди» деди-ю, учирив кетди.

— Мана бу бошқа гап!

Содиқнинг мамнун бўлганини кўрган шофер мийигида кулиб, гап ташлади:

— Ҳалиги доктор қиз сизга ким бўлади?

— Ҳамшаҳар.

— Ажойиб одам-да. Бунақаси кам бўлади. Баъзан жаҳли чиқиб койиса ҳам, мукофот берадиганга ўхшаб туюлади. Бўлмаса унар-унмасга ишшая бермайди, қовоғини солиб юради. Ўзи кўрган замонинг юрагингдан «жиз» этиб оладиган чиройли ҳам эмас, шу нимадан бўларкан? Одамлар кўнгли очиқлигидан дейишади.

— Эҳтимол, — деди Содиқ оҳиста. Унинг бутун фикри-ўйи ўша мактаб биносида эди: вақтида етиб борадими? Безиён қилишга улгурадими? Ё ҳисобда адашган бўлса, портлаб бўлганми? Анча одам ҳалок бўлгандир. Йўғ-е! Ҳали вақт бор. Албатта етиб боради!

Бино портлаб кетгудай бўлса, у кечирилмас жиноятга қўл урган, фақат у туфайли шунча киши нобуд бўлган,

умрбод виҷдан азобида қоладигандек ўзини ҳис қиларди. Шу маҳал сапёрликка ўтганидан ҳам хафа бўлиб кетди: жангчилигини қилиб, пақ-пук отишиб юраверса бўлмасмиди? Энди нима бўлди? Худо кўрсатмасин, портлаб кеттудай бўлса, шунча одамнинг уволи бўйнида!

— Ҳайданг, иним, ҳайданг. Кечиксанг бўлмайди, ҳа, айтгандек, ҳеч нарса олмабман, бирор ердан ломми, кирками топиладими? Болта ҳам бўлади.

— Топилади. Йўлда ишлаётганлардан оламиз.

— Шундай қилинг. У ерда қидириб юрамизми. Қайтишда ташлаб кетамиз.

Шофер жавоб ўрнида бошини қимирлатди. У рулга ётиб олгудек энгашган, икки кўзи йўлда эди. Йўлнинг четида пачоқ машиналар, дабдаласи чиқиб кетган аравалар, ёнбошига ағдарилиб тушган бузук тўп-замбарак ва унинг ускуналари, занжири узилганича ўтириб қолган ёки куйиб қорайиб кетган немис танклари тўпларининг ҳалқумини кўкка тираганча қотиб қолган. Ана биттасининг люки қийшайиб кетибди, замбарак ўқи теккан бўлса керак. Текис ерлардаги қорларни шамол ялаб кетган бўлса ҳам, бомбадан пайдо бўлган чуқурларда оппоқ тўпланиб ётибди. Ана, анави тепачанинг орқасидан бир гала ола қаргалар бири қўниб-бири учади, қагқуғи оламни тутади, ниманидир хом талаш қиласди. «Одам мурдаси эмасмикан?» деган фиқр Содикнинг хаёлидан ўқ тезлигида ўтди ва этини жимирлатиб юборди, кетидан «фрицники бўлса, бу ҳам кам!» деб ўзига тасалли берди.

Машина учиб бораради...

Икки қишлоқдан босиб ўтишиди, бирида хумча илгудек қозиқ ҳам қолмаган: ҳамма нарса вайрон бўлган, қолганини олов кемирган. «Ҳаммом» деган тунука вивеска битта михга илиниб қолибди, шамолда соат маятнигидек бориб келади. «Кишилари қаёққа кеттаникин?» деб ўйлади машина ойнасидан қараб бораётган Содик... Бундан кейинги қишлоқ анча бутун қолган, баъзан ёғоч уйлар мўрисидан «бу ерда ҳаёт бор» дегандек тутун бурқсиди. Кимdir кўча юзидағи вайронаси чиққан гиштин иморатининг деворига плакат ёпиштириб кетипти: Сочига оқ тушган ишли кийимдаги бир киши, сенга гапирияпман, дегандек бармогини бигиз қилиб туриби, остида: «Ўртоқ! Душман устидан галабамизни яқинлаштириш учун бугун сен нима иш қилдинг?» деган ёзув бор. Бу плакат Содикқа ёқди, «ҳамма ерга буни ёпиштириш керак экан, ҳатто жангчининг окошида ҳам бўлсин» деб

кўнглидан ўтказди.

Машина бирдан тормоз бера бошлади. Содик, бузилими, деб чўчиб кетди. Буни пайқаган шофер:

— Ломми, кирками керак деяпсиз-ку. Анавилардан оламиз, — дея изоҳ берди. Содик «ҳа-ҳа!» дегунча шофер машинани кўчанинг бир четида тўхтатиб, кўприк тузатаётган аскарлар олдига кетди. У аскарлар билан нима ҳақиқадир тортишди, лекин Содик эшитмади. Бир маҳал шофер битта киркани елкасига олиб, кетига бурилган ёди:

— Ўзингдан оламан, машинанг таниғлиқ! — деган товуш қулогига чалинди. Унга шофер:

— Қўрқма, махоркага алиштириб чекмайман, дадангдан мерос қолган бўлса ҳам! — деганича орқасига қарамай келаверди. Лекин уни машинага ташлар экан:

— Пишиқ йигитлар экан, бунақалар отининг нушхургини ҳам бегона қилмайди, — деб қўйди.

Машина яна йўлга тушди, Содик безовталаниб немисдан ўлжа туширган, тунда ёнадиган соатига қараб қўйди, ўзича ҳисобини чиқарди: улгуради! Машина бузилиб қолмаса, ёки бирор ҳодиса рўй бермаса, бас!

Лекин ярим соат ўтар-ўтмас, у хавотир олган нарса содир бўлди. Қаердандир пайдо бўлган иккита «Миссер-Шмид» йўл ҳаракатини тўхтатиб қўйди, узун йўлнинг уғидан бу ёғига шўнгиб, машина, араванигина эмас, ҳатто кўзга ташланган ҳар бир кишининг кетидан қувварди. Бунақа йўлларда юравериб, пих ёрган шофер, самолётни кўриши билан машинасини чакалакзорга урди, устига шох синдириб ташлаб ниқоблади, ўзини четта оди.

Самолётлар ҳали-вери кетадиганга ўхшамас эди. Содикнинг ичини эса, мушук тирнарди: кўзи кўқда сурлик қилиб вагиллаб юрган самолётда, ҳаёли миналаштирилган бинода эди. «Кечгача шу ҳол давом этса-я!» деб ваҳимага тушиб кетди. Шу пайт йўл устидаги бигиллаган бола товуши келди. Беихтиёр югуриб борган Содик билан шофер йўл ёқасида, чуқурда қонга беланиб ётган кампирни ва унинг тепасида бигиллаб турган 5-6 яшар қизчани кўрди, самолёт уларни пайқаб, ўқقا тутиб кетган эди. Содик бора солиб, қизчани бағрига олди, кейин уни шоферга узатиб, ўзи кампирнинг бошини кўтариб, ҳаёт сўниб бораётган кўзига бокди. Кампир:

— Неварам... неварамни — деди-ю, бошқа сўз айтолмай унинг қўлига шилқ этиб тушди. Шу лаҳзада яна улар тепасида пайдо бўлган самолёт, ўз «санъати»нинг сама-

расини томоша қилаётгандек, бир қанотини қия қилиб шўнгид ўтди, сочган ўқи улардан сал нарини ниқталаб, қора чангини чиқарди. Шу кетганича самолётлар қайтиб келмади. Содиқ қизчани тўплантган беш-ўнта қишлоқ аҳолисидан бирига «қайтиб келгунимча, омонат» деб топшириб, ўзи машинага сакраб чиқди:

— Ҳайданг, жуда кечикиб кетдик.

Чиндан ҳам вақт жуда зиқ қолган эди. Энди Содиқ хаял ўтмай соатига қарап, йўли борган сари олис тортиб кетаётгандек туюларди, умрида машинанинг бунчалик секин юришини кўрмаганга ўхшарди. Охир чидомлади:

— Ҳайдасангиз-чи, бунча эҳтиёт қиласиз, ҳар мурвати олтин бўлса ҳам!!

— Юз ўнда кетяпмиз, ортигини мотор кўтармайди!

Содиқ «наҳотки шу кетишида соатига юз ўн километр босяпмиз» деб шофер олдидаги тезлик кўрсатгичига шубҳа билан қараган эди, тўғри чиқиб, шофердан ҳижлат тортиди, кейин то етиб боргунча оғиз очмади. Шаҳарга яқинлашган сари мудҳиш фожиадан хабар топиб, ёрдамга келаётган одамдек юраги дук-дук уриб нафас оғзига тиқилди, ҳатто тер чиқарип юборди. У нима учундир бинонинг бутун турганига шубҳа билан қарап, бу шубҳа унинг виждонини бешбаттар қийинар эди. Ана у кўчадан бурилиши билан бино кўзга ташланиши керак: мана юз метр қолди, мана эллик, мана ўн... «Ҳа хайрият, ҳали бутун экан!» деб юборди, бағридан тўфон кўтариб чиқкан севинч юзига мамнуният табассуми сочди, боши зирқираб, кўзи чақнаб кетди. Лекин соатига қараб бағрига муздай ел уфургандек бўлди: бинонинг портлашига йигирма беш минут қолган эди!

У бино олдида машинадан тушганда ҳаммаёқ жимжит, бинога ўрнашган дала госпитали ўзининг одатдаги иши билан машгул эди. «Наҳотки унинг йигирма минутдан кейин портлаб кетишини њеч ким билмаса!» деганича подвалга ўзини урар экан, шофер:

— Менинг керагим йўқми? — деди.

— Нима эди?

Шофер нозик иши бор бўйдоқ йигитлардек маъноли қилиб кулди:

— Бир ерга кириб чиқаман.

Содиқ «севган қизи шу ерда экан-да» деб рухсат берди-да, ўзи подвалга шўнгид кетди. Подвал қоронги, ўндан зах ҳиди келарди. Содиқ шофердан олган қўл фонари билан йўлини ёритиб, таниш бурчакка ўтди. Яна йигирма минутчадан кейин портлашига ишора беради-

ган «машина» мана шу ердаги деворнинг гиштин-фундаменти орасига жойлаштирилган эди. Уни Содиқ ўз қули билан шундай пухталаб қўйган эдик, ҳозир зиёнсизлантириш анчагина вақтни оларди. Бунинг устига немис шубҳа қилмасин, деб подвалда турган ўтин қақир-қуқирларни икки жантчиси билан шу бурчакка қалаштириб ташлаган, энди уни олиб, жой очиш ҳам ҳазил иш эмас эди. Ана шунда шоферга рухсат бериб чакки қилганини билди. Бир хиёл билан госпиталдан ёрдам сўрамоқчи бўлди, лекин кишилар билиб қолиб, тўс-тўполнон, шовшув кўтарилишидан, бу орада вақт ўтиб, улгиромай қолишидан чўчиди. «Ўзим қилганим яхши!» деди-ю, ўтинни жадал билан олиб ташлай бошлади. Ўтин унинг назарида шунчалик кўп эдик, қанчалик тез ва зуд билан олмасин, бу яқин бир-икки соат ичида тутайдиган кўринмас эди. Унга сари қўли-қўлига тегмай ишлар, бармоқларининг тимдаланиб кеттанига, аллақаерининг чанг кириб ачишига қарамай қучоқлаб олиб ташлар, икки кўзи очиладиган девор фундаментида эди. Унинг ҳатто соатига қараашга юраги бетламас, бордию, бир-икки минут қолган бўлса нима қилади.

Ахийри энг сўнгги тўнкани олиб, бир четта улоқтириди. Қора терга боттан юзини чангли бармоқлари билан сидириб, киркани қўлига олди. Мўлжал қилиб, зарб билан урган эди, фундаментдан ялат эттан олов чиқди-ю, кирка орқасига силтаниб кетди, камарига қистириб қўйган қўл фонари ерга тушиб чил-чил синди, ҳамма ёқни қоронгилик қоплади. Чироқ қидирадиган пайт эмас эди, Содиқ фонаръ қизгиш шуъла сочиб турганида эсида қолган ерга тусмол билан яна кирка урди. Қўли билан пайпаслаб, олмадай гишт кўчиб тушганини билди. Яна урди. Бу гал ҳалиги гиштнинг қолгани кўчиб тушди. Кейин унинг ёнидагиларни кўчириш қийин бўлмайди. Содиқ мўлжални тўғри олган экан, бир оз ўтгач ҳосил бўлган кавакка қўлини тиқиб, ҳозир унинг назарида энг катта даҳшат бўлган ўлимбахш қутининг муздай «танаси-ни» сезди. Энди унга қутидан тортиб олиб кетилган симни узиш керак эди. Пичноқ қани? Пичноқ тугил, ёнида бирор дами ўткир буюм ҳам йўқ эди. У ўйлаб ўтирмай, қутини кавакдан сугуриб олди-да, бир оёгини деворга тираб, силтаб тортиди. У шундай шиддат билан тортган эканки сим узилибгина қолмай, ўзи орқаси билан силтаниб бориб, йиқилди, боши қаттиқ нарсага урилиб, кўзидан ўт чиқиб кетди, кўнгли беҳузур бўлди. Шунда ҳам даҳшат тўла қутини ташлаб юбормади. Эсини йигиб,

унга қулоқ солди. Портлашга сигнал берадиган қутидаги пружина гизиллаб бориб, чиқ этиб урилди. Демак, портлаш муддати бўлди, лекин у безиён эди! «Икки минутча қолганда улгирибман-а!» деган Содиқ оёқ-қуллари бўшашиб, ўтирган еридан турди ва маст кишидек гандираклаб эшикка йўл оди.

У кийим-боши тупроқ, юз-кўзи тердан лой, бошидаги докаси қонга беланиб подвалдан чиққанда, госпиталдагилар бинонинг миналаштирилганидан энди хабар топиб, қий-чув билан ярадорларни ташишар, деразалардан кўрпа-ёстиқ ҳовлига учар, ит эгасини, мушук бекасини танимас эди!

Холдан толган Содиқнинг подвалдан гандираклаб чиқиб келаётганини кўрган командир кийимидағи бир киши «анави ким?» дегандек ёнидаги шеригининг тирса-тидан тортди. Шериги бир нарсани фаҳмлагандек Содиқнинг қаршисига шаҳдам юриб келди. Содиқ ҳам ўшалар томонига девонасифат боқиб келарди. Улар етиб келиши билан куч-куввати узилган кишидек зўрга оғзини очиб «бино зиёнсизлаштирилди!» деди-ю, ўрилган пичандек турган ерида йиқилди, қўлидаги қути учиб кетди.

Бу унинг охирги сўзи бўлди. Шу ҳушидан кеттанича қайтиб ўзига келмади. Ўзи ўлимдан қутқарган ярадорлар ётган шу бинода ярим соатдан кейин жони узилди.

Эртасига, ўтказилган дағи маросимида унга партияга киришни таклиф қилган комиссар қабри устида:

— У олтин одам эди! Олтин эса, зангламайди! Эр йигит эл учун тугилади, эл учун ўлади. Унга шон-шарафлар бўлсин! — деди ва қабрига ўз қўли билан Содиқнинг исми-шарифи ёзилган, уни беш қирра юлдузли темир таёқ қадади, ўз тўппончасидан ўқ узиб, унинг шаънига берилган салютта қўшилди.

13. ХОТИМА

Кечагина чирсиллаб турган қаҳратон бирдан бўшашибди.

Йилт этиб куннинг кўзи кўриниши билан тарновдаги кумуш сумалак учидан чиқ этиб бир томчи ерга тушди ва ойна синиқлариdek чил-чил бўлиб, нурланиб кетди. Тушга бориб, тарновлар тўлиб сув оқди, том бошида қор қолмади.

Сал кундан кейин ариқ лаби кўмкўк сабза уриб, балх тут шоҳида турган чумчуқ ипдек ингичка чўпни кўндаланг тишлаб бўгот остига кириб кетди.

Кейин бинафша лаб очди, чучмома бўй чўзди, лола хандон кулади. Кейин оппоқ бўлиб бодом, чўгдек бўлиб шафтоли гуллади, ёнгоқ кучала ташлади, кейин... кейин баҳор, тенги йўқ гўзал баҳор барқ урди!

Шу баҳор майсасидай мўйлаби сабза урган, қуралай кўзларида баҳор қуёши яширинган, бўйдор ва миқти вужудидан ўсмирилик камолоти туркираб, бир боқишидаюқ дадаси Содиқни эслатиб турган Марат ўртоқдари билан bog сайрига чиқиб, бир ҳовуч довучча олиб келди. Айрон устунига суюниб, хира кўзларини ҳовлида чир айланадиган оқ тўш қадирғочларга тикиб ўтирган бувисига:

— Буни қаранг, буви данаги қатиқ бўлибди! — деди ва оппоқ зич тишларига бир данагини чирс этиб босиб, магзини айириб олди, этини эса, бувисининг ҳавасини келтираётгандек касир-кусир чайнади. Адолат хола ҳам йўлини топди: бир кафтини ошга бостириди, илиқдек юмшатиб нордонгина тамшади.

— Ойим ҳақларини кетказиб бўлибдилар! — деб кулади буни кўриб Қодир. Тиззасида ўтирган бир ярим яшар Лоланинг ҳам оғзига довуччанинг этидан эзид солди. Лола аввалига нотаниш бу хушхўр тамдан аяси Азизаникига жуда-жуда ўхшаш қош-кўзларини бир чимириб, кейин чапиллатиб еди. Унинг акаси Алишер эса, 6-7 ёшли болаларга хос шўхлик ва «очкўзлик» билан дадасининг олдидан чиққан довуччаларни сапчиб олиб оғзига солар, кимнингдир ҳавасини келтираётгандек бошини сарак-сарак қиласарди.

— Бунаقا қилма, уят бўлади жон болам! — деди унга таълим бериб мункиллаб қолган Адолат хола. — Яхши бола бўлсанг, Марат акант эртага ҳам олиб келиб беради.

Маратнинг ёнида ўтирган сочлари оқ бўлса ҳам юзларини унча ажин босмаган, ёниқ кўзларида бардош ва матонат олови гуриллаб турган Жаннат, ўзига хос меҳрибонлик билан олдидан чиққан довуччани Алишерга узатиб турарди, у билан кўз уриштириб «бемалол еявер, яна чиқса сеники» ишорасини қиласарди. Алишер мамнун ишшайиб, Маратнинг болалигини унга эслатарди.

Самовар ёнида ўтирган Азиза ошдан кейин биринчи пиёла чойни ўрнидан сал қўзгалиб иззату икром билан қайнанасига узатди.

Жамоат жам, шу тотли дам олиш оқшомининг эртасига почталоён ташлаб кетган тўрт энлик хат оиланинг шаънига ҳамон иснод келтириб, дилини гаш қилиб ётган

догни баҳор тошқинлари қиши қирмочларини сидирган-дек тозалаб, ювib кетди.

Бу Содиқнинг пироварди расмий жиҳатидан ҳам реабилитация қилингандиги ҳақидағи хабар эди!

Қодир олти ой отпускасидан кейин яна фронтта кеттган, уруш тугагач Венадан қайтиб, Азизадан ақасининг тарихини әшиттган, кетидан қувган эди. Бары бир ҳеч нарса чиқмади. Фақат партиянинг XX съездидан кейинтина баҳор кунларидан бирида унинг ҳам аризасига кенг йўл очилган эди.

Оила ўз ҳақ-хуқуқларини сал кунда тиклаб олди. Марат дадаси ҳалок бўлган шаҳар комсомол комитетига хат ёзиб, у портлашдан олиб қолган мактаб пионерлари билан алоқа боғлади. Пионерлар Содиқнинг қабрини топиб, уни кузатиб туриш оталигини олганликларини хабар қилишди. Кейин ўз мактабларини Улуг Ватан уруши қаҳрамони Содиқ Қўчқоров номига қўйиш масаласини қўзгаб, бунга муваффақ бўлишди. У билан бирга жанг қилишгандарни қидириб топишиди. Ўз навбатида Марат ҳам суриштириб, унинг дағн маросимида иштирок этган, муҳтарам китобхонимизга таниш, батальон комиссари билан boglaniшди. Комиссар Содиқнинг ўша қаҳрамонлиги учун олий мукофотга тавсия этилганини батафсил ёзиб, Москвадан, архивдан суриштиришини маслаҳат кўрди, ўзи ҳам ҳаракат қиласхагини билдири. Чиндан ҳам Содиқ Ленин ордени билан мукофотланганини маълум бўлди.

Мана шу жума куни кечқурун ана шу мукофотни марҳумнинг оиласига топшириш маросими бўлди.

У директор бўлган мактабнинг катта залига одам сифас эди.

Умрида биринчи марта президиумга чиқиб ўтирган Адолат хола, ҳамма фақат унга қараётгандек ўзини ноқулай сезиб, атрофга кўз юритар экан, кимнингдир пастдан «ҳой, айланайлар, ўтирайлик, мажлис увол бўлмасин» деганини әшитиб, мийигида кулиб қўйди. У билан бирга президиумнинг олдинги қаторида бутун оила аъзолари ўтирибди, орқада — саҳна тўрида эса, Содиқнинг катта қилинган фото сурати гулларга ўраб қўйилган. Ҳаммадан ҳам Марат терисига сифмай мамнун.

Мажлис олдидан орденни кимнинг қўлига топшириш ҳақида гап боргандан кўпчилик Адолат холани маъқул топган бўлса-да, «жон болам хола»нинг ўзи қарши турди:

— Ўгли олсин, отасининг чирогини ёқадиган у. Мен

мингдан-минг розиман! — деди. Маратнинг шу вақтдаги гурурини кўрсангиз!

Район партия комитетининг секретари шахсга сифи-ниш даврининг хунук оқибатлари тўгрисида гапириб келиб, охирида шундай деди:

— Эътиқодли кишилар — олтин кишилар. Олтин эса, зангламайди. Ҳатто шахсга сигиниш йилларининг рутубатлари ҳам унга путур етказолмади. Содиқ Қўчқоровнинг қисмати бунга ёрқин мисол бўла олади. У бутун ақду идроки, меҳру садоқатини энг оғир кунларда Ватан йўлига багишлай билди. У доим биз билан бирга, биз уни уннутмаймиз.

Район халқ маорифи бўлимининг мудири Содиқнинг маориф соҳасида қилган ажойиб хизматлари ҳақида, кекса ўқитувчи-пенсионер Икром ота Содиқнинг инсоний фазилатлари ҳақида гапирди:

— Кишиларнинг огирини енгил қилиб юрар эди, умрининг охирида ҳам кишиларнинг фалокатини аритиб, дунёдан ўтибди, йигит бечора. Чироқнинг сасиб узоқ ёнгани эмас, қисқа бўлса ҳам чарақлаб, барчанинг дилини ёритиб ёнгани инобат. Содиқжон ана шундай чироқ бўлди! — деди у кўзига ўш олиб.

Икром отадан кейин ҳарбий комиссарлик комиссари минбарга чиқиб Содиқ ҳалок бўлган шаҳардаги Содиқ Қўчқоров номли мактаб коллективининг хатини ўқиб берди. Мактаб коллективи ўз мактаблари биносини, ундаги юзлаб ярадор кишиларнинг ҳаётини, ўз жони эвазига сақлаб қолганини алоҳида қайд қилиб, шундай фарзандни тарбиялаган онага, ҳалқа миннатдорлик билдиради, унинг онаси, хотини ва ўғлини шаҳарларига таклиф қиласади. Қасиданома бу хат шундай сўзлар билан туталланарди: «... Содиқ Қўчқоровнинг ўқитувчидан чиқсанлиги бизни айниқса фахрлантариади. У қандай яшаш ва курашишни ўш авлодга синфдагина ўргатиб қўяқломай, вақти келганда унинг ажойиб намунасини ўз тимсолида кўрсатди. Биз унинг номини пок сақлашга ваъда берамиз!».

Сўнгра комиссар гулдурос қарсаклар остида Маратга орденни топшириди. Гайрат ва чақонлик билан ўрнидан турган Марат бутун залнинг ўзига иштиёқ билан боқаётганини кўрди-ю, боядан бери ҳижжалаб ўтирган чиройли сўзларини эсидан чиқарди-қўйди. Ҳаяжондан титраган қўллари билан олий мукофотни олар экан,

— Отам каби яшашга, отам ишини давом эттиришга

тантанали сўз бераман! — дея олди. Бу қасам Марат кутганидан ҳам зўр қарсакка сабаб бўлди.

Адолат хола эса, севинчидан ҳўнг-ҳўнг йиглаб ўтиради.

Тантана тугаб, Жаннат Адолат холанинг қўлтиғидан олиб тургизар экан, чидомади, унинг нимжон елкаларига бошини қўйиб, йиглаб юборди, ёшларини тиёлмай йиглади. Бу ёш шунча йиллардан бери ичидаги йигилиб ётган алам, ҳасрат, кудуратни ювиб чиқараётган ўқинч ёши эди!

Ўз қисматидан рози Азиза йўлда келаётуб, эрига деди:

— Ху анави гапингиз эсингизда борми, Қодиржон ака?

— Қайси гапим? Сизга жуда кўп гаплар гапирганман.

— Йўқ, биттаси жуда алоҳида. Ўлсан ҳам эсимдан чиқмайди.

— У қайсиси экан?

— Акангиз қамалиб, сизни институтдан бўшатишгандан («ҳайдашгандан» дейишга тили бормади) кейин бир учрашдик-ку, чинорли хиёбонда. Мен сизни уйингиздан чақириб чиқдим.

— Хўш? Хўш? — Қодир ўша мудҳиш кечани эслади.

— Ана шунда «энди орани очди қилиб қўя қолайлик, Азиза!» дегандингиз. Шундай дейишга қандай тилингиз борган? Шу гапингиз эсимга тушса, ҳали-ҳали сесканиб кетаман.

Қодир юраги орқасига тортгандек бўлиб кулди:

— Шунаقا деганманми, а Азиза? Ўзимиз ҳам ҳазила-кам кунларни бошимиздан кечирмадик-да!

— Тўгри! Ҳеч кимнинг севгиси бизникичалик қаттиқ синовдан ўтмагандир! Ё бизга шунаقا кўринадими, дадаси?

— Билмадим, аяси! — ҳазилга олди Қодир ҳам.

Қодирни қўлтиқлаб келаётган Азиза унинг қўлларига шундай қаттиқ ёпишдик, пинжига кириб кетгудай бўлди, эркаланди.

Шу пайт Марат улар орқасдан етиб келди:

— Дарров кетиб қолибсизлар. Мен сизларни қидириб юрибман.

— Биз сени Гули билан танца тушгани қолдинг деб ўйлабмиз.

— Ойиси билан келган... — деди Марат уялинқираб.

— Ойиси бўлса танца тушолмайсанми?

Марат индамади, кеннойисини қўлтиқлаб олди. Ази-

за «болани қизартирманг!» дегандек эрининг қўлини қисиб қўйди.

Кумуш баркашдек ой қоқ тиккага келган эди.

Шунча гам-гуссага чидаган Адолат хола, яхши кунлар севинчини кўтаролмади: тантанадан кейин уч кун ётиб вафот этди.

1963-1965.

Тошкент-Москва-Тошкент.

ЭЪТИҚОД МАШЬАЛИ

Ўзбек романининг мумтоз намуналари сирасига шоир ва адаб Шуҳратнинг «Олтин зангламас» асари киритилгани бежиз эмас. Бундан бир неча йил муқаддам Шуҳрат домланинг етмиш йиллик таваллуд саналари муносабати билан ёзган мақоламда «Олтин зангламас»ни икки йилу яна бутун умр давомида ёзилган роман деб айтган эдим. Дарҳақиқат, бу асар ижодкорнинг ўнлаб китоблари орасида алоҳида бўртиб кўринади, ажralиб туради. Фикримни ойдинлаштириш учун адабнинг ҳаёт ва ижод йўлини бир қур назардан кечирмоқ лозим бўлади.

Тақдирнинг тасодифини қарангки, бу йил Шуҳрат аканинг ilk шеъри матбуотда эълон этилганига олтмиш йил тўлар экан. Ана шу олти ўн йилликнинг эллик беш йидан ортиқроги тўлиқ ижод ва изланишлар билан кечди. Домланинг ўтган давр мобайнида чоп этилган китобларини тахминий хом чўт қилиб кўрсан эллик номга яқинлашар экан. Объектив ва субъектив сабабларни инобатга олганда, йилига қарийб биттадан китоб тўғри келади. Бу бир инсон умри давомида қилиши мумкин бўлган ишдан бир неча ҳисса ортиқ бўлса борки, кам эмас. Албатта, гап сонда ҳам эмас. Аммо мен Шуҳрат аканинг бирор китоби дўйон пештахталарида чанг босиб ётганини билмайман. Аксинча, ҳатто у қадар ҳаридоргир бўлмаган шеърий тўпламлар ҳам Шуҳрат қаламига мансуб бўлса, қўлма-қўл бўлиб кеттанига далиллар кўп. Сабаби, бу шеърлар самимияти, оҳангдорлиги, китобхон қалбига тез етиб бора олиши билан ҳалқимиз ўртасида машҳур. Ўзбекнинг тўю томошаси, кую қўшиги Шуҳрат шеърлари билан ҳам кўркли, файзу футиҳлидир. Домла умр бўйи шеър ёздирад. Ижодий таржима ҳол шеър билан бошланниб, шеър билан якун тоқди...

Тўрт ўглини ерга бериб, юраги безиллаб қолган косиб Аминжон ота бешинчи ўглини Азроил назаридан сақлай деб Оллоҳ кули, яъни Гуломжон деб атади. Гуломжон ёши етиб аввал қўшни «Отинбиби»да, йил ўтиб эса туғилиб ўғани Тошкентнинг машҳур Хости имом маҳалласидан сал наридаги янги мактабда таҳсил олади. Абдураҳмон ва Абдумажидхон исмалик тараққийпарвар муаллимлардан бошлангич сабоқ олиб, илмга чанқоқлигини намоён қилган Гуломжон кейинроқ транспорт техникиумида ўқишни давом эттиради. Худди шу ерда унинг кўнглига шеър учқуни қўнди. Адабиёт муаллими шоир Юнус Латифнинг билимдонлии ва завқ билан ўтган дарслари ўспирин йигитчанинг ҳам қўлига қалам олишга даъват этди. Бугина эмас, Юнус Латиф Гуломжоннинг ilk шеърини ўқиб, бироз таҳrir билан техникум деворий газетасида эълон қildirdi. Бир йилдан сўнг эса «Ленин

учқуни» Республика газетасида чоп этилишига йўлланма берди. Шу кезлари техникумдан Ўрта Осиё транспорт инженерлари тайёрлаш институтига ўтиб ўқиётган бўлгуси шоир шеър ҳаваси ила инженерлиқдан воз кечиб, Ўзбекистон Ёзувчilar Уюшмасининг Консультация бюросига котиб бўлиб ишга киради. Бу пайтларда ёзувчilar Уюшмаси Қодирий, Чўлпон, Фитрату Ойбек, Faфур Гулом ва Ҳамид Олимжон, Усмон Носир ва Миртемир каби адабиётимиз тиргаклари келиб турадиган файзли маскан эди. Шуларнинг сұхбатлари, йигин, муҳокама ва мунозараларидан баҳра олиб, унинг адабиёт ҳақидаги тушунчалари шаклана бошлади. Уюшма ташкил этган ёш ёзувчilarнинг олти ойлик курсида ўқиди. Ёниб, завқ-шавқ билан шеър дунёсига шўнгиди. Ана шавқ билан Шуҳрат деб таҳаллус танлади. Машқдари эндилика матбуот саҳифаларида тез-тез кўрина бошлади. Устозларнинг назарига тушди. Ҳусусан, Ҳамид Олимжон шоирнинг «Орзу ва ҳасос» поэмасини маъқул тониб, ўз таҳриридаги «Баҳористон» альманахида бостиради. Бу пайтда Шуҳрат Тошкент Даъват педагогика институтининг талабасига айланиб, «Дилқаш» ва «Кўнгил ҷашмалари» номли икки шеърий тўпламини ҳам қўлёзмада тайёрлаб улгурган эди.

Шуҳрат Педагогика институтида 1936 йилдан то 1940 йилгача ўқиди. Балки тасодифди, балки билим-таҳжира зарурати, балки яна бошқа андишадир, ҳар қалай у Ёзувчilar Уюшмасидан бу ташиклот файзли маскандан кўра, қатагонча фатво берувчи маъмурий идорага айланиши арафасида кетди. Чунки у ҳалол, вижданли одам эди. Шунинг учун ҳам у жамиятда бошланиб кеттган душман излаш жараёнларини бирданига тушуна олмади.

*«Кел, ичайлик; меҳрибон ҳамдам
Шу бечора ёшлигим учун!»*

деб аламу армон билан ўз даврида қадаҳ кўтарган буюк Пушкинга рафдия қилиб, шоир машъум 1938 йилда

*Кўтаринг, дўстларим, олтин қадаҳни,
Яшнатиб, яйратиб оташ нигоҳни,
Жаҳонга танилган ёшлигим учун,
Чаманга кўмилган ёшлигим учун,
Шу кунга етказган устозим учун,
Бу баҳтни куйлаган ёш созим учун.*

деб «шодликни куйлаган» устозига эргашди. Эргашиб яна «Меҳрол» номли эртак-достонини ёзида ва фақат шу асаринигина урушгача китоб ҳолида чоп этирига олди, холос.

Шуҳрат 1940 йилнинг кузида Армия сафига чақирилади. Шу кўни хизмат яримлаб қолганда Улуг Ватан уруши бошланниб, у оловли жанггоҳларга кириб кетади. Урушнинг охирлаб Польша сарҳадларига етган палласида оғир жароҳатланиб уйга — ота юргига қайтади.

Урушнинг Шуҳрат қалбидаги кечган аламу изтироблари ва даҳҳатини билмоқчи бўлган китобхонга адабнинг шундан кейинги йилларда яратган ўнлаб асалари энг ишончли шаҳодат. Жангоҳларнинг нақ ўзида қозгозга тушган таассуротлар бошлаб «Шинелли йиллар» номли

йирик шеърий туркумга жамланди. Шоирнинг урушда кўрган-кечиргандари шеърга симасди. Унинг ўзи ёзганидек:

*Жанговар йилларнинг эртаги узун,
Хар ўқнинг учиши ўзи бир достон.*

Интиқом туйгуси билан ёнган казак йигитининг жасорати кўйланган «Фарзанд», «Мардга ўлим йўқ» деган қадимий ақидани ҳаётий воқеалар мисолида тасдиқ этган «Сўлмас чечаклар» поэмалари шу зайл ёзилган.

Адилбар бўладики, йирик насрий асарларга ўтиш учун узоқ тайёр гарлик кўрадилар, узоқ изланадилар. Аввал ҳикояда, сунг қисса ва бадиаларда тажриба қилиб кўрадилар. Булар кўпинча мусаввир санъатини эслатувчи эскизлар вазифасини ўтайди. Айримлар ҳатто эскизлардан нари ўтолмай қоладилар. Чунки романнинг юки оғир, маътулиятни улуг.

Шуҳрат урушдан кейинги дастлабки йилларда наср тажрибасиз, дабдурустдан романга киришди. Тўгри, дастлаб қисса ёзиш нияти билан қўлига қалам олган адид, бу билан «юрагини бўшатиб» олишига кўзи етмай романга ўтиб кетади. Уни бундай журъатта ундаған бош омил романнавислик ҳаваси эмас, балки йиллар давоми окопларда ётиб, қўлда қурол билан дунн кезиб, турли ҳодисаларни кўргани, турфа табииатли инсонларни кузаттани, фикри тўлиб, хотираси саргузашту воқеалардан қабатланни кеттани, шуларни имкон қадар борича бойитиб китобхонга етказиш истаги эди. Буни адиднинг ўзи ҳам эътироф этган: «Асосий материал бўлиб ўз биографиям хизмат қилди. Тўгриси, кўрган-билганиларим дадла бўлди. Бунга дўстларим ҳаёти, ижодий тўқималарим қўшилиб кетди». (Шуҳрат. Танланган асарлар, 1-жилд, Тошкент, 1969 йил, 8-бет).

Шуҳратнинг ilk романi «Шинелли йиллар» шундай ёзилган эди. Бироқ роман биографияси бу билан тутамайди...

50-йиллар собиқ Совет Иттифоқи тарихига Сталинизм даври қатагонларининг учинчи тўлқини бўлиб кири. 1929 йилларда бир қур, 1937 йилдан иккинчи бир даҳшатлироқ ишлаган қатагон машинаси 50-йилларга келиб миллат зиёлиларнинг етишиб келаётган навқирон аводи орасига ҳам қутқу содди. Бирини хиёнаткор, бирини «жиноятчи»га айлантириди. Худбин, журъатсизлари дамини ичига ютди, вижонли, дадиллари Сибирь совуқларига бадарга этилди, отилди, осилди. Шуҳрат ака бу даврни бир оғиз жумла билан, яъни «ҳаётимизда ленинча нормаларнинг бузилиши» дей ўз таржимай ҳолида қистириб ўтади. Гуё бутун ҳаётини остин-устун қилиб ташлаған тўрт-беш йиллик даврни эслагиси келмагандек. Зеро шу бир оғиз жумлани 80-йилларнинг ўртасига қадар кўпчилик (ҳамма эмас) гап орасида оддийтинга қайд этар, тафсилотларига эса тўхталиб ўтирмас эди. Тўхталишга ҳеч бир имкон ҳам берилмас эди. Ваҳолангли, сунгти етти-саккиз йилда маълум бўлган далиллар ҳар қандай совуқён кимсани ҳам ларзага солиши, шубҳасиз.

Шуҳрат домла ҳам кутилмаганда, ўтмишни идеаллаштирувчи, Шўроларга қарши фаолият юритувчи гуруҳнинг аъзоси деган соҳта сиёсий айнома билан йигирма беш йилга «кесилади». «Халқлар отаси»нинг ўлими билан жамиятда юз берган бурилишлар туфайли

оқданиб, яна уйга, ижодий ишга қайтади. 1947 йил бошланиб, ярмига еттанды қолиб кетган «Шинелли йиллар» романни энди аламу изтироблардан туйқус бир неча ўн йилларга улгайиб келган ёзувчи қўли билан давом эта бошлайди. Энди аввалидек жимжима, баландпарвозлик сўниб, ўрнига ҳаққоният, воқеликнинг ишонарли тасвирлари куайиб боради. Асарнинг бош қаҳрамони Элмурод уруш даҳшатларини реал ҳис этиб бир неча бор оқиз ҳолатларда кўрсатилади. Мана шундай лавҳаларда муаллифнинг ҳаёт тажрибаси билан бирга Лев Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» эпопеясидан, айниқса князъ Андрей Болконскийнинг Бородино жангоҳларидағи руҳий ҳолатларининг бадиий таҳдилидан ижодий ўргангани, қаттиқ таъсирангандиги яқъол сезилади. Бироқ 20-30-йилларда бутун авлоди каби Шуҳрат аканинг ҳам онига муттасил сингдирилган Партия ва Совет тузумининг идеаллiği, ҳалқлар дўстлиги каби соҳта тушунчалар романнинг сунгти бобларига келиб буй кўрсата бошлайди. Орзу-хаёл, ёзувчи иродаси шафқатиз воқелик тасвирларида устун келади. Бу балки романнинг сунгти боблари ёзилаётганда партия XX съезди ўтиб, гуё адолат, ҳақиқат, яна тиклангандаек туолгани туфайли бўлса ҳам ажаб эмас. Акс-ҳолда адид таржимаи ҳолида ленинча нормаларнинг барқарор топиши ижодини илҳомлантирганини алоҳида таъкидламаган бўлар эди.

«Шинелли йиллар»даги каби мураккаб вазиятлар, ҳаётий зиддиятлар ифодасидан сунг жўшқин сентименталлик билан омухталалиб кетадиган умидбахш якун, ижобий ечим Шуҳрат аканинг кейинги барча роман ва қиссаларига хос хусусият. Буни торайтириб иммий тарзда ёзувчининг услуби ёки индивидуал манераси деб ҳам аташ мумкин эди. Аммо бу бутун совет адабийтининг услуби, аникроқ айтганда, социалистик реализмнинг асосий принципи эди. Шуҳрат ака бу принципга жуда қатъий амал қиласди. Хоҳ «Олтин зангламас»ни олинг, хоҳ «Жаннат қидиргандар» романини ёки қатор қиссаларни, ҳаммасида буни яқъол кўриш мумкин. Бу принципга амал қиммай кўрингичи эди. Қанча-қанча булоқ асарлар социалистик реализм қолипларига тушмагани учун йўқ бўлиб кетди, қанчадан-қанча ижодкорлар бу метод қурбони бўлдилар. Бироқ социалистик реализм исканжасига тушган барча ижодкорларни бир қаторга қўйиб бўлмайди. Назаримда ундан камида икки йўсунда фойдаланувчилар бўлди. Бир гурухи кўркуона амал қилгани ҳолда, бадиий асарнинг барча унсурларида қолип доирасидан чиқолмай нурсиз, улук битиклар яратишдан нари ўтолмаган бўлса, иккинчи тоифа адилбар истеъдоҳдарининг кудрати туфайли сеъзб-сезмай социалистик реализмни ҳийлаъи шательй маъносидан ниқобга айлантириб олдилар. Шу сабаб «Тинч оқар Дон», «Клим Самгин», «Қутлуг қон», «Василий Тёркин», «Биринчи ўқитувчи», «Тириклар ва ўликлар» каби булоқ асарлар дунё юзини кўрди.

Социалистик реализмни бугун кескин инкор этиб турганимизда, бу каби асарларни ажратиб олайттанимиз, очиги уларнинг ўн йиллар оша умрбоқиблиги шундан.

Наздимда, Шуҳрат ака ҳам, билиб-бilmай, шу иккинчи ижодкорлар йўлидан борди. Албатта, улар дарражасидаги юқсакликка эришиш осон гап эмас. Аммо адид Шуҳратнинг ижод ҳалоллиги, самимияти, мавзу танлаш журъати ва фақат кўрган-билган, бошдан кечиригандарини асос қилиб белгилани юқоридаги мулоҳазамизни тасдиқлайдиган-

дек. Бинобарин, уруш энди тугаб, унинг кўлам ва моҳиятини англаб улгурмаёқ умумиттифоқ адабиётida биринчилар қатори уруш ҳақида катта роман яратишга уруниш, «илимилиқ» даврлари ўта бошлаб жамият тургунликка юз тутаётган даврда шахсга сигинишнинг ноҳакликларини дадил ёритиш, чириш палласига кирган Совет тузумини мафкуравий тозалаш ва мустаҳкамлаш авж олаётган пайтда, гарчи салбий йўсинда бўлса ҳам, Совет Иттилоғидан хорижга қочиб кетаётган кимсалар образини романи марказига чиқариш ёзувчи Шуҳратнинг социалистик реализм қолилларига кўр-кўронга амал қиммаганини, эркин адабий тамоийларга мойил бўлганини англатади. Балки шундандир, Шуҳрат аканинг бирор романни «силлиқ» тақдирга эта эмас, «Олтин зангламас»нинг бир қисми «Шарқ юлдузи» журналида эълон қилингач, давоми бир неча ой тўхтатиб қўйилади, «Жаннат қидиргандар» романни эса совет воқелигига зид, тұхмат дей айрим танқидчилар томонидан қораланади. Бундай баҳо учун Сталин давридаги ҳар 100 солмаса ҳам, муаллифининг маънавий таъқиб ва тазийалар остида қолиши шубҳасиз эди. Қисман шундай ҳам бўлди. Бир чеккаси журъатли романлари, яна бир чети ҳақиқаттўй устозига садоқати учун расмий доиралар эътиборидан четда юрди. Аммо Шуҳрат аканинг адабиёт муҳлислари, китобхонлари ўртасидаги обрў-хўрмати завол кўрмади, аксинча қизиқиши ортиб, ҳалол, заҳматкаш ижодкор сифатида эътибори ошиб борди.

«Олтин зангламас» ўзбек адабиётida қатагон йиллари ҳақида гапи биринчи роман ва сўнгги йилларга қадар ягона роман бўлиб турди. Ким билсин, ижтимоий ўзгаришлар бўлмагандан яна қанча вақт «ягона» бўлиб турарди. «Олтин зангламас»ни ўзга фазилатларидан қатъий назар муаллифининг фақат ижодий жасорати учун ҳам ўзбек романининг мумтоз намуналари қаторига қўшса арзийди. Чунки қатагон йилларини эслаб, ҳанузгача шивирлаб гаплашадиган одамлар бор. Бошидан шунча уқубатларни ўтказиб келиб, танасидан Шимол қаҳратонларининг заҳри кетмай, шулар ҳақида ошкора ёзиш бу ҳазилакам гап эмас эди. Тўғри, «илимилиқ» даври умумиттифоқ адабиётida, хусусан рус адабиётida шахсга сигиниш йилларининг иллатларини фоши этган бадиий бақувват асарлар анчагина яратилди ва баъзилари асосан Александр Твардовский раҳнамолигида «Новый мир» журналида эълон қилинди ҳам. Аммо бу тоза нафас Россиянинг чекка совет мустамлака ўлкаларида бир эпкин бериши мумкин эдию, аммо, давомчилари пайдо бўлиб, шундай интилишлар бўлишига йўл қўйилиши даргумон эди. Буни жуда яхши билгани учун Абдулла Қаҳҳордек забардаст адаб ҳам қатагон мавзуидаги «Зилзила» асарини тўхтатиб қўйган бўлса, эҳтимол. Ана шу шароитда Шуҳрат юрак ютиб «Олтин зангламас»ни ёзди. «Олтин зангламас»даги ҳаётни мен яхши биламан, — деб ёзди адаб ўз «Таржима ҳол»ида, — улар мен билан бирга бўлган, менга учраган кишиларнинг ҳаёти. Мен бу ҳаётгинг атрофида мас, нақ ичига бўлганиман. Бу мавзуда бирон нарса яратмасам, кўнглим ўрнига тушибас эди. Буни вижданом тақозо етарди». Дарҳақиқат, адаб виждан бурчини бажарди. Ҳалол, покиза, фидойи бир инсоннинг қуруқ тұхмат ва бўхтонлар туфайли чеккан мاشаққатларини тасвирлаб, ўзи ва ўзи билан тақдирдош бўлган юзлаб, минглаб Сталин лагерларида бегуноҳ жабр торптанларнинг эл-юрга ва фарзандлари

олдида юзларини ёргу, қаддини баланд кўтариб юришларига бадий бир шаҳодатнома берди.

Романини қайта ўқир эканман, Шуҳрат ака билан сўнгги учрашувлар, сўхбатларни эслайман. Охирги йилларда оғир дардга дучор бўлиб, юришга, сўзлашишга қийналишларига қарамай кўп ўқирдилар ва менинг қатагон даҳшатлари, тоталитар тузумнинг аввало ленинизм гоялари билан бошлангани ҳақидаги янги-янги далиллар асосида гоҳи дол бўлиб, гоҳи газабланиб айтган сўзларимга «барчаси ўтар экан» дегандек, қўлларини силкиб қўя қолар эдилар. Шуни ўйлаб, ўз-ўзимга савол бераман: Агар «Олтин зангламас»ни адаб ҳозир янгитдан ёса, қандай бўлар эди. Менимча, домла баъзи жузъий узгариша таҳрирларни демаса, ўшандай ёзган бўлар эдилар. Негаки Содиқнинг ҳаёти Шуҳрат аканинг ва у қабиларнинг ҳаёти. Содиқ 1936 йилда қабул қилинган Сталин конституциясини «жаҳонда тенги йўқ демократик ва инсонларвон конституция» деб билгани, «коммунизмни олий ҳаёт» тушуниб, фарзандлари унда яшашига муқаррар ишонгани, партиядан ўчганини ўқиб, умрида биринчи марта ҳўнграб йиглагани каби унга тенгдош авлод ва ҳатто кейинги яна бир неча авлод кишилари ҳам Шуро ақидаларига шубҳа билдирий яшадилар. Романдаги маҳорат билан топип тасвирланган вазият ва ҳолатларда, яъни Содиқ фуқаролар уруши йиллари босмачи душман деб курашган Диловархўжа қўрбоши билан қамоқда юзма-юз қўришганда ҳам, ноҳақ жазодан гинахонликка берилмай, аксинча «эл юртта нафи тегар» деб сурғунда вижданан ишлаганида ҳам, болаларча соддалик билан «келажакка ҳатлар» ёзиб, девор пойдеворига териб юборганида ҳам ва ҳатто Улуг Ватан уруши жанггоҳларида жасорат кўрсатганида ҳам унинг ўша ақидаларга эътиқоди сусаймайди, балки мустаҳкамланади, ишончи барқарорлашади. Содиқ каби кишилар эътиқодидан қатъий назар ҳурматга сазовор шахслар. Дунёда эзгулик уруги завол топмай яшаётган экан, инсонийлик, меҳр-муруват, олижаноблик бор экан, бу Содиқ мисол одамларнинг шарофати. Унинг садоқати, содиқлиги аслида коммунизм тушунчаси билан пардаланган инсоний юксак ақидаларга қаратиландир. Вижданли динётати кишилар совет ақидаларни шундай тушуниб кедилар. Романдаги Қодир, Азиза, Пушкин, Икром ота каби персонажларнинг ҳатти-ҳаракатлари, ҳолатлари ва гап-сўзлари ҳам мулоҳазаларимизни тасдиқлади.

Асарда жуда жонли, ичдан кузатиб тасвирланган образлардан бири Мирсалимдир. Ёзувчи бу шахс тимсолида риёкорликнинг турли товланишлардаги кўринишларини тасвирлайди. Замон қандай тусга кирмасин миরсалимлар йўқолмайди. Дарҳол мослашиш йўлини қиласади, қиёфасини ўзгартиради, моҳиятини ниқоблайди. Худди Мирсалим Содиқни ҳаматиб, ўрнига директор бўлиб олгач, мактабда ўз «режими»ни ўрнаттанидек. Ҳамият вақти-вақти билан шундай кишилар қўлида қолиб ҳам кетади. Ана шу пайтда адағизз фожиалар юз бераверади. Афсуски бу азаддан абадгача давом этадиган ҳодиса. Гарчи «Олтин зангламас»да умумий метод талабига кўра Мирсалим, Диловархўжа каби тубан кишилар маҳв этилса-да, бу фақаттана метод учунгина топилган йўл эмас, бу муаллифининг ҳам хоҳиш иродаси, балки орзуси эди. Шуҳрат домла табиатан оптимист ижодкор. Худди қаҳрамонлари Элмурод. Содиқ ва Умматалиларга ўхшаб кўпроқ ёргулликка ишонар,

келажакка кўз тикар эди. Бунга унинг шеърларидан ўнлаб иқтибослар келитириш мумкин:

*Бу ҳаёт тарози — икки палладир,
Бирда шодлигу биридан алам
Таҳрирга муҳтождир тақдир қалам,
Севинчни кўпроқ ол, гар бўлсанг қодир!*

«Таржимаи ҳол»нинг шеър билан бошланиб шеър билан тутаганини айтган эдик. Аслида шеър умр бўйи Шуҳрат домла қалбини тарк этмади. Йирик романлар ёзилиб турганда ҳам, қатор қисса ва пъесалар чоп этилиб, театр саҳналарида ўйналиб турганда ҳам шеър, сўз оҳангиги йироқ кетмади. Матбуотда ёки мўъжаз китобчалар шаклида Шуҳрат аканинг шеърий тўпламлари босилиб турди.

*Кечаги қунларим шеъримда қолди,
Эртаги қуним ҳам унда қолади.
Мен ўзим кетаман! Ўлимим олди,
Энг сүнгти онимни шеърим олди.*

Адиб саксонинчи йилларнинг бошларида беназир шоир, сўфий Бобораҳим Машраб ҳақида роман ёзиш тараффудига тушди. Ўқиди, ўрганди, изланди... Ниҳоят асар устида иш бошланиб, яримлай деб қолганда ўтмиш йиллар азоблари, уруш асоратлари ўз ишини қилди. Домла бедаво хасталикка йўлиқилар. Узоқ муолажалардан бироз дармонга кирган адиб энди йирик асарларга қуввати кемаслигини сезиб, фақат шеър билан бўлди. Оиласи тириклик тиргаги бўлган эса, шеърият маънавий суюнчи, ҳамдами бўлди. Сўнгги ўн йилда биринкетин «Кечки нурлар», «Ҳали тун узоқ», «Ёшлиғимнинг давоми», «Қалбим жилоси» каби ўнга яқин шеърий тўпламлар дунё юзини кўрди. Уч ва икки жиҳдлик «Сайланималар» нашр этилди.

Шуҳрат ака умри сўнгларида замона «ўйин»ларидан чарчаган нуроний файласуф таассуротини уйготар эди. У сўнгти йилларда ҳақиқатан ҳам аксар фалсафий шеърлар ёзди, авлодларига беозор, ҳикматли панду-ўйтитлар багишлади.

*Бу йўлдан ўтганлар беҳисоб, сонсиз,
Биридан шон қолган, биридан армон.
Сен ўтмоқ истасанг кўз ёш, армонсиз,
Аввал бил нимадир яхшию ёмон!*

Қайта қуришалгов-далговлари барчанинг қундалик мавзуига айланганда Шуҳрат домла буюк Саъдий ҳикматини эслатиб, «ин ҳам меғузарад» дегандек қўл силтаб қўярдилар. Фақат шу кезлари қатагон ва тургунлик йиллари губоридан форигланган буюк Чўлпон, Фитрат, Элбек, Ботулардан сўз кетса, лоқайдик ўрнини ҳаяжон эгаллаб, қийналиб бўлса-да, хотиралар сўйлашга тушардилар. Айниқса Усмон Носирни суйиб, куйиб хотирлардилар. Кўзлари ёниб хотирлардилар. Шундай дәқиқаларда мен домланинг бош китоби қаҳрамони Содикни кўргандай бўлардим. Эзгулик дея шаҳид бўлган Содик ўз муаллифи тимсолида нуроний қиёфа касб этиб, дунёдаги энг барқарор, муқаддас тупунчалардан — ҳақиқат ўлмаслигидан, ҳақ сўз — санъаткор сўзи боқийлигидан, руҳ әбадиятидан сўйлеғтгаидек туюларди.

*Бу умр карвони доимо йўлда,
Гоҳида чўққида, гоҳида чўлда.
Манзилга бехато етиб боради,
Эътиқод машъали гар бўлса қўлда.*

ШУҲРАТ РИЗАЕВ

М У Н Д А Р И Ж А

Бирини қисм	5
Иккинчи қисм	131
Учинчи қисм	239

Шуҳрат

ОЛТИН ЗАНГЛАМАС

РОМАН

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти
1995
Тошкент

Муҳаррир *A. Аҳмедов*
Бадний муҳаррир *M. Аъламов*
Техник муҳаррир. *E. Лукъянова*
Мусаҳҳиҳлар *Ю. Бизаатова, Н. Муҳамедиева*

Шуҳрат.

Олтин зангламас: Роман (Таҳрир ҳайъати: И. Шоғуломов ва бошқ.). — Т.: «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни Баш таҳририяти, 1995. — 400 б. — (XX аср ўзбек романи).

ўз2

Теришга берилди 16. 12. 94. Босишга рухсат этилди 25.05.95й.
Бичими 84x108^{1/32}. Балтика гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма
табоги 21.0. Нашриёт ҳисоб табоги 23.6. Адади 25000. Буюртма №
3255. Баҳоси шартнома асосида.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмахонаси,
700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кӯчаси, 41-уй.